

8/2135
92

A BUDAPESTI
ÁLLAMI IPARISKOLA
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

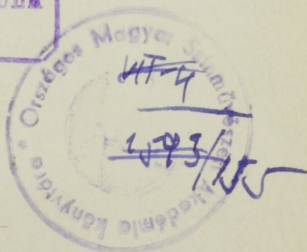
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANNEGYEDIK KÖTET.

(226. 227. 228. SZÁM.)

A BUDAPESTI
ÁLLAMI IPARISKOLA
KÖNYVTÁRA.

dp

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1895.

Leltárnapló 4790
téléle alatti bevételezve.
Bp. 195 3 IV. 22

26.

1895. 61

TARTALOM.

CCXXVI. SZÁM.

	Lap
WASHINGTON. (I.) — Joób Lajostól	1
AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A CSANÁDMEGYEI MUNKÁSVISZONYOKRA. — Ifj. Návay Lajostól	36
A NEMZETI ELEM GYMNASIUMAINK TANTERVÉBEN ÉS UTASÍTÁSAIBAN. (II.) — Waldapfel Jánostól	69
A LEGFÖBB KEGYŰRI JOGRÓL. (II.) — A. G.	81
A HUMANISTÁK. Beszély. (I.) Kurz Isolde után, németből B. K.	107
KÖLTEMÉNYEK: <i>Végasztaló.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Ílát újra látlak...</i> Ada Negri után, olaszból, Radó Antaltól	128
ARAB MŰEMLÉKEK. Goldziher Ignácztól	132
ÉRTESITŐ. <i>Herzeg F.</i> : A Gyurkovics-fiúk. — sz. — <i>Schönherr Gy.</i> : Hunyadi Corvin János. — l. — <i>Fischer K.</i> : Shakespeare und die Bacon- Mythen. — h. g. — <i>Kabos E.</i> : Por. — v. — <i>Litzmann B.</i> : Das deutsche Drama in den literarischen Bewegungen der Gegenwart. — f. — <i>Új magyar könyvek</i>	138

CCXXVII. SZÁM.

VALLÁSI ÉS POLITIKAI KÜZDELMEK II. MÁTYÁS KORÁBAN. Angyal Dávidtól	161
A LEGFÖBB KEGYŰRI JOGRÓL. (III.) — A. G.	181
WASHINGTON. (II.) — Joób Lajostól	225
A HUMANISTÁK. Beszély. (II.) — Kurz Isolde után, németből B. K.	270
KÖLTEMÉNYEK: <i>Már a fecskék gyülekeznek.</i> — Gróf Zichy Gézától. — <i>Ada Negri költeményeiből.</i> I—VI. Olaszból, Radó Antaltól	293
BEÖTHY LÁSZLÓ EMLÉKE. — Vadnai Károlytól	298
MAGYARORSZÁG KÜZDELMEI AZ OZMÁNOKKAL. — Acsády Ignácztól	311

ÉRTESÍTŐ. Beksics Gusztáv: <i>A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon.</i> —ly. — Guyau I. M.: <i>Pages choisies des Grands Écrivains.</i> —an. — Kaukazusi nyelvekről: Schuchardt H. <i>Ueber das Georgische.</i> Ugyanaz: <i>Ueber den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen.</i> Simonyi Zsigmondtól. — A m. tud. Akademia kiadványai ...	321
--	-----

CCXXVIII. SZÁM.

A NEMZETISÉGEK ARÁNYA AUSZTRIÁBAN. — Láng Lajostól ...	337
WASHINGTON. (III.) — Joób Lajostól ...	358
A LEGFŐBB KEGYURI JOGRÓL. (IV.) — A. G. ...	407
A KÜLVÁROSI GYÓGYSZERÉSZ. Elbeszélés. Vedwoore Frigyes után, angolból. — Pallagi Gyulától ...	472
KÖLTEMÉNYEK: <i>Téli vers.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Utolsó vágy.</i> Gautier Theophil után, francziából. — Vargha Gyulától ...	485
A LONDONI EGYETEM REFORMJÁRÓL. — Csorba Ferencztől...	487
A MAI NÉMET LYRA. — Heinrich Gusztávtól ...	492
ÉRTESÍTŐ: Zichy Mihály: <i>Arany János balladái.</i> Pasteiner Gyulától. — Zwiedineck—Südenhorst: <i>Geschichte und Geschichten neuerer Zeit.</i> —l.— Zimmermann István. Kalmár Elektől. — Föllivás. — <i>Új magyar könyvek</i> ...	495

WASHINGTON.

Első közlemény.

A jelenkor fejlődése szempontjából legtanulságosabb esemény az éjszakamerikai unio megalakulása, mert az újkor legjelentősebb, következményeiben legtartósabb eseménye. A kik a történelem eseményeit már előre megalakított, bennök megörögzött nézetek látköréből szemlélik, könnyen azt következtethetnék, hogy az unio megalakulta a köztársasági kormányforma diadalát jelenti. De nincs úgy. Az unio az előző tények természetes folyománya; nem több, nem kevesebb. Természetesnek találhatja mindenki, hogy azon különféle törzsű és hitfelekezetű elemek, melyeket a munkálkodás ösztöne és meggyőződésök szabad követésének szükségérzete Amerikába telepített, csak szabad szervezetté alakulhattak. De az is természetes, hogy az áttelepülők, mindnyájan a polgári munkabajnokai lévén és mindnyájan átlagos értelmiséggel bírván, kiket új hazájokhoz hagyományok nem kötöttek, szervezetöket a teljes társadalmi egyenlőség szellemében hozták létre, miután régi hazájoktól kényszerűségből elszakadtak volt. Kezök munkájával hódították meg óriási területű és rengeteg erdőkkel borított új hazájokat; egyszersmind fegyverrel kezökben oltalmazták azt a vad benszülöttek és más telepes szomszédok ellenében. Minthogy az események szerencsés összeműködése következtében függetlenné tették magokat az anyországtól, Angliától, abba a kedvező helyzetbe jutottak, hogy a kezdet kezdetéhez foghattak és szervezkedésökben mellőzhettek egyet-mást, a mit az európai társadalomban károsnak tapasztaltak. A különös helyzet különös eredményt szült.

Annak bizonyítása végett, hogy az unio nem fogadható el általánosságban a köztársasági elv diadalának, elég oly államokra mutatni, melyek kellő előfeltételek híjával folyton alakulási kórságban vajudnak és a valódi köztársaságot megalkotni nem bírják. E tétel erősítése végett nem is kell Európába jönni, elég Amerikában maradni, elég Dél-Amerikának önnönmagokkal folyton küzdő köztársaságait szemlélni.

Az unio két irányban alkotott mintaképet: államjogi és közgazdasági irányban.

Az új szervezet az államszövetség eszméjét testesítette meg, megtalálva több nagy állam közt az érdekközösség szülte helyes kapcsolatát és mégis mindegyiknek meghagyva önállóságát. Az államszövetség illetően megtestesítése oly mintakép, mely nemcsak Amerikában hódít, hanem a távolibb jövőben hivatottnak látszik Európában is a törzsi, nemzetiségi és valósi ellentétek kiegyenlítésére hatni. A szükség a legnagyobb mester, és a szükség Európa nagyobbik felében napról-napra inkább érezhető; értve Európa déli és keleti részét, mely az Olaszország és Németország határain innen esik. Valamelyes államszövetség alakítása könnyen mentőszóként jelentkezhetné nagy területű és egyöntetű lakosságú államok ellenében oly néptörzsek számára, melyek egyedül nagy államot nem képezhetnek és mostanság farkasszemet néznek egymással. Hiányozván az előfeltételek a köztársasági szervezethez, sőt sok százados történeti hagyományok hatván át az európai néptörzseket: az államszövetség eszméje épenséggel nem föltételezi a köztársasági kormányformát. Legalább elvontan igen jól gondolható államszövetség monarchiák közt; sőt egészséges államszövetség gondolható monarchia és köztársaság között is. Fő, hogy a szövetséges szervezet a létérdek sugalta határig szilárd legyen és ezen kívül minden állam természetes fejlődésének megfelelő önállóságát óvja meg.

Az éjszakamerikai Egyesült-Államok forgalmi tevékenységökben a heroismus akkora példáját mutatják, a mekkorát a rómaiak a hódítás és az államalkotás terén fejtettek ki; gazdasági föllendülések pedig oly világtörténeti jelentőségű tünémenynek ígérkeznek, a melyet a görögök a bölcselkedés és a szépművek terén, a francziák a társadalmi eszmék terén hoztak létre. Az egyesült államok a földkerekség forgalmában a vezérlő szerepet ragadják magokhoz, mely idővel csak növe-

kedhetik, ha gazdasági szövetkezés valamennyi amerikai állam közt létrejön, a hogy a messzilátó államférfiak tervbe vették. A küzdelemben Európának, mely tevékeny szellemei főgondját és népei áldozatai javarészét fegyveres védekezésre kénytelen fordítani és melyben az avult intézményekben gyökerező előítéletek a gazdasági haladás akadályául szolgálnak, okvetlenül háttérbe kell szorulnia.

Az unio fejlődése fölötti elmélkedés akkora perspektívát nyújt, mely könnyen ingatag, ábrándszerű következtetésekre vezethetne. Pedig ez eltévesztve volna, a legszükségszerűbb fejlemény tanulmányozásáról lévén szó. Legtöbbet használ e téren az ember, ha az események folyását előítélet nélkül, tárgyilagos figyelemmel kíséri.

A nagy államszövetség alakulásának vázolásával azonos megalapítója, Washington működésének vázolása. E kettő kapcsolatosága önmagától jelöli meg a tanulmány tartalmát és irányát. Midőn Washington nevét íram e tanulmány élére: egyszersmind az államszövetség alakulása történetét szándékozám rövid vonásokban megrajzolni, a hogy alapítója élte történetében visszatükröződik.

Washington jellemrajzát akarom adni, nem életrajzát. A jellemrajz többet foglal magában, mint az életrajz, többet és kevesebbet: többet, mert az életrajz nélkülözné mindazon vonásokat, melyek a korral kapcsolatban vannak ugyan, de szigorúan véve nem tartoznak az élettörténethez; kevesebbet, mert a jellemrajz nem foglalja magában azon élményeket, melyek a kimerítő életrajz alkatrészeit teszik. A jellemrajz szükségképen korrajz is. Akkora egyéniség, mint Washington. csak úgy domborulhat ki a kellő arányokban, ha alapúl a történeti színhely, mellék- és háttérül az események tárulnak szét. Innen helyenként a rajz terjengése, innen a gyakori eltérések a főszemélytől.

Az anyagot szolgáltatatták Irving, Bancroft, Sparks művei Washington életéről, Witt történeti tanulmányai Washingtonról és Jeffersonról, Guizot politikai tanulmányai Washingtonról, Elsner és Sprengel történeti munkái, melyek a szabadságháború közvetlen hatása alatt írvák és az Európaszerte keltett lelkesedést tükrözik vissza, és más általánosabb érdekű történeti munkák. Washington iratai, melyek naplóit, levelezéseit, beszédeit, felkiáltványait, kivonatait és egyéb följegyzéseit

tartalmazták és melyeket Sparks összegyűjtött, mély betekintést engedtek a hangya tevékenységű Washington szellemi életébe. A Washington korabeli állami iratok is, melyek az egyes munkákban szétszórva, a jellem és kor megítélésére becses anyag voltak. Ezeken kívül használtam Tocqueville nagy államtudományi művét az amerikai democratiáról, Macaulay egyes tanulmányait, Hock művét Amerika pénzügyi viszonyairól és másokat. Sőt, a korrajz teljessége érdekében, figyelemmel követtem a legújabb napi sajtó nyilvánulásait. *)

A tanulmány részletei immár egy század óta az általános történelemhez tartoznak, de épen nem mondhatni, hogy köztök és a mai kor között a kapcsolat megszűnt volna. Az óriási mérvben fejlődő Amerika sokkal közvetlenebb befolyást gyakorol Európára, semhogy viszonyainak ismételt tanulmányozása korszerűtlen lenne; különösen az önrendelkező jogához jutott Magyarország több szempontból az unioéhoz hasonló viszonyokat mutat. Különösen Washington példája tanúsítja, hogy az ember gondosan szolgálhatja saját anyagi érdekét és mégis teljesen alárendelheti a közérdek követelményeinek.

Tekintve az alkalmatlan társadalmi és közgazdasági nyomást, melyet az unió Európára gyakorol: kérdésessé válhatott, tanácsos-e a nagy államalkotó képét és hazája megalapítása történetét megrajzolni. — Nagy események nem ítélhetők meg kicsinyes szempontokból és mindig helyesebb a feszélyező helyzetet bíráló szemmel vizsgálni, mint azt, idegen-

---

*) Jared Sparks: *The life of George Washington, to which are added his diaries and speeches; and various miscellaneous papers relating to his habits and opinions.* In two volumes. London, 1839. — Bancroft: *The life of George Washington.* — W. Irving: *Life G. Washington.* In five volumes. — Cornelis de Witt: *Histoire de Washington.* — Guizot: *Washington. Étude historique.* — Cornelis de Witt: *Thomas Jefferson. Étude historique sur la démocratie américaine.* — Sprengel: *Geschichte der Revolution von Amerika.* — Elsner: *Befreiungskampf der nordamerikanischen Staaten.* — Johann Zinner: *Merkwürdige Briefe und Schriften der berühmtesten Generale in Amerika.* — Tocqueville: *De la démocratie en Amérique.* 3. köt. — Hock: *Die Finanzen und die Finanzgeschichte der vereinigten Staaten von Amerika* stb.

kedve, látszólag mellőzni. A bírálathoz révén a túlhevült mozzanatok kellő mérvökre szállíthatni le és a helyzet tisztultával veszélyei csökkennek. Különben, talán fölösleges is mondanom, e tanulmány célzatosságát nélkülöz; azon általános érdeklődés, mondhatni tárgyias lelkesedés szülte, melyet egy valóban nagy egyéniség és egy világtörténeti fontosságú esemény minden időben és minden nemzet fia keblében ébresztetni bír. E tanulmány nem törekszik az amerikai viszonyok dicsőítésére, más állambeliek rovására; sőt az olvasó a részletekből talán némi tájékozást meríthet az amerikai viszonyok árnyoldalai felől s ezáltal a tanulmány némivel hozzájárulhat azon meggyőződés megszilárdításához, hogy az utánzás (ha valamiben lehető is) éppen abban a tekintetben volna legkevésbé ajánlatos, a melyben némelyek leginkább szeretnek. A szinte osztatlan dicsőítés Washington jellemére vonatkozik. E jellem mintaképül szolgálhat minden önérzetes férfúnak egyaránt, a koronás főtől és a legmagasabb polczon álló államférfiútól kezdve, le az egyszerű polgárig, a ki csupán szavazatával foly be a közügyek menetére. Példájából megtanulhatja mindenki, hogy a közéletben leghelyesebb a létező viszonyokhoz alkalmazkodni. Oly ember volt ő, a ki szívvel-lélekkel mindig otthon maradt és a ki bármily törvényes kormányforma mellett és bármily társadalmi viszonyok közt hű alattvaló tudott volna lenni. A hadvezér, az államférfi és az ember érdemei Washingtonban egyöntetű egészszé olvadnak össze és a legmagasabb erkölcsi hatványban tetőznek. Kevés egyén van, a ki élte alkonyán visszafelé tekintve, anynyira érezhette, mint ő, hogy egy nagy életcélt teljesen megvalósított és e mellett az emberi kötelességek tág körét a legkisebb árnyalatig teljesítette. E jellem az egész emberiség közkincese.

I.

Washington családi körülményei, ifjúsága, tanulmányai.

Washington Angliából Amerikába települt vagyonos nemes család sarjadéka, már születésével részesült azon szentes elölfeltételekben, melyek őt honfitársai fölé helyezték

és arra képesítették, hogy távol anyagi gondoktól társadalma szükségleteit magasabb szempontokból szemlélhesse. Hatalmas értelmisége kiválóan fogékonynya tette őt minden iránt, a mi cselekvése körébe került. Mély gyakorlati érzéke mindig megjelölte a helyes ösvényt még a nálánál egyik-másik tekintetben hivatottabb egyének ellentétes véleményével szemben is. Nézetének mindenkor tekintélyt adott imponáló modora. Senki sem bírt nagyobb önuralommal, mint ő, és ha belátása célszerűnek ítélte, őt a hallgatag tartózkodásból kivonni nem lehetett. Sohasem volt elbizakodott a saját véleményében; minden fontosabb alkalommal többek véleményét hallgatta meg és a hallottak különféle esélyeit lassan fontolgatva érlelte magában. Mihelyt határozott véleményben megállapodott, az rendületlen meggyőződésévé vált és azt hajthatatlan következetességgel, szinte merevségig fokozott erélylyel vitte keresztül. Így a kedvező társadalmi helyzet és az egyéni sajátságok őt már elejétől fogva vezérlő szerepre látszottak kijelölni.

Washington példájában is igazul Tocqueville paradoxnak látszó nézete: hogy democrata államszervezetek megalkotására az aristocrata gondolkodású egyének alkalmasak. Ez könnyen megmagyarázható. A democrata gondolkodási mód alapjellege bizonyos nyugtalan elégtelenség, mely a létező viszonyok átidomítására törekszik, szenvedély hevénél érlelt és a phantasiának tetszős eszmék megvalósításával. Ellenben az aristocrata gondolkodási mód fő jellege a megfontolt állhatatosság, mely a létező viszonyok fentartására irányul. Az aristocratát bizalmatlanság jellemzi az új eszmék iránt és csak azok megvalósítására működik közre, a melyek megvalósítását elkerülhetetlennek itéli. Így, midőn új államszervezet megalkotása elkerülhetetlennek mutatkozik, kiváló conservatív észjárásra van szükség, mely egyszersmind az új szervezet állandósítását tűzi ki célul. Nem csoda tehát, ha úgy találjuk, hogy az újkor legnagyobb democrata államszervezetének megalapítója lényegében aristocrata gondolkodású férfi, Washington.

Virginia, a hová Washington-család letelepült, aristocrata hajlamú telepítvény vala. A lakosság főbbjei nagy ültetvényesek, többnyire Angliából Amerikába szakadt ültetvényesek ivadékai voltak. Az anyaországból magokkal hozták hajlamaikat, és ősiknek az anyaországban szerzett történeti emlé-

kei emelte önérzetöket. Az anyaországgal mindig érintkezésben maradtak; élvezeti és fényüzési czikkeiket onnan hozattak és igazi angolokul szívvel-lélekkel csüggték régi hazájokon. Csak az anyaföld vérlázító gögijének és az amerikai telepések erős önfentartási ösztönének tulajdonítható a későbbi elszakadás és átalakulás, melyben épen Virginia főbb családjainak volt vezető részök. E családok közé tartozott a Washington-család is.

Washington György 1732-ben született Bridges-Creekben, Westmoreland grófságban, Virginiában; Washington Ágoston atyától és Ball Mária anyától. Atyja gazdag és befolyásos ember volt, a ki 1743-ban meghalván, tíz gyermekét tisztességes és független helyzetben hagyta hátra. Irva van, hogy rendkívüli emberek többet örökölnek anyjuk jellemvonásaikból, mint az atyjokéiból. Washington György tizenegy éves vala, a mikor atyját elvesztette és anyjának kizárólagos vezetése alá került. Az özvegy istenfélő, elvszigorú és emelkedett szellemű hölgy volt; gondolkodásra gyakorlati, akaratra erős. Hozzá tartozóiban félelmes tartózkodást és mégis rokonszenves tiszteletet keltett. Szíve bensőleg jó volt, de méltóságteljes magaviseletével nem annyira vonzalmat, mint inkább leirhatatlan varázsszerű érzületet gerjesztett. Yorktown bevétele után a Versaillesből jött nemesek Washington anyjánál is tisztelegtek. Meglepte őket az egyszerűség és a fesztelenség s ezek daczára a lelki nagyság kifejezése, melylyel az ősz matróna a tisztelgőket fogadta. A sürgölődő figyelmességet is csodálták, melylyel a nagy ember anyja körül járt. A rendkívüli asszony fiát is büvkörben tartotta, a hódolattal vegyes fiúi szeretet kötelekénél. Lelki nyugalmát semmi sem zavarta meg és minden körülmények közt megőrizte veleszületett, természetes méltóságát. Nem rendült meg a fia kiállta veszélyek hallatára, és nem kápráztatták el fia fényes pályájának sikerei. Éles eszü és erényes nő lévén, leginkább azon veszélytől féltette fiát, melyek a nemzetek élére emelkedett férfiak érzületét szokták fenyegetni. Fia legnagyobb sikerei közt hangoztatá, reméli, hogy fia nem fogja elfelejteni a leczkéket, melyeket ifjúkorában kapott és reményét fejezé ki, hogy fia annyi dicséret közt, melyekkel elhalmozzák, sohasem fog megfélemedezni önnön-magáról. Joggal beszélhetett így. Példája által, fegyelme alatt formálódott Washington mint gyermek; nevelése inkább jelle-

met fejtő, mint szellemet képző volt. Washington természettől erővel, bátorsággal és hévvel teljes vérmérsékletű volt; anyja önmérséklésre tanítá. Szabad, egyszerű és nyers nevelést adott neki, mely a nélkül, hogy benne az ifjúkor tüzeit eloltotta volna, korán megérlelte őt és lelkében a felelősség érzetét fejtette ki. Gyermekkorától kezdve uralkodni tudott magán, beérte önmagával és tanítói tudatlanságát személyes észleléssel és lankadatlan tevékenységgel pótolta.

Washington, az akkori viszonyoknak megfelelőleg, házi tanításban részesült. Tanulmányai szűk körben mozogtak és gyakorlati irányúak voltak. Angol nyelvtan, történet, mértan, mennyiségtan, föld- és természetrajz és erkölcstan voltak a főbb tudományok. Csinosan rajzolt és teljes életében szép és tiszta írásra törekedett; oly sajátosság, mely a gondolat szabátosságát szüli és a jellem határozottságát fejleszti. Washington nem tartozott azon intuitív szellemek közé, kik a tárgyat hamar fogják föl és kiket a gondolat mintegy rejtelemszerű hirtelenséggel ragad meg. Kitartó szorgalommal, folyton és lassan képezte magát és mégis, koraérett gyermek lévén, bárki másnál hamarabb volt készen. Csodálatos a gyakorlati érzék, mely már legkorábbi ifjúságában áthatotta, úgy hogy mondhatni, gyermekkori tanulmányaival már az életnek tanult. Még csak tizenhárom éves volt és már az üzletek száraz és bonyolult formáit tette tanulmányai tárgyává, még pedig azokat, melyeket csak az érettebb korban és ekkor is csak azok szoktak elsajátítani, kiknek szükségök van rájuk. Ifjúkori iratai közt *Forms of writing* cím alatt kéziratot találtak, melyben utalványok, nyugták, kötelezvények, szerződések, biztosítéki okiratok, végrendeletek és más jogi és üzleti irományok mintái vannak összeírva. Vannak ifjúkori kézíratai közt mennyiségtani és földrajzi gyakorlatok is, melyek tudományos becsesel természetesen nem bírnak, de fölötte jellemzők, mivel jó módszerrel, a geometriai rajzban való pontosságról és a mennyiségtani tanulmányokra való hajlamról tanúskodnak. Maradtak ifjú korából költői kísérletek is *True happiness* címen, de ezeket nem költőiség, csupán benső érzés és vallásosság jellemzi. Legbecsesebb ifjúkori iratai közt a 110 életszabály, melyeket *Rules of civility and decent behaviour in company and conversation* cím alatt a társas illemről és a jó modorról írt össze. A forrás, melyből merítette, ismeretlen. Az erkölcsös-

ség, az illem és a jó modor tekintetében egész törvénykönyvet képeznek és a mellett tanúskodnak, hogy Washington jellemét már a legkorábbi ifjúkorban kezdte fejleszteni. Nem lesz érdektelen az életszabályokból néhányat ide jegyezni.

«Minden cselekedet, mely társaságban történik, a tisztelet valamely kifejezésével történjék a jelenvalók iránt.»

«El ne merülj, a mikor más beszél; ne ülj, a mikor más áll; ne beszélj, a mikor nyugton kell lenned és ne járkálj, a mikor más áll.»

«Ne fordíts másnak hátat, különösen beszélgetés közben; ne mozgasd az asztalt, a mikor más olvas vagy ír; ne támaszkodjál másra.»

«Ne hizelegj; és ne enyelegj azzal, a ki nem szereti, ha enyelegnek vele.»

«Ne olvass levelet, könyvet vagy hírlapot mások társaságában; de ha ez szükséges, előbb kérj engedélyt. Ne közelíts mások olvasmányához vagy írásához, ha csak föl nem szólítanak reá, és ne mondj véleményt hivatalnúl.»

«Légy derült, de komoly dolgokban légy komoly.»

«Ne mutasd vidámnak magadat más balszerencséjében, még ha az ellenséged volna is.»

«A kik méltóságot vagy hivatalt viselnek, mindenütt elsőséggel birnak; de ha ezek fiatalok, tisztelettel tartoznak azok iránt, a kik születésre vagy más tulajdonságokra nézve velök egyenlők, bárha hivatalt nem viselnek is.»

«Üzletemberekkel beszélj röviden és érthetően.»

«Beteget látogatva ne add az orvost, ha nem értesz hozzá.»

«Írásban vagy beszédközben add meg mindenkinek őt megillető czímét, rangjához vagy a helyi szokáshoz mérten.»

«Ne vitatkozzál feljebbvalóiddal, de véleményedet mindig szerényen terjeszd elő.»

«Ne merészkedjél mást oktatni abban, a mi mestersége; rártartiságra mutat.»

«Ha valaki mindent megtesz, a mire képes, bár nem sikerül is, ne ócsárolj azért, a mit tett.»

«Utasítást adni vagy pirongatni kellvén, fontold meg nyilvánosan vagy négy szem közt, most vagy máskor, és mily szavakkal teheted; és ha pirongatsz, ne mutass haragot, de légy szeretetteljes és szelid.»

«Az intést fogadd köszönettel, bármily időben vagy bármily helyen adják; de ha vétlennek érzed magadat, utólag válaszd meg a kellő időt és helyet vétlenséged kijelentésére.»

«Ne üzz tréfát és gúnyt komoly dolgokból; ne faragj sértő élezcet; ha valami szellemest és mulattatót mondasz, óvakodjál magad nevetni rajta.»

«A miért mást megrósz, abban légy kifogástalan; mert a példa hatékonyabb a szabálynál.»

«Ne hígy könnyen a másokra hátrányos kósza hírben.»

«Oltözékedben légy szerény és inkább alkalmazkodjál a természetességhez, semhogy bámulatot ébreszsz; kövesd az időnek és a helynek megfelelő divatot, ha polgárias és tisztességes.»

«Csak jóhírű emberekkel érintkezzél; mert jobb egyedül lenni, mint rossz társaságban.»

«Ne mondj közönséges és ledér dolgokat komoly és tanult férfiak közt; ne hozz föl nehéz kérdéseket tudatlanok előtt; általában ne említs alig hihető dolgokat.»

«Ne menj oda, a hol nem vagy biztos, szívesen látnak-e. Ne adj tanácsot kéretlenül; ha fölkérik rá, röviden add.»

«Ha kettő egymással vitáz, ok nélkül ne fogd egyiknek se pártját, és ne légy makacs a magad véleményében; közönyös dolgokban a nagyobb oldalára állj.»

«Ne kifogásold mások tökéletlenségeit, mert az szülők, tanítók és följobbvalók dolga.»

«Gondolkozzál mielőtt beszélsz; ne fejezd ki magadat tökéletlenül és ne ejtöds ki a szavakat elhirtelenkedve, hanem rendesen és tisztán.»

«Ha más beszél, légy figyelmes és ne zavaró a hallgatóságot. Ha a beszélő küzd a kifejezéssel, ne segíts rajta felhívatlanul; s a míg beszédét be nem fejezte, ne válasszólj neki.»

«Az üzleti dolgokat végezd a maga idején és ne suttozg mások társaságában.»

«Ne vállald magadra, a mit nem teljesíthetsz, de pontosan tartsd meg, a mit megígértél.»

«Ne légy fárasztó a társalgásban; ne tégy sok kitérést és ne essél ismétlésekbe.»

«Ne légy haragos az asztalnál, bármi történjék; s ha okod volna haragudni, ne mutasd; vágj vidám arcot, ha ven-

dégeid vannak, mert a jókedv egyetlen egy tál ételt is lakomává tesz.»

«Ne ülj az asztal felső széléhez ; vagy ha a ház ura úgy akarja, ne szabódjál, mert megzavarod a társaságot.»

«Ha Istenről vagy tulajdonságairól beszélsz, tedd komoly tisztelettel. Tiszteld és engedelmeskedjél szüleidnek, ha szegények is.»

«Igyekezd ébren tartani kebledben az isteni tűz azon kis szikráját, melynek neve: lelkiismeret.»

Ezek és hasonló életszabályok oly természetesek, hogy szinte fölöslegesnek látszik rájuk különös súlyt helyezni; mégis érezzük, mily gyakran vétünk ellenök, bár tudjuk, mekkora következményekkel bír megtartásuk a mindennapi érintkezésben. Washingtonra jellemző, hogy a korai ifjúságában megtanult életszabályokat tetteivel meg is valósította. Igaz, hogy szilárd elvekhez idomítva életét, lénye nem nélkülözött bizonyos kimért merevséget (a jóvérű elvtelenség szabadalma az egyéni szeretetreméltóság): de szilárd elveinek megvalósítása okozta, hogy erős szenvedélyei ellenére, Bancroft mondása szerint, minden más ember fölött birta azt a képességet, mely az emberi természettől elválhatatlan gyöngeségek elnyomásában áll.

Washington jellemének fejlesztésére nagy befolyást gyakoroltak testedző szenvedélyei. A mozgás élénksége természetes irányt adott lelke nyugtalanságának és vérmérsékének fölösleges hevét elvezette, úgy, hogy mire néhány év múlva a közélet terére lépett, ifjúkora ellenére már teljesen megállapodott, teljes önuralommal bíró férfi volt. Katonás hajlamai és a sport iránti vonzódása már ifjú korában nyilvánultak. Játsszótársait századokba osztotta, gyakorlatokat végeztetett, masiroztatott és formaszerű csatákat vivatott velök ; ezekben mindig ő volt az egyik hadakozó fél parancsnoka. Kedvét lelte athléta multságokban ; futott, ugrott, birkózott, rudat emelgetett és a testi ügyesség egyéb neveit gyakorolta. Testedző foglalkozásait még az érettebb korban is üzte. Szenvedélyes vadász volt, és különösen a rókavadászat izgató sportját szerette. Washingtonék közelében Belvoirban lakott lord Fairfax, egy Angliában gyökerező, előkelő család sarjadéka. Washington, mint serdülő ifjú gyakori és szívesen látott vendég volt a lord házában. A lord Washington oly bátorinak

találta a nyeregben, a milyen ő maga volt és ugyanoly könnyűnek az ebfalka követésében. Ezért különös hajlandóságába fogadta és rendes vadásztársává tette, úgy, hogy az ifjú Washington az ősz nemes vezetése alatt szívá magába a vadászat iránti hajlamot, mely őt élte végeig kitüntette.

Öröme telt hosszú barangolásokban és kalandos kirándulásokban; ezekkel azonban komoly életfeladatot kötött össze. Mennyiségtan és mértan lépven kedvencz tanulmányai, jeles gyakorlati mérnöknek képezte magát. Nagy kedvvel űzte e foglalkozást, a vele járó erős fáradalmak ellenére, sőt épen kedvökért. Virginia akkoriban nagyobbára lakatlan és műveletlen terület volt. A virginiaiak a mezőgazdaságot folyton kiterjeszván, nyugatra vetették szemöket és napról-napra nagyobb területeket foglaltak el és vettek művelés alá. Ügyes mérnökre volt szükségök, megtalálták Washingtonban. Tizenhat éves korától kezdve gyakorolta e foglalkozást. Különféle egyének, különösen lord Fairfax szolgálatában ropant területeket mért föl. Egyik barátjához intézett levelében említi, hogy George Fairfax kíséretében 1748 év márczius havában az Alleghany hegységben mint mérnök utazván, naponként egy doublont, olykor két pistolt keresett. Sőt egészben három évig tartó mérnöki tevékenysége alatt jelentékeny földterületeket is szerzett, azokat készpénzen megvásárolván. Ez úton önnön szorgalmával is hozzájárult később öröklés és házasság útján nagygyá válandó vagyona gyarapításához. Képzelmeheti, hogy a földmérés a szinte végtelen pusztákon sok fáradalommal és nélkülözéssel járt, de ő hősiességgel állotta ki. Jobban szerette az éjjeli bivakot lobogó tűz mellett, mint az erdei kunyhó fojtott levegőjű belsejét. Naponként sok mérföldnyi távolságot lovagolt be kíséretével. Megáradt folyóvizeken lóháton úsztatott keresztül vagy könnyű kanoén evezett át rajtok, a lovat a kanoe mellett úszni engedvén. Ha indiántörzsekkel találkozott, csatatánczuk tanúja lehetett és megismerhette szokásaikat, szertartásaikat és hadviselésök módját. Oly iskola volt ez, melyben a hadvezér és államférfi képződött. Kirándulásairól naplót vezetett, mint általában élte majd minden fontosabb szakáról. Napi jegyzetei rövidek, szárazok, csak olykor nyernek szint némely megjegyzésektől, melyek a környékre és a természet szépségeire vonatkoznak.

II.

Washington a katonai pályára lép; harczol a francziák és az indiánok ellen, majd falusi magányba vonúl, Mount-Vernonba.

Washington katonai pályája tizenkilencz éves korában kezdődött. Anglia és Franciaország már régóta küzdöttek egymással az amerikai szárazföld fölötti uralom miatt; új világbeli versenyzések európai küzdelmeiknek is egyik legfőbb oka volt. Anglia tengeri túlsúlyánál fogva elfoglalta az egész területet sz atlanti-tenger hosszában; Franciaországnak a tengerpart két pontját hagyá, a Szent-Lőrincz és a Mississipi folyók beszakadásait. E két ponton a francziák erős állást foglaltak. Behatolának a szárazföld belsejébe, ott kiterjeszkedének és missionariusaik segélyével az angoloknak hátrányos befolyást gyakorlának az indiánokra. Előnyomulásukkal az angol telepek mögé fészkeltek magokat, beszorították őket az Alleghany hegység és a tenger közé és ezzel lételőket fenyegették. A határszéli háborúskodás szinte állandó lett és béke idején is nyugtalanították egymást folytonos betörésekkel.

A telepítvényi kormány Virginiát megvédelmezendő az indiánok pusztításai és a francziák foglalásai ellen, a tartományt katonai területekre osztotta és mindegyik élére tisztet állított, a kit a miliczia vezényletével, valamint a posták és fegyvertárak feiügyeletével bízott meg. Washington már ekkor oly nagy tekintélynek örvendett, hogy tizenkilencz éves kora ellenére kerülete parancsnokává neveztetett ki, tábornoki hadsegéd (adjutant-general) czímmel és őrnagyi ranggal. Új kötelességei megfelelték ízlésének és lelkesedéssel szentelte magát nekik. Érintkezett hadviselt tisztekkel, szemök alatt tanulta a taktikát, olvasta a hadi tudomány legfőbb műveit és tevékenységre buzdította az alatta szolgáló tiszteket is.

A francziák mozgolódni kezdenek a határszélen. Mozgolódásuk oka az a szándék volt, hogy amerikai birtokaikat összekössék és biztosítsák a közlekedést Canada és Lousinia közt. E célból új várakat építettek a Mississipi és az Ohio mellett. Dinwiddie, Virginia kormányzója, Washingtont diplomatiái missióban a francziákkal küldte, tőlök céljaik felől felvilágosítást kívánandó és észleléseket teendő. Washington

különösen alkalmas volt e küldetésre, mert ismerte az indiánok szokásait, kiket szövetségesül megszerezni volt mindig a versenyző felek fő igyekezete és mert a tereppel ismerős volt és megszokta a fárasztó utazásokat. 1753. évi november 31-kén indult útra. Átlépett a hóborította Alleghany hegységen és a megáradt folyóvizeket tutajon szelte át vagy lóháton úsztatott keresztül rajtok. Hidegvérrel és csodálatos kitartással tette meg az utat és teljesen megfelelt a beléje helyezett bizalomnak. Tárgyalásokba bocsátkozott a francziákkal és ezalatt kikémlelte helyzetöket és erejöket. Az indián törzsekkel is sűrűn érintkezett és hosszadalmas tárgyalásokat folytatott velök.

Dinwiddie Washington jelenlétéből a francziák céljai felől értesülvén, hadi készüléteket tön, de ezek a képviselőtestületben ellentéttel találkoztak. A kormányzó, hogy tervei iránt hajlandóságot keltsen, közzétette Washington úti naplóját. Azután, egyéb készülétek közt, háromszáz főből álló ezredet állított föl, melynek alezredesévé Washington neveztetett ki. Az alkalom nem sokára kínálkozott, a hadi szerencsét próbára tenni. Washington, mint az előhad parancsnoka, Great-Meadowsnál nagy lévvel támadá meg a francziák egy csapatát és széjjelszórá; a meglepő támadásban Jumonville a francia csapat parancsnoka, életével adózott. E csata nyitja meg a hét éves háborút az angolok és a francziák közt. Nevezetes a hév és harczvágy, melylyel Washington a támadást intézte, Washington, a ki később, a nagy szabadsági háborúban kifejtett tartózkodó és megfontolt hadviselő módjáért Amerika Fabiusa nevet vívta ki magának.

A great-meadowsi csetepaté volt Washingtonnak első ütközete. Következménye magában véve nem volt, mégis nagy feltűnést keltett Európaszerte és általa lőn Washington neve először ismeretessé Európában. Ugyanis a csatáról a francziák és az angolok között élénk vita fejlődött. A francziák a támadást gyilkosságnak (assassinat) híresztelék, állítván, hogy Jumonville parlamentairül lévén az angolokhoz küldve, megtámadtatásával nemzetközi jogsérelem történt. Az angolok ellenben a támadást jogszerű meglepésnek, taktikai előnynek vitatták, az oly csapattal történt, mely fegyveres kézzel tört be idegen területre. Washington a francziák vádjait megbotránkozással utasította vissza, szóval és írásban.

A megindult háborúskodás kevés külső eredménnyel, de aránytalan fáradalmakkal folyt, a mi különben ily határvillongásoknak természetes jellege. Washington és csapatai hősiségét a virginiai képviselőtestület kellő elismerésben részesítette, «a vitézségért és a haza védelmeért» köszönetet szavazván nekik. De az angolok a hadjáratot elegendő helyi ismeret nélkül és nem kellő tapintattal folytatták; a rendes királyi katonaság sem állott feladata magaslatán és a telepítvényi, az úgynevezett tartományi csapatok mögött maradt. Mégis az angol főparancsnokság a tartományi csapatokat kicsinyelte és tiszteiket minduntalan a királyi tisztek mögé helyezte, őket ismételten alsóbb rangúak vezényletének rendelvén alá. Washington büszkeségében sértve érezvén magát, leköszönt és visszavonult.

1755 márcziusában Washingtont ismét a csatatéren találjuk. Az angol kormány az angol hadak vezérévé Braddock tábornokot nevezte ki, a ki Washingtont hadsegédül hívta maga mellé. Washington örömet engedett a fölszólításnak, mert európai csatatérekén érdemesült tábornok vezénylete alatt magasabb katonai kiképzésben részesülni vágyott. Reményében hamar kelle csalódnia. Braddock, bár az európai háborúk iskolájában növekedett vitéz katona volt, nem ismerte az amerikai csatatérnek és az indiánok hadviselő modorának sajátságosságait, sőt konokul ragaszkodva a saját, nem az amerikai hadi viszonyokba illő elveihez, az ellenséget, különösen a francziákkal szövetséget indiánokat kevésbe vette. A helyi viszonyokban jártas Washington tanácsaira nem hallgatott. A helyett, hogy a löszerszámot és az eleséget állatok hátán szállíttatta volna tovább, nehezen közlekedő társzekereken vitette. Azt a tanácsot is mellőzte, hogy a nehéz tűzéséget és a podgyászt hagyja vissza és lassan indíttassa maga után, ő pedig a könnyű csapatok színe-járával gyorsan haladjon előre. E helyett az egész tehersorral lassan czammogott előre, majd minden magasabb emelkedésen utat vágatva és minden folyóvizen hidat veretve. Pedig tutajon való átkelés vagy átúsztatás lett volna ajánlatos. Az előőrsi szolgálatot és a kémli intézkedéseket elhanyagolta, pedig éppen az lett volna az erdős és bozótos terepen legfontosabb dolog, az indiánok lesben álló, csúszó-mászó és hirtelen föl-fölbukkanó hadviselése ellen. Braddock keservesen meglakolt vigyázatlan-

ságáért és konokságáért. 1755 évi július 8-án Monongahéla mellett meglepte őt a szinte láthatatlan ellenség és nagy vérfürdőt készített hadában. Maga Braddock is megsebesült és néhány nap múlva meghalt sebeiben. Csodálatos a vakmerőséggel határos vitézség, melyet Washington a csatában kifejtett és csodálatos a szerencse, mely őt megővta. A csatatűzben mindenütt látható volt; mindenfelé vitte a rendeleteket. A megfutamodók útját állta; részben visszavitte őket a tűzbe és rettenthetetlenségével új bátorságot öntött beléjük. Minden hadsegéd elesett, vagy harc képtelenné vált, csak Washington maradt sértetlenül. Egy lovas tisztt sem maradt seb nélkül, csak Washington; de két lovat lőttek ki alóla és kabátját négy golyó fúrta keresztül. — Dr. Craik, ki mint orvos a csatajelenet tanúja volt, azt írta Washingtonról: «Minden perczben vártam elestét. Buzgalmánál és helyzeténél fogva minden veszélynek ki volt téve, de a gondviselés atyáskodó keze megmentette őt azon sorstól, mely egész környezetét érte.» Washington hősiessége nem fordíthatta ugyan meg a balszerencsét, de gyors elhatározó képességének és egészséges ítéletének tulajdonítandó, hogy a vert csapatok megmenthetők voltak. Ha Braddock megfogadja Washington tanácsait, a vereség hihetőleg nem következett volna be.

A virginiai képviselő-testület hallván a vereség hírért, új csapatokat szervezett. Washington tekintélye és hírve oly nagyra emelkedett, hogy a képviselő-testület őt tette az összes szervezett és szervezendő csapatok parancsnokává és azon jogosítvánnyal ruházta föl, hogy a tiszteket maga nevezhesse ki. Három évig viselte a parancsnoki tisztséget és föladata volt, csekély haderővel, mely ritkán és akkor sem sokkal haladta meg az ezer embert, háromszázhatvan mérföldnyi határt megvédelmezni, a francziák és a velök szövetséges indiánok betörésétől! Valóban, a függetlenségi háború leendő hadvezérének legmagasabb iskolája! A három év nem volt gazdag nagy eseményekben, de annál gazdagabb fáradozásokban és gondokban. Szolgálatait honfitársai nagyra becsülték; a brit tisztek pedig, a kikkel együtt szolgált, kedvező véleményt tápláltak tehetségei felől. Három év leteltével, miután a francziákat az Ohio mögé szorította és miután hazája nagy mér-

tékben megkönnyebbült az indián hadjárat csapásaitól, leköszönt a vezényletről és falusi magányba vonult.

A hadjárat jellemének az utolsó csiszolatot adta meg. Vérmérséklete nyugodttá lett, szelleme megszilárdult a kemény iskolában. Ha forró lelke magán leveleiben olykor ki nem fakadt volna a rendetlenségtől való irtózat és az önszeretet borzongatásának kifejezéseiben, cselkedeteiből azt lehetett volna következtetni, hogy kedélye már a megállapodottság azon fokát érte el, mely később erejének és nagyságának legszébb elemévé vált. Visszavonult Mount-Vernonba, mely testvérbátyjának, Lőrincznek halálával reá szállt, őt egyszerre gazdaggá és a család fejévé tevén. Hajlamai más irányt vettek. A hő lelkesedés és a tettvágy, mely eddig buzditotta, elpárolgott és nyugodt életbölcseleti gondolkodásnak adott helyet. A szinte határtalan mozgási ösztön és az élet túlbősége, melyekkel ifjúkorában vívott, eltűntek; fölemésztődtek a hadjárat fáradalmai és veszélyei közt, helyet engedtek a nyugalom és a visszavonultság iránti vonzódásnak, helyet a nagyravágyás teljes hiányának.

De a visszavonultságban sem maradhatott egészen távol a közszolgálattól; polgártársainak bizalma több felé vette igénybe. Polgári tiszteket bíztak reá, melyek helylyel-közzel tevékenységet igen, de nagyobb felelősséget nem igénylének. A grófsági törvényszék választott tagjaként működött; ezen kívül a virginiai képviselő-testületben a hadjárat utolsó idejétől kezdve Fréderik grófságot képviselte. Tizenöt évnél tovább volt a képviselő-testület tagja; megválasztatása önkényt, szinte tudtán kívül történt. Ez annál inkább népszerűsége kifolyásának tekintendő, mert éppen olyan kerület választotta meg, melyre mint vezénylő tiszt, ismételve újabb súlyos terheket volt kénytelen rakni. Kerületében a közútak felügyelője is volt. E tisztséget igen fontosnak tartották; Washington előtt lord Fairfax sem tekintette viselését méltóságán alúlinak, daczára, hogy Fréderik grófság főnöke volt. Washington tisztjei ingyenesek voltak, a mi democratá szervezetű társadalmakban természetes. Kötelességeit mindig a legmagasabb bizalom szempontjából fogta föl; önzetlensége készítette és vagyoniossága megengedte elvül felállítania és élte folytatában következetesen keresztül vinnie, hogy közszolgálatért fizetést nem fogad el.

Nem sokára Mount-Vernonba vonulta után, huszonhét

éves korában megnősült, 1759. évi január hatodikán örök frigyet kötve Custis ezredes özvegyével, született Dandridge Márta asszonnyal. Ismerve a komoly törekvést és a folytonos tevékenységet, mely Washington ifjúkorát jellemzi, természetesnek tűnik, hogy szívbeli múltja nem volt viharos. De az ábrándozás korszaka bár nála enyhébb lefolyású és rövidebb tartamú volt, mint bárki másnál, fölötte sem haladt el nyomtalanul. Tizenhat éves korában Fairfax Györgyné nővére, Carey kisasszony iránt táplált eszményi érzületet és azt írta, róla egy barátjához, hogy szerelme tüzét a gyakori és kikerülhetetlen együttlét táplálja, de reményli, hogy tiszta, bár gyötrő szenvedélye enyhülni fog, mihelyt a háztól elmarad. Nyolcz évvel ez «első szerelme» után lánggra gyulladt bostonbeli Philipse Mari kisasszony iránt. Ez már komolyabb vonzalom volt és házassággal végződhetett volna. Washington panaszos költeményekbe öntötte az «alföldi szépség» iránti érzelmeit, de úgy látszik, vagy nem lépett föl határozottan, vagy maga iránt mélyebb benyomást ébresztetni nem birt, mert az ifjú hölgy Morris kapitány felesége lett. Mindössze ezek Washington szívbeli élményei, melyekről életirói említést tesznek. Gyöngéd naivság és mégis komoly tartózkodás jellemzi e viszonyokat és Washington valóban tiszta érzéssel és szeplőtelen múlttal lépett az oltár elé. Házassága minden tekintetben boldog volt és haláláig tartott; hitvese három évvel élte túl. A választott gazdag és szép volt, mindennek fölött kitünő nő. Élénk, egyszersmind méltóságteljes, előzékeny s mégis tartózkodó, bőkezű de gazdaságos, nagyvilághoz szokott s mégis egyszerű és ájtatos. Ifjúkori nevelése nem vala gondosabb, mint általában a korabeli amerikai nőké lenni szokott vott. Más vágyat nem ismert, mint pontosan megtenni kötelességeit, az övéinek tetszeni és hozzájárulni boldogságuk gyarapításához. Mihelyt férjét Amerika kormányára hívták, az egész világ az államfő mellett találta. Se ízlése, se kedve nem volt politikába avatkozni. Washington ügyét úgy mozdítá elő, hogy megszerettette magát és férje hallgatag tartózkodását az emberek iránti figyelmességgel pótolta. Nem hiányzott benne a bátorság. A függetlenségi háború alatt évenként keresztüljárta az óriási hadterületet, hogy férjével egy fakunyhóban megoszssa a téli szállás nélkülözéseit. Élte alkonyán méltán dicsekedhetett unokái előtt (kik első férje után maradtak,

Washingtontól nem lévén gyermeke), hogy minden hádjáratban hallotta az első ágyúdörgést és az utolsót.

Washington mount-vernoni lakhelyéhez szívvel-lélekkel ragaszkodott és csak akkor vált meg tőle, a mikor a közvélemény parancsoló szava hívta el; de a dicsőség legmagasabb fokain is mindig fájt szívvel gondolt vissza Mount-Vernonba. És valóban, ha a tizenöt évre nézünk, melyet Washington házassága idejétől kezdve a szabadságharcz kitöréseig Mount-Vernonban töltött, irigylésre méltó kép tárul föl előttünk.

Washington élete Mount-Vernonban vegyülete volt az amerikai pionnier küzdelmeinek, a nagyszabású mezőgazda és üzletember pontos foglalkozásainak és a country-gentleman lovagias szórakozásainak. Nagy szabásban űzte a gazdaságot és folyton földeket szerzett, távolabb fekvő vad vidékeken. Maga mount-vernoni birtoka, melyet személyesen kezelt, 9000 acrenyi szántóföld volt, melyen évenként 9000 bushel búza, és 10.000 bushel tengeri termett. Összes házi és gazdasági személynézet megmaladta az ezer főt; az öltözékökre szükséges gyapjúszövetet és vásznat saját jószágain állította elő. Folyvást figyelemmel kísért az európai mezőgazdasági tudomány fejlődését, kivonatokat írt földmívelési értekezésekből és egyes európai szakemberekkel levelezésben állván, nézeteiket a gyakorlatban alkalmazta. Részletes utasításokat írt gazdáihoz, jegyzeteket dobott papírra, a földmívelés különféle módjaira és a termények különféle fajaira nézve, nagy gonddal kultur-változtatási táblákat rajzolt és becléseket állított össze kíséreteiről és eredményeikről. Rendes naplót vezetett. A gazdasági napló, mint általában egyéb naplói, többnyire rövid, száraz följegyzéseket tartalmaz és oly igénytelen formájú, mintha valami egyszerű farmer és nem a világtörténet egyik legnagyobb alakja tollából került volna ki. A naplót épen a köznapi eseményekre vonatkozó változatos és aprólékos megjegyzések teszik érdekessé. Ilyenek például: Mr F. nagyon szereti a pénzt, mert egy disznót csak huszonkét sh. hat pen-ceért akar ide adni, holott előbb húsz sh. volt érte kialkudva; vagy: Alexandriába mentem, hogy vaját vegyek, mert e czikk elfogyott stb.

Életmódja megfelelt a gondos és értelmes gazda életmódjának. Korán kelő volt; télen is jóval napkelte előtt hagyta el fekhelyét. A reggeli számadásaival, gazdasági könyveivel

vagy levelezéseivel foglalkozott és rendelkezéseket tett. Sokféle írásbeli teendőit segéd nélkül maga végezte; sőt, mint akár-mely kereskedősegéd, sajátkezüleg levelezett angol ügynökeivel a dohánytermés érdekében, leveleiről másolatot tartva vissza.

Reggeli után lóra ült és birtoka azon részét látogatta meg, melyen munka folyt. Mindent saját szemével nézett meg és gyakran önkezüleg nyújtott segélyt. Saját feltalálású eke összeállításán bíbelődött és kísérletet tett vele, míg sikerült; sokszor együtt dolgozott kovácsával. Előmozdította cselédei és néger rabszolgái javát, a hol lehetett; kiváltképen gondoskodott rólok betegségeikben. A rabszolgák helyzete foglalkoztatta lelkét, de nem volt alkalom és mód arra, hogy fölszabadításuk kérdése szőnyegre kerüljön, sem most, mikor a telepítvények az anyaországtól függték, sem később, a függetlenség kiküzde után. Washington később, mint a szövetséges államok sorsának intézője, pártfözlötti állásában nem érezhette magát hivatva az amúgy is folyton válságokkal küzdő államok közt a viszalyos kérdések számát egygyel, a vagyoni érdekre legdöntőbbel szaporítani: de emberies indulatáról tanúskodik, hogy a rabszolgákkal atyailag bánt és e téren is példányképül szolgálva, végrendeletében fölszabadította azokat, a kiket saját jogán birt. Ámbár mint gazda jóságos volt, de maga is fölötte tevékeny, a tétlenséget nem tűrte és a munka pontos teljesítését követelte. Éles szeme volt minden egyén képességei felismerésében és kihasználásában.

Este felé haza térvén, az ebéd idejét és az estét családja körében és gyakori vendégei társaságában töltötte; lefekvés előtt még egy-két órát olvasmányainak szentelt. Barátjai, ismerősei és tisztelői sűrűn látogatták; igénytelen vendégszeretettel fogadta őket. Háza a környék középpontjává lett, a mi népszerűségénél és tekintélyénél fogva természetes. Barátjait gyakran hitellel segítette és az ügyes-bajos embereknek ő volt legfőbb tanácsadójok. Majd valamely árva részére gondnoksággal kínálták meg; majd pártfogását kérték valamely alakulóban levő közvállalat számára. Mostoha gyermekeinek ő volt hatóságilag kinevezett gyámja; vagyonukat oly gondnal kezelte mint a magáét és édes gyermekeiként szerette őket.

De sokoldalú teendői közt mindég ráért szórakozásra és férfias mulatságokra, sőt kiváló sportsman volt, előkelő angol gentlemanek mintájára.

Mount-Vernon a Washington korabeli leírás szerint hülámzó magaslaton, festőien fekvék és nagyszerű kilátást nyújt a Potomac folyója fölött. A környező magaslatokat erdőség koronázza. A nagy kiterjedésű vadon erdőség közepett völgyek mélyedének és vizerek folydogálásának: szarvasok tanyái és rókák kémelő odvai. Az erdős terület Mount-Vernontól Belvoirig, lord Fairfax székhelyéig, remek vadászó helyekben bővelkedett. A Potomac pedig, mely tíz mérföldnyi hosszúságban öblögeté Washington birtokait, bőséges hal-állománnyal dicsekvék és remek halászföldet alkotott, melyen heringre, sigerre, pontyra, tokra és egyéb fajú halakra lehetett halászni.

A virginiaiak gazdagabbjai az angol aristocratia életmódját követték. Mindig nevezetesek voltak a lovak kedveléséért. Washington maga is a legjelesebb lókedvelők és lótenyésztők egyike volt. Négyes fogatokat tartott neje és nővendégei számára; ő maga mindig lóháton jelent meg. Hátaslovak jól valónak idomítva; mind ő maga idomította. Ménese nemes vérű példányokkal volt ellátva. Háztartási könyvei megőrizték kedvencz lovai nevét, korát és fajtát; találkozni köztök ily nevekkel: Ajas, Blueskin, Valiant, Magnolia stb. Volt nagy eb-talkája is, mely többnyire rókász ebekből állott és köztök ily regényes hangzású nevekkel találkozunk: Vulcan, Singer, Ringwood, Sweetlips, Forrester, Music, Rockwood, True-love stb.

A vadász-idényben Washington kora reggel kilovagolt birtoka legtávolibb részeibe, a hol munka folyt, és néhány kutyáját magával vitte. Ilyenkor gyakran rókát hajszolt fel, bár nem vala mindig szerencsés elejtésében. Bátor és csodálatra méltó lovas volt. Lovaglását Chastellux örgróf így jellemzé: a legnagyobb akadályokat ugratja át és biztosan lovagol, a nélkül, hogy a kengyelvasban fölemelkednék vagy a zablára támaszkodnék és a nélkül, hogy túrné lovát vadul futni. Az idény derekán hetenként kétszer-háromszor kirándult egész ebfalkájával, nagyszámú vendégsereg, a környék gentlemanjei kíséretében. Ily alkalommal a vadásztársaság ebédjét egyik vagy másik tanyán tartá s mellette Washington szokatlan vidám volt.

A Potomac a halászatra és a lövészetre sűrű alkalmat adott. A halászat olykor nagymérvű volt, különösen a mikor a

heringek a folyókon nagy rajokban jöttek fölfelé és Mount-Vernon négerei hálót feszíteni rendeltettek ki. Vadruca szintén nagy sokaságban mutatkozott a folyó mentén és eze- ket löni volt Washington egyik kedvelt szórakozása.

A Potomacon élénk hajósport is virágzott a nagy szabadságharcz előtt, a mikor Virginia még Angliának legelőkelőbb és leggazdagabb telepítvénye volt. A gazdagabb ültetvényesek, természetesen Washington is, diszes bárkákat tartottak, melyeket, valamint szárazföldi járműveiket, szintén Angliából szoktak volt hozatni. Említés van téve bizonyos mr. Diggesről, a ki Washingtont mindig bárkájával fogadá, melyen hat néger evezett, tarka ingben és fekete bársony sapkában. Egy ízben az egész környék ünnepélyek formaszerű lázába került, a mikor egy angol fregát vitorlázott föl a folyamon és a Belvoir előtt, a Fairfaxok székhelye előtt vetett horgonyt. A fregát parancsnokát és tisztjeit Mount-Vernonban és Belvoirban ebédek és reggelik sorozatában vendégelték meg, a mit a hajó fődélzetén thea-estélyekkel viszonzottak.

Washington nejével olykor el-ellátogatott Annapolisba, Maryland telepítvény fővárosába, résztveendő a törvényhozás ülészése alatt tartott ünnepélyeken. A telepítvények székvárosainak lakossága mindig művelt és előkelő volt és zárkozottabb, mint később a köztársasági időkben, lévén az angol aristocratia előőrsei, melyekben minden jövedelmezőbb és kiválóbb állás az ifjabb és szegényebb, de büszke rokonok számára volt fentartva. Ilyenkor a tánczmulatságok sűrűk valának. Washington is szívesen tánczolt és nem egy tiszteltre méltó idősebb hölgy, hajdan a napi szépségekhez tartozó, dicsekvék azzal, hogy Washingtonnal tánczolt, bár megjegyzék, hogy igen szertartásos és komoly tánczos volt.

Ily módon telt Washington élete Mount-Vernonban; tevékenységben, jólétben, a társas élet kellemeiben, de minden nagyravágyás nélkül. Ha tőle függ vala, életmódjában sohasem történik változás. Állásra és kitüntetésre többé nem vágyódván, rendezett állami viszonyok közt sohasem lépett volna ki a történet színpadára és hihetőleg mint tekintélyes falusi gentleman fejezte volna be élte pályáját. De máskép történt. Már tornyosulni kezdének a fellegek, melyek az angol királyság amerikai telepítvényeiben vihart idéztek elő és melyek elszakadásukat vonták magok után. Az események Washingtont a

közéletbe sodorták és első rangú hőségé tették. Nagy alakjának kidomborításához szükséges az események színhelyének vázlatos képét megrajzolni.

III.

A tizenhárom telepítvény; viszonyuk az anyaországhoz. A megadózatási kísérletek lázadásra vezetnek.

Az események színhelye tizenhárom éjszakamerikai telepítvényes állam. Különbözők keletkezésre és közművelődési viszonyokra nézve, de egyezők a függetlenség iránti hajlam és az önállóság alapföltételei tekintetében. A tizenhárom állam: Newhampshire, Massachusetts, Rhode-Island, Connecticut, New-York, New-Jersey, Pennsylvania, Delaware, Maryland, Virginia, Éjszak- és Dél-Carolina és Georgia. Tér-fogatuk összesen huszonöt ezer négyszázhetven német négyszög mérföld és így a tizenhárom állam négyszerténél jóval nagyobb, mint anyaföldük, Nagy-Britannia Irországgal együttvéve és több mint még egyszer akkora a mai osztrák-magyar monarchiánál. A tizenhárom állam tengerpartja Georgiától Newhampshireig háromszázhatvan német mérföldnyire húzódik, úgy, hogy a tenger felől bárhol könnyen meglegphetők. A roppant területet a függetlenségi háború előtt fölötté gyér népesség lakta; a lakosság, a congressus által 1783-ban közzétett népszámlálási eredmény szerint, csak 2.383,300 lelket számlált.

A tizenhárom állam talaja és művelési föltételei nagy változatosságot mutatnak és a letelepültek már kezdettől fogva vallás, foglalkozás és társadalmi hajlam szempontjából különfélék voltak. És habár egy század óta tömeges bevándorlások és a népesség hullámozása következtében roppant változások történtek, mégis a megkülönböztető jelleg fő vonásaiban mai napig megmaradt. Az éjszaki telepítvények, Newhampshire, Massachusetts, Rhode-Island és Connecticut, melyeket gyűjtőnéven Új-Angliának volt szokás nevezni, kevésbé termékenyek a többieknél. A föld kitünő építőfát termelt és a tavakban hemzsegett a hal. A lakosok foglalkozása a termékeknek megfelelt, sokan lévén köztök halászok, sokan hajóépítők. Maga a halá-

szat a háború előtt hatezer embert foglalkoztatott és négyszáz-ezer font sterlingnél többet jövedelmezett. Connecticut talaja termékenyebb mint Új-Anglia többi államaéi; lakosai földműveléssel és marhatenyésztéssel foglalkoztak, sőt terményeikből állandó kivitelök is volt. New-York, New-Jersey, Pennsylvania és Delaware három alsó grófsága, melyeket közönségesen a középső telepítvényeknek neveztek, ugyanazon kereseti ágakkal bírtak, mint Connecticut. Legkiválóbb kiviteli cikkek voltak: búza, liszt; különösen New-Yorkéi szücsárúk. Pennsylvaniától délre a forráság rendkívüli; e vidékeken néger rabszolgák gondozták az ültetvényeket. Itt termesztették Amerikának legfontosabb kereskedelmi cikkeit; nevezetesen dohányt Virginiában, Marylandban és Éjszak-Caroliában, rizst és indigót Dél-Carolinában és Georgiában. A déli telepítvényekben a fehér lakosok szinte mindnyájan földbirtokosok voltak és kényelmes életet folytattak; míg a néger rabszolgák, fehérek felügyelete alatt, a földeket művelték.

Ismeretes, hogy égalj és foglalkozás nemcsak az egyének jellemére, hanem és még inkább egész népek fejlődésére nagy befolyást gyakorolnak. Új-Anglia tartományaiban, hol a természet kevésbé adakozó, a lakosság egészséges, erős és nyugodt véralkatú volt. A népesség itt merész, élesszemű, tevékeny és vállalkozó szellemű lévén, minden foglalkozásban ügyességet tanúsított, mely nem ritkán cselességgel és álnoksággal párosult. A középső telepítvényekben takarékos, kitartó és szorgalmas földműves faj lakott, melynek viselkedése nyílt és becsületes, jelleme nyers és hajthatatlan volt, de szelleme kevés élességgel és esékély ösmeretekkel bírt. Ellenben a néger rabszolgákat foglalkoztató déli telepítvényeket oly emberfaj lakta, mely természettől gyöngé, feketebarna színű, sugár és sovány, munkára szokatlan és kedvetlen, élvhajász, szellemes, vendégszerető és gazdagságára büszke volt. Ez állt a déli telepítvények tengerparti és belső lakosairól; a külső határbeliek azonban, kiknek lakhelye az indiánok szomszédságában terült el, folytonos önvédelmi harcban élván, a finomodást és fényűzést nem ismerték, tevékenyek és élénkek, nehéz elbánásúak és büszkék, életmódjukra nézve vad szomszédaikhoz hasonlóak voltak. Maryland, Virginia és Dél-Carolina lakosai mindenben az angolokat utánozták; e körülmény és magasabb üzéri szellemök magyarázza meg azokat tetemes

összegeket, melyekkel az anyaföldnek adóztak. Éjszak-Carolina lakosai bátrak és erősek voltak, a vadászat kedvelői; lövészei oly biztosak voltak, mint Kentuckyéi. A tikkasztó égalj befolyása a Georgiabelieket szegény, kiaszott, gyöngé, közönyös és félholt fajjává tette. — Természetes, hogy mind e jellemvonások csak általános érvényűek.

A külső világ gyakorolta befolyásnál nevezetesebbek azon történeti viszonyok, melyekben a telepítvények az anyaországhoz álltak; mert jobbra ezekből magyarázhatók meg föllázadásuk belső indító okai, társadalmi elveik és tetteik.

A telepítvények legidősbike Virginia; nevét a hajadon Erzsébet királynőtől vette. Virginia első ültetvényei e királynő uralkodása alatt nem sikerültek és a voltaképeni alapítás I. Jakab uralkodására esik. (1607.) A kalandor szellem, mely akkoriban Itáliából és a pyrenaei félszigetektől egész Európára kihatott, hajtá a kivándorlókat Virginiába. A kivándorlók az uralgó fogalmakat magokkal hozták az anyaföldről és hívei voltak a monarchiai államformának, hívei a püspöki egyháznak; az egész britt birodalomban ők vetették magokat alá utolsókül Cromwell fegyvereinek és ők kiáltották ki elsőkül II. Károlyt. Politikai érzületeikkel egybehangzott vallási meggyőződésök, oly annyira, hogy a XVIII. század közepéig az egész telepítvényben egyetlen egy római hitű, sem egyetlen egy protestáns dissenter nem volt található.

Az éjszaki telepítvények ugyanazon kormány vége felé kezdenek megtelepülni, a mikor Angliát belviszályok szaggatták széjjel. A letelepülők puritánok voltak, kik Laud türelmetlen érsektől üldöztetve, 1628-ban Massachusetts-bayt, az új-angol telepítvények elsejét fogták művelés alá és tették lakhatóvá. Mind politikai, mind vallási tekintetben független érzésűek voltak és kiköltözködésök alkalmával oly szabadsomlevelet nyertek, melynek alapján a kormányformát szabadon választhatták, csak hogy törvényeiknek a britt törvényekkel ellenkezésben állni nem volt szabad. A kivándorlók annyira szaporodtak, hogy a következő angol kormánynak a tömeges kiözönlést korlátozni kellett. Nemsokára Massachusetts ültetvényei a legszebb virágzásban álltak; de majd az üldözöttek magok is üldözőkké lettek. A puritánok, kik a többséget tették, a presbyteriális egyházat nyilvánították uralkodónak és oly szigorral alkalmazták vallási szabványaikat más hitűekkel szem-

ben, hogy magából a fiatal telepítvényből történtek kivándorlások. Az egyik rész 1635-ben Newhampshirebe ment, a másik ugyanazon évben Rhode-Islandba, a hol ültetvényeket létesítettek és különféle kormányformák alapját vetették meg, a míg a fő telepítvénynyel folytatott szerencsés küzdelmek után önálló telepítvényekké váltak.

A földrészt, mely az 1665-ben alapított New-Yorkot, New-Yerseyt és Delaware három alsó grófságát foglalta magában, eleintén Új-Németalföld nevet viselé, mivel eredeti művelői hollandok és svédek voltak. Birták a földet, míg II. Károly alatt az angolok elfoglalták; ezzel az angol királyságra szállt a főnhatóság és ezt a brédai békekötés 1677-ben megerősítette. II. Károly öcscsének, Jakabnak, York herczegének adományozta e kerület nagy részét, a felség teljes jogával. New-Jerseyt Jakab Lord Berkeleynek és sir George Carteretnek adta el, magának csak New-Yorkot tartva meg. Mihelyt Jakab a trónra lépett, New-Yorkot ismét a koronával egyesítette.

II. Károly a brédai békével reá jutott földből Jakabnak nem adományozott részét 1682-ben az erényes Penn Vilmosnak adta, kitől Pennsylvánia nyerte nevét. Penn hitsorsosait, kik, bár csöndes és békeszerető quakkerek voltak, mégis Anglaiban az uralkodó egyház részéről üldözésnek voltak kitéve, e földre vezette és nekik kitűnő törvénykönyvet adott, mely oly jogos és nemes szellemet lehelte és annyira a telepesek helyzetéhez simúlt, hogy alkotójának neve méltán a nagy törvényhozók közt tündökölt. A telepítvény a bölcs törvények alatt annyira föllendült, hogy nemsokára a legvirágzóbbak közé sorakozott. Newcastle, Kent és Sussex grófságok, Delaware név alatt összefogva, előbb Pennsylvániához tartoztak, de 1701-ben elválván, külön telepítvényt alkottak.

A Pennsylvániával délről határos Maryland 1635-ben épen úgy, mint szomszédja, vallási üldözésnek köszöni lételet. A mikor tudniillik a parlament két háza ismételt fölíratban arra kényszerítette II. Károlyt, hogy a római katolikusok ellen szigorú büntető törvényeket érvényesítsen, a római hitű Baltimore gróf Virginia azon részét, mely később Maryland nevet nyeré, a maga és üldözött hitsorsosai részére kérte és kapta menedékül. Kétszáz katolikus család követte őt.

Éjszak- és Dél-Carolina az 1665-ben kelt telepítési enge-

délyben Carolina közös neve alatt volt összefoglalva és első ültetvényeseit néhány évvel II. Károly restaurációja után kapta. A terület több előkelő egyénnek adományoztatott, kik Lockét, a bölcsest, azzal bízták meg, hogy az új telepítvénynek kormányformát és törvényeket adjon. Locke javaslata elméletben kitűnő volt, de Carolina nem jutott előbb virágzásra, mint a mikor Virginia alkotmányát fogadta el. Ötvennyolcz évvel alapítása után Carolina éjszaki és déli Carolinára oszlott; Dél-Carolinától való elszakadásból keletkezett 1723-ban Georgia.

A felsorolt telepítvények eredetileg kapcsolat nélküli tömeget alkottak. Kormányzatuk háromféle jelképet mutat: monarchiai, patriarchalis aristocrata és democrata jelleget. A tartományokat, melyek közvetlenül a királyi jogar alatt álltak és a nagy többséget tették, kormányzók (governor) kormányozták. Melléjük, a britt parlamenthez hasonlóan, egy tanács és a lakosság választotta képviselő-testület (assembly) volt adva; és a telepítvényi kormány minden határozatainak a britt kormánytól kellett megerősítést nyernie. Pennsylvániában és Marylandban a Penn és a Baltimore családokban öröklő kormány uralkodott; ezekben a főnhatóság minden jogositványa a nevezett családokat illette és az angol korona irányában csak laza kapcsolat létezett. Különös jogositványokkal bírt Rhode-Island és Connecticut. Ezekben a legfőbb hatalom a népben nyugodott. Egy évre választott kormány állott élükön; parlamentjük szintén évenként választatván, évenként kétszer, májusban és októberben gyűlt össze, törvényeket hozott, melyek királyi megerősítést nem igényeltek, alkalmazta a bírósági és egyéb tisztviselőket, adót vetett ki és élet-halál fölött jogot gyakorolt.

Ilyen különfélék voltak a telepítvények; egyébiránt mindegyik elismerte Anglia fenhatóságát. Különféleségök mellett a társadalom-erkölesi mozzanatok meglepő hasonlatosságra, sőt megegyezésre mutatnak. A telepítvényesek sok küzdelemmel szereztek és biztosították földjüket; mindnyájukat benső meggyőződésök szilárdsága vezette át a világtengeren, miután az anyaföld kíméletlen vakhitése miatt maradásuk nem volt. Új hazájokban sokáig külső veszélyekkel is szembe kellett szállniuk, míg a benszülött vadakat elnyomták, sőt részben kiirtották és míg a francziákat Canadából, a

legveszélyesebb szomszédállambói kiűzték. A telepítvényesek az anyaföldről szabad társadalmi és vallási eszméket hoztak magokkal, melyek a távolban nem hogy enyhültek volna, de mindig újabb tápot nyertek. Az angol kormány székhelyétől a ministeri hatalomtól és a megvesztegetéstől való távolság szintén egyik fő indoka volt a nagyra fejlődő szabadszelleműségnek. «Az Oceán 3000 mérföldnyire fekszik Anglia és Amerika közt, mondá Burke az ide-oda utazást számítva; ily távolságban a remény és félelem gyöngül». Az összetartozás érzetét az idő is gyöngítette, oly mértékben, a mint az emberöltők a telepedés idejétől távoztak. A tér és az idő körülményei ugyan inkább az anyaország iránti kötelék lazaságát magyarázzák meg, de magát a telepítvények közt később létesült egyetértést a közös nagy ellenségtől való félelem és saját gyöngeségök érzete fejtí meg. Az egyetértés azért vált könnyen lehetővé, majd később maradandóvá, mivel a telepítvényekben tulajdonképen csak egyetlen egy társadalmi osztály volt. Európa gazdagaira és hatalmasaira a telepítvények viszonyainak közepszerűsége vonzó erővel nem bírt; azért a tengeren át Amerikába semmiféle szabadalmak és feudál viszonyok nem hatottak el. A társadalom alja nem vonzódott át, mert csak komoly törekvéssel és sanyarú munkával lehetett lételt alapítani. Ott csak a munkás középosztálynak volt jelentősége. A munkás az általa mívelt roppant területen korlátlan úrnak tekinthette magát és benne azon érzetnek kelletturalgóvá lenni, hogy mindent, önnön szorgalmán kívül, csak az isteni gondviselésnek köszönhet. A munka nehézsége természetes következményül a föld és a föld iránti szeretetet érlelte meg. Ez és a gondviselésben való rendíthetetlen bizalom a leghatalmasabb államalkotó tényezők.

A társadalmi kapcsolatnál szorosabb volt a gazdasági. Az anyaföld anyagi érdekből önállóságban és polgári szabadságokban részesítette a telepítvényeket, sőt fegyveres erővel is megoltalmazta a szomszéd francziák terjeszkedése és az indián törzsek alkalmatlankodásai ellen. Anglia nyereséget húzott a telepítvényekből az által, hogy korlátok közé szorította a hajózást, a kereskedelmet, a nyers termékekkel és ipari cikkekkel való kivitt és behozatalt.

A telepes viszony igen megkötött volt. Már Cromwell a hajózási actával megtiltotta, hogy bármily idegen hajó a britt

ültetvényekkel és telepítvényekkel kereskedést űzhessen, vagy hogy a telepes Angliába más árút vihessen, mint saját országa terményeit. Ezzel az amerikai telepesek a kereskedésben Angliára voltak szorítva; hajóik terhét britt kikötőbe kellett vinniök, a további forgalomba hozatalt az angoloknak hagyván. De míg nyers terményeiket az anyaországnak kellett átadniök, iparcikkbeli szükségletöket csak az angoloktól szerezhették. Ebből Anglia előnyére kereskedelmi egyedárúság keletkezett, mely annál inkább szolgált az amerikaiak hátrányára, mivel magoknak a telepítvényeknek a saját terményeikkel (mint: cukor, dohány, gyapot, indigó stb.) egymás közt sem volt megengedve a kereskedés és adót kellett fizetniök, ha e tárgyakat a britt szigetekeken kívül bárhova vitték.

A telepes viszony, a népesség ritkasága és a termelés számtalan nehézsége ellenére, az akkori viszonyok közt jelentékeny forgalmat létesített az anyafölddel. Az Anglia és a tizenhárom telepítvény közti kereskedelem 1763-tól kezdve évenként rendszeren hétszáz hajót foglalkoztatott. A be- és kivitel, a Withworth és Chalmers használta vámlajstromok táblázatai szerint, rendszeren sohasem tett három millió font sterlingnél kevesebbet, de ritkán is haladta meg a négy millió font sterlingnyi értéket. Az 1875-ik évi első párisi békét követő tizennyolcz évi időkörből 1770-ben és 1771-ben volt a forgalom legnagyobb, általában pedig mindig akkora volt, hogy Anglia évenként egy millió font sterlingnél jóval nagyobb tiszta nyereségre tett szert.

Már korán fölmerült egyes angol egyénekben az eszme, hogy a telepítvényeket, be nem érve a forgalom hozta közvetett haszonnal, közvetlenül is meg kellene adóztatni. A spanyol háború alatt, 1739-ben, valaki azt javasolta Walpolenek, adóztassa meg az amerikai telepítvényeket. De a mérsékelt és ildomos államférfi azt válaszolá: «E műveletet utódomnak akarom hagyni, a ki több bátorsággal bír nálamnál és kevesebb tisztelettel a kereskedelem iránt. Kormányzásom ideje alatt kötelességemnek tartottam az amerikai telepítvények kereskedelmének fölbátorítását; meg is tettem, sőt szükségesnek tartottam szemet húnyni némely szabálytalanságokra. Véleményem, ha öök idegen nemzetekkel való viszonyaikban évenként vagy ötszázezer font sterlinget nyernek is, két év után több ennek felénél a király pénztáraiban lesz, hála

Anglia iparának, mely nekik a gyártmányok roppant mennyiségét adja el. Mentül inkább kiterjesztik kereskedelmöket idegen országokban, annál több tápot nyújtanak kézműves intézményeinknek. Ez oly módja a megadóztatásnak, mely inkább egyez meg az ő alkotmányukkal és a miénkkel.» — Valóban! a telepítvények az anyagi megkötöttségért a compensatiót csak a laza alkotmányi kapcsolatban, a tartományi önállóságban és a fegyveres védelemben találhatták, melyben az anyaföld őket részesítette. A következmények megmutatták, hogy mihelyt az anyaállam a telepítvények önérzetét felrázta észszerűtlen rendszabályokkal, az egymás közti összetartozóság érzetét ébresztette föl bennök és hogy, mihelyt a telepítvények eléggé erősnek érezték magokat önállóan megóvni birtokaikat és jogaikat a külső és belső ellenséggel szemben, az anyaország iránti amugy is laza társadalmi és politikai kapcsolatnak meg kellett bomolnia. Walpole utódai közt találkoztak nálánál bátrabb és a kereskedelem iránt kevesebb érzékkel bíró férfiak, kik a végzetes kísérletet megtették.

A viszály 1765 tavaszán kezdődött. Az angol parlament a kormánynyal egyetértve, melynek élén lord Grenville állott, a bélyegadó emelését határozta el az amerikai telepítvényekre nézve. E lépés a tizenhárom államban a legnagyobb izgatottságot szülte. Senki sem akart bélyegpapírt venni, vagy épen a bélyegadó szedésénél tisztviselőül szolgálni. Mindenütt megsemmisítették a bélyegpapírt, sőt felgyújtották a szedők actáit és bódéit. A törvényszékek bélyegpapír hiánya miatt nem tarthattak üléseket. A tengeri kereskedelem, melyhez szintén bélyegpapír kellvén, szünetelt, és az angol gyárosok, valamint az angol hitelezők nagy veszteségeket szenvedtek. Ez állapot azon időbe esik, a mikor a Grenville-féle kormány már búcsúzóban volt és a Rockingham-féle ministerium jutott a kormányra (1765 júliusában). Az új ministerium már elejétől kezdve el volt tökéelve a bélyegadó megszüntetésére. Meg is történt 1766-ban; de mind a két ház elvben kimondta az anyaország megadóztató jogosultságát. Az amerikaiak a dolog illetén megoldásában, gyakorlati emberek lévén, megnyugodtak volna; de nem úgy III. György és merev tory barátai. Az ellentétes udvari áramlat miatt a Rockingham-féle ministerium nem tarthatta magát. 1767-ben Townshend, a Grafton-féle ministerium kincstári kancellárja, furfangot gondolt ki,

mely, ha sikerül, az amerikaiak zsebébe tette volna az angolok kincstárává. Ugyanis különféle áruk után, melyeket Amerika csupán Angliából hozott, adó volt fizetendő; minthogy Townshend véleménye szerint az angoloknak kétségtelen joguk van saját Amerikába irányuló kivitelök megadóztatására. Az amerikaiak a terv megvalósítását lehetetlenné tették, összebeszélvén, hogy addig angol árut nem vesznek, míg külön adó terheli. A szándék könnyen kivihető volt, mivel az angol árukat csak kevés nagy kereskedő terjesztette Amerikában.

Néhány évvel később, 1770-ben, lord North módot velt találhatni, mely a megadóztatás jogát megóvná, az angol kereskedelem hátránya nélkül. Tanácsára valamennyi adót visszavontak, az elv megmentése végett, csak a theára vetettek kis adótételt. Ez, mint félrendszabály, a vizsálynak nem vehetett véget; különben is a több év óta tartó vizsályban megizmosult amerikai közszellem immár a neheztelés súlyát a dolog elvi oldalára helyezte. North pedig sértő módon épen az elvet állította élére, a parlamentben határozottan kijelentvén, hogy a telepítvények sohasem részesülhetnek az anyaországgal egyenlő jogokban és hogy a thea-adó visszavonása csak azon esetben képzelhető, ha Amerika a ministerek és parlament lábainál fekszik. Az amerikaiak nem hozattak theát, vagy azt kéz alatt szereztek be. A keletindiai társaság roppant veszteséget szenvedett és e körülmény azon rendszabályra vitte az angol kormányt, hogy a társasággal a theaadót közvetlenül Angliában rovatla le, a társaság pedig a theát ügynökei által kicsinyben adatta el Amerikában. Ezalatt az amerikaiak elégtelensége roppant fokra hágott; a polgárság legjava önségely sugallta erőszakosságokra ragadtatta magát. Először Massachusetts adott reá példát. Bostonban a városi tanács az újonnan érkezett theás hajók kapitányaitól azt az ígéretet eszközölte ki, hogy rakományait szárazföldre nem hozzák; és miután a helytartó a keletindiai társaság panasza következtében a kirakodást megparancsolta, 1773 december 18-án egy csapat álcázott polgár a hajókba nyomult és az egész theaszállítmányt a tengerbe szórta. A parlament a bostoni tett hírére elsietett rendszabályokhoz nyúlt. Billt alkotott, melylyel a kikötőt minden áru előtt elzáratni rendette, mindaddig, míg a királynak kedve tartja. A bill királyi szentesítést nyert és egyúttal tengeri és szárazföldi haderő küldetett

Bostonba, Gage tábornok parancsnoksága alatt. A kölcsönös ingerültség akkora fokra hágott, hogy az összeütközés elkerülhetetlen volt.

Az évek óta húzódó viszály, természetesen, a két világrészben felrázta a szellemeket. A szélső felfogást Grenville jelzi, a ki nem ismert más nemzeti érdeket, csak azt, mely fontokban, shillingekben és pencekben fejezhető ki. Felfogása nem volt általános Angliában, sőt a nemzet közérzlete ellene volt. Csak egy aristocrata töredék, élén a megátalkodottságig makacs királylyal, követte a szélső irányt. A belátóbb britt államférfiak elleneztek az amerikai telepítvények iránt követett eljárást. Ezek élén állott a lángszellemű Pitt, a ki parlamenti beszédeiben ismételve nyilatkozott. Nézete szerint a britt parlament nem illetékes a telepítvények megadóztatására; ezért a bélyegtvörvényt semmisnek nyilvánította, olyan semmisnek, mint akár Károly rendeletét a hajópénz tárgyában (*writ of shipmoney*), vagy akár Jakab kiáltványát, melylyel a bünfenyítő törvényeket függesztette föl. Szerinte a megadóztatás joga se a kormányt, se a törvényhozó hatalmat nem illeti meg, az adó önkénytes adomány lévén, melyet az alsóház nyújt és melyhez a felsőháznak és a koronának hozzájárulása csak formailag szükséges. De az alsóház, Pitt szerint csak Nagy-Britannia népét képviseli, ezért csak azt adományozhatja el, a mivel maga bír; de azt állítani, hogy az amerikaiak tulajdonáról rendelkezhetik, képtelenség. A felsőházban már mint lord Chatham 1774 tavaszán kijelentette: «Mindig szilárd és rendíthetetlen meggyőződésemm volt, és a sírba viszem magammal, hogy országunk egyáltalában nem bír joggal az amerikai telepítvényeket megadóztatni. Ily megadóztatás az igazság és állameszély minden elvével ellenkezik; ellenkezik azon lényeges és örökös természetjoggal, mely a britt alkotmány alapelvévé gyökerezett, hogy mindaz, a mit az ember becsületes módon szerez, föltétlen tulajdona, melyről szabadon rendelkezhetik és mely saját beleegyezése nélkül tőle el nem vehető.»

Kedvezőbb indokolással az amerikai hazafiak sem érvelhettek. Pittnek a kedvezésben szélső felfogásában Angliában sem osztozott ugyan a többség, de általában azt tartották, hogy a megadóztatás cselekménye védelmezhetetlen, nem mintha a parlament illetékességén kívül állna, hanem mert igazságtalan

és politikátlan, mert jövedelmezőségre nézve meddő, de annál termékenyebb elégtelenségre nézve. Egyébiránt a parlament megadóztató jogáról való vita meglehetősen meddő, hiszen a történelem nem egyszer mutatta meg, hogy politikai kérdésekben nem az elvont jogi álláspont, hanem az eszély dönt. Azt is bizonyítja a történelem, hogy valamely vitás esetben gyakran nem a formailag helyesebbnek tartott fölfogás jut diadalra, hanem az, melynek megvalósítására több hatalmi tényező működik össze. Az eredmény Amerikának adott igazat. Az események immár erőszakos irányban haladván, visszatarthatók nem voltak többé. A nyomás ellenszegülést szült, az ellenszegülés ismét új nyomásra szolgált ürügyül. A korszak legnagyobb államférfiainak figyelmeztetése hasztalan volt az önkényes király és a félrevezetett angol nemzet irányában . . . Az amerikaiak önérzete föllázadt. Új államokat képezvén, melyek az európai kötelekekből kiszabadultak, a szervezetlen és gyűlevész angol írott jogra, mely különben a kérdésre vonatkozólag nem is intézkedett, keveset adtak; szabadalmaik sérthetetlenségét vitatták és érvelésekben, melynek világraszóló nyilvánulata a Jefferson-szerkesztette függetlenségi nyilatkozat, nem sokára az általános emberi jog elvei magasultak ki. A természetjogi álláspont mély hatást tett Európaszerte; bár alkalmazása a történeti jog alapján fejlődött államokban csak vészthozó bonyodalmakra vezethetne. Idétlen talajban vert kiirthatatlan gyökeret és a nagy forradalomban végzetes gyümölcsöt hozott.

Nem lehet meglepő, hogy Washington szívvel-lélekkel hazája mellett foglalt állást. «Talán a csekély thea-adót találjuk igen súlyosnak? írá Bryan Fairfaxhoz; nem, csak a jogért küzdünk». — Mackenzie kapitányhoz pedig azt írta: «Tényként biztosíthatom önt, hogy nem a függetlenség sem ez, sem más telepítvény vágya és érdeke. De biztos lehet ön a felől is, hogy a telepítvények egyike sem fogja magát soha szabadalmi és azon jogok elvesztésének alávetni, melyek lényegesek minden szabad állam lételéhez és melyek nélkül a szabadság, a tulajdon, az élet minden biztosságtól meg van fosztva».

A mikor pedig az egyetértésnek minden reménye meg hiúsult és a háború már javában folyt, azt írta Bryan Fairfaxhoz: «Hiszem és remélem, van bennünk elég közérény

ahhoz, hogy mindentől, a mi nem épen elkerülhetetlenül szükséges az élet föntartásához, megfosztjuk magunkat a végből, hogy vállalatunkat, a függetlenséget megvalósíthassuk!» Washington politikája a becsületesség politikája volt. Szigorún jogi alapon állott és őszintén óhajtotta a kibékülést; de teljes erővel küzdött az önállóság érdekében, mihelyt az összeütközés elkerülhetetlenné vált. III. György, hogy a fegyverkezéshez időt nyerjen és hogy szakadást létesítsen a telepítvények közt, biztosokat küldött hozzájuk, állítólag sérelmeik megvizsgálása végett. De már későn jöttek. A congressus 1776 július 4-én kinyilatkoztatta a telepítvények függetlenségét. Washington nem bízott az angolok őszinteségében és a függetlenségi nyilatkozatot, bár ő a hadseregnél lévén, szerkesztésére közvetlen befolyása nem volt, mint oly lépést, mely honfitársai habozásának egyszerre vet véget és őket egységes tevékenységre készíteti, meggyőződése mélyéből helyeselte. Azontúl, függetlenségi alapon állván, hajthatatlan volt és minden befolyását az egyezkedés ellen érvényesítette. Washington nyílt és egyenes eljárásától különbözött a Frankliné; ez diplomata volt és forradalmár egy személyben. Hazáját az angol kormány és parlament előtt képviselvén, színleg jó alattvalónak mutatta magát, de titkon szította az elégtelenséget és következetesen az elszakadás ügyét szolgálta.

Washington maga zajtalan, de szilárd modorával az élethalál tusa kitöréseig folyton tevékeny volt; sűrű alkalma nyílt erre Virginia képviselő-testületében. Az angolok elleni mozgalmak élén folyton a democratá Massachusetts és az aristocratá Virginia álltak. De a kettő tevékenysége lényegesen különbözött egymástól. Massachusetts fővárosából, Bostonból, indultak ki az első lépések a függetlenség felé; Boston lakói borították a lelkesedés lángjaiba az amerikaiakat, balszerencsájök és bátorságuk által; Massachusetts állította talpra az első hadsereget, sőt 1775 április 19-én Lexingtonnál diadalmasan meg is állta a tűzpróbát, még mielőtt az amerikai véderő szervezve lett volna. De Virginiából jöttek a valóban politikai és államférfiúi rendszabályok. 1773 november 12-én levelező bizottságokat létesített a különböző államok közt; 1774 május 25-én javasolta az összes államok képviselőinek congressusát; 1776 május 15-én a telepítvények függetlenségi nyilatkozatát indítványozta; 1786 novemberben pedig a conföde-

ratio czikkelyeinek revisióját. És Washington egyik fő előmozdítója volt e különböző rendszabályoknak. Az igazságosnak tartott ügy sikere iránt teljes bizalmat érzett, de még sem ragadtatta el magát a hev vagy a reménység kitörésére és egyaránt küzdött az önzés józansága, mint a pártszenvedély túlzásai ellen.

JOÓB LAJOS.

AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS

KÜLÖNÖS TEKINTETTELA CSANÁDMEGYEI MUNKÁSVISZONYOKRA.

I.

Dús, termékeny földű Alföldünk néhány év óta a munkások elégedetlenségének vált színhelyévé és vasárnaponként a piacon ott látjuk a mulatók mellett az elégedetlenek csoportját is, a mint az elkeseredés hangján tárgyalja a szegények szomorú sorsát. Vajon mi okozhatta e változást, vajon az alföldi munkás kereseti viszonyai avagy életszükségei szenvedtek-e oly mérvű és oly irányú változást, hogy ez egykor nyugodt és gyarapodó nép ma az elégedetlenek veszélyes elemét alkossa?

Nem. — Az alföldi munkás helyzete ma is kétségtelenül kedvezőbb, mint az ország legtöbb munkásáé, s ha mégis éppen a gazdag alföld munkabíró népe az, mely panaszát leghangosabban nyilvánítja, úgy ez csak világos tanújele azon körülménynek, hogy az alföldi mozgalom is, mint kitünően társadalmi természetű, indító okait nem kizárólag a nép megélhetési és anyagi viszonyaiban, hanem az általános társadalmi fölfogásokban és életnézetekben is találja.

Az alábbiakban kiterjeszkedve az Alföld, különösen pedig Csanád vármegye gazdasági viszonyaira, ténybeli adatokra támaszkodva fogom bebizonyítani, hogy az alföldi munkás keresete ott, hol a munkaadók eljárása méltányos és emberséges, elegendő a megélhetés és anyagi boldogulás biztosítására, s ki fogom mutatni, hogy azon vidékeken is, hol a nép anyagi helyzete súlyosnak látszik, — a baj kútforrása nem annyira az általános gazdasági és népesedési viszonyokban, mint főként

a munkaadók azon eljárásában keresendő, mely visszaélve a nép munkaszükségével, a munkát súlyos és a keresetet mód nélkül megrövidítő föltételekhez és járulékokhoz köti. De nem tekintve egyelőre az agrár-socialismus anyagi és gazdasági okait, — tegyük vizsgálatunk tárgyává a mai társadalmat, és vizsgáljuk, vajon az uralkodó társadalmi fölfogások és irányelvek mily befolyást gyakorolnak azon általános váltságra, mely socialismus neve alatt, kétségkívül a jelen legbönyolultabb kérdését alkotja.

A mai társadalmi rendszer vizsgálatánál a mi leghamarabb szemeinkbe ötlük, az a teljes rendszertelenség, mert a mai társadalom, osztályainak, alosztályainak és érdekcsoportjainak végtelen láncolatával, tényleg híján van a cohesio szükséges mérvének, és nem képes tagjaiban az emberi nagy társadalom fogalmát fölkelteni, hanem minden egyest osztálya önző céljainak tesz rabjává. Legkiáltóbb ez ellentét a társadalom azon nagy két osztálya közt, melyet gazdagok és szegények alkotnak, s mely két osztály közé az ellentét egy áthághatatlan falat látszik vonni. A gazdag a szegényben és viszont legtöbbször nem embertársat, hanem egy idegen elemet lát, melynek véle homlokegyenest ellenkező érdekei, törekvései vannak, s mely ennél fogva előtte ismeretlen, — ha nem épen ellen-szenves is. A «létért küzdelem» önző hevében ki gondolna elmaradt embertására, — rideg közönnyel halad el a küzdő egy-egy sebesült mellett, — s a könnyörület érzelmét kiöli szívében az önvédelem kérlelhetetlen szüksége.

A társadalmi particularismus kizárólagos uralma ime egyik erkölcsi oka a socialis kérdésnek. A vagyon és gazdagság ma oly nagy hatalom képviselői, és oly annyira befolyásolják az egész társadalmat, hogy csak természetes azon nagy csáberő, melyet Mammon az egyéni törekvésekre gyakorol. Vagyon után áhítozik a gazdag tőkepenzes, ki meglévő gazdagságát gyarapítani törekszik, és vagyon után áhítozik a szegény munkás is, ki hadat üzen ugyan a tőkének, de csak azért, mert élvezetéből kizárva látszik.

A gazdagodási vágy uralkodó eszméje ime a második erkölcsi rugó. A vagyonnak nemzetgazdasági hivatása mellett kétségtelenül még nagy társadalmi hivatása is van, mely hivatás kötelességei bár nincsenek a törvényszakaszaiban felsorolva, de melyek azért nem kevésbbé léteznek az emberiség örök tör-

vényeiben. A vagyon szüksége és jogszerűsége csak akkor számolhat általános elismerésre és tiszteletre, ha a vagyon kötelelességeinek minden irányban eleget tesz, azaz, ha a vagyonosak vagyonuk élvezetében nemcsak ön-, hanem a társadalom érdekeire is tekintettel vannak. Az érdekesoportok mai társadalmának vagyona vajon teljesíti-e magasztos kötelelességeit, vajon kiveszi-e részét az egésznek törekvéséből, haladásából? Egy önző társadalom vagyona is csupán önző lehet és a kivételeket nem tekintve, állíthatjuk, hogy a vagyonosok túlnyomó része fogalmával sem látszik bírni társadalmi kötelelességeinek, s hogy ez eljárásával megfosztja a vagyont társadalmi functiójától, egyúttal pedig az általános tisztelettől. Ez eljárásban, illetve a vagyonnak ebből folyó elszigeteltségében rejlik a socialis kérdés harmadik társadalmi oka. Tévedésben vannak, kik alföldi népünk helyi természetű mozgalmát az internationalis socialismussal azonosítják, de azért tagadhatatlan, hogy a socialis kérdés idézett három erkölcsi indoka visszatükröződik alföldi munkásnépünk gondolatmenetében is. Ha Alföldünk társadalmi viszonyait szemügyre vesszük, úgy megtaláljuk, még pedig nagy mértékben, a társadalmi particularismust, — megtaláljuk a föld és vagyon csáberejét, és megtaláljuk végre az önző, elszigetelt vagyont. E hármass jelenség alföldi népünk következő érzelmeiben jut kifejezésre, hogy először: a társadalom szétdaraboltsága miatt a szegény nép elhagyottnak és gyöngének érzi magát, s mert nem részesül az előkelőbbek támogatásában, erejét érdekkörén belül keresi. Megtalálja pedig ez erőt az elégedetlenek növekvő számában, — s mert erejét túlbecsüli, s mert elégedetlensége a lelketlen izgatás következtében egyre fokozódik, végre is erőszakos fegyverekhez folyamodik, hogy sorsán javítson; hogy másodszor: összes reményeit és vágyait a vagyonosodásba helyezvén, minél elérhetlenebbnek látszik ez előtte, annál igazságtalanabbnak találja szegénységét; végre hogy harmadszor: tapasztalván a vagyon és vagyonosok önzését, nem ismervén pedig a vagyon jótékony hatását, társadalmi hivatását a vagyonban csupán a kiváltságosak méltatlan előnyét látja, és mint ilyen gyűlöli.

II.

Az ok és okozat szükségszerű viszonyából foly, hogy az alföldi munkásviszonyok — nem tekintve a nép anyagi helyzetét — a szerint váltakoznak, a mint egy vagy más helyen emez erkölcsi indokok kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolták a nép érzületét. És mert a befolyás, melyet gyakorolnak, jórészt független a nép mindenkori megélhetési és anyagi viszonyaitól, éppen ezért merő ábránd volna reményleni, hogy néhány jó termés helyreállíthatná a nép nyugalmát ott is, hol mint például Vásárhelyen is, a nép tévHITE már magának a munkának és törekvő szorgalomnak áll útjában. Így a vásárhelyi munkás is az idei jó termésben nem a munka és megélhetés forrását, hanem a gazdagok egy újabb szerencsését látja, és semhogy munkájával a gazdagok jövedelmét gyarapítsa, inkább maga is szűkölködik. A téli inség részint feledve van, részint mint a könyöradományok korszaka áll emlékbén, s a vásárhelyi piacon nem egyszer hallani, hogy bolond az, ki $\frac{1}{13}$ részért aratni megy, a midőn az állam úgy is köteles a szegényeket eltartani. A humanismus szép nyilvánulásai, bármily dicséretesek voltak is, azok magokban véve, többet rontottak Vásárhelyen a nép erkölcsi érzületén, mintsem anyagiilag segítettek rajta. A nép már annyira megszokta a vagyonos elemet gyűlölni, hogy a múlt évi áldozatkészségben is nem a jótékony vagyont, hanem a megfélemlített vagyont látta működni. Általában a vásárhelyi nép insége nagyon is nyomon követte e nép zendülését, semhogy a két jelenség okszerű viszonyának fölismerésétől elzárkózhatnánk. Az 1894. év kétségtelenül egyike volt a legmostohább gazdasági éveknél és a munkásnép keresete régóta nem volt oly gyöngye, mint az elmúlt évben. Kis, illetve közepes gabonatermés, még eddig nem tapasztalt alacsony napszámok, a munkának korai pangása, igen kevés szalma (a szegények fűtőanyaga) és semmi kukoricza, e szomorú jelenségek alatt indúltunk neki a télnek. S ha hozzá tesszük, hogy múlt év tavaszán a munkások tervszerű izgatása szabadon és minden megtorlás nélkül üezett, ha hozzá tesszük, hogy az alföldi munkásnép egy része a vásárhelyi zendülés óta a nyílt lázadásban vélte céljait alkal-

mas eszközét láthatni, úgy csak természetes, hogy magánosok és hatóságok egyaránt aggódva néztek a jövő elé, s féltek az inségtől és annak káros következményeitől. Mindazonáltal az Alföld azon részeiben, mint például Csanád vármegyében, hol a munkásviszonyok vagy kifogástalanok még, vagy legalább is nem mérgesültek el még annyira, hogy az általános dologtalanságnak okozóiul szolgálhattak volna, — az inség nem következett be. Nem következett be, bár gazdasági viszonyai teljesen azonosak voltak az inséges Vásárhelyével; nem következett be, bár a könyöradományok jótékony hire elhatott a megye minden falujába. Nagy volt ugyan a szükség, és jóléthez szokott népünk emberemlékezet óta nem élt ott ilyen mostoha telet, de a becsületes munka fillérei legtöbb esetben elegendők voltak, hogy a munkás szűk megélhetését tavaszig biztosítsák. Az ilyen munkásnép azután méltán gyönyörködik az ez idei jó termésben, és egy becsülettel átküzdött rossz év után bizalommal tekint a jövő elé. Vásárhely városa a tavalyi zendülés óta az elégedetlenek színhelye, és nem vélek azon állításommal túlzásba esni, hogy a vásárhelyi inségesek 95 százaléka a múlt évi nyáron egyáltalában nem dolgozott, s hogy nyomorára a rossz termésnek csak annyiban volt befolyása, hogy ürügyül szolgált a télen szükségkép és a természettől függetlenül bekövetkezett inséggel szemben. A vásárhelyi inség, a félrevezetett és elkeseredett népnek bünhödése volt, de annyiban okulásul nem szolgált, a mennyiben a könyöradományok nagymérvű kiosztása a dologkerülésre csábított népben a már létező rossz hajlamokat csak növelte. És csak csodálni lehet, hogy a vásárhelyiek példája nem hatott s nem hatkárósbabban a környékező nép lelkületére, mert midőn Vásárhely városában a 60—70 krajczárral fizetett inségmunkát láttuk, akkor, a midőn a környék munkásai epedve várták a 30 krajczáros aszatolási napszámot, úgy ismervén a múltat, nem zárkozhatunk el azon meggyőződéstől, hogy ezúttal a dologtalanság jutalmaztatott a becsületes munkával szemben. Vásárhely városa és Békés-vármegye némely vidéke a munkáselégedetlenségnek oly kraterját képezi, melynek forrongása folytonos, s melynek kitörése a termésviszonyoktól függetlenül, minden időben bekövetkezhetik. Épen ezért szükséges és az alföldi munkásnép érdekében egyenesen kívánatos is, hogy e kivételes rossz állapotokat ne azonosítsuk az Alföld álta-

lános munkásviszonyaival, és hogy ne kövessük ugyanazt az eljárást azokkal szemben, kik közt az úgynevezett socialis kérdés ismeretlen, mint azokkal szemben, kik mint a vásárhelyiek, bár a jogos sérelmek némi látszatával, a rend és béke útjáról letértek. Az alföldi munkáskérdés megítélésénél rendszerint két ellentétes, de egyaránt ferde fölfogással találkozunk. Vannak, kik semmibe sem veszik a munkásnép elégedetlenségét és könnyelműséggel tagadják a baj létezését; vannak ismét mások, kik az ellenkező túlzásba esvén, az alföldi népet a maga egészében rossznak és veszedelmesnek hirdetik és feledve, hogy e rosszság legfőként mások gonoszságának és méltánytalanságának a kifolyása — a legmesszebb menő megtorló és védszabályokat követelik. Egyik fölfogás sem felel meg a valóságnak s mindkettő tanúskodik a nép lelkiületének félreismeréséről. Mert aminthogy vétkes könnyelműség tagadni, hogy ferde társadalmi viszonyok és fölfogások miatt egyes vidékeken az alföldi nép egy része lázadásszerű elégedetlenségben él, — más része pedig csak izgatásra vár, hogy nyílt ellenszegülésbe csapjon át, — úgy másrészt tapasztalatlanságra valló reáfogás a magyar népre a rossz hajlamok általánosítása. Körülményeimnél fogva sűrű és közvetlen érintkezésben állok e «veszedelmes» néppel és e közvetlen ismeret csak megerősített abbeli meggyőződésemben, hogy a magyar munkás a maga valójában becsületes, szorgalmas és értelmes — bár benne van keleti fajunk önérzetes büszkesége, melyre oly találóan alkalmazható a keleti közmondás: «a ki engem tisztel, annak szolgája vagyok, de a ki megvet, annak szultánja leszek». Az alföldi munkás híven megőrizte nemzetünk évezredes jellegét, s a minthogy szorgalmára, hűségére, sőt ragaszkodására számíthat az, ki benne az embert és jogalanyt megtiszteli, úgy ellenkezőleg gyűlölete egész hevével illeti azt, ki benne az emberi önérzetet sérti. A magyar paraszt meghajol a szigor előtt, ott, hol e szigor méltányosan és jogosan van alkalmazva, de daczosan szembeszáll a méltánytalanság látszatával is. Az sem áll, bármily tudós férfiak állítják is, hogy az alföldi paraszt valaha az internationalismus híve lehetne; nemzeti érzülete a legerősebben kifejezett helyi hazafiságban az igazi magyar munkás egyik jellemvonását teszi. A túlzott rendőri szabályok ilyen néppel szemben nemcsak, hogy nem szükségesek, hanem egyenesen károsak. A csendőrség

czélzatos szaporítása helyes intézkedés volt, mert a hatóságoknak ekként mód adatott a községek lakóit a vándor izgatóktól megóvni, de nagyon elhibázott lépés a nép iránt érzett bizalmatlanságot minden időben kifejezni, és e folytonos gyanúsítás által a népben a nyugtalanság tudatát fölkeltetni. Másként áll a kérdés az imént említett izgalmi góczpontokon. Itt egyelőre a legnagyobb óvintézkedések és rendszabályok szükségeseek. A társadalmi actiót itt kérellelhetetlenül meg kell előznie a rend helyreállításának; s bármiként vélekedjünk is a mozgalom alapindokairól — a fölforgató törekvésekkel szemben a törvény teljes szigorát kell alkalmazandónak találnunk. Csakhogy e szigornak céltudatosnak és körültekintőnek kell lennie, és az izgalom perceiben sem szabad feledni, hogy az izgalom előidézőinemescsak a tulajdonképeni lázítók, hanem azok is, kik méltánytalanságukkal a lázításra okot és alapot szolgáltatottak. E kivételes és szomorú állapotokat nem tekintve döreség volna az alföldi munkáskérdés megoldását a rendszettől várni.

Egy társadalmi rend, mely nem tagjai egyöntetű akaratán, hanem kizárólag az erő és hatalom tényén nyugszik, ingtag, és megingatására legtöbb esetben a kis véletlen elég. E véletlen elhárítására, a tartós békére csakis egy egységes, összeforrt társadalom lehet képes, társadalom, melynek minden egyes tagja át van hatva az egész, a köz érdekétől. A míg társadalmunk mai particularismusa fönnáll, a míg a létérti küzdelem kiszorít minden nagyobb, minden nemesebb érzést, a míg a gazdag nem tanul meg áldozni, tenni az egészért, a szegény pedig tisztelni a vagyont, a haladás, a közjó e nélkülözhetetlen forrását, — addig a fenyegető társadalmi válság ideig-óráig bár elodázva látszhatik, de megoldva nem lesz. Alföldi munkásaink elégedetlensége első sorban társadalmi levén, s épen ezért a nép ott, hol a társadalom kellő erkölcsi támogatásában részesül, ma is a higgadt tevékeny munkáselem képét nyújtja. A munkásnép helyzetét, erkölcsi gondolkozását ott tanulmányozhatjuk leginkább, hol a munkáselem életviszonyai és nézetei jórészt változatlanok maradtak, azaz, hol a nép a rossz ragályának ellenére mindezideig megőrizte még eredeti higgadtságát és józanságát. Tanulmányaim alapjául ez okból Csanádmegyét teszem, mely bár (elég tévesen) az úgynevezett socialis vármegyek közé szokott soroltatni, ma körülbelöl a

rendes alföldi munkásviszonyok képét nyújtja. Fejtegetésében ki fogok terjeszkedni Csanád vármegye azon részére, hol a munkásnép hangulata, daczára Hódmezővásárhely közvetlen szomszédságának, példás, s hol izgalomnak és elégedetlenségnek sem múltban, sem a jelenben nyoma sincs; ki fogok terjeszkedni továbbá megyénk azon részeire is, hol a munkások helyzete bár rosszabb, de hol azért a fenforgó elégedetlenség még nem érte el az izgalom határát. Együttal ki fogok terjeszkedni azon anyagi és társadalmi okokra, melyek utóbbi helyeken közrehatva, az elégedetlenség forrásainak tekinthetők.

Hogy helyes fogalmát nyerjük a megyei munkás viszonyoknak, úgy vizsgálatunk tárgyává mindenekelőtt az általános munkaviszonyokat kell tennünk, melyekkel kapcsolatosan a munkások megélhetési föltételei megállapíthatók, még pedig legpontosabban a munkások átlagos kereseti táblázatának a mindennapi élet szükséges kiadásai-val való egybehasonlítása útján.

III.

Köztudomású, hogy Csanád-vármegye 130,000 lakosságú népessége majdnem kizárólag mezei munkából él. Kitünő termőföldje, égalji viszonyai és népének jellemvonásai egyaránt járulnak hozzá, hogy Csanád-vármegye nagy népsűrűsége ellenére, egy nagy gazdasághoz hasonlít, hol az egy Makót kivéve, városias jellegű helység nincs, és hol a 29 község mellett számtalan tanya van egyes kisbirtokú család kezén. A föld megosztása különben elég kedvezőnek mondható, mert nem tekintve a mezőhegyesi állami és a lele-kopáncsi püspöki uradalmakat, — az urasági földek 500—7000 holdig terjedő birtoktestekben egyes földbirtokosok kezén vannak, kik ekként azon művelt birtokos elemet alkotják, mely maga vezeti gazdaságát s így a birtok jövedelmeztetése nincs kitéve a bérlők és gazdatisztek korlátlan zsarolásának. Igen tekintélyes továbbá az úgynevezett gazda-osztály, 100—250 holdig terjedő birtokkal, s különösen Makó városának gyarapodó gazda-eleme, az anyagi jóléttel a műveltségnek is némi fokát kezdi egyesíteni, s immár remélhető, hogy Makó városa culturalis haladásával egyszersmind egy oly osztály is fog képződni, mely az

egyszerű élet igénytelenségével a műveltség tágabb látkörét is egyesíteni. A megye gazdaságilag különben két egymástól élenken elütő részre osztható, — az egyik részt a központi és nagylaki járások alkotják, hol az uradalmi földek még a régi földesúri családok kezén nagyobb complexumokban vannak, s hol az egykori urbarialis földek a tanyai rendszer parcellált birtokainak szolgáltak alapul. Ellenkezőleg a battonyai és kovácsházi járásokban. Itt a birtokosság nagy része a régi kincstári bérlők osztályából alakult, s hol a bérlő tulajdonjogot szerezvén egykori «rata»-jára, ma a 400—1000 holdig terjedő középbirtokos elemet alkotja. Az 5—70 holdig terjedő tanyaföldek itt elenyésznek az 500—1000 holdas puszták mellett, és a központi és nagylaki járások tanyarendszere helyt ad a pusztarendszernek.

És ebben az ellentétes viszonyokban rejlik egyik oka a munkásállapotok különböző voltának, mert míg a központi és nagylaki járásokban igen sok munkás bír némi földdel, addig a külső járásokban a teljesen vagyontalan zsellér-osztály a túlnyomó.

A külső járások községei is majdnem kizárólag telepítés útján alakultak; e telepes községek gazda-osztálya, ellentétben az úrbéri községek hasonosztályával, többnyire szegény, sőt helylyel-közzel a tönk szélére jutott, mi részint a telepesek könnyelműségének, részint a telepítési föltételek súlyos voltának tulajdonítható. Általában a telepes községek képezik megyei gazdasági viszonyaink törzsét, — és már az agrár-socialismussal kapcsolatosan tárgyalt telepítési és kisbérleti kérdések szempontjából is megfigyelésre méltó, hogy megyei lakosságunk közt legelégedetlenebb a törlesztés és kamatos kamat terhe alatt görnyedő kis telepes gazda. A múlt évben eszközölt telepes vizsgálat alkalmával nem egy oly telep találtatott, melynek minden kis holdja 17 forint évi tartozással volt megterhelve, mi a mai viszonyok közt az előrehaladást és boldogulást majdnem kizárja.

A mi a megye termelési viszonyait illeti, úgy Csanád-megyében még mindig első helyet foglal el a búza és kukorica termelése, — 135,000 hold szántóföldjéből nem kevesebb mint 57,000 hold (azaz 42 százalék) búzával, 33,000 (26 százalék) pedig kukoriczával van bevetve. E két főtermény mellett az árpa a területnek mintegy 12 százalékaival szerepel,

míg a nagyobb gazdaságokban a fönnebbieken kívül még repeze, zab, dohány, kender, cukorrépa, heremag és legutóbb czirók is termeltetik. Igen nagy kiterjedéssel bír továbbá Makó vidékén a hagymatermelés, mely a vidéki munkásnép egy jövedelmező keresetforrása. A termelési ágak a munkáskéznek elegendő munkát nyújtanak, és a főtermények mellett főként a cukorrépa az, mely késő őszi nyúló munkájával lényegesen emelheti a munkások átlagos keresetét. A szállítási viszonyok hiányossága ma még aránylag kis vidékre szorítja e kitünő czikk termelését, de kétségtelen, hogy a remélhető haladással lépést tartva, a termelési ág is nagy kiterjedésnek fog örvedeni, főként, ha szövetkezeti úton néhány gazdasági czukorgyár alakulhat, mi által megtöretnék a nagy iparvállalatok bénító monopoliuma. Már most az a kérdés, miként alakulnak a munkások kereseti viszonyai? Hogy ezt helyesen és szabadon megállapíthassuk, úgy nem lehet elegendő a keresetnek csupán átlagos kiszámítása, hanem szükséges, hogy e keresetet, mint tényleges napi és havi keresetet az egyes időszakokban külön-külön feltüntessük és egyszersmind összehasonlítsuk az egyes kereseti hónapokat, mi által tájékozást nyerünk az olyannyira lényeges kereseti megoszlásra. Mert lényeges különbség van abban, ha egy munkás összevi keresetét vesszük, vagy ha megjelöljük az utat, melyen e kereset felé haladt, s tartunk szem előtt, hogy alföldi munkaviszonyaink talán legkiállóbb viszásságai azon szélsőségek, melyeket a munkás keresetében szükségkép előidéznek. Egy munkás, ki évi 200 forint keresetét három hónap alatt szerzi be, bármily paradox-nak lássék is, — szegényebb, mint ki e 200 forintért egész éven át dolgozik, mert míg az előbbi gyorsan keresett jövedelmét gyorsan el is költi, addig az utóbbi a fokozatos keresettel a fokozatos költsékezést kapcsolván egybe, folytonos, habár kisebb mérvű keresetéből jóval jobban jó ki, mint az első. Az alföldi munkarendszer tehát a hosszú tétlenség erkölcsi rossz hatásán kívül, nem kis mértékben káros anyagi szempontból is, és fölötte kívánatos a gazdasági és házi ipar terjedése illetve terjesztése, mint ez anomalia egyedüli orvosszere.

IV.

A munkások évi átlagos keresetét egyrészt, e keresetnek a hónapok és termelési ágak közti megoszlását másrészt, tekintettel a munkakinálat és kereslet viszonyaiból folyó munkabérre, az alábbi kimutatás tünteti föl. E kimutatás az 1894. évre szól, azaz körülbelül a munkások minimális keresetét mutatja, mi két okból látszik tanulságosnak; egyrészt, mert ekként összehasonlítva az alföldi munkás keresetét más vidék munkásaival, azon meggyőződésre jutunk, hogy még oly kivételesen rossz kereseti évben is, mint a tavalyi, — a szorgalmas alföldi munkás többet kereshet, mint a felföldi átlagosan, másrészt pedig egybeahasonlítva a múlt év keresetét a szükséges kiadásokkal, felvilágosítást nyerünk a téli inség valódi mérvére. E kimutatás egybeállításánál nézzük Csanádmegye egyik nagy gazdaságának munkakönyvét. E tisztán termőföldből álló 3000 holdas birtok művelésénél az elmúlt évben 2900 napszamos nyert munkát, a megdolgozott napszámok összege pedig kitett 8554-et. A kifizetett összes munkabér 3861 forint volt, mi tekintve a munkanapok számát, az átlagos közép munkabért 45 krajczárban tünteti föl. A mi a munkának az év egyes időszakai közt való eloszlását illeti, úgy tapasztaljuk, hogy a 8554 napszámból az év első felére 5673 nap, második felére már csupán 2881 nap esik, viszont az első félév, munkája megoszlik 1942 munkás, a másodiké pedig 959 közt.

Az egyes hónapok a keresetre nézve a következő megoszlást mutatják. Január: 381 napszám, 123 munkás; február: 356 napszám, 74 munkás; márczius: 256 napszám, 74 munkás; április: 2597 napszám, 790 munkás; május: 1190 napszám, 512 munkás; június: 893 napszám, 369 munkás; július: 710 napszám, 225 munkás; augusztus: 663 napszám, 182 munkás; szeptember: 297 napszám, 111 munkás; október: 600 napszám, 216 munkás; november: 440 napszám, 167 munkás; végül december csupán 171 napszám, 57 munkás.

Tehát az év tizenkét hónapja közt legtöbb munkát ad április, mi okát főleg az aszatolás által előidézett óriás munkatöbbletben találja, — tudvalevő, hogy ez aránylag könnyű és olesó munka valódi népvándorlást szokott előidézni, úgy, hogy

300—350 alkalmazott munkás nem tartozik a ritkaságok közé. Hason okra vezethető vissza a nagy májusi számarány is, míg a júniusi munkában a repce-aratás és cséplés- nemkülönben a répakapálás szerepel nagyobb számaránnyal. E három hónap képezi (ha mindjárt nem is bér szempontjából) a napszám-munkák culminatív idejét, ettől kezdve fokozatos hanyatlással találkozunk egészen október haváig, a midőn a vetési és répaszedési munkák ismét nagyobb számú munkáskezet foglalkoztatnak. November már nagy visszaesést mutat, míg december végre a legkisebb munkakereslet hónapja, mindössze 157 napszám, 57 munkás közt megosztva. Megközelítően gyöngye a munkakereslet az év első hónapjaiban, kiváltképp márcziusban, a midőn már a téli munkák — jégbordás, trágyázás, — be vannak fejezve, a tavaszi munkák pedig rendszerint még nem kezdődtek el.

Lényegesen eltérő képet nyerünk azonban, ha a munkabér mérvét is számításunkba vonva, az egyes hónapokat a kifizetett bérösszegek után osztályozzuk.

A példaként fölhozott gazdaságban kifizettetett: januárban: 185 forint 63 krajczár; februárban: 139 forint 46 krajczár; márcziusban: 89 forint 24 krajczár; áprilisban: 806 forint 49 krajczár; májusban: 537 forint 61 krajczár; júniusban: 622 forint 41 krajczár munkabér, azaz az elmúlt év első felében 2380 forint 64 krajczár. Ezzel szemben a második félév tételei a következők: júliusban: 708 forint 17 krajczár; augusztusban: 238 forint 64 krajczár; szeptemberben: 149 forint 24 krajczár; októberben: 184 forint 39 krajczár; novemberben: 144 forint 62 krajczár; végre decemberben 54 forint 37 krajczár; a második félév összesen 1479 forint 43 krajczár. Végig tekintve e kimutatáson, úgy találjuk, hogy április megtartotta első helyét, — de igen megközelíti a július, noha ez utóbbi 710 napszáma előbbinek 2597 napszámával, illetve 225 munkása 790 munkásával áll szemben. De nemcsak július, de június hónapja is megelőzi ezúttal a májust, míg a többi hónapok sorrendjében említésre méltó változás nem történik, és december és márczius ezúttal is az utolsó helyet foglalják el 54 illetve 89 forint munkabérrel. A mi végre a munkabér abszolút magasságát illeti, úgy ez január első hetében 45 krajczár volt, azután leesett 35 krajczárra és márczius második hetéig ezen a minimumon maradt, ekkor fölemelkedett 40 kraj-

czárra, míg április második felében az aszatolás 30 krajczár napi bérrel végeztetett. A magasabb munkadíjjal május második felében találkozunk, a midőn a kereset 70 krajczár volt. Június utolsó és július első három hete az év legnagyobb munkabérének (egy firt) volt ideje, míg július utolsó hete már 20 krajczár visszaesést mutat, mi a tavalyi rossz viszonyok következtében rohamosan fokozódik, úgy hogy augusztus második felében már a 40 krajczár téli munkabér mellett lehetett munkást kapni. Ez időponttól kezdve a munkás keresete csak igen kis változásokat tüntet föl, és egyedül a munka minemősége volt erre némi befolyással.

A múlt évi gyöngye termésnek és a kukoricza teljes megsemmisülésének közvetlen hatása a szokatlanul korán beállott munkaolcsóságban nyilvánult, minek kettős oka volt: egyrészt a nép elesvén a kukoriczaszedés sürgős munkájától, dolog és kereset híjján volt és olcsó pénzért is szívesen vállalt volna munkát, másrészt maga termelők legnagyobb része azonos elemi csapások hatása alatt lehetőleg lejjebb szállította a gazdasági üzem kiadásait úgy, hogy az óriási munkakinálat a legszükségesebb mértékre szorított munkakereslettel találkozott. Nem vélek csalódnai, ha a munkások múlt évi kereseti veszteségét csak a napszámmunkánál 20 százalékbán jelzem.

Munkás népünknek a napszámmunka mellett legfőbb keresete az úgynevezett általános és részmunkák, a midőn a munkás keresete nem készpénzben, a teljesített napi munka után, hanem vagy általában az egész elvállalt munka után, vagy pedig a munkanyereségben alku szerinti részesedés útján állapíttatik meg. Ez általános és részmunkák közt első helyet foglalnak el az aratási és kukoriczamívelési munkálatok. E munkák vannak leginkább hivatva a munkás megélhetését biztosítani, — és ép ezért különös fontossággal bírnak a részesedési és kereseti föltételek, melyek alatt az aratás és kukoriczamívelés az egyes vidékeken eszközöltetnek. Mert nem tekintve a termési viszonyokat, állíthatjuk, hogy a mezei munkások átlagos évi keresete nagyon is különböző képet mutat, a szerint a mint a munkás keresetét oly vidéken állapítják meg, hol a rész és hányad kereset szabadon, azaz minden mellék tehertől menten illeti meg a munkást, — vagy hol ellenkezőleg a munka nyeresége az úgynevezett gazdasági uzsora által tetemesen megcsónkíttatik. Ez uzsora többféle

alakban, leggyakrabban a kukoriczámivélésnél nyilvánul, s legszokottabb neme az úgynevezett engaria (felpénz) fokozása, mely sokszor 2—3 forinttal terheli meg egy-egy hold kukoricza feles, sőt harmados hozamát is. A munkásosztály elégedetlensége kétségtelenül tápot nyer e nagymértékben elterjedt visszaélésekből, és nagyon kívánatos lenne, ha az államhatárolom, mely ez ideig csupán a zendülőkkal szemben tanúsított szigor és erélyt, a jövőben e visszasságokra is kiterjesztené figyelmét. De vizsgáljuk, milyen jövedelmet biztosíthat a munkásnak az évnek legnagyobb munkája, az aratás és cséplés. Ennek megvilágítására szolgáljon az alább közölt aratási és cséplési szerződés-másolat. E szerződés értelmében, mely egyrésről X. Y. földéaki birtokos, másrésről pedig földéaki munkások közt kötöttetett:

Munkások köteleességei: A búzát $\frac{1}{11}$, az árpát $\frac{1}{10}$ részért, a zabot pedig fejenként 10 forintért learatni és elcsépelni; a gereblyével felgyűjtött gabonát kévébe kötni és keresztbe rakni; — a cséplés idejére magok közül két alkalmas étetöt, három kazalrakót, egy segédfüttöt és három rostálót a magtárba állítani, — végül a cséplés végeztével a szalma- és polyvakazlakat rendbehozni és szabályosan lekötöni.

Munkaadó köteleességei: Minden munkásnak az aratás idejére hetenként 30 liter búzát, 3 kilogramm szalonnát, 1 kilogrammsót, a cséplés ideje alatt pedig tételeknek felét kiméretni. A fővállalt munka utáni részhányadot az illető munkás házához saját igáján szállíttatni, — azonfölül munka befejeztével minden részesnek 1 kocsi szalmát adni, melynek elszállítása azonban a részes gondja.

A vállalkozó harminczkilencz részes ily föltételek alatt főlvállalt, 450 hold (1100 □ öl) búzát, 94 hold árpát és 130 hold zabot, összesen 674 holdat.

Esik egy aratóra körülbelöl $17\frac{1}{4}$ hold. Ebből búza 11 hold, árpa $2\frac{1}{2}$, zab $3\frac{3}{4}$ hold. A kereset tehát a főterményből a 11 hold $\frac{1}{11}$ része azaz egy hold termése, mihez az árpából mintegy $1\frac{1}{2}$ q járul és ehhez hozzáadandó 10 forint a zabért. Nem tekintve az idei gazdasági, tehát kereseti év különösen kedvező eredményét és csakis a közepes hozamot tartva szem előtt, egy ilyen részes keresete, számítva egy hold búza termését 6 métermázsában, búzából 36 forint, árpából 9 forint, zabból 10 forint, azaz összesen 54 forint pénzértéket kép-

visel, a kikötött és az egész munkaidényre szóló élelmezésen kívül.

A kukoriczamivelés Makó és Földeák vidékén rendszerint harmadosok által történik, a feles rendszer csak kis mértékben és többnyire csak a földműves gazdáknál szokásos. A harmados művelés föltételei e vidéken a következők: harmados az elkészített (bevetett) területrészt átvéve, tartozik azt kétszer megkapálni, letörni és saját kocsiján vagy költségén a majorba szállítani. Egy ekként behordott garmada három egyenlő részre osztatik, melyből két részt a harmados a goréba hord, a harmadik rész pedig munkáló tulajdonában marad. A feles szerződés abban különbözik a harmadostól, hogy a feles maga szántja meg és saját magjával veti be a területrészt. Szokásos azonkívül minden hold után az 1 forint felpénz, — a mi magában véve és föltéve, hogy csupán feles földek után fiztetetik, még nem nevezhető uzsorának.

A kukoricza kétségtelenül első helyet foglal el a zsellér keresetében, nemcsak közvetlen pénzbeli haszna által, hanem főként azon közvetett nagy előny miatt, melyet a sertéshizlálás útján biztosít. Egy zsellérnek átlagos hasznát e kereseti ágban a következőkben állapíthatjuk meg. A szorgalmas munkás, főként, ha családjában egy munkabíró taggal rendelkezik, fővállalhat 6 hold kukoriczát. E fővállalt területből két hold neki terem. E termés átlaga 10—12 métermázsára becsülhető, a mi a mai piaczi árak szerint körülbelől 48 forint készpénznek felel meg. Ámde az élelmes és némileg megelőzött harmados nem siet kukoriczája eladásával, hanem megjavít rajta például három darab sertést. Az ekként megjavított sertések egyrészt jó és aránylag olcsó élelmet biztosítanak, másrészt — föltéve, hogy a munkás családja nem különös nagy — egy vagy két darab eladásával tetemes hasznót is hoznak. Röviden szólva, a kukoricza teszi a munkás keresetében az előrehaladás és boldogulás legfőbb elemét, s ezért lelketlenek azok, kik a kukoriczamivelés illő és méltányos nyereségét, az úgynevezett ügyes fogások alkalmazása által illusoríussá teszik. A fönnebbiekből következik, hogy a kukoricza-termés megsemmisülése a legérzékenyebb csapás a szegény népre, csapás, melynek valódi mérve ki sem számítható, annyira közelről és minden oldalról érinti a munkás jövedelmét. És azért túlzás nélkül állítható, hogy az 1894. év egyike volt

a legrosszabb kereseti éveknél, s hogy a kereset összege legalább is 30 százalékkal maradt alatta a tíz éves átlagnak. E kivételesen rossz állapotok figyelembe tartásával nézzük miként alakultak Csanád-vármegye központi járásához tartozó Földeák községben a nép megélhetési viszonyai, azaz a keresetek összege, mily arányban volt képes fedezni a megélhetés szükséges kiadásait. A példaként szolgáló gazdaságban néhány munkás keresetét pontosan kiszámítva, úgy találjuk, hogy egy szorgalmas, háromtagú munkáscsalád keresett napszámban: 80 forintot, részmunkában három részt számítva (18 métermázsa búzát, 5 métermázsa árpát, 4 métermázsa zabot) pénzértékben körülbelül 170 forintot, általános munkákban 30 forintot. A család keresménye tehát, — daczára a kukoricza jövedelem-kiesésének, — ez egy kereseti gazdaságban 280 forintot tett ki.

Egy magános munkás keresete: napszámban 40 forint, részmunkában (6 métermázsa búza, $1\frac{1}{2}$ métermázsa árpa, $1\frac{1}{2}$ métermázsa zab) körülbelül 55 forint, általános munkában 20 forint, összegezve 120 forint.

E kimutatott összeghez, fejenként még legalább is 15 forint számítható, mint olyan keresmény, melyet munkások máshol (ásás — kubikolás) szereztek. A háromtagú munkáscsalád évi összkeresménye ezek szerint 325 forintban, a magános munkásé pedig 135 forintban állapíttatik meg, a múlt évre nézve.

E 325 forint, illetve 135 forint bevétellel szemben volt kiadása az előbb említettnek: Élelem: 17 métermázsa 112 forint értékben, az összes (9 tagból álló) család ruházata 100 forint, dohány 30 forint, egy gyermek iskoláztatása 5 forint, adó (egy ház után és községi kereseti adó) 11 forint, háztartási kiadások 15 forint, összesen 283 forint; az utóbb említettnek, kinek négytagú kiskorú családja van, 11 métermázsa élelem 66 forint értékben, 40 forint ruházat, 0 forint dohány, 15 forint adó és vegyes kiadások, összesen 13 forint. Tehát mindkét munkásnál még a kivételesen rossz évben is a kereset mérve elegendő volt a nélkülözhetetlen kiadások fedezésére, s bár távolról sem állítható, hogy munkaviszonyaink különös nagy nyereséget biztosítanak még a legszorgalmasabb munkásnak is, — a főnebbi összegezett kereseti kimutatásból mindazonáltal meggyőződhetünk: a) hogy az alföldi munkás kere-

setéből igényeihez képest tisztességesen megélhet, b) s hogy a múlt évi szűk termés ellenére az inség az alföld azon vidékén, hol a munkások szorgalmasan dolgoztak, nem következett be. Kedvezőtlenebbül alakulnak azonban a munkások kereseti és ebből folyólag megélhetési viszonyai, hol a rész- és hányados munkák, a már főnebb jelzett súlyos módozatok mellett teljesíttetnek. E vidékeken, melyekhez Csanád-vármegye battonyai és kovácsházi járásai is tartoznak, a munkások helyzete — a kivételeket nem tekintve — súlyosabb, és szükségképen a nép elégedetlenségének terjedése is inkább észlelhető.

A viszony munkaadó és munkás közt itt nem a legkedvezőbb, s ha egyrészt a munkaadók panaszkodnak a munkások rosszakarata és hanyagsága miatt, úgy másrészt ezek sem maradnak adósok, és a munkaadókat egyenesen azzal vádolják, hogy keresetökben méltatlanul megrövidítik a munkásokat s hogy egyáltalában olyanok a munkaföltételek, melyekből megélni nem lehet. A kérdés helyes és tárgyilagos megvilágítása rendkívüli nehézségekbe ütközik, már csak azért is, mert forduljon az ember kérdésével bármely félhez, úgy meg lehet győződve, hogy az összes felelősség és hiba a másik félre háríttatik, mert hiába az ember a maga ügyében rendszerint ügyvéd, és csak nagy ritkán bíró. Tájékoztatásunkra itt is csak a tényleges munkaviszonyok szolgálhatnak, ezekből lévén megállapítható, hogy vajon a munkás kereseti viszonyai menyiben és mily mértékben szolgálhatnak panasz jogos alapjául.

A közép- és nagybirtokosok nagy része kukoriczaföldjét negyedén adja művelés alá azon munkásoknak, kik az aratást és cséplést is nála végzik el. Az aratási rész: $\frac{1}{12}$, $\frac{1}{13}$, $\frac{1}{14}$ részt kapja egy pár munkás: kaszás és marokverő. A cséplési munkáért az elcséplelt termés három százaléka jár, — az aratási munkarész elcsépléséért pedig a munkás külön napokat tartozik eltölteni. A negyedes kukoricza mellett el van terjedve a kukoriczának harmados és feles művelése is, többnyire a következő feltételek alatt: a feles a területet megszántja és beveti, — tartozik továbbá 40—50 kereszt gabonát ingyen behordani, és a kukoriczaföld kiosztásakor minden fölfogott hold után 2 forint 50 krajczárt lefizetni. Harmadában a földet megszántva és bevetve kapja a munkás, külön teljesítendő szolgálmányai azonban: holdanként hat tojás, két seprő, egy

pár csirke és két nap robot, — avagy ezek helyett a kiosztáskor minden hold után lefizetendő két forint.

E vidéken nagyobb elterjedésnek örvend a cukorrépa- és dohánytermelés is, — az előbbi fölszedéséért katasztrális holdanként 15 forint szokott fizettetni, míg az utóbbi művelése következő feltételek alatt eszközöltetik.

Egy több munkaképes tagból álló család feles művelés alá kap 6—7 hold dohányt, azonfelül három hold kukoricza földet, két hold (1100 □ öl) bevetett búzaföldet 30—40 forint haszonberért. Jár néki ezekenkívül ingyen lakás és jószágtartás, melynek legeltetéseért azonban a szokásos pusztabérrel tartozik.

Élelemben előre kapnak szükséges mennyiségű másod vagy harmadrendű búzát, a dohánytermésökből lerovandó legmagasabb folyó búzaár fejében. Ez előlegek s a különféle tartozások levonása után, gyöngébb termés esetén, vannak kik 150—200 forinttal is adósok maradnak, egy remélt jó év terhére. E súlyos anyagi helyzetből kifolyólag az elégedetlenek száma a dohánykertészek közt növekedőben van, és olynemű panaszokat is hallatnak, hogy jobb termés esetén is, midőn minden levonás után még vagy 150 forint járna a felesnek, az uraság visszatartja azt azon ürügy alatt, hogy a kertész elégedjék meg azon előnnyel, melyet az ingyenlakás és eltartás néki és családjának biztosítanak. A vád kétségtelenül alaptalan, a mennyiben a levonás valószínűleg a föntjelzett adósság törlesztésére vonatkozik, mindazonáltal jellemző az e vidéken divó fölfogásra és hangulatra, mely még a jogos cselekedetben is a sok esetben szenvedett méltánytalanság egy megnyilvánulását látja. A mi a vidék szorosan vett napszámmunkáját illeti, úgy ez mérvére és időszaki eloszlására nagyjában meg egyez a már előadottakkal, — tekintve azonban a nép nagyobb szükségét, a napi munkabérek valamivel csekélyebbek. Ezekben egybefoglalva Csanád-vármegye e vidékének munkás kereseti viszonyait, azon meggyőződésre jutunk, hogy e vidék munkásai minden vonalon kedvezőtlenebb munkafeltételek alatt élnek, mint például a Makó és Földeák vidékei, miből folyólag az e vidék munkásának átlagos évi keresete a földéaki munkás 150 forintjával szemben — csupán 100 forintra becsülhető. Tekintve pedig, hogy az élet szükségletei a megye területén azonosak, s hogy a köznép egyaránt mindenütt haj-

landó a jó életre, sőt az aránylagos fényűzésre is, — Csanád vármegye battonyai és kovácsházi járásában a nép megélhetési viszonyait aránylag kedvezőtleneknek kell jeleznünk. E kedvezőtlenebb megélhetési viszonyokban kell keresnünk a nép elégedetlenségének anyagi okát, — mihez mint erkölcsi indok azon ellenszenv is járul, melylyel a szegény a vagyonos iránt viseltetik, kikben nem igazságos munkaadóját, hanem szívtelen zsarnokát látja. Ez általános viszonyok természetesen kivételeket is ismernek, és Battonya és Kovácsháza vidékén is van birtokos, ki munkásainak humanus és jó ura, — de a viszonyok bírálatánál az általános szokás után kell indulnunk, — és ennek alapján tüntethetjük fel e vidéket olyan-
nak, — hol bár ma socialistikus izgalom nem létezik, — de hol úgy a munkaadók többségének, mint a munkások nagy részének magatartása és hangulata az esetleges izgatásokra alkalmas talajt szolgáltatathat.

V.

Az alföldi munkásnép elégedetlensége, mint már említettem — nem annyira a megélhetési és anyagi okokon, mintsem inkább azon társadalmi fölfogásokon nyugszik, melyek a munkaadót munkásától mereven elválasztva, e két elem kölcsönös bizalmának útjában állanak. Állításom igazolására azon körülményre hivatkozom, hogy daczára a tervszerű izgatásnak és daczára a múlt év anyagi csapásainak a köznép elégedetlensége nem terjedt azon vidékeken, hol a munkások munkaadóikban a szükséges erkölcsi támogatást föltalálták, s hol a munkások régtől fogva meggyőződtek, hogy munkaadóik eljárása vélők szemben méltányos, igazságos és emberséges. Ha általában a tettekben keressük az emberi lelkület őszinte megnyilatkozását, úgy csak fokozottabb mértékben áll ez a népről, mely műveltségénél fogva a szóbeli kifejezésekben korlátolt, hogy annál őszintébb és közvetlenebb legyen cselekedeteiben. Ép ezért, ha világos és tiszta képet akarunk nyerni a nép gondolkozásmódjáról, úgy figyelemmel kell kísérnünk egyes tetteit, egyes körülmények között tanúsított magatartását, hogy ekként biztos tapasztalatból kiindulva, következtethessünk benső érzelmeire.

Talán sohasem volt oly tanulságos a nép lelkiületének megfigyelése, mint a múlt évben, a midőn lelketlen izgatások és rossz tanácsok káros befolyása alatt a nép békés nyugalma erős megrázkódtatásokat szenvedett. A socialistikus, helyesebben szólva communistikus tanok métélye az 1893/94. tél alatt szabadon terjedt, a nélkül, hogy akár a hatóságok, akár a magánosok bármit is tettek volna a fenyegető baj elkerülésére. Senki sem vette komolyan az úgynevezett socialistikus gyűléseket, és inkább kíváncsian, mint aggódva nézett a nép jövő magatartása elé. Az 1894. év április havában kiütött kismérvű vásárhelyi zendülés végre fölrázta a társadalmat is könnyelmű közönyéből és az agrár-socialismus megfélekezése egyszerre a legfontosabb létkérdéssé nőtte ki magát. Mint rendszerint történik, a társadalom ezúttal is egyik túlzásból a másikba esett, és azok, kik néhány nap előtt mosolyogtak a nép absurd tanain, egyszerre létérdekökben látták magokat veszélyeztetve, és egész komolysággal foglalkoztak egy véres parasztlázadás lehetőségével. De milyen volt a munkás-osztály magatartása? A vásárhelyi zendülés híre általában hatást gyakorolt rá, és főleg a nagyobb helységekben, mint például Makó — a városi csöcselék mozgolódní kezdett, a nélkül azonban, hogy a legkisebb rendzavarásra került volna a dolog. Néhány ártatlan gyűlési kísérlet, melynek szétverésére két csendőr elégnek bizonyult, néhány nagyhangú szájhős üres henczegése, más utánzásra a vásárhelyiek példája nem talált.

Néhány nappal a vásárhelyi eset után bekövetkezett a kukoricaföld osztásának ideje, és noha a megye valamennyi községében izgattak a hányados kukoriczamávelés ellen, mégis a megye munkásnépe szokott számmal özönlött a kukoricaföld-kiosztáshoz, s bár talán bensőleg igaztalannak találta is a harmados rendszert, mégis sietve kapott a részesedés alkalmán. Egyúttal pedig a tavaszi munkák kezdetével a nép pillanatnyi megzavart nyugalma is helyreállott, és néhány hét elteltével Csanádvármegyében az agrár-socialismus csupán mint a téli tétlenség egy káros következménye szerepelt a községek előljárói megnyugtató jelentéseiben. De mintha a múlt évben minden összeesküdött volna a rend és nyugalom ellen, mert alig múlt el a téli mesterkelt izgalom hatása, már is egy újabb ellensége jelentkezett a nép megelégedésének, azon kivételes szárazság képében, mely néhány hét alatt egy

csapással semmisítette meg a nép megélhetésének legfőbb biztosítékát, — a kukoriczatermést. Vásárhelyen a hangulat oly elkeseredett és rossz volt, és a nép tévhitte annyira megerősítette a dologtalanság hajlamát, hogy ez újabb csapás az elszántság közönyével találkozott, sőt a vásárhelyi socialista, ki elvhűségből nem fogott fel harmados kukoriczát, szinte szentesítve látta fanatizmusát, a gondviselés bölcsesége által. Ellenkezőleg Csanád-vármegyében. Itt a szárazság nem csak anyagilag, de erkölcsileg is nagy csapás volt, — és kétségtelenül a kukoriczatermés megsemmisülésének igen nagy része volt azon lappangó elégedetlenség fentartásában és szításában, mely az őszi és téli hónapok alatt a megye egyes községeiben nyugtalanítólag hatott.

Együttal azonban a tavalyi rossz termés a vidék népének tűzpróbája volt, és alkalmúl szolgált egyes községek derék munkásainak magatartásukkal meghazudtolni azt az állítást, mely az Alföld e részének népét a maga egészében megmértelyezettnek és rendbontónak hirdeti. Csak példaként említem a következő esetet. A harmados kukoriczamívelés szerződésének egyik pontja, hogy a művelő tartozik a kukoricza letétele után a szarát is levágni és egyberakni. Midőn a szárazság, már múlt év augusztus havában teljesen megsemmisítette a kukoriczát, a birtokosnak nem maradt egyéb hátra, mint a szarát ideje korán takarmánynak levágotni. Tekintve azonban, hogy a harmados az általa megművelt földrészre nézve a társulajdonos szerepével bír — kötelességszerűen kérdés intéztett a művelőkhöz: vajon lemondanak-e termésükről és beleegyeznek-e a kukoricza időelőtti letarolásába. Így szólítottak föl Földeák község harmadosai is, kik miután meggyőződtek a termés megsemmisüléséről nemcsak, hogy zúgolódás nélkül egyeztek be a letarolásba, hanem a szerződés pontjainak betűszerinti megtartásával ajánlkoztak a megsemmisült kukoricza ingyenes letarolására.

Ez történt 1894-ben, 14 kilométernyire Vásárhelytől, a földfelosztók hirhedt gyűlhelyétől. És nézzük e község szép magatartását az ideai szűk télben, midőn tényleg mostoha sorsban élt. Panaszt bár lehetett hallani az idő és termés viszontagságai ellen, de az izgalom vagy rendbontó törekvés sehol sem jelentkezett, és az 1893. évi izgatások elhintett magva sehol csírárt nem hajtott. Hogy mennyire győzedelmeskedett a nép

józsága az izgatók nagyszavú ámitásai fölött, kitűnik a következő népszójarásból is. Az idei igen jó évnek is tudniillik meg volt a maga csapása azon tömérdek féregben és hernyóban, mely a tavaszi kapás növényeket ellepte és azokat helylyelközzel ki is pusztította. Képzeltető a nép aggodalma és sokan voltak, kik a kukoriczatermést újlag megsemmisültnek képzelték.

A nép elégedetlenségének és aggodalmának kifejezést adva, elnevezte e szokatlan és előtte még ismeretlen férget socialista, tájszólásuk szerint sucilista-bogárnak, s ha kérdezték e különös elnevezés eredetét, röviden válaszolta: «hát csak azért, mert mint a «sucilisták» a szegények zsirján akar élösködni». Vajon miben leli magyarázatát a földeáki nép józan magatartása, vajon mi által lehetséges, hogy egy Hódmező-Vásárhely közvetlen szomszédságában lévő, és nevezett várossal sűrű összeköttetésben élő község, daczára az izgatásoknak, daczára a mostoha termésnek, a szorgalmas, becsületes és megelégedett munkásnép otthona maradt? Vajon e szerény község igénytelen példája nem nagy fontosságú jelenség-e az alföldi munkásmozgalmak chaosában? És vajon e község példájára nem hivatkozhatnak-e joggal azok, kik az alföldi munkásnép elégedetlenségében nem annyira az anyagi, mintsem inkább a társadalmi rugókat látják közreműködni? Kétségtelenül nagy része volt a múlt évi forrongásban a lelketlen izgatásnak, de vajon Földeák község példája nem tanúsodik-e ismét a mellett, hogy az izgatás csak ott és csak azok közt talált alkalmas talajra, a hol, illetve a kik közt ez izgatás azon más irányú izgatással egyesült, melyetévek hosszú során át a munkaadók lelketlen bánásmódja megtorlatlanul gyakorolt.

Sokat írtak a socialis kérdéssel kapcsolatosan a munkaadók zsarolásáról, helylyel-közzel azok lelketlen bánásmódjáról is, de mindez csupán, mint enyhítő körülmény szerepelt a munkások bűnügyi lajstromában, pedig a munkaadók zsarolása nemcsak mint enyhítő körülmény, hanem mint az alföldi munkásmozgalmak egyik indító oka érdemel méltánylást és figyelmet.

Hogy mily mérvű és mily természetű lehet sok esetben az ilyen zsarolás, arra szolgáljon például a következő néhány eset. X. Y., vásárhelyi bérlő, aszatolási munkára munkásokat doboltat Vásárhelyen. Április közepe lévén és bérlete két óra

járásnyira feküdven, 50 krajczárt doboltat azon biztatással, hogy munkások egész héten nála dolgozhatnak. Másnap vagy 50 munkás, magával hozva egész heti eleségét, kimegy a bérletre. Mielőtt munkába állnának azonban, előlép a bérlő és mondja: «Atyámfia! meggondoltam a dolgot, az 50 krajczár napszám sok és ennyit józanul nem követelhetni, de mert senki kárát nem akarom, kijelentem, hogy egész hétre 40 krajczár napi bért biztosítok, — ki maradni akar maradhat, — ki nem — mehet». A munkások kijövetelökkal egy napot vesztek, napszám szerint 50 krajczárt, azonfelül a hét első napját elmulasztván, nem volt másutt munkára kilátásuk, úgy okoskodtak tehát, hogy a tíz krajczárnyi levonás ellenére heti veszteségök 60 krajczárral kevesebb, mintha egy napot vesztenél, egész héten át esetleg munka nélkül volnának vesztegelni kénytelenek. Tehát maradtak, — hogy mily érzelemmel, az képzelhető. X. Y. aszatolási munkára doboltat 45 krajczárt. Egyben kijelenti, hogy csak azok a munkások vétetnek be, kik ideje korán azaz napfölkeltkor jelentkeznek. Reggel azonban véletlenül nagy harmatot észlel munkaadó, s bár a szomszédban mindenütt aszatolnak, X. Y. úgy találja, hogy az aszatolás ilyenkor kárt okozhat, tehát 1—2 órát varakoztatja munkásait. Ez szabadságában állt, kevésbé azon eljárása, mely szerint e szeszélyét munkásaival fizettette meg, a mennyiben a 45 krajczár napi bérből egy $\frac{1}{4}$ napot levont.

A napszám-fizetés érthetően a munkás egyik legboldogabb órája, hisz egész heti munkájának gyümölcsét látja benne. Mindazonáltal az úgynevezett socialistikus vidékeken nem egy munkaadó van, ki a benne rejlő sophistikai tehetséget előszeretettel épen e műveletnél fitogtatja, és a munkások megkeresett napi bérből minden néven nevezhető ürügy alatt itt is ott is eszközöl levonásokat. Az is előadja és előadta magát, hogy munkaadó tévedésből néhány munkást egyáltalán nem fizet ki, s ha erre fölszólítják, feleli, hogy nem tehet a dologról, mert hisz tévedni emberi és különben is lehetetlenség oly sok munkásról pontos nyilvántartást vezetni. Szól — és nem fizet.

Hosszadalmas volna e zsarolások aprólékos részleteire kiterjeszkedni, elég az hozzá, hogy e zsarolások kísérik sok helyütt a munkást minden munkájában, a cselédet pedig minden szolgalmányában. És vajon, ha e zsarolások köz-

vetett erkölcsi hatását meggondoljuk, vajon esodálkozhatunk-e azon, hogy a munkások mohón és meggondolatlanul fogadták a mai társadalmi és birtokrendszer megdőntő tanait? Alkotmányos, rendezett jogállamban élünk, mondhatná valaki, miért nem fordul tehát a nép panaszával a hatóságokhoz, és miért keresi igazát jogtalan útakon? Azért, feleli az, ki a nép gondolkodásával ismerős, — mert a nép ma is kételkedik a hatóságok pártatlanságában, azért, mert a nép kebelében még nem volt kioltható a régi jó idők emléke, — a midőn a cseléd-perekben mindig csak egy nyertes volt — a gazda.

S ezért, bár elismerjük a mai hatóságok integritását, — de számolva a nép megrögzött tévhitével, mely a mai állapotok közt egyenesen vészthozó, — sürgetendőnek találjuk az autonóm hatóságok bíraskodásának ideiglenes fölfüggesztését ott, hol mint Vásárhelyen is, a hatóságok betöltése látszólag legalább a nepotismust hirdeti. És ezzel eljutottunk az állam teendői hatásköréhez az alföldi munkásmozgalommal szemben.

VI.

E hatáskör megállapításánál is az alföldi munkásmozgalom indító okaira kell figyelemmel lennünk, és az állam teendőit is a szerint kell osztályoznunk, a mint a munkásmozgalom társadalmi és közgazdasági részét egymástól megkülönböztettük. A mi a munkásmozgalom társadalmi indokait illeti, úgy ezek, mint nevök is mutatja, kitünően társadalmi természetűek lévén, orvoslásuk is csak annyiban tartozik az állam teendői hatáskörébe, a mennyiben az államnak, mint a társadalom legfőbb örének kötelessége a társadalom körén belül a jog és béke föntartásáról gondoskodni, — és a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel meggátolni, hogy bárki is a társadalmi rend megbontására törekedjék. Nem tekintve az alföldi gazdasági rendszer egyoldalúságából folyó visszasságokat a munkásmozgalom előidézőit első sorban azon izgatókban találtuk, kiknek egy része rendbontó és fölforgató tanok hirdetése és terjesztésével, más része pedig lelketlen és zsaroló bánásmóddal a nép lelkiületére káros és veszélyes befolyást gyakorol. E két rendbeli izgatóval szemben azonosak az állam kötelességei. Mert a minthogy kötelessége az államnak a tör-

vény teljes szigorával sújtani az izgatókat és lelketlen ámitókat, és megtorolni a rendbontásnak még csak kísérletét is, úgy másrésről a pártatlan és körültekintő szigornak azon föntjelezett visszaélésekre is ki kell terjeszkednie, melyek a népet az izgatásokra fogékonynya teszik. Egy, az agrar-socialismusról írt, értekezésben olvastam a gazdasági uzsora abbeli magyarázatát, hogy a termelési költségek apasztására irányuló e törekvés az alacsony gabonaárak mellett a földbirtokosok részéről valóban szükséges. Nos, ez állítás nagyon szomorú színekben tünteti föl az Alföld gazdasági viszonyait, és azok, kik ismerik e viszonyokat, a színezést nagyon is sötétnek fogják találni. Mert bár tagadhatatlan, hogy a nagy gazdasági válság, mely az árak példátlan lenyomása miatt mindig egyre fokozódik, nagyon megnehezítette a jövedelmező gazdálkodást, s hogy a termelők kényszerítettnek az árhanyatlás arányában a termelést lehető olcsón eszközölni, de azért még sem vagyunk ott, hogy a termelést mesterségesen és mások egyenes kárára olesóbbítsuk, és nincs az az alföldi birtokos, ki a harmados robot munkájára, csirkéjére rá volna utalva. Különben, hogy ez a lelketlen uzsorarendszer mennyire nincs kapcsolatban a jelen súlyos gazdasági helyzetével, kitűnik már abból is, hogy ott, a hol ma dívik, ott a 10 forintos búzaár mellett is dívott, s hogy viszont nincs egyetlen egy gazdaság sem, hol az uzsorarendszer az árhanyatlásokkal kapcsolatosan behozatott volna.

A szokásos uzsorák igenis vidéki visszaélések, és az állam csak hivatásában jár el, ha az uzsoratörvényt e leplezett üzelmekre is kiterjeszti.

E gazdasági uzsorának még egy kedvelt neme azon eljárás, a midőn a szegény megszorúlt harmadostól a kukoriczát még tavasszal métermázsánként 1 forint 50 krajczárjával veszik meg, holott ősszel métermázsánként legalább is 3 forintot kaphatna érte. Ez előrevétel a maga valójában egy leplezett kölcsön, még pedig 100° százalék kamatra. Törvényhozásilag kellene továbbá megállapítani a természetben kiadott élelem minőségét, és szigorúan megbüntetni a gazdát, ki cselédjének gabona helyett rostaaljat vagy ocsút mér ki. Végre azon jögtalan megrövidítések és ügyes fogások, melyekre főnebb példát hoztam, érzékeny és megszégyenítő büntetésekkel sújtandók, mert már természetöknél fogva is inkább a büntető,

mintsem a polgári törvénykezés keretébe tartoznak. Az állami beavatkozásnak általában céltudatosnak, egységesnek és körültekintőnek kell lennie, és tekintve az alföldi munkásvizonyok bonyolult voltát és a körülményt, hogy szomszédos vidékek sokszor teljesen ellentétes képet mutatnak és ennél fogva különböző elbánást kívánnak, — mely viszonyok felismerése folytonos ellenőrzést és hosszú tapasztalatot követel, — helyesen cselekednék a kormány, — ha az alföldi munkásmozgalmak meggátlására egy teljhatalmú kormánybiztost nevezne ki, ki is a pártatlanság minden kellékével fölruházva, a törvény és jog uralmának mindenkiel szemben érvényt szerezhetne.

Az alföldi munkáskérdés taglalásánál, — munkásaink megélhetési viszonyait ténybeli adatokra támaszkodva olyanoknak jelezhattuk, melyek bár nem biztosítanak is a munkásoknak túlságos jövedelmet, de mindazonáltal elegendők a tisztességes megélhetés és boldogulás biztosítására. Mint munkáviszonyaink legnagyobb visszásságát amaz eltéréseket említettük, melyek munkásaink egyes évszaki keresete közt fennállván, — ezek általános jólétére káros befolyással vannak. E visszásság kútforrását alföldi gazdasági rendszerünk egyoldalúságában leli, — és valamint az egész Alföld gazdasági jövedelme első sorban a búza és kukoricza művelésére van alapítva, akként a munkások keresete is leginkább e két főtermény művelésével van egybekapcsolva, és az aratási munkák és kukoriczatörés befejeztével megkezdődik a hosszú munkaszünet, a tétlenség anyagi és erkölcsi hátrányaival. A gazdasági üzemnek belterjes fokozása, — a mezőgazdasági ipar fokozatos terjedése a nagyobb mérvű és több munkaerőt igénybe vevő gyárak szaporítása ime a correctivumok, melyek első sorban látszanak hivatva a munkakereslet viszonyait állandóan kedvezőbbekké tenni és a nagy nyári munkától lekötött munkaerőket ez időszakon túl is munkával, keresettel ellátni. És e követelményekkel szemben első sorban áll az állam kötelessége, helyes nemzetgazdasági politika, céltudatos befektetések és alkotások által, mint a milyenek öntöző csatornák építése, a forgalmi eszközök tervszerű szaporítása, iparvállalatok felállítása avagy segélyezése, — a szükséges és olyannyira kívánatos gazdasági reform megvalósulásának útjait egyengetni.

Erős a hitem, hogy a termelési ágak szaporodásával előidézett nagyobb munkakereslet és főként arányosabb munkamegosztás jórészt el fogják oszlatni azon aggályokat, melyek az alföldi vármegyék nagy népsűrűségében keresik a nép megélhetési viszonyainak hátrányos voltát. Mert sokan az alföldi nép elégedetlenségéből kifolyólag hangoztatták a nagymérvű telepítés szükségét, mely nagy országos actio hivatva látszana az ország egyes vidékei közt a munkakinálat és keresletre vonatkozó nagymérvű ellentéteket kiegyenlíteni vagy legalább mérsékelni. Tagadhatatlan, hogy Alföldünk népsűrűsége, viszonyítva hazánk keleti és északkeleti megyéihez, rendkívülinek mondható, de azért, úgy hiszem, hiú remény a telepítéstől e jelenség gyökeres módosítását várni, — mert egyrészt a nagymérvű telepítés népünk rögzött hajlamaiba ütközik és a még oly szegény alföldi csak nagy nehezen lesz az általa megvetett felföldre kecsegtethető, mert másrészt a telepítés a jövőben nem fog útjában állani azon ethnographikus viszonyoknak, melyek az alföldi megyék szaporulati százalékát magasán az országos átlag fölé emelték, s melyek behatása alatt Békés, Csanád és Csongrád vármegyék lakossága az utóbbi száz évben 283 százalékal szaporodott az ország átlagos 83 százalékal szemben. Az alföldi vármegyék nagy és egyre növekedő népessége oly körülmény, melylyel mint megváltoztathatatlannal számolni kell. E nagymérvű munkakinálat különben is az alföld egyik nagy termelési erejét képviseli, mely erő csak alkalomra vár, hogy magát minden irányban és minden időszakban érvényesíthesse. Hogy az alföldi munkás a nagy nyári munkák alatt állandóan dolgot és keresetet talál, sőt, hogy ez időszakban a munkakereslet kénytelen idegen vidékről is magát kielégíteni, mind e körülmény azon föltevés mellett látszik bizonyítani, hogy az alföldi megyékben uralkodó munkakereslet és kínálat közti aránytalan és időszakonként kedvezőtlen viszony, nem annyira a munkakinálat túlzottsága, mintsem inkább a kereslet mai szükségképeni korlátoztsága által idéztetik elő. És ép ezért számolva Alföldünk mai munkaviszonyaival és az ezekből folyó visszasságokkal, kedvezőbb eredményt várhatunk a gazdasági rendszer belterjes fokozásától, mintsem a telepítéstől, mely csupán egy jelenség után indulva, e jelenség tulajdonképeni okát számításon kívül hagyja.

VII.

Fejtegetésem e pontján eljutottam a «*pium desiderium*» határáig, — mert ha a fensőbb hatáságnak lehet, sőt van is joga a munkaadókat a szigorú igazság, a munkásokat pedig a pontos kötelességteljesítés útjára szorítani, — úgy kétségtelenül a humanizmus megannyi nyilvánulása, mint a társadalmi és egyéni szabadság kifolyása, törvény és rendelet útján szabályozható nem lesz. A humanizmus szabályozóját és irányítóját csakis azon magasabb erkölcsi érzületben nyerheti, mely győzedelmeskedve a társadalom ma uralkodó particularismusán, az önző osztályérdek mellett érvényt szerez az emberiség nagy közös fogalmának is. És az emberiség nagy, közös fogalma egyúttal hivatva látszik a vagyon önzését megtörni, és nem tekintve a vagyon nemzetgazdasági kötelességeit, egyúttal annak társadalmi és emberbaráti irányelveit is megszabni. A vagyonnak e két functiója távolról sem zárja ki egymást, s ha áll az, hogy nemzetgazdaságilag szólva a vagyon első kötelessége, hogy fentartsa magát, úgy társadalmi és emberbaráti szempontból szólva, még hozzátehetjük, — hogy ez által állandósítva a vagyon egyúttal arra a közvetett és közvetlen jótékony hatásra is képesíttessék, melyet az egész emberiség haladására, fejlődésére, a műveltség és az általános jólét fokozására vagyon és vagyonosak ép az által gyakorolnak, hogy egyrészt munka és szorgalom által önjölétöket fokozzák, s hogy másrészt ez önjölétökből folyó emberi kötelességeiknek mindenkor híven és pontosan meg is felelnek. E kötelességek meghatározása fölötté nehéz, váltakoznak azok a helyi és társadalmi viszonyok szerint. Alföldi munkásviszonyainkat figyelembe véve, úgy fogjuk találni, hogy ezekkel szemben a vagyonosak kötelességei nem annyira a tényleges segély, mintsem inkább azon czéltudatos erkölcsi vezetésben nyilvánulnak, melyre intelligens, de sok tekintetben műveletlen népünk első sorban rá szorul. Adakozás az Alföldön legritkábban szükséges és az anyagi segély alakja azon közvetett forma, melylyel a vagyonosak járulécai a községek humanus és culturalis intézményeiben szerepelnek. Ritka népre alkalmazható oly találóan Laboulaye mondása, hogy «a szegény manapság nem

annyira pénzünk, mint büszke közönyünk áldozatát követeli». És vajon ki van kedvezőbb helyzetben munkásai igaz érdekeit felismerni, és nyert tapasztalatok alapján eljárni, mint a földbirtokos, ki körülményeinél fogva sűrű érintkezésben áll a néppel, s kinek minden módja és eszköze megvan, munkásai szeretetét és tiszteletét maga számára biztosítani. E lehetőség ma is nagyrészt fennáll, és csak a munkaadóktól függ, hogy e hatalmas és pótolhatatlan fegyvert a rendbontó törekvésekkel szemben alkalmazzák. Hogy az alföldi nép megóvassék az agrar-socialismus mételyének tovaterjedésétől, s hogy a nép nyugalma ismét állandósíttassék, ehhez mindenekelőtt szükséges, miszerint az egyes vidékek birtokosai a népet élére álljanak és szakképzett műveltségökkel, culturalis befolyásukkal a népet azok befolyásától eltereljék, kik ma fölötte, mint vezetés nélküli szabad tömeg fölött, meddő ígéretekkel és ámitó szavakkal oly könnyű szerrel uralkodnak. Nem az internationalis socialismus, nem a collectivismus tanai (ezekről a népnek fogalma sincs), hanem a műveltebb elem hatalma a műveletlen fölött idézte jórészt elő az alföldi munkásmozgalmakat. A lázítók czéltudatossága mellett annál feltűnőbb a lázadók túlnyomó részének tudatlansága, kik lázadnak, mert lázítottanak, a nélkül, hogy lázadásuk tulajdonképeni célját még csak sejditenék is. Sokat változtak, hála a népoktatási törvénynek, népműveltségi viszonyaink, különösen a tiszta magyar, azaz a legintelligensebb megyékben, úgy, hogy a fiatal generációnak 97 százaléka tud írni és olvasni. A nehezen szerzett tudomány rendszerint becses is lévén, a parasztfiú is, kit sokszor bottal kell az iskolába hajtani, rendkívüli mód hiú betűismeretére, ha egyszer szabaddá lett. Feltűnő sajátja népünknek, hogy mohón kap az olvasmány után, még feltűnőbb sajátja azonban, hogy különben inkább bizalmatlan természete menten meghódol a nyomtatott betű előtt, s mit elolvas, azt rendszerint készpénz gyanánt is veszi. Társadalmunk mindeddig, ha néhány iskola fölállításához vagy fentartásához járult, megnyugodva azt hitte, hogy eleget tett culturalis kötelességeinek. Elfelelte, hogy az elemi iskolában szerzett műveltség tényleg a legelemibb, s hogy ott, hol kellő pótlásra és kiegészítésre nem talál, csak kis előnyére, esetleg sőt még kárára is lehet a társadalomnak. Így a népnek e izolaltsága és kezdetleges műveltsége, párosulva hiszékenységgel, nagyon ka-

póra jött az izgatóknak, kik zaklatás nélkül községről-községre járván, a népet ellátták, a mire amúgy is vágyott: ingyen olvasmányokkal. Hogy a nép e magok nemében, kitűnő ügyességgel szerkesztett könyvecskék elolvasása után nem igen gyarapodott tiszteletben és szeretetben a birtokos rend iránt, az csak természetes, és valóban kedvező körülményeknek és viszonyoknak kellett közbejátszaniok, hogy e könyvek hatását mulóvá, az elvetett magot csiraképtelenné tegyék. Ott ellenben, hol a népnek állapota tényleg megközelítette a röpiratban ecsetelt állapotokat, azaz ott, hol a röpirat a nép kebelében rég szunnyadó és csak kifejezésre váró érzelmeket érintett, ott a nép vakon követte az izgatókat, és egy, bár kissé homályos, jobb jövőért, kész volt a jelen állapotok ellen sikra szállani. Ekkor történt, hogy hatóságok ébersége, bár elkésve, véget vetett a röpiratok terjesztésének, és ez által nagyban hozzájárult a veszélyes tünetek localisálásához. De a múlt e tanulsága fölvilágosításul szolgálhatna a társadalom előkelőbbjeinek, mert a pusztá körülmény, hogy népünk szeret olvasni, és hogy könnyen elhiszi mit olvas, hatalmas és áldásos fegyvert adhat a társadalom kezébe. Alföldi munkaviszonyaink tudvalevőleg szükségképen a téli semmittevésre szorítják a munkást, mi magában is baj, de mely csak fokozódik, ha a pihenés ideje alatt a munkás rossz hajlamai élesztődnek. Ennek útját állni egyrészt, az általános népműveltséget emelni másrészt, az ingyenes népkönyvtárak volnának hivatva. E népkönyvtárak fölállításával mód adatnék egyrészt a társadalomnak az általános közérdeket ott szolgálni, hol nagyon is reászorúl, — másrészt pedig a nép eszmemenetének helyes irányításával a ferde és káros befolyásokat kiküszöbölni. Valóban nem lehet szebb kötelessége ennél az Alföld mai birtokosságának, és azon aránylag csekély hozzájárulás, mely a vagyonosokat községenként terhelné, elenyésznek az intézmény nagy népnevelési és socialis haszna mellett. Mint annyi más culturalis intézménynél, úgy ezúttal is irigykedve nézhetünk Angliára, hol a vagyonosok józansága és lelkesége már rég módját találta a szegény munkásnép nevelésének. Bár az ottani intézmények valószínűleg ezentúl is mint megvalósíthatatlan eszmények fognak előttünk állani, mindazonáltal szerény és kis eszközökkel is sokat tehetünk, föltéve, hogy az akarat, a képesség is megvan bennünk. Nehány jó folyóirat, lehetőleg

szaklap, egy olcsó, kis igényű, de jó irányú könyvekből álló könyvtár kiosztási napokkal, midőn a jelentkezők a visszajuttatás egyedüli kötelezettsége mellett olvasmányokban részesülnek, és a téli hónapokban a honoratior áldozatkész tagjaitól tartott néhány szakszerű felolvasás, — ime a társadalmi irány, mely a maga egyszerűsége és szerénysége ellenére nagyon, de nagyon sokkal járulhatna az alföldi munkáskérdés megoldásához. A népelet e pusztán culturalis mozzanata alatt nem kis mértékben domborodik ki a nép anyagi boldogulására vezető és az azt elősegítő intézmények socialis fontossága. Bár az alföldi munkás megélhetési viszonyait általában kedvezőknek jelezhattük, mindazonáltal nem szabad felednünk, hogy a munkás kereseti viszonyai számos mellékkörülménytől vannak függővé téve s hogy egy rossz termés, a munkás súlyos betegsége, vagy jószágait érő csapás legtöbb ízben elegendők, hogy a munkás kereseti és kiadási mérlege közt az egyensúlyt megzavarják, s akkor előáll a munkás hitelszüksége.

A tisztán munkája után élő munkás hitele ma oly csekély, hiteligénye kielégítése rendesen oly súlyos föltételek alatt történik, hogy a nyert kölcsön nem hogy segítene a munkás pillanatnyi anyagi baján, de ellenkezőleg állandósítván azt, a munkás további boldogulásának is útját szegi. A termény uzsora mellett, nagy mértékben szerepel az úgynevezett baráti kölcsön is, melyért a gyanútlan és tudatlan adós évek hosszú során át az országos kamatlábat sok ízben négy-ötszörösen meghaladó kamatot fizet. Egy másik visszaszága továbbá vidéki népünknek a nagymérvű pazarlás, minek lélektani okát főnebb a kereseti viszonyok aránytalanságában kerestük. A nagy nyári kereset idejében, a midőn a munkás szükséges kiadásait többszörösen meghaladó keresetben részesül, közülök igen kevés gondol a téli munkaszünetre, hanem él könnyen, vígan, míg télen sokszor a legszükségesebbre is alig akad pénze. A nép hiteligényeit kielégíteni egyrészt, a népet takarékosagra és józan életmódra szoktatni másrészt, a községi hitelszövetkezetek látszanak leginkább hivatva, melyek a kölcsönös szövetkezés és szavatosság elvén alapúlva, és tisztán a szövetkezeti tagok érdekét szem előtt tartva, a népben a takarékoságon alapuló önsegély, szintúgy a tőke és vagyon társadalmi hivatásának érzetét keltik föl. Utóbbi években öröndetes szaporulat állott be az ilyenmű szövetkezetekben és

mindenütt, hol azok fölállítása a vidék birtokosságának részvétele és vezetése mellett történt, nagyban hozzájárultak a közmegelégedés fokozásához és az összetartás érzetének erősödéséhez. Már az a körülmény is, hogy az ily hitelszövetkezet a kölcsönös szavatosság alapján létesül, nagyban hozzájárul a szövetkezeti tag takarékos és józan életének biztosításához, mert mindenki minden egyesnek bírójává lévén, az illető önérzete a folytonos ellenőrzés behatása és ösztönzése alatt áll. Csanád-vármegyében a községi hitelszövetkezetek száma kielégítő, és öröndetes jelenség, hogy csak ezen egy évben a létező szövetkezetek száma négygyel gyarapodott. A nép kezdetől fogva meglehetősen bizalommal viseltetik az intézmény iránt, noha az utolsó 10 évben több községben működő fogyasztási szövetkezetek szédelgő eljárása a népben némi tévhitet keltett. Egyik legrégibb és legvirágzóbb hitelszövetkezet a megyében az apátfalvi; itt a tagtársak száma a 700-at, az üzletrészeké pedig az 1500-at meghaladják, és a szövetkezetnek már körülbelől 30,000 forint befizetett tőkéje van. A szövetkezetek megalakításánál mindig a nép, még pedig a szegény nép érdeke és igényei tartandók szem előtt, és legczélszerűbb a 10 krajczáros heti betéteken alapuló szövetkezet, mert a járulékos összeg csekélyisége a tagságot mindenkire nézve elérhetővé teszi. Ha meggondoljuk, hogy talán nincs oly alföldi munkás, ki vasárnaponként legalább is 10 krajczárt ne költene el haszontalanul, úgy a hitelszövetkezetek népnevelési iránya is előttünk világos lesz. Mint minden intézménynek, úgy a községi hitelszövetkezeteknek is számos ellensége van, és különösen sokan vannak, kik az ily községi szövetkezetek hitelkielégítési képességét elégtelennek nyilvánítják. A kezdet mindenütt nehézségekkel jár, — de azért a már működésben lévő hitelszövetkezetek mindenütt teljesen megfeleltek a beléjük helyezett bizalomnak és a községi lakosok hiteligényét minden irányban kielégítették, mi a szövetkezeti tagok rohamos szaporodásában is kifejezésre jut. Különben ép a hitel kielégítésénél van a községi szövetkezetnek minden vidéki intézet felett kiszámíthatatlan előnye, már azon körülménynél fogva is, hogy hitelt igénylő tagjai vagyoni helyzete felől a legbiztosabb tájékozással bírhat és ekként a hitel igaz mérvét — a nyereszkesedés kizárásával képes megállapítani. A társadalmi szövetkezeti út kétségtelenül a leghelyesebb irány a nép anyagi jólé-

tét érdeklő kérdések szabadelvű megoldásánál, és valamint a hitel és takarékszövetkezetek, úgy a munkás-biztosítási és segélypénztárak is lehetőleg társadalmi kezdemény útján lesznek alkotandók. Az állami beavatkozás, a kényszer lehetőleg mellőzendő, mert csakis a társadalom szabad elhatározásából alakuló szövetkezeteknél jut kifejezésre a vagyonosabb elem szükséges és jótékony vezetése, míglen az állam beavatkozása mindig a kényszer látszatával bír, és inkább az ellentétek és bizalmatlanság fokozására, semmint azok eloszlására vezet, — azonfelül pedig a népben az állam céljaival ellenkező reményeket és követelményeket ébreszt.

Nagy hiba volna általában alföldi munkásviszonyaink orvoslátánál a külföld, például Németország, példája után indulni és figyelembe nem véve munkáskérdésünk különleges természetét, a nagy iparállamok socialpolitikáját a mi agrar viszonyainkra alkalmazni akarni. Bár tagadhatatlan a kérdés komolysága, már csak azért is, mert több ezer polgár elégedetlenségéről van szó, mindazonáltal téves úton járnak azok, kik nagy eszmék és jelszavak után indulva, átalnak a dolog mélyére hatolni, és socialpolitikai nézeteiket nem tudják vagy nem akarják munkáskérdésünk vidékiesen szűk jellegével összhangba hozni. Közvetlen tapasztalatból és legjobb meggyőződésből kiindulva iparkodtam az alföldi munkáskérdést több szempontból megvilágítani.

Hogy iparkodásom nem volt-e meddő, azaz vajon sikerült-e nekem a kérdés helyes megítéléséhez hozzájárulni, annak elbírálását a tisztelt olvasóra bízom.

Egy azonban világosan áll előttem s ez, hogy az alföldi munkáskérdés megoldása első sorban a társadalom előkelőbbjeinek jövő magatartásától függ s hogy e kérdés, mely ma még érdekes tanulmány tárgya, csak az esetben nem fog komoly viszályok és bonyodalmak szülőanyagjává válni, — ha az Alföld munkaadói, okulva az idők csalhatatlan jelein bátran és céltudatosan a társadalmi actio élére állanak, s a társadalmi rend föntartását nem a fegyveres erőttől, hanem emberi kötelességeik pontos és hű teljesítésétől várják. Ma még nem késő. Az alföldi munkás — nem tekintve néhány kivételt — isolaltsága öntudatában vezetőit, tanácsadóit keresi; — a vagyonos osztály magatartásától függ leginkább, hogy azokat hol és kikben találja föl.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

A NEMZETI ELEM GYMNASIUMAINK TANTERVÉBEN ÉS UTASÍTÁSAIBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Vegyük most szemügyre a történelmi tanítást.

A nemzeti szempontból az utolsó időben hangoztatott vádak nagy része ez ellen is irányult. Keveselték — így hallatszott a panasz, — hogy a magyar történelmet csak a harmadik és a nyolczadik osztályban tanítják. S bizony ha csupán e két osztályban tanítanák, akkor e vád egyike volna a legigazoltabb vádlaknak. De kénytelen vagyok constatálni, hogy több-kevesebb magyar történelmet tanulnak a gymnasium minden osztályában, még pedig nemcsak alkalomadtán mellékesen, hanem az *Utasításoktól* pontosan előre jelzett és tudatosan előszabott pendumokban. Igaz ugyan, hogy a nemzeti történelem nem visz külső föllépésében is oly hatalmas szerepet a gymnasiumi oktatásban, mint ezt az 1874-ben közzétett gymnasiumi törvényjavaslat czélozta,**) a melyben a «hazai történet» volt az egész modern történet hordozója, — de azért, a ki nemcsak a föliratokat és fejezetczimeket nézi, hanem kissé mélyebbre hat a tanterv és az *Utasítások* szövegébe, az meg fogja látni, hogy a mai tantervnek sem mostoha gyermeke a magyar történelem. Tényleg úgy áll a dolog, hogy a mai gymnasialis tanterv és utasítások is minden osztályban helyet jelölnek a magyar történetnek.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 225. számában.

**) L. *Magyar Tanügy* 1874. 1. l. stb.

Mielőtt a részletekbe mennénk és állításunkat osztályról osztályra az *Utasítások* megfelelő helyeivel igazolnók, lehetetlen, hogy rá ne mutassunk itt is az *Utasításoknak* egy nemes intésére, melyhez hasonlót a magyar nyelv oktatására nézve is kiemeltünk, hogy tudniillik minden tanár egytől egyig tekintse magát a maga körében a magyar nemzeti történelem oktatójának. Hadd legyen szabad az *Utasításoknak* erre vonatkozó szavait, melyek talán a legszebbek az egész munkában, szóról szóra idéznem. «Általában minden tanár kötelességének ismerje — így fejezik be az *Utasítások* a történelemre vonatkozó megjegyzéseiket, — hogy midőn pædagogiai tapintattal őrizkedik a nemzeti kizárólagosság és elbizakodás táplálásától, egyúttal a nemzeti szellem alkotásainak ismertetésével a józan nemzeti önértetet, a szülőföldhez és magyar nemzethez való ragaszkodást nevelje és erősítse». (*G. T. U.* 27). Azt hiszem, e haza minden tanárának, a ki a magyar történelmi fejlődés termékének érzi a saját lelkét — és van-e közülünk, ki nem annak érezné — értenie kell e szavakat és teljesíteni is tudnia. Nem szabad sohasem elfelednünk, hogy a midőn történelmet tanítunk, egyszersmind történelmet csinálunk is.

De nézzük osztályról osztályra, hogyan gondoskodik a tanterv a nemzeti történelem tanításáról.

A mi az I. és II. osztályt illeti, a főntebb a magyar irodalmi tanítás megbeszélésének alkalmából összeállított részletek olvasója láthatta, hogy az I. és II. osztály tanterve a húnokra vonatkozó Priskosi történetírat és a magyarok bejöveteleivel, a honfoglalással stb. foglalkozó krónikák és legendák tárgyalásában keresi ez osztályok történeti érdeklődésének kielégítését. Hogy miért folyamodott a tanterv a történelmi oktatás e módjához, visszautasítva még e fokon a compendiumszerű tárgyalást, azt az *Utasítások* már általános részökben is eléggé megmagyarázzák (*G. T. U.* 25) és elég lesz ezekre utalnunk.*)

Már compendiumszerű tárgyalásban adja a magyar történelmet a III. osztály, még pedig olyképen, hogy a fontos

---

*) L. még Kármán *Muster eines rationellen Lehrplans* 51. l., továbbá Kármán *Az új gymnasiumi tantervjavaslat* (egyszersmind válasz dr. Vécsey Tamásnak) (*Magyar Tanügy* 1874. 300. l.) és *Pro Domo* (*Magyar Tanügy* 1881. 407. l.).

mozzanatok köré csoportosítja a történeti tényeket. Nem egészen érdektelen a nemzeti szellem szempontjából vizsgálgatni az erre vonatkozó részletes útmutatást. Már a négy korszak czímét is, melyre az *Utasítások* a történetet osztják, azt hiszszük, a nemzeti szellem önérzete sugallta. Magyarország megalapítása. Magyarország, mint jelentékeny európai hatalom. A nemzet küzdelme a hazáért és függetlenségért. Magyarország, mint örökös királyság. E négy főszakaszra osztják a III. osztály utasításai a magyar történelmet (*G. T. U.* 96), és nekünk úgy tetszik, mintha e kövér betűkkel írt fölíratokban, melyeket zárjelekben apró betűkkel követnek a dynastiák szerint haladó mellékczímek is (Az Árpádok, Vegyes házak, Habsburg-kor I. fele és Habsburg-kor II. fele) szintén eléggé erősen és erősítően szólalna meg a magyar nemzeti genius. Legalább az első három fölírat e szavaiból: megalapítás, hatalom, küzdelem a hazáért és függetlenségért — mindenesetre erős nemzeti önérzet hangzik, és hogy az örökösödés megalapításától mai napig haladó kornak aránylag a leghalványabb czim jutott, ez ellen talán épen nemzeti szempontból fogunk legkevésbébbé zugolódhatni. De e főszakaszok mellett is, úgy találom, a kisebb szakaszok fölírataiban is melegen lüktet a nemzeti érverés. Így például «a nemzeti ellenhatás idegen befolyás ellen» szavakkal jelöli a dőlt betűs czím Zsigmond és Albert korát *Hunyadi János, a keresztyén nemzethős* a Hunyadiak korának első részét, *A dynastia és a nemzet kibékülése* a *pragmatica sanctió*ról és az 1841-iki országgyűlésről szóló részt, *A nemzeti élet megújulása* az újabb történetet 1791-től stb. (*G. T. U.* 96. és 97. l.)

E compendiumszerű történelemtanítást a III. osztályban kiegészíti még a Szalay-féle *A tatárjárás Magyarországon* czímű monographiának olvastatása izlelítőül a komoly magyar történetírásból, melyet különösen a történeti érdek megerősítése szempontjából vett föl a tanterv. (*G. T. U.* 46.)

A IV. osztály az egyetlen osztály, melynek magyar történeti tanításáról közvetlenül nem gondoskodik a tanterv, de a ki az *Utasítások* kívánságaiba kissé jobban elmélyed, az meg fogja találni itt is a magyar nemzeti történelemtanításról való gondoskodást. A IV. osztálybeli *Toldi*-olvasmányra vonatkozó utasítások megjegyzi, hogy a tanárnak tárgyi magyarázataiban törekednie kell azon vonások egybeállítására,

melyek a költemény történeti háttérét (Nagy Lajos korát) fel-tüntetik. (*G. T. U.* 47.)*) A ki továbbá kellően megfontolja az *Utasítások* általános részében (*G. T. U.* 25) mondott azon szavakat, hogy «a történeti oktatásnak előkészítéseül szolgál nemzetünk társadalmi életének, hazánk alkotmányos rendjének és közigazgatásának elemző ismertetése, hogy ez elősegítse távolabb eső állapotoknak a megértését, és biztos alapot szolgáltatasson elütő társadalmi viszonyokkal való egybevetésre», — a ki mondom, e szavakat kellően értelmezni tudja, az a IV. osztály világtörténelmi (ókor) tanításában nemcsak esetleges alkalmat, hanem folytonos impulsust is fog kapni a nemzeti alkotmány és nemzeti történelem területére való át- és vissza-pillantásra. Hellas és Róma alkotmányos életének elemeit, a mennyiben e fokon megértethetők, nem is fogja a tanár más-képen megvilágíthatni, mint ha folytonosan egybeveti őket Magyarország megfelelő intézményeivel, melyeket a III. osztály megismertetett volt; az ókor történetének nagy mozzanatai a megfelelő magyarországiakkal való összehasonlítás útján fognak csak igazán kidomborodni;**) még a személyek parallelismusa is csábítani fog itt-ott egy igazi plutarchosi érzékkel megáldott történelemtanárt, magyar történelmi alakoknak újból való földidézésére. Csak élő igévé válják gondolkodó tanár ajkán az *Utasítások* erre vonatkozó betűje is, és ez ige magyar nemzeti lesz a szó szoros értelmében.

Az V. osztály tanterve úgy a szoros történeti órákban, mint a magyar irodalmiakban is jókora teret és időt juttat a magyar történelemnek. Az utóbbira, a magyar olvasmányra nézve, ismét csak a már fentebb mondottakra akarok utalni,**) és e helyt már csak az előbbire, tudniillik a sajátképi történeti oktatás nemzeti elemére vonatkozó részletekkel kívánok foglalkozni. Az *Utasítások* 100—104. lapján az V. osztály történelmi tanítása számára adott részletes anyagbeosztás szerint

---

*) Az osztály prózai olvasmánya gondoskodhatik nagyobb történetírói munkák a korra vonatkozó részleteinek olvastatásáról. V. ö. például Négyessy újabban megjelent stilistikáját, mely Fraknói nyomán adja Nagy Lajos korának rajzát.

**) V. ö. *Magyar Tanügy* 1874. 299—304. l.

***) V. ö. Négyessy *Szerkesztéstan* magyar történeti tárgyú olvasmányát.

az V. osztály történeti oktatása a következő részleteket nyújtja Magyarország történelméből: A római birodalom határainak terjesztése a Duna mellett; Pannonia (*G. T. U.* 100). A római birodalom terjedése Trajanus alatt; Dácia meghódítása (*G. T. U.* 101). Attila római területen (*G. T. U.* 101). Nagy Károly hódításai avar földön (*G. T. U.* 102). A népvándorlás utolsó hullámai; a magyarok (*G. T. U.* 102). Térítés és államalakulás Magyarországon. Sz.-István és Sz.-László. (*G. T. U.* 102). Eredménytelen keresztes hadjáratok; II. Endre (*G. T. U.* 103). Magyarország állami fejlődése a keresztes hadjáratok korában; az egyház és a nemesség; az arany bulla; a tatárjárás és következményei; IV. Béla (*G. T. U.* 103). A középkori intézményeknek Európaszerte bomlása idején a királyság és az olygarchia küzdelme Magyarországon; az Anjouk; Magyarország hegemoniája a keleteurópai államok között. Róbert Károly, Nagy Lajos; a placetum regium; a városok és a köznemesség emelkedése; a török háborúk és az állandó katonaság, Zsigmond, Hunyadi János, Mátyás (*G. T. U.* 104). Azt hiszem, e részletek világosan jelölik meg Magyarország történetének fonalát a keresztyénség első másfélezer éve alatt és csak a tanártól függ, vajon megértve az *Utasítások* szellemét mennyire tudja a centralisáló vörös fonallá tenni, mely az egész tárgyaláson végighúzódjék, vagy — ha szabad még egy, talán találóbb képpel élnem — azon fonallá, mely köré az egész tárgyalás jegeczedve, megkapja azt a formát, melyet az *Utasítások* neki szántak.*)

A VI. osztályról is áll ugyanaz, a mi az V-ről. Itt szintén gondoskodik a magyar történelemről a magyar irodalmi olvasmány is,**) a sajátképi történelmi tanítás is. Az utóbbira nézve a VI. osztály számára való utasítások a következő magyar történelmi részleteket tartalmazzák: Magyarország bukása, a mohácsi csata (*G. T. U.* 105). A magyar reformatió, Dévai Biró Mátyás, az unitariusok (*G. T. U.* 105). Nemzeti és vallási háborúk Magyarországon, a török hatalom terjedése, Erdély önállósága, Martinuzzi, Bocskai; a vallási és nemzeti

---

*) L. Kármán: *A tanterv elméletéhez és Az új tantervjavaslatok* című értekezései a *Magyar Tanügy* 1874-iki évfolyamában.

**) V. ö. például Riedl Frigyes *Rhetorikáját* vagy Névy László *Olvasmányok a rhetorikához* című könyvét.

érdekeknek Európaszerte való küzdelmében Bethlen Gábor (G. T. U. 105.). A Habsburgház, mint nagyhatalom idejében a vasvári béke; Magyarország és Erdély fölszabadítása a török alól; az örökös királyság; a nemzeti visszahatás, Rákóczy; a szatmári béke; a *pragmatica sanctio*; Mária Terézia és II. József reformjai (G. T. U. 106.). A francia forradalom eszméinek terjedése Magyarországon (G. T. U. 107.).

Kevés ez talán a magyar történelem szempontjából?

A VII. osztály tantervében tudvalevőleg nem szerepel a történelem, mint tantárgycím, helyette van politikai földrajz, De épúgy, mint a III. osztály magyar történelme politikai földrajzon végződik, mint a történelmi alakulások végső eredményeinek összefoglalásán, úgy indul ki a VII. osztály politikai földrajza is, mint az egész európai történelmi tanítás befejezője, a legújabb kor, körülbelül az utolsó évszázad történelmi jelenségeinek rajzából, a mint azok a jelen állami és társadalmi állapotokat eredményezték. Itt is, a Közép-Európára vonatkozó újabb történeti tények tárgyalásában megvan a maga helye Magyarország legújabb történetének is. (G. T. U. 108.)

A VIII. osztály tanterve az *Utasítások* szava szerint «hazánk és nemzetünk történeti fejlődésének beható megvilágítását» tekinti «az összes történeti tanítás legutolsó és legméltóbb befejezésének» (G. T. U. 27.). Az *Utasítások* megkívánják a magyar történeti ismeretek oly mennyiségét, «mellyel bármely tudományos pályán működő honpolgárnak bírnia kell». «A nemzeti élet fejlődését, kulturai haladását feltüntetni, a jelen politikai és művelődési állapotokat múltjok megvilágításával megértetni: az itt a feladat» — mondják az *Utasítások* (G. T. U. 27). Hogy e feladatot miként kívánják az *Utasítások* a részletekben megoldani, erre nézve elég lesz itt rámutatnom az *Utasítások* megfelelő lapjaira (G. T. U. 108—111). Azt hiszem, hogy ezek nemzeti szempontból is megfelelnek a legmesszebb menő követelményeknek, úgy a történelmi tények előadására, mint a források és a történelmi irodalomra vonatkozó kívánságaikkal.

A gymnasialis tanterv és *Utasítások* történelmi részéről adott e szemlémet be nem fejezhetem a nélkül, hogy még egyszer ne ismétljem, hogy nincsen az az osztály, mely a tanterv és az *Utasítások* értelmében igazi magyar történelem adására köteles nem volna. E tekintetben hű maradt a ma

fennálló tanterv az eredeti 1874. évi tanterv-javaslatnak a következő szavakban körülírt fontos elvéhez: «Saját népünk művelődéstörténete, mint fölvilágosítandó középpont körül csoportosíttassanak a modern népek történetének azon korszakai, melyek első sorban saját nemzetünk és általán a modern művelődés fejlődésére befolyással voltak».*)

IV.

Ezennel áttérhetek a tantárgyak történeti és természeti csoportját áthidaló tanulmányra, tudniillik a földrajzra. E tantárgy a maga tartalmánál fogva benső módon függ össze a természetrajzzal, és ez összefüggésen alapszik az a szoros kapcsolat, mely e két tantárgy között úgy az egymásmellette, mint az egymásutánra nézve gymnasiumi tantervünkben fennáll. Mind a kettőnek, legalább a mennyiben a gymnasiumi oktatás körébe tartoznak, a szó teljes értelmében a föld ismeretése a tárgya, és azért bátran is lehetne mind a kettőt közös néven földismertetésnek is nevezni.**)

Ha ily szemmel együttvéve nézzük a föld- és természetrajzot, akkor azt fogjuk találni, hogy a «magyar föld» ismeretetésével korántsem foglalkozik a gymnasiumnak csak egy osztálya, — mint azt több oldalról panaszolják — hanem igenis foglalkozik vele a gymnasium I., III., IV., V., VI., és VII. osztálya, tehát csak a II. és VIII. nem, de ezek számára is vannak az *Utasítások* értelmében bizonyos földrajzi ismereteket nyújtó részek a többi tantárgyak mezején. Nézzük e föld-termeszetrajzi anyag magyar elemeit is osztályról osztályra.

Az I. osztály földrajzának nagy része — kiindulva a növendékek lakhelye és vidéke ismertetéséből — egyenesen Magyarország földrajzával foglalkozik, még pedig a magyar föld hegy- és vízrajzával épűgy, mint geológiai viszonyaival,

---

*) *Magyar Tanügy* 1874. 1. l.

**) V. ö. Kármán *A tantervek elméletéhez* című értekezését (*Magyar Tanügy* 1874. 99. l.), melynek végén azt mondja: «Ha a megszokott tanszaki meghatározás nem gátolna, irányadó alapúl minden tantervben e két tudományt ismerném: történelem és geographia».

állat- és növényvilágával, néprajzi ismertetésével stb. (*G. T. U.* 116.) Egyébiránt ez osztály magyar olvasmányi anyaga, tudnillik a Priskos Rhetor történetíratának és a honfoglalásra vonatkozó krónikáknak kellő tárgyi magyarázatokkal folytatott olvastatása is ad elég alkalmat a magyar földnek úgy hegy- és vízrajzi, mint néprajzi tekintetben való megbeszélésére. Európa általános leírásában szintén többször jut helye a Magyarországra vonatkozó ismeretek föllevenítésének és kellő kapcsolatban való bemutatásának. Így például az *Utasítások* külön is kiemelik ismétlődőanyagúl a Kárpátokat (*G. T. U.* 116); ide tartoznak továbbá a Duna alföldjeire, Európa éghajlatára, jellemző növényeinek és állatainak elterjedésére, nemzeteire és politikai fölosztására vonatkozó pontok (*G. T. U.* 117.).

A II. osztály földrajzának címe alatt — ezt sajnálattal magamnak is kell constataálnom — nem találunk egy pontot sem, mely egyenesen a magyar földre utalna, de azért van módjában ez osztály tanításának is, ha az *Utasítások* szellemében történik, hogy a magyar föld ismertetése ne hiányozzék egészen oktatása köréből. Az ez osztályban olvasott magyar mondák és regék (pl. Arany, Tompa és Garay idevágó költeményei)*) elég alkalmat adnak a magyar föld egy-egy darabkájának több oldalról is való bemutatására. Azonkívül kiterjedhet ez osztály számtani anyaga is, miről még alább lesz szó, a magyar földrajz és földművelés adataira. (*G. T. U.* 134.)

A III. osztálynak ismét jut a szó szoros értelmében vett magyar földrajzi oktatás is, melynek terve a IV. osztály földrajzi utasításához írt jegyzet szerint a III. osztály történeti tantervében található. (*G. T. U.* 119. 1.) A harmadik osztály történeti tantervének *B*) része ugyanis az osztrák-magyar monarchia politikai földrajzának tanítását tűzi ki célul. A ki az *Utasításoknak* az osztrák-magyar monarchia politikai földrajzára vonatkozó részleteit elolvassa, az csakhamar meggyőződhetik róla, hogy itt tulajdonképen Magyarország politikai földrajzáról van szó, melyhez csak soványka függelékül járul Ausztriának politikai földrajza is. E részletek ugyanis hét pontból állanak, melyek közül az első öt tisztán hungaricumok tárgyalását kívánja: 1. A magyar szent korona országainak területe és alkatrészei. 2. A magyar állam népessége. A nyelvi különb-

*) V. ö. a Kármán-Komáromy-féle olvasókönyvek II. részét.

ségek. Az egyházak. 3. A magyar állam alkotmánya: *a*) az állami főhatalom, *b*) az országgyűlés. 4. A kormányzás. A közigazgatási ágak és főszerveik. A politikai fölosztás. (Törvényhatóságok és községek; megyék és főhelyeik.) A társországok viszonya az anyaországhoz. Fiume. (*G. T. U.* 97.) A hatodik pont is még mindig hungaricumnak tekinthető, a mennyiben Magyarország Ausztriával való kapcsolatának taglalását kívánja, és csak a hetedik pont írja elő «Ausztria koronaországainak áttekintését».

A IV. osztályban a természetrajznak jut a föld ismertetésének főadata: a geographia átmeny geológiába és vele együtt mineralogiába. Hogy itt a magyar föld ásványaira és geológiai viszonyaira kell a tanárnak súlyt helyeznie, az nemcsak az *Utasítások* egész szelleméből, vagy a föntidézett, a szülőföld iránt való ragaszkodás beoltására vonatkozó intéséből következik, hanem az ilyen határozott kívánságaiból is, hogy kirándulások útján meg kell ismertetni a vidék egyes közeit, vagy a víznek hatását lapály és hegy-völgy képzésében. (*G. T. U.* 122.) Minél nagyobbak, minél messzibbre terjednek e kirándulások vagy kisebb utazások, melyeket az *Utasítások* kívánnak (*G. T. U.* 30), annál többet karolhatnak föl a magyar föld ismertetéséből, és ha az iskolai utazások majdan, miként remélni lehet, az iskolai élet fontos alkotórészeivé lesznek, akkor a föld- és természetrajz tanárainak e téren is jut fontos feladatuk.

Az V. osztály növénytani oktatása, a maga kirándulásaival, melyek itt még jelentősbekké válnak, minthogy az *Utasítások* e tanításnak lehetőleg élő példányokon való végzését ajánlják (*G. T. U.* 122) és a növények földrajzi elterjedésére vonatkozó részleteivel (*G. T. U.* 123) elég alkalmat ad a magyar földnek floristikai szempontból való bemutatására.

Hasonlóan van alkalma a VI. osztálynak is az állatok földrajzi elterjedésének megbeszélésekor (*G. T. U.* 124) a magyar faunának bemutatására.

A VII. osztály, mely Európa politikai földrajzát nyújtja, a középeurópai államok csoportjában természetesen újra fog foglalkozni Magyarország politikai földrajzával is, ezúttal különösen az ország gazdasági viszonyaira terjedve ki, a melyek természetesen csak a többi európai országokkal való összehasonlítás alapján érthetők kellőképen.

Hogy a VIII. osztály beható magyar oktatása el nem lehet folytonos földrajzi tájékozódás nélkül (*G. T. U.* 94), azt bővebben fejtegetni nem kell.

Látjuk tehát mindebből, hogy a magyar föld ismertetése sem áll olyan rosszúl gymnasiumi tantervünkben és utasításainkban, mint első futólagos pillantásra látszik. De mégis kénytelen vagyok kijelenteni, hogy e tekintetben az *Utasítások* kissé fukarszavúak, és igen sok magyar földrajzi anyag csak — ha szabad e kifejezéssel élnem — *implicit*e foglaltatik bennök, már pedig a magyar föld ismertetésére vonatkozó részleteket nagyon is *explicit*e, nagyon is főnyszóval ki kellene emelnie. E hiányon azonban igen könnyen, mondhatni, egy pár stiláris módosítással lehetne segíteni, a melyeket ha megtesznek — már pedig megtehetőek minden tanterv-reform vagy törvényváltoztatás nélkül is — akkor a «magyar föld tudománya» is kellőképen betölti helyét gymnasialis tantervünkben és utasításainkban.

V.

Magyar nyelv, magyar irodalom, magyar történelem, magyar alkotmány, magyar föld és gazdaság: mindezeknek helyét a gymnasiumi oktatásban megvizsgáltuk és megmutattuk, mily bőségesen gondoskodik rólok a tanterv, a nyelvek, a történelem, a föld- és természetrajz tanszakaiban. S ezzel végig mentünk a gymnasium tantárgyainak nagyobb részén — még csak a philosophiai propædeutika, matematika és physika volnának hátra (az ügyességek oktatása kívül esik jelenlegi vizsgálatainkon).

A gymnasium philosophiai-propædeutikai tanulmányának, a mint az *Utasítások* kívánják, minden e disciplina természetében rejlő általánosság mellett is okvetetlenül bizonyos nemzeti jelleget kell mutatnia. Az *Utasítások* ugyanis egyenesen megkívánják, hogy a pszichologiai elmélkedés minél bővebben méltassa magában a nyelvben, közmondásokban és még inkább az irodalmi remekekben, főleg az iskolai olvasmányokban ajánlkozó pszichologiai adatokat. (*G. T. U.* 150.) S minthogy a magyar nyelv és irodalom, illetőleg a magyar iskolai olvasmány van, miként kimutattuk, az irodalmi

tanítás centrumában, innét okvetetlenül nyer — legalább concret alapvetésében — bizonyos nemzeti szellemet a pszichologiai tárgyalás, a mennyiben a magyar psyche nyilatkozatai teszik elmélkedéseinek alapját.

A matematikai oktatás — ki hinné, még a matematika is, — ha az *Utasítások* szellemében jár el, még az is képes, és pedig nem csekély mértékben magyar nemzeti anyag közvetítésére. Azon tárgyi körök ugyanis, melyekből mindenekelőtt az alsófokú számtani, de az algebrai oktatásnak is ki kell emelnie a maga formális anyagát: sok tekintetben igen bőséges alkalmat adnak magyar nemzeti anyag ismeretetésére (*G. T. U.* 133, 134). A történeti, geographiai, földművelési, kereskedelmi, adózási stb. tárgyi körök, melyeknek számbeli anyagát földolgozza az alsófokú, de némi részben földolgozhatja a felsőbb fokú arithmetika *) is, módot nyújtanak Magyarországot illető chronologiai, statisztikai, gazdasági adatok megismertetésére. Majdnem azt lehetne mondani, hogy mindazt, a mit a magyar történelem és magyar földrajz a tér, idő és szám kategóriái alá tartozó tudnivalót mutat, fölveheti a maga munkakörébe a számtani oktatás, és így lesz ő is a töle földolgozott concret tárgyvilágra nézve nemzeti.

Végül maradt a physika. Ez az egyetlen a gymnasialis utasításainkban tárgyalt tanulmányágak között (a főtebb ki-

---

*) Hadd legyen szabad itt dr. Demeczky Mihály, gyakorló iskolai tanárnak egy igen érdemes methodikai kísérletére rámutatnom, a ki a most lefolyt tanévben a gymnasium VII. osztályában, mely egyébiránt a politikai és gazdasági földrajznak is az esztendeje, megismertette az egész magyar államháztartást, a múlt évi állami budget és az utolsó évtizedek idevágó törvényczikkei alapján, e körből véve aztán a VII. osztály számára előírt kamat- és járadék-számításokhoz való anyagot, melylyel e tárgyilag oly becses kör nagy mennyiségben kínálkozik. Demeczky egyébiránt egy ízben az I. osztályban Magyarország népességi statisztikáját, a II. osztályban Magyarország egész földművelését, a III.-ban pedig az adózás rendszerét dolgoztatta föl, mindig első sorban a tárgyi ismertetésre helyezve a fősúlyt, de mellette meg nem károsodott a formális arithmetikai anyag sem. Az V. és VI. osztály algebrai oktatásában is tudott magyarországi pénzügyletekre, takarékpénztárakra stb. vonatkozó anyagot értékesíteni. Hasonló kísérleteket tett a gyakorló-gymnasium alsó osztályaiban dr. Wagner Alajos is.

zárt ügyességekről itt nem szólva), melyből a nemzeti elem egészen hiányzik. S ez természetes is. E tantárgy, mely a nagy természet törvényszerűségét tárja föl, az egyetlen, mely, ha úgy szabad szólanom, kizárólag a nagy kosmost, a makrokosmost nézi, egészen mellőzve az emberi mikrokosmosokat, az egyént és a nemzetet. S a műveltség szempontjából, akár mily benső történelmi, azaz nemzeti alapokon nyugodjék is, talán még sem egészen fölösleges, ha van a gymnasialis oktatásnak egy-két pontja, a honnét csak a kosmost a maga nagyszerűségében és a maga ridegségében nézi a növendék. Egyfelől a physika és másfelől a vallás tan az a két pont a gymnasiumi tantervben, mely a növendéket felülemeli a történelmen, a földin, a mulandón: amaz a kosmoshoz egész nagyságában, emez a kosmost éltető szellemhez, amaz az abszolút kényszerűség, emez az abszolút szabadság nagy ethikai eszméihez emelve föl lelkét.

*   *

Evvel elvégeztem kitűzött feladatomat. Nem akarok most még végül összefoglaló apologiát mondani gymnasialis tantervünk és utasításaink nemzeti volta mellett. Elég még egyszer visszamutatnom a fől sorolt, forrásokból pontosan igazolt tényekre. Nem is akarok e tényekből semmi következtetést vonni gymnasialis tantervünk általános természetére vagy legközelebbi jövőjére nézve — magoknak e tényeknek összeállítása és egységes szempontból való megvilágítása volt ezúttal egyetlen czélom.

WALDAFFEL JÁNOS.

A LEGFŐBB KEGYÚRI JOGRÓL. *)

Második közlemény. *)

III.

«A vallás körüli felségjogok» írója e jogokat a 14 részre felosztás után általános vallási felség- és legfőbb kegyúri jogokra osztja. E felosztás méltatása. — Az állam és egyház kapcsolata. — Az állam jogai. — Szabad egyház szabad államban. — Amerika. — Franciaország, hol a forradalom a vallások tekintetében szabad tért teremtett, nem fogadta el az amerikai elvet, hanem az I-ő consul concordatumot kötött s biztosította a katolikus vallás javadalmazását az államkincstárból. — A concordatum. — Annak ismertetése. — A concordatumot kiegészítő szervezeti szabályok. Az egyház és állam szétválasztásának elve. — Ez elv helytelen alkalmazása nálunk az alkotmány visszaállítása után. — Visszatérés az 1848. évi törvényhozás álláspontjára. — A magyar királynak a katolikus egyház irányában való előjoga, mely a privilegiumot meghaladó alappal bír az alapítás és adományozás tényében. — Trefort cultusminister nyilatkozata. — Franciaországban az államhatalom ugyanazon legfőbb kegyúri jogokat gyakorolja. — A francia clerus állami dotatiója. — Új főpapi székek felállítása s területi beosztása csak az államhatalom megegyezésével történhetik. — A magyar címzetes püspökök. — A felszentelt püspökök Franciaországban.

Az egyedül a magyar koronát megillető kitünő jognak, a legfőbb kegyúri jognak 14 részén a szerző átvezet bennünket a nélkül, hogy tudhatnók, vajon tehát mi ma a legfőbb kegyúri jog, mert azt még sem hiszszük, hogy Szent István, Szent László, Kálmán és más királyaink törvénykönyveinek intézkedéseit ma is a törvényhozás és királyaink legfőbb kegyúri

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 225. számában.

jogainak keretétől kívánna tekintetni s épen ezért jó lett volna megvonni a határt a múlt és a jelen közt s megállapítani, hogy mi a fennálló legfőbb kegyúri jog.

Meglepetésünkre azonban a szerző a legfőbb kegyuraság 14 részének szövevényei után a befejező cikkben egyszerre kijelenti, hogy a vallás körüli felségjogok csak két ágra: az általános vallási felségjogokra és a legfőbb kegyúri jogokra oszlanak fel.

Ha azonban a reformatio bekövetkezte után keletkezett e két ág, vajon mi szükség volt a reformatio előtti 14 ágazatú felosztást, — mely a reformatiót megelőző s bizonyára Szt. Istvánig visszamenő viszonyok közt valóban bámulatos részletezéssel bír, — felállítani, midőn e 14 ág között is az első ágat «a vallás körüli általános felségjogok» képezik.

E befejező cikk összeszorítva ugyancsak különös állításokat és tételeket tartalmaz. A reformatio után törvényeink — mondja a szerző — a király kizárólagos intézkedési körébe utalnak egynémely egyházi ügyeket. Tehát az ország törvényhozása a kegyúri jog forrása, a törvényhozás jogosította fel bizonyos kegyúri teendők gyakorlására a királyt, melyek különben az országgyűlést illették? Miként egyeztethető ez össze a szerzőnek néhány sorral előbb mondott azon állításával, hogy a hitügyek a reformatio után tárgyalattak az országgyűlésen is, mert a vallás' ügyek körüli felségjogok gyakorlása azelőtt egyedül királyaink által történt? Miként egyeztethető meg tovább azzal az állítással, hogy a király bocsát egyházi ügyeket országgyűlési tárgyalás alá, és azzal a tétellel, hogy míg az ország egyvallású volt, addig törvényhozásunknak nem kelle a vallási ügyekkel foglalkozni?

És ugyan mily okszerű kapcsolatban van mindezzel az írónak az a kijelentése, hogy «a vallási ügyek általános rendezésével kapcsolatos ügyek, különösen a vallás szabad gyakorlását és az ezzel összefüggő polgári jogviszonyokat tárgyalók a törvényhozás által gyakoroltattak és habár ezek miatt elkeseredett harcok vívattak, mindezek legkisebb változást sem idéztek elő azon régi jogviszonyban, melyben a magyar állam s illetőleg egyház a római szent szék irányában állott. Ma sem gyakorol Róma nagyobb befolyást a magyar egyházi ügyekre, ma sem kisebbek a magyar szent korona s királyainknak a vallás-ügy körüli felségjogai, mint voltak azelőtt».

De kérjük, a vallási ügyek általános rendezését, a vallás szabad gyakorlatát és az ezzel összefüggő polgári jogviszonyokat tárgyzó ügyek a legfőbb kegyúri jogból folynak-e és az ezekre vonatkozó harczok nem változtatták meg a magyar állam és egyház közt egyrésről és a római szent szék közt másrésről fennálló viszonyt? E harczok daczára sem nyert nagyobb befolyást az egyházi ügyekre a pápa és e harczok daczára sem veszítettek királyaink a vallás-ügy körüli felségjogokból semmit?

Mi pedig azt mondjuk, hogy a helyzet nem ugyan a magyar koronának a *Hármas-könyvben* az egyházak alapítása és adományozása czímén felsorolt és ma is sértetlenül fennálló jogai tekintetében, hanem az államnak az egyházzal szemben való viszonyát illetőleg teljesen megváltozott. A szent székeknek ma is, évszázadokkal előbb is sem több, sem kevesebb joga nem volt és nincs — a *Hármas-könyvben* említett jogok sértetlen maradása mellett, — de ma az államnak a katolikus egyház irányában már nincs annyi joga, mint volt és az egyház nem várhat annyit az államtól mint azelőtt, mert megszűnt a katolikus egyház és vallás az állam egyháza és vallása lenni.

Csak egy kis megfontolása is a mai helyzetnek — gondoljuk — tarthatlanná teszi azt az állítást, mintha a felség és a törvényhozás az egyházi ügyekben azokat a jogokat gyakorolhatná, melyeket Szent István és utódai majd kilenczedfél századon át gyakoroltak.

Úgy látszik a szerző az egyházpolitikai viták befolyása alatt írta könyvének befejező végsorait. Erősebbek vagyunk ugyan, mint voltunk a lezajlott századokban, mondja ő, de hatalmasabbak lettek elleneink is és csüggedni nem lesz szabad, hogy az *egyházi téren* is az ősi szabadság a második ezredéven át sértetlenül fentartassék.

Bármily nehéz harczok vívására adtak is alkalmat az utolsó időkben az egyházpolitikai törvények, ezeket sem a legfőbb kegyúri jogokkal, sem az egyházi téren az ősi szabadság védelmével kapcsolatba hozni nem lehet. Mást kell érteni az egyházi téren a szabadság alatt ma és mást István és utódai alatt. És ki ellen akarja megvédeni e szabadságot a szerző? A kuria vagy az állam ellen? Honnan jönnek e szabadság leigázására a támadások?

Midőn tehát az egyházi téren az ősi szabadság védel-

mére kíván fegyverkezni a szerző, ezt tetszetős szólamnak tekinthetjük ugyan, azonban abban lényegyet nem kereshetünk és találhatunk.

Meg kell azonban a magyar király legfőbb kegyúri jogának 14 részre szétválasztásával szemben a szerző által felállított azon felosztásról is emlékezni, mely szerint a magyar királynak a magyar egyházra vonatkozó kitünő jogát két részre: az általános vallási felségjogokra és a legfőbb kegyúri jogokra osztja.

Vallási felségjog. Vajon mi lehet ez? Állami felségjogot ismerünk. Ez az államból ered s jelenti azokat a jogokat, melyekkel a joguralom létesítésére és a szellemi, valamint anyagi fejlődés előmozdítására szervezett államnak saját feladatai betöltésére az állami uralom lényegéből kifolyólag birtania kell. De vallási felségjog, mely a vallásból származik? Ez valószínűleg alig lehet egyéb jog, mint melylyel minden hívő, nemcsak a fejedelem, bír, hogy vallását, hitét vallhassa. De talán könnyebb a megértés és megoldás, ha vallás helyett egyházat teszünk. Egyházi felségjog? Ez az egyházból származhatik, az egyházi hatalomból eredhet, azon jogot képezheti, mely az egyház feladatának, szent céljainak valóstítására szükséges s mely a pápának a tanítói, kegyosztói és kormányzói hatalmát magában foglaló egyházfőnökségében nyilvánul. Ez azonban teljesen különvált dolog az állami felségjogtól és az államhatalomnak vallási vagy egyházi felségjogairól szólni alapjában véve helytelen és csak azon amabilis confusiót gyarapíthatja, melyet a szerző, ki, mint mondja, a XX-ik fejezettel «kitűzött céljához» ért, az előző fejezetekben nem eloszlatni, hanem inkább gyarapítani sietett s melyet azáltal, hogy befejező cikkében az állami törvényhozást és az állam fejedelmét egyházi törvényhozói joggal felruházta és a hitügyeknek országgyűlési tárgyalásra tartozandóságát állította, még öregbített a helyett, hogy az utolsó fejezetben a helyzetet tisztázta volna azon világos határ megszabásával, mely az államot az egyházzal szemben a hatalmi körök tekintetében megilleti.

Az emberiség célját az állami társulás ki nem merítheti, mert a jogrend megvalósításán kívül az emberiség szellemi és anyagi fejlődésének összes feltételeit megvalósítani az állam nemcsak hivatva nincs, de nem is képes.

Ezen feltételek megvalósítása feloszlik számos társulat

közt, melyek az ember anyagi és szellemi tökéletesülésének előmozdítását tűzik ki céljokul. Mind e társulatoknak alapfeltétele azonban az állam, a jogbiztosítás, a jogrend, mely nélkül céljaik valószínűsítésére egy lépést sem tehetnek.

E társulatok közt, mint az állami jogrend biztosításának főalapja, az egyház jelentkezik, mely azonban, minthogy az államban, annak területén létezik; minthogy az államra nézve a területén létező társulatok tevékenysége az állami feladatok teljesítésére fontossággal és befolyással bír, e szempontból az állami uralom természeténél fogva az állami főhatalom alá tartozik.

Nagyon természetesen, valamint az állam, akként az egyház is a maga körében független és önálló: *societas est genere et jure perfecta*.

Az állami feladatok biztosítása végett megilleti tehát az államot az egyház irányában a főfelügyelet, az ellenőrzés, a védelem joga és kötelessége egyrészt azon okból, hogy az állam saját közvetlen céljainak megvalósításával az egyházak ellentétbe ne juthassanak, az állami feladatokkal ellentétes tevékenységet ki ne fejthessenek, másrészt azon az alapon, hogy e feladatokkal közvetve se jöjjön tevékenységük ellentétbe oly célok kitűzése által, melyek az állam polgárait szellemi vagy anyagi szabad tevékenységek és fejlődések szabadságában korlátoznák.

Az államot megilleti tehát a jog és kötelesség polgárai számára az állami feladatok biztosítása végett is, a szabad vallásgyakorlatot biztosítani, az egyházakat védelmében részesíteni épen úgy, mint az állam joga és rendeltetéséből folyó kötelessége a többi társulatoknak is a védelmet megadni, hogy a polgárok a szellemi és az anyagi téren egyaránt szabadon fejthessék ki tevékenységüket.

Ez természetes, mert az egyház az állam területén létezik mint társaság, hívei egyszersmind az állam polgárai, e társaság tehát az államhoz való külső viszonyában, polgári viszonyaiban az állami szuverenitás alá tartozik.

XIII. Leo mondja 1885 november 1-én kelt encyclicájában, hogy az állam a közjó előmozdítására van rendelve, és feladata, hogy polgárai főjavanak elérésére, jelesen vallása őtalmára is minden segítséget megadjon.*)

*) *Civilem igitur societatem communi utilitati natam, in tuenda*

Az államtól nem lehetne voltaképen bizonyos körülmények, így az ellenpápák harczeit közt a tetszvényjogot sem megtagadni, annál kevésbbé lehet az intézkedéseket a holt kéz, továbbá az egyházak javadalmainak megóvása, alapítványaik fentartása, jövedelmeiknek a meghatározott célra fordítása iránt. Hogyne tartoznék e jog és kötelesség az államhoz, hisz e joggal és kötelességgel tartozik az állami feladatok szempontjából is. Mind e jogok az államot minden egyház irányában megilletik.

Vannak azonban az államnak még más különös jogai az egyházak irányában, a mennyiben az állam feladatából folyó általános jogvédelmen felül őket még különös kedvezményekben és előnyökben részesíti.

A katolikus egyházzal szemben e különös jogok nálunk a katolikus egyháznak királyaink által alapításából és a magyar korona birtokjogán javadalmakkal ellátásából származnak. Ez adta meg a magyar királyoknak a főpapi javadalmak betöltése, a javadalmak adományozása, a javadalmak kinevezése körül való jogot, vagyis rövidebben szólva : a legfőbb kegyúri jogot, mert e jognak főrészt az adományozás, a kinevezés képezi. A javadalommal ellátás czímén alapulnak és ebből folynak a legfőbb kegyúri jog egyéb nyilvánulásai, jelesen az új javadalmak felállítása és új területi beosztása is.

Hogy ne illetné meg az új egyházak felállítása, a régiek területének új beosztása, szabályozása körül a beavatkozási jog a magyar királyokat, mikor az egyházak ellátására szükséges javadalmak a magyar korona birtokjogaihoz tartoznak s ekként úgy az új javadalmak felállítása, mint azok szabályozása a legszorosabb összefüggésben állanak.

De a javadalmakkal való ellátásból eredő természetes beavatkozási jogot mellőzve is, lehet-e azt vitatni, hogy az államra nézve közönyös lehet az új püspökségek felállítása és az egyházmegyék új területi beosztása? Nem érinthet-e és

---

prosperitate reipublicæ necesse est sic consulere civibus, ut obtinendo adipiscendoque summo illi atque incommutabili bono quod sponte appetunt, non modo nihil importet unquam incommodi, sed omnes quascumque possit, opportunitates afferat. Quarum præcipua est, ut detur opera religioni sancte inviolateque servandæ, cujus officia hominem Deo conjungunt.

érint-e mindez esetleg igen fontos állami érdekeket úgy, hogy e szempontból is az államtól azt a befolyást, hogy ez ügyek elintézésénél az ő érdekei is figyelembe vétessenek, megtagadni nem lehet.

Nagyon határozottan nyilatkozik e tárgyban *) Hinschius: «A püspökségek és lelkésziségek száma, helyes fölosztásuk és határaik megállapítása az államra nézve, mely az egyház föladatainak a népeletre vonatkozó magas jelentőségét kiváltságos állás engedésével ismeri el, — nem közönyös . . . Ha az egyház az államban nyilvános testület állásával bir, e jelleg minden berendezésére vonatkozik és nem lehet e jelleget egy vagy más részben kizárni.»

És épen ez okoknál fogva el nem fogadhatjuk a bíráló azon állítását, melyben a kegyuraság jogát V. Piusnak 1570. évi levelében foglalt azon szavaira fekteti, melyek szerint ex privilegio apostolico illeti az meg a magyar királyokat; hogy a kinevezési jog elnyerésére vonatkozó actiót komolyan I. Lajos kezdeményezte és veje, Zsigmond király érte azt el s erről a pápák hallani sem akartak, mert az a canonjogban azelőtt teljesen ismeretlen volt. Erre röviden helyreigazításul csak az a megjegyzésünk, hogy I. Lajos és Zsigmond idejét réges-régen, már századokkal megelőzőleg ismerte és elfogadta az egyház a kinevezést, mint erről alább lesz alkalmunk még szólani. Második megjegyzésünk pedig az, hogy a menyiben az investitura miatt harcz keletkezett az egyházhoz tartozó jogokat gyakorolni óhajtó fejedelmek és a pápák között, bevégezte azt már harmadfél századdal Lajos és Zsigmond előtt a vormsi egyezmény 1122-ben, mely megállapította, hogy a kinevezés a fejedelmeket illeti, de a canonica institutio csak a pápát. Ne vegye rossz néven a bíráló, hanem mi a *Hármas-könyvhöz* tartjuk magunkat, mely világosan az alapításra és adományozásra canonszerűleg fekteti királyaink jogát. És e törvénynek annál nagyobb erőt tulajdoníthatunk, mert azzal Pius pápa 1570. évi levele sincs ellentétben.

Távol áll tőlünk, hogy az állam számára oly jogokat kívánjunk, melyek őt természeténél fogva meg nem illethetik s ellenkeznek az egyháznak is mint *societas perfectanak* létfeltételeivel. Ámde mi az államnak és egyháznak, mely külön-

---

*) *System des katholischen Kirchenrechts* 1878. II. 464.

bőző úton, de egy célra, az emberiség javának előmozdítására törekszik, oly elválasztását, hogy egymásról tudomást se vegyenek, el nem fogadhatjuk, mert az államnak joga is, kötelessége is védelemben részesíteni a polgárai szellemi és anyagi érdekeinek előmozdítására szolgáló társulatokat, annál inkább az egyházat. Ott, hol új államok alakításáról van szó, ott kísérletet lehet tenni azzal a rendszerrel, melyben az állam tudomást nem vesz az egyházakról, de ott, hol állam és egyház már századok óta kapcsolatba jutottak, sőt az államalakulások közvetlen az egyház befolyása alatt jöttek létre, mint ez az eset hazánkban is, az emberiség tökélyesedésére nézve a két fő társaságot: az államot és egyházat olyanoknak tekinteni, melyek egymást kizárják, melyeknek érintkezési pontjaik nincsenek s nem is szabad érintkezniök, melyek egymást eltávolítják, mert ellenkező érdekeik vannak, e rendszert elfogadni nem lehet.

A szabad egyház szabad államban elvét megvalósította ugyan az északamerikai unio, mely a vallásról tudomás nem vétel daczára is a vallásokat akarta biztosítani. Visszaemlékeztek ugyanis alapítói arra, hogy az új hazát Amerikában kereső kivándorlók «Angliát elhagyták azért, hogy megszabaduljanak az állam által megállapított egyháztól és saját történetüket tanulmányozván belátták, hogy új éghajlat alá jöven, elnyomókká és hóhérokká lettek azután, hogy áldozatok és marttyrok voltak»*) és oda jutottak, hogy a gyarmatokban nemcsak a vallásgyakorlat szabadsága hiányzott, hanem a lelkiismeret szabadsága üldözésnek volt kitéve s nemcsak államegyházak, hanem demokratikus theocratiák keletkeztek.**)

A vallások szabadsága volt a cél az unio megalapítói előtt, mert nagyon is nagyra becsülték a vallást, mely Istenhez emeli az embert s Washington írta «nincs nép, melynek több oka lenne az Isten pártfogását ügyeiben elismerni, mint az Egyesült Államok népének»; máshol azt mondja, hogy «ha igazságos kormány minden polgárainak vallásos meggyőződését védi, az igazi vallás viszont a kormánynak legjobb támasza.»***)

*) *Histoire des Etats unis* par Laboulaye III. k. 536. l.

**) Concha *Újkori alkotmányok* I. k. 131, 156.

***) *Histoire des Washington* Corn. de Witt 453., 455. l.

Az unio alapítói, bármennyire vallásosak is voltak s bár köztök Washington természetesnek találta azt, hogy a vallás költségei az illető valláshoz tartozó polgárok által fedeztessenek, megtehették azt, hogy a vallási türelmetlenségnek országuk keletkezésére kiható annyi jelenségei közt az államot az egyházpolitikai befolyásától megmentendők, az államot a valláson kívül és a vallást az államon kívül helyezték, hogy ekként egy felekezetnek se legyen politikai befolyása*). «Az egyház, mely vallás volt, tudomány akart lenni; egy napon oda jutott, hogy kormány lett; végre észrevették, hogy minden-hova be akart nyomulni. Az emberek lerázták azonban az igát, és visszatért a templomba. Ez fog bekövetkezni a kormányra is. Az állam, mondják, a közérdeket képviseli. Legyen! De mi a közérdek? A mindnyájunkkal közös érdekek... Ha elveszszük a kormánytól a hozzá nem tartozó attributumokat, ez üdvös dolog, de ha elveszszük tőle azokat, melyek őt megilletik, akkor a kormányt, melyet meggyöngítünk, megakadályozzuk abban, hogy bennünket védelmezzen».**)

Mit azonban az unio megtehetett, azt nem teheti meg az az állam, mely a legszorosb viszonyban áll az egyházzal, mely azt javadalmakkal ellátja, mely az egyház papjait az ország kormányzásának tanácsába hívja, ha csak erőszakosan, kimélet nélkül szét nem akarja tépni az állam és egyház viszonyát, mint ezt tette Franciaország.

Nem akarunk vitatkozásba bocsátkozni arra nézve, hogy az állam és egyház közt való viszony rendezésére vonatkozó elméletek mily előnyökkel vagy hátrányokkal bírnak. Végre is az elmélet helyességét a gyakorlat határozza el. Az elmélet értéke attól függ, hogy mint ültetik át azt a gyakorlatba.

Egy cseppet sem habozunk kijelenteni, hogy mi annak a rendszernek óhajtanók juttatni az elsőséget, mely azon felfogásból indul ki, hogy az állam és egyház az emberiség javára célzó feladataik minél sikeresebb megoldhatása végett egymásra vannak utalva. Az állam hivatva van az egyházakat támogatásban részesíteni és az egyházak az állami jogrendnek legbiztosabb támaszai.

Az állam azon rendeltetésnél fogva, melyen létalapja

*) Laboulaye ugyanott 536. l.

**) Laboulaye ugyanott 432., 434. l.

nyugszik, joggal és kötelességgel bir azon társulatokat, melyek területén léteznek, jogvédelemben részesíteni. Csak a társulatoknak az ember szellemi tökélyesedése tekintetében legelsejéről: az egyházzal nem venne az állam tudomást? Nem létező intézménynek tekintené, melylyel semmi viszonya nincs? Állam és egyház egymás viszonyán kívül léteznének? Ez alapjában helytelen és gyakorlatban megengedhetlen lenne. Az állam nem törődne az egyházzal még annyit sem, mint a legkisebb körre szorítkozó társasággal? De nem juthatnak-e az egyházak belső szervezetökben, tagjaikra vonatkozó intézkedéseikben, alkotmányukban az állam céljaival homlokegyenest ellenkezésbe? Nincs-e felekezet, mely megtagadja a honvédelmi kötelezettséget, az esküt, a tanuzást, mely nem engedi meg a házasságot, az egyéni tulajdont (úgy hallottuk, hogy fővárosunknak a tudós világban tisztelt statisztikusa az új világban *vendégképen* tartózkodott ily felekezet kebelében), mely megengedi a többnejűséget, vagy többférjűséget, mely a házasság joghatálya tekintetében különös intézkedéseket tesz, mely egy kézbe: a holt kézbe gyűjti össze az államban létező földbirtokokat? És az államot mindez nem érdekli? Az egyházak mindez intézkedései az állammal semmi viszonyba nem jutnak? Az államnak, mint a jogrend őrének, joga és kötelessége a vagyoni, a tulajdonjogi viszonyok szabályozása, joga és kötelessége a földbirtok felaprózását, mértéken túl — holt birtok gyanánt — összehalmozását megakadályozni akként, mint valaha jogosítva volt az ősiséget megállapítani, jogosítva van a végrendelkezés, az öröklés szabványait meghatározni, a területén létező egyházak szabadságát egymás ellenében biztosítani. Vajon az állam a védelme alatt álló jogrenddel és jogbiztossággal, saját céljaival világos ellentétben és a polgárok jogainak sérelmére megengedhetné-e azon a czímen, hogy őt az egyházak nem érdeklik, az összes vagyoni, tulajdonjogi, birtokviszonyoknak felforgatását, a lelkiismeret, a szellemi fejlődés szabadságát biztosító feltételeknek korlátokba szorítását?

Az államnak bírni kell az állami fenségből folyó mindazon jogokkal, melyek társulati feladatainak teljesítésére megkívántatnak, de egy hajszállal sem többet. Az egyháznak bírni kell mindazon joggal, mindazon szabadsággal, mely rendeltetésének betöltésére megkívántatik, de egy hajszállal sem töb-

bet. A mi ezen túl van, az már azon barátságos viszonynak józan méltatásából ered, mely kölcsönösen biztosítja a világ rendjére nézve ezen két főtársaságnak az emberiség javára két különböző, de egymással nem ellenkező, hanem párhuzamos irányban kijelölt céljai előmozdítására szolgáló kölcsönös támogatását, mely támogatás főbiztosítékát képezi annak, hogy az állam polgárai anyagi és szellemi fejlődésök útjain zavartalanul és ellenkező áramlatok által tévútakra nem lejtő iránytű mellett haladhassanak.

A szabad egyház szabad államban elve abban az értelemben egyébiránt, mint azt az amerikai unio életbe léptette, vesztett is már eredeti ridegségéből.

Az alkotmányt kiegészítő és 1791-ben elfogadott tíz pótpontozat elseje különben is csak annyit mond, hogy a congressus nem állapíthat meg államvallást és nem tilthatja el valamely vallás szabadgyakorlatát. «Mit az amerikaiak akartak, az volt, hogy a vallás a politikába ne avatkozhasnék; mert valahányszor másképen áll a dolog, az ország nincs a szabályszerű kormányzat rendes viszonyai között. Ez már többé nem politika, hanem szakadárság . . . . A visszavonás elemét akarták az amerikaiak kiküszöbölni.»*)

Ha valahol, úgy bizonyára Franciaországban volt alkalmom a forradalom alatt és után az amerikai rendszer életbeléptetésére. Itt az egyház több milliárdra menő vagyonát, melyet a papság a királyok és a hívek kegyeletének adománya gyanánt letéteményképen élvezett, az állam azon a czimen, hogy e vagyon tulajdonába a nemzet visszalép, mihelyt az egyház szolgáltatának költségeiről gondoskodik, elkobozta, bár a papság felajánlotta, hogy 400 millió kölcsönt vesz fel az állam céljaira. — Itt az állam a püspökségek számának a departement-okkal egyenlő számra leszállítását és a közigazgatási területtel összhangba hozatalát, a püspököknek választását, a káptalanoknak eltörlését, sőt a püspökök canonica institutiójának a pápától elvételét és a metropolitákra ruházását elhatározta, majd Hebert pártjának erőszakoskodására a Convention a katolikus vallás eltörlését és helyébe az Ész vallásának állítását rendelte el. Itt tehát a régi épület rombadöntésével teljesen új, szabad tér volt az alkotásra, melyen az államhatalmat szabad tevé-

* Laboulaye III. k. 537 l.

kenységében többé mi sem gátolta. És mégis alig tíz esztendővel az amerikai rendszer életbeléptetése után, a francia köztársaság nem ezt a rendszert, mely a vallást az államon kívül és az államot a valláson és egyházon kívül helyezte, fogadta el, hanem azt a rendszert választotta, mely a katolikus egyháznak a védelmet és a javadalmazást biztosította.

Igaz, hogy nehéz volt a béke, a concordatum megkötése. Bonaparte Consalvi Cardinalisnak kijelentette, hogy «ha a pápa nem akarja az ügyet befejezni, gallican egyházat fogunk*) csinálni». És közvetlenül a concordatum aláírása előtt egy nappal, 1801 július**) 14-én, ezeket mondta neki: «Tehát, bibornok úr szakítani akart! Jó. Nekem nincs szükségem a pápára. Ha VIII. Henrik, ki nem bírt az én hatalmam huszadrészevel, meg tudta változtatni országa vallását és végrehajtani e szándékát, azt én inkább fogom tudni és tehetni. Megváltoztatván a vallást Franciaországban, meg fogom azt változtatni majdnem egész Európában, mindenütt, hova kiterjed hatalmam. Róma észreveendi a veszteségeket, melyeket szenvedett, siratni fogja azokat, de többé nem lesz segítség.»

Ezt fejtegette egyébiránt Napoleon később is, 1810 május 6-án Bredában, midőn a hollandiai egyházak küldöttségeit fogadta, mint ezt Ten Oever, a wallon egyház lelkésze, kit a protestans lelkészek és consistoriumok élén fogadott, előadja:***) A katolikusokra kerülvéna sor, oly korholásban részesítette őket, mely tartalmára, kifejezéseire s a császár magaviseletére nézve példátlanak mondható.

«És vajon önök, többiek, miért nincsenek talárban? azt mondják önök, hogy papok; de kik önök? jegyzők, ügyészek, parasztok? Mi dolog ez? oly megyébe jövök, hol a katolikusok vannak többségben, kik azelőtt el voltak nyomva, kik a forradalom után több szabadságot kaptak, kik több kedvezményt nyertek, fivéreimtől a királytól és tőlem; azért jövök, hogy önöket egyenlőkké tegyem a többiekkel, és azzal kezdik, hogy tiszteletlenek irántam, és meg mernek előttem így jelenni!...

---

*) *Les origines du Concordat* par Séché II. 126 l. Spina érseket is fenyegetett, hogy protestans lesz. I. k. 116.

**) Ugyanott II k. 153 l.

***) *Histoire de la Domination française en Europe*. 1820. (Hollandi nyelven) Journal d. D. 1895. V. 5.

Ha nem találtam volna Bossuet tanában, a gallican egyház szabályaiban az arianusokkal analog elveket; ha a concordatum nem fogadtatott volna el, protestanssá lettem volna és 30 millió francia követte volna másnap példámat».

Alig szenved ugyan kétséget, hogy a szakítást maga Napoleon sem óhajtotta, mert a Rómával való kibékülés s a katolikus vallás helyzetének biztosítása saját egyéni tervei- nek előmozdítására is szolgált és a concordatum szertartása alkalmából gondolhatta azt, hogy «megerősítvén Szent Péter trónját, saját trónjának első lépcsőfokát helyezte el, mert senki sem tévedt abban: hogy látván őt a Notre-Dame-ban pontificálni, a felmagasztalás e légkörében mindenki érezte, hogy a dolgok új rendje kezdődik».*)

A tárgyalások kezdetén nagy volt az eltérés Róma és Bonaparte közt. Róma szerint a concordatum első szakasza ez lett volna: A francia kormány kijelenti, hogy a római apostoli kath. vallás a nemzet és az állam vallása. Másodika pedig így hangzott volna: A mondott vallás gyakorlata szabad és nyilvános lesz Franciaországban. Dogmáinak egész tisztaságában és fegyelmének teljességében fog az megtartatni stb.

A végleges szöveg pedig így szólt:

1. §. A római kath. apostoli vallás Franciaországban szabadon gyakoroltatik. Tisztelete nyilvános azon rendőri szabályokhoz alkalmazkodás mellett, melyeket a kormány a köznyugalomra szükségesnek fog találni.

2. §. A szentszék a kormánynyal egyetértőleg a francia egyházmegyéek új beosztását fogja eszközölni. 4. §. A köztársaság első elnöke fogja a kinevezést az érsekségek és püspökségekre gyakorolni. Ő Szentsége fogja az institutio canonicat conferálni. 6. §. A püspökök hivatalba léptök előtt a hűségí esküt fogják közvetlenül az első consul kezeibe letenni. 7. §. A másodrendű egyháziak ugyanazon esküt a kormány által kijelölt polgári hatóságok kezeibe teszik le. 9. §. A püspökök a plébániák új beosztását fogják eszközölni, mely érvénnyel csak a kormány beleegyezése után fog bírni. 10. §. Az érsekek fogják a lelkészsegekre a kinevezést gyakorolni. Választásuk azonban csak a kormány által elfogadott személyekre eshetik. 11. §. A püspökök káptalannal birhatnak székesegyházukban a nélkül, hogy

---

*) Séché ugyanott II k. 206. l.

a kormány kötelezze magát azok javadalmozására. 14. §. A kormány illő fizetést fog a püspököknek s lelkészeknek biztosítani, kiknek megyéik és lelkésziségeik az új beosztásban fognak foglaltatni. 15. §. A kormány hasonlóképen intézkedéseket fog tenni, hogy a kath. francziák az egyházak számára — ha akarják — alapítványokat tehessenek. 16. §. Ő Szentsege elismeri a francia köztársaság első consulában ugyanazon jogokat s prærogatívákat, melyeknek örvendett a régi kormány. 17. §. . . abban az esetben, ha a mostani első consul utódai közül valamelyik nem lenne katolikus, a föntebb idézett czikkben említett jogok s prærogatívák és a püspökségekre való kinevezés a reá való viszonyban új egyezmény által fognak szabályoztatni.

A concordatumot kiegészítik az egyezmény szervezeti czikkei (articles organiques) ugyanazon keletről (IX. év messidor 26-ika, 1801 jul. 15).

1. §. Semmi bulla, breve, leirat . . . sem a római udvar más kiadmányai, még ha csak magánosokat illetnek is, nem vétethetnek át, nyomtattathatnak ki, sem egyébként végrehajtásra nem juthatnak a kormány engedélye nélkül.

3. §. A külföldi zsinatok, még az általános zsinatok határozatai is, közzé nem tétethetnek Franciaországban, mielőtt a kormány azoknak formáját, a francia köztársaság törvényeivel, jogaival és szabadalmaival megegyezését és mindazt, a mi közzétételükben a köznyugalmat zavarhatja, vagy érdekelheti, meg nem vizsgálta.

5. §. Az összes egyházi functiók ingyenesek lesznek, kivéve azokat az adományokat, melyek a szabályok által fognak megengedtetni és határoztatni.

6. §. Felfolyamodásnak lesz helye az államtanácshoz, a főnökök és egyéb egyházi személyek minden visszaélési esetében. A visszaélési esetek: hatalom bitorlása vagy azzal visszaélés, a köztársaság törvényeinek s szabályainak áthágása, a Franciaországban elfogadott canonok által szentesített szabályok megszegése és minden ténykedés vagy minden eljárás, mely az isteni tisztelet gyakorlásában a polgárok becsületét megtámadhatja, önkényesen megzavarhatja lelkiismereteket, ellenökben elnyomássá vagy megsértéssé, vagy nyilvános botránnyá fajulhat.

16. §. A ki nem harmincz éves, és nem francia eredetű, püspökké ki nem nevezhető.

17. §. E szakasz szerint a kinevezendő a kinevezési okmány expedálása előtt illetékes püspökétől kiállított erkölcsi bizonyítványt tartozik bemutatni és magát az első consultól kiküldendő egy érsek és két pap által tartandó vizsgálatnak alávetni.

18. §. Az első consul által kinevezett pap semmi functiót nem gyakorolhat, mielőtt az institutiójára vonatkozó bulla a kormány jóváhagyását meg nem nyerte s az egyezmény által előírt esküt az első consul előtt le nem tette.

19. §. A püspökök kinevezik s beigtatják a lelkészeket. Mindazonáltal közzé nem fogják tenni kinevezéseket és nem fogják az institutio canonicat adni, a míg e kinevezést az első consul jóvá nem hagyja.

24. §. A kik a seminariumokban tanítanak, tartoznak a francia clerus által 1682-ben tett nyilatkozatot aláírni s kötelezni magokat, hogy az abban foglalt tant fogják tanítani. Ez alávetésről az érsekek a vallási ügyekkel megbízott államtanácsoshoz egy példányt kellő formában eljuttatnak.

35. §. Az érsekek és püspökök, ha káptalanokat akarnak felállítani, ezt csak a kormány engedélyével tehetik, melyet úgy a felállítás, mint a káptalant képezendő egyházi férfiak száma s kiválasztása tekintetében kieszközölni tartoznak.

39. §. Csak egy liturgia és egy katechismus lesz Franciaország minden katholikus temploma számára.

41. §. A kormány engedélye nélkül a vasárnapot kivéve, egy ünnep sem alapítható.

43. §. Minden egyházi francia módra és feketébe tartozik öltözködni. A püspökök ez öltözékhez a mellkeresztet s a violaszínű harisnyákat kapcsolhatják.

44. §. Házi kápolnák s oratoriumok a kormány világos engedélye nélkül nem állíthatók.

47. §. A székes és plébánia-templomokban kiváló hely tartandó fenn a polgári és katonai hatóságot betöltő kath. férfiak számára.

53. §. A lelkészek a házasság megáldását csak azoknál fogják teljesíteni, kik helyes és megállapított formában a polgári tiszt előtt kötöttek házasságot.

Az 58. §. az érsekségek számát 10-ben és a püspökségeket 50-ben állapítja meg.

60. §. E szakasz minden békebiróságban legalább egy lelkészséget állapít meg s a 61. §. szerint minden püspök a préfet egyetértésével állapítja meg a szükségnek megfelelő fiókokat és azok területét. A megállapított tervek azonban a kormány jóváhagyása alá terjesztendők s engedélye nélkül végre nem hajthatók s a 62. §. szerint a francia terület semmi része sem alakítható lelkészséggé vagy fiókká a kormány világos engedélye nélkül.

A 64—66. §§-ok az érsek fizetését 15, a püspökökét 10 ezer frankban, az első osztályú lelkészekét 1500, a másodosztályúakét 1000 frankban állapítja meg.

69. §. A szentségek kiszolgáltatásáért az egyház szolgálai által szedhető adományokra vonatkozó szabályzatok tervezetei a püspökök által bemutatandók s csakis a kormány jóváhagyása után hirdethetők ki és hajthatók végre.

73. §. Az egyház szolgálainak s az isteni tiszteletnek fenntartására szolgáló alapítványok csakis állami járadékokba helyezhetők s az egyházmegye püspökétől fogadtatnak el s csak a kormány engedélyével hajthatók végre.*)

Igaz, hogy a szervezeti szabályok, melyek a concordatummal egy egészet képeznek, a szentszékkal nem közöltettek s épen ezen oknál fogva a római Curia ez ellen fel is szólalt, de 1802-ben Pius elégnék látta kijelenteni, hogy azok résztvevése nélkül szerkesztettek s némely czikkeknél módosítását kérte. Midőn pedig 1804-ben Napoleon felkenetett, az esküt a concordatumi törvények megtartása iránt tette le az Evangeliumra. Ez eskü szövege pedig részletes megállapodás tárgyát képezte Napoleon és a pápa között. Tulajdonképen nem is foglal az magában semmit, mi a lelkiismeretet és a hitet sértené. A szentszék azután nem is szólalt fel. A császár által két bibornok, egy érsek, négy püspök, a barnabitak generalisából és a sulpicianusok főnökéből állított egyházi tanács 1810-ben csak négy cikk visszavonását kérte, melyek február 28-án ugyanaz évben vissza is vonattak.**)

---

*) *Les origines du Concordat* II k. 263 Séché. *Memento juris ecclesiastici*. Deshayes 587 l.

**) *Les origines du Concordat par Séché*. II. k. 199., 207. l.

Ha valaki, úgy a pápa mondhatott véleményyt a concordatumról. A pápa*) a következőket írta 1817 október 6-án Consalvinak, midőn Napoleon családja útján értésére jutott «que le rocher de l'île Sainte Hélène est mortel et que le pauvre exilé se voit dépérir à chaque minute». «E hirt végtelen fájdalommal vet-tük és ön abban bizonyára osztozik, mert meg kell mindkettőnk-nek emlékeznünk, hogy Isten után főleg neki köszönhető Fran-cziaország e nagy királyságában a vallás visszaállítása. Buzgó és bátor kezdeményezése régóta elfelejtette és megbocsáttatta velünk későbbi igazságtalanságait. A concordatum keresztyéni-leg és hősileg mentő tett volt».

A concordatum már majd száz éves lesz és a forradalom-nak az egyházat és vallást eltipró végtelen pusztításai után az állam és egyház közti békének biztos alapját alkotta. Séché, kinek munkáját idéztük, úgy véli, hogy a csalhatalansági dogma megalkotása, melynek meg nem akadályozását a fran-czia kormány hibájául rója fel, logikailag maga után vonja a concordatum felmondását és hogy az, a republicának több éven át tartó törvényhozási kiméletlen intézkedései által, már csak pénzügyi és rendőri törvényynyé vált. Az utóbbiban igazat adunk neki, de nem az elsőben, mert az infallibilitási dogma nem szüntetheti meg az állam és egyház közti viszonyok szabályozásának szükségét vagy kívánatosságát, nem szüntet-heti meg az állam részéről az egyházak irányában a főfelügyelet jogát, sőt nem képez okot az állami javadalmazás megszünte-tésére nézve sem, még abban az esetben sem, ha tekinteten kívül is hagyjuk az egyházi javaknak a kincstárba bevonását, az egyház szolgáltnak a kath. vallás javadalmazására nézve az államtól elvállalt kötelezettséget.

Az egyház és az állam szétválasztása csak oly jelszó, mint a szabad egyház szabad államban. Valódi tartalmát nem az elméletnek a legszebb eszmék, a legjobb szándékok után indulható felállítói, hanem annak a gyakorlati életbe, az alkal-mazásba átvivői határozzák meg.

Az államot és egyházat el lehet választani egymástól. Ha ez alatt azt értjük, hogy mindkettő a legszorosabban saját hatalmi és illetékességi körében maradjon meg, azt hisszük, könnyű a megegyezés, mely még akkor is keresztül vihető,

*) Ugyanott 207. l.

ha a kormány a kincstár által bevont egyházi jóságok kárpótlása fejében a kath. egyház és szolgái javára biztosított javadalmazást meg is szüntetné.

De a szétválasztás mellett is az állam az egyházat védelmében részesíteni nem csak hivatva van, hanem tartozik is.

Ám a szétválasztás — azok legnagyobb részénél, kik azt sürgetik, — a hatalmi köröknek nemcsak szigorú megvonását nem jelenti, sem a megvont védelem helyett legalább a rideg semlegességet nem eredményezi, hanem a cél az, hogy a világi hatalom az egyházat ellenfélnek tekintse s azt zaklató intézkedéseivel, céljai elérésében, saját feladatai teljesítésében korlátozza.

Vajon nem ellenkezik-e ez az állam feladatával és jogvédelem-nyújtási kötelezettségével, vajon nem ellenkezik-e ez az államnak az emberiség javára irányuló létfeltételeivel is, mert midőn a különböző családok a természet sugallatára egyesülnek, hogy a polgári társaságnak nevezett terjedelmesebb család tagjaivá alakuljanak, céljok nem pusztán az, hogy abban az anyagi jóllétokról való gondoskodás eszközét találják, hanem hogy abból erkölcsi tökélyesedésök jótéteményét*) merítsék.

XIII. Leo szerint az állam és egyház elválasztása «az emberi törvényhozásnak a keresztyén és isteni törvényhozástól elválasztását jelenti. A mint az állam megtagadja Istentől annak megadását, mi Istentől van, szükségképeni következetességgel megtagadja polgáraitól annak megadását, mire joggal bírnak, mint emberek». Beismeri a pápa, hogy az állam és egyház elválasztása némely államokban meg van. «Ez oly helyzet, melynek ha meg vannak számos és súlyos inconvenientiái, nyújt némi előnyöket is, különösen ha a törvényhozó szerencsés következetlenségében keresztyén elvektől hagyja magát inspiráltatni.» Nagyon természetes, hogy Leo pápa az elválasztást úgy tekinti, mint «a hatalomnak teljes közönyösségét a keresztyén társadalom érdekei, tehát az egyház irányában és mint még az ő létezésének is tagadását».

Fenn kívánja tehát Leo pápa tartani a concordatumot, «mely annyi éven át megkönnyítette Franciaországban a harmoniát az egyház és az állam kormányzata közt».

---

*) XIII. Leo Encyclicája 1892 febr. 16-án Franciaország érsekei, püspökei, clerusa és összes katolikusaikhoz. Mem. jur. eccl. 636 l.

Mint mások, mondja magáról Séché, elvben ő is az állam és egyház elválasztásának híve s Lamennaisvel együtt hiszi, hogy «ez a jövő megoldása és minden törekvéseinknek oda kell irányozva lenniök. De hogy e radicalis reform jó gyümölcsöket hozzon, szükséges, hogy az ne «ab irato», hitetlen és elnyomó kormány által, hanem az érdekelt két fél megegyezéséből eszközöltessék. Szükséges különösen, hogy az a szabadság, a tisztelet és igazság szellemében alkalmaztassék.»

Ily elválasztás, bár mennyire ellenkezett is a traditiókkal, mindenesetre biztosította volna annak idején a vallási békét. Ámde ez elválasztást s azt, hogy az állam a vallások közül egyet sem ismer el és egyet sem vesz pártfogásába, a Convention 1794-ben csak akkor mondta ki, miután 1789 december 2-án elkobozták a papi birtokokat; miután behozták az egyház polgári alkotmányának megalkotásával — 1790 júliusban — a republica képeire alkotott államegyházat s a szakadást; miután három év multán megszüntették a papoknak a budgetbe beállított javadalmazását; miután bezáratták a templomokat s behozták 1793-ban, az Ész istenasszonyának tiszteletét.

És sajátságos jelenség, hogy akkor, midőn az állam és egyház közt századok folyama alatt létezett viszonyoknak erőszakos megszüntetése és a százados fejlődésen nyugvó alapoknak felforgatása után az egyháztól, mint az emberiség nélkülözhetetlen intézményétől az államban az őt megillető helyet megtagadni nem lehetett, a forradalom is, a curia is az államegyház mellett foglalt állást. Igaz, hogy a forradalom az államegyházat azért hozta be, hogy a vallást szolgájává tegye. A curia nem fogadta ugyan el a kath. vallás és egyház polgári alkotmányát, sőt tiltakozott ellene, ámde az 1796 július 5-én VI. Pius által «*Omnibus Christifidelibus catholicis communio-nem cum sede apostolica habentibus in Galliis Commorantibus*» intézett s a Directoire által kihirdetett breve figyelmeztette őket, hogy mivel katolikus dogma, hogy isteni bölcsesség művéből vannak a fejedelemségek, nehogy mindenek véletlen s önkény által történjenek, ezért Pál nem is az egyes fejedelmekről, hanem magáról a dologról mondja, hogy nincs hatalom csak az Istentől és a ki annak ellenáll, Isten akaratának áll ellen.*)

*) Séché I. k. 19—27. l.

Lehet, hogy a concordatumra vonatkozó tárgyalások megkezdése és sikere reményében adatott ki e breve, ámde kétséget nem szenved, hogy határozott útmutatás volt az a katolikusoknak.

Nálunk a kath. vallás és egyház mint államvallás és egyház uralkodó volt. Hosszú idő telt el nálunk is, míg a kath. egyház, illetőleg maga az állam a kath. vallás előjogaiból, melyek az állam vallásának természetes attributumait képezték, engedett. Nem ment az nálunk sem könnyen. Hitelveknél, melyek alkuat nem tűrnek, érthető, hogy az államvallás hitelveivel szemben a többi vallások számára az állam keretében az egyenlőség követelményének keresztülteltele nem ment nehézségek, akadályok nélkül. De sokkal könnyebben, mint másutt. A türelmesség elég jókor utat tört már annyira, hogy akkor, midőn az államnak le kellett arról mondania, hogy intézményei egy egyedüli, uralkodó, általa czéljaiban egyedül védett és segített államvallás jellegét viseljék magokon, a dolgok új rendje nem a türelmetlenségből, a lelkiismereti szabadság korlátozásából, hanem a lelkiismereti szabadságnak tiszteletéből indult ki.

Francziaországban az ember jogainak 1791 évi nyilatkozatában a 10. § kimondja ugyan, hogy «senki sem zaklatható még vallásos véleményeiért sem, ha azok nyilvánítása a törvény által megállapított közrendet nem zavarja» és mégis a legdurvább és a lelkiismereti legvadabb kényszert gyakorolták a szabadság nevében. Nálunk azonban a törvényhozás azután, hogy az egyedüli előjogokkal bíró kath. államvallásnak és egyháznak állami minőségét megszüntette, minden tétovázás nélkül alkalmazta a szabadság elvét a vallásokra és eltalálta a helyes utat az 1848: 20. czikkkel, melyben a törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve a tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot kimondván, minden egyházi és iskolai szükségüknek közálladalmi költségek által fedezését állapította meg.

Ámde valamint e törvény magában véve nem volt elégséges arra és célját sem képezhette, hogy az állam és az összes egyházak közt azt a viszonyt létesítse, mely az állam és a kath. egyház közt századok folyamában keletkezett, ép úgy nem eredményezhette azt sem, a mint ez sem képezte különben a törvény célját, hogy e viszonyt megszüntesse azon vonatkozásokban is, melyek nem az államvallás és egyház minősé-

gének fogalmából és e jellegének fenntartásából, hanem azon tényből folytak, hogy a kath. egyház alapítása és javadalmakkal ellátása Magyarországon a koronán, a korona birtokjogán nyugszik.

Így állván a dolog, egyrészt természetes, hogy a koronának, tehát az államnak több előjoggal kell bírnia a kath. egyház és vallás irányában, másrészt pedig az is következik, hogy a kath. hívek saját előjogaikképen nem igényelhetik azokat az előjogokat, melyek az államot épen az alapítás és adományozás czíménél fogva megilletik.

De épen az alapítás és adományozás czíménél fogva a magyar korona előjogait nem lehet oly kedvezményeknek tekinteni, melyek tisztán a római szentszék kegyéből, nem pedig a canonok értelmében az alapítás és adományozás tényéből folynak; nem lehet oly előjogoknak tekinteni, melyek nem a koronát, a királyt, mint az állam fejét s az állami souverainitás képviselőjét, tehát magát az államot, az államhatalmat, hanem a királyt, mint a pápai kegy czímén álló legfőbb kegyurat függetlenül az állami souverainitás képviselététől illetik; nem lehet oly előjogoknak tekinteni, melyek csakis a magyar koronának és királynak sajátos, kitünő, máshol ismeretlen jogát képezik.

Trefort minister, kinek képviselői körökben bőséges alkalmá volt azon kérdések s támadások miatt, melyek az alapítványok ügyeiben felmerültek, a legfőbb kegyúri jogra nézve nyilatkozni, többször említette, hogy a király és legfőbb kegyúr egy személy lévén, nem lehet őt két részre osztani. Igaz. Ámde mi azt mondjuk, hogy tevékenységét és hatalmát lehet két részre osztani, épen úgy, mint bármely más személy különböző forrásokból eredő hatalmat gyakorolhat. A királyt mint királyt és mint legfőbb kegyurat két részre osztani s választani nem lehet. Nemcsak azért, mert személye a külön királyi és külön legfőbb kegyúri személyiség szerint szét nem választható, hanem azon egyszerű elvi oknál fogva nem lehet és nem szabad, mert legfőbb kegyúri joga őt, mint királyt a királyi alapításnál, a királyi adományozásnál fogva illeti meg, mely alapítási és adományozási joga államfői minőségén, a az államfenségen alapszik s ebben gyökerezik.

A magyar király legfőbb kegyúri joga két alapban gyökerezik, két elemből áll. Az egyik alap az egyház, másik az

állam, az állami souverainitás. Az egyik elem az egyházjogi, másik az államjogi. Az egyház annak, ki az egyházat alapítja, javadalmazza, a kegyúri jogot engedi. Ez alapítást és javadalma-
zást az egyház a királynak köszöni, ki mint király állami felségjogán, a korona birtokjogán tette az alapítást s teljesíti a reá visszaszálló beneficiumokkal az adományozást. A kegyúri jog tehát a királyt mint királyt, mint az állam fejét illeti.

A mi pedig azon kitünő jogokat illeti, melyek csakis a magyar koronának — más államokban — teljesen ismeretlen kiváltságait képezik, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy épen e jogok más államokban is teljesen ismertek, tényleg gyakorlatban és érvényben voltak és vannak.

Nem akarunk szólni arról, hogy ha az Indiákon vagy egyebütt Ázsiában és más világrészekben az államfő ugyanazt az apostoli tisztet végezné, melyet Szent István, vajon nem készségesen engedné-e meg a pápai szék ugyanannak a kegyúri jognak gyakorlását, melynek birtokába a magyar királyok jutottak? De ha Európában Anglia visszatérne a római pápa fensősége alá? Alig lehet tagadni, hogy itt is, különösen a római lithurgiának tért engedés mellett, jelenségek mutatkoznak, melyek épen úgy, mint a keleti egyházaknak a római egyházzal egyesülése, azonképen az angol schisma megszüntetése tekintetében is XIII. Leo pápának ez irányú óhajtasaira s reményeire vonatkozó nyilatkozatai által súlyt nyernek. E remények és óhajtasok, ha nem is épen a papságnál, de a világiaknál visszhangot keltenek. Vajon nem bizonyos-e, hogy megvalósulás esetén készséggel megadatnék az állam fejének a kinevezési jog?

De minek időzünk ha még oly bizonyosnak is tetsző feltevéseknél, midőn magára Franciaországra hivatkozhatunk, hol a római szentszék a katholicismust megszüntető és Páris főpapját a katholicismus megtagadására kényszerítő forradalomból kikerülő hatalom képviselőjének, a consulnak megadta ugyanazon jogokat, melyekkel a magyar király bír: a kinevezésnek, az egyházmegyéek területi beosztásának, az áthelyezésnek, a placetumnak jogát és elismerte mindazon jogokat, melyekkel Franciaország királyai birtak.

Minde jogok természetes folyománya annak, hogy az állam az egyház papjait javadalmakkal ellátja.

E fizetés a következő: A cardinalisok és érsekek, kik

egykor 30.000, illetőleg 20.000 frankot kaptak, ma a concordatum szerint 15.000 frankot, a püspökök, kik azelőtt 15.000 frankot húztak, ma 10.000 frankot, a metropoliták általános helynökei 3500, a többi, valamint a káptalani helynökök 2500 frankot, a kanonokok Párisban 2400, egyebütt 1600 frankot, az 1-ső osztályú lelkészek 1500 (a 70 évesek 1600), a 2-od osztályúak 1200 (a 70 évesek 1300), a 75 éves és e koron felül levő fiókegyháziak 1300, a 70—75 év közöttiek 1200, a 60—70 év közt levők 1000, a 60 éven aluliak 900 frank fizetést és az 5000 léleknél kevesebbet számláló plébániákban alkalmazott káplánok 450 frank pótlékot kapnak.*)

A vallási ügyek szolgálati ágazata**) ez idő szerint a közoktatási és szépművészeti ügyi ministerium keretébe tartozik. E szolgálati ágazat, mely 1801-ben állíttatott fel s élére egy államtanácsos (akkor a hírneves Portalis) helyeztetett, szervezetében sokszoros változásokon ment át. Négyszer mint önálló miniszterium szerveztetett, hatszor a belügyi ministeriumhoz, hétszer az igazságügyihez és tizennég alkalommal (most legközelebb is) a közoktatásügyihez csatoltatott.

E szolgálati ágazat budgetjében a legnagyobb részt nagyon természetesen a katolikus egyház javadalmazása képezi. Az összes budget Algir bevonásával 1895. évre 45,413.653 frankkal javasoltatott előirányoztatni, melyből az érsekek és püspökök fizetésére 960.000 frank, 3450 lelkészére 4,420.000, az általános helynökökére 507.700, a kanonokokéra 515.000, a fiók-lelkész-ségek ellátóira, káplánokéra és azokéra, kik jogosítva vannak két fiók-lelkész-séget is ellátni (binage) 31,925.000, nyugdíjakra és egyházi segélyekre 700.000, az érsekségek és püspökségek felszerelvényeire (mobilier) 20.000, püspökségeknek és székesegyházak melléképületeinek lakbéreire 11.023, az államtulajdonát képező székesegyházak és püspöki paloták, egyházmegyei épületek fentartására 600.000, egyházmegyei épületek nagy javításaira 1,000.000, különböző székesegyházakra 355.000, egyházak és plébániák segélyeire 2,000.000, összesen tehát 43,013.723 frank esik.

*) *Memento juris ecclesiastici auctore* Deshayes. Parisii 1894.

**) Nr. 922. Chambre des Députés. Annexe au procès-verbal de la séance du 23. oct. 1894. Rapport fait au nom de la Commission du Budget, Service des Cultes. Par M. Raiberti.

A vallások budgetje azonban a többi szolgálati ágazatoknak folyvást emelkedő javadalmazásával szemben jelentékeny csökkenést mutat, mely az 1878. évi budgettel összehasonlítva 8,230.342 frankot tesz ki. Természetes következménye volt ez annak az áramlatnak, mely az állam és egyház elválasztásának elvét tűzte ki czélul, de az elv alkalmazásának alapjául egyenesen a katolikus egyház iránt való ellenszenv szolgált.

Az állami javadalmazás leszállításának útját azonban tovább követni már nem lenne szabad, mert, mint a pénzügyi bizottság jelentése mondja: «Minden leszállítás vagy új megszüntetés a nyilvános szolgálati ágazatul tekintett vallás működését támadná meg és ez következésképen magát azon szerződés felmondását jelentené, mely a vallást Franciaországban ama jellegével visszaállította».

Bármennyi zaklatásnak volt is azonban a katolikus egyház kitéve, bármennyire iparkodtak itt is, ott is javadalmazását csonkítani, a concordatum fennáll s a legfőbb kegyúrság jogait ma is úgy gyakorolják a reszpublika elnökei, mint gyakorolták azt a nagy forradalom előtt a királyok, utána az első consul, a császár, majd utána XVIII. Lajos, X. Károly, Lajos Fülöp és III. Napoleon.

Az érsekek és püspökök kinevezésére az egyházmegyék területi beosztására, új érsekségek és püspökségek felállítására nézve az államhatalom joga, nevezzék az annak élén állót királynak, császárnak, consulnak, elnöknek, vagy mint Thiers-t, a végrehajtalom fejének, ma is ugyanaz, mint volt azelőtt.

Az egyházmegyék első beosztását a forradalom után az 1802 ápril 8-iki törvény eszközölte (germinal 18, X év), mely 10 érsekséget és 50 püspökséget alapított meg (ezek közül azonban több már Franciaországtól újra elvált területeken van), a másodikat az 1821 július 4-iki törvény, mely 30 új főpapi széket állított fel.

Az egyházmegyék felosztása csak a kormány hozzájárulásával történhetik. Az első felosztásra nézve kiadott bulla kihirdetése iránt a X év germinal 29-én (1802 ápril 19-én) a consulok által kiadott rendelet jóváhagyja a kihirdetést azon záradékok, formulák és kifejezések jóváhagyása nélkül, melyeket magában foglal és a melyek a köztársaság törvényeivel, a gallican egyház szabadságaival, mentességeivel (franchises) és elveivel ellentétben vannak vagy lehetnének.

Az egyházmegyéknek új beosztására vonatkozólag 1821 július 4-én kelt törvény kimondja, hogy «mindezen egyházmegyék felállítása és területi beosztása (établissement et circonscription) a király és a szentszék közt fog megállapíttatni».

Az e törvény végrehajtása és a pápai bullák kihirdetése iránt 1821 október 19-én kiadott királyi ordonnance szintén megegyezésről szól: nous nous sommes concertés avec le Saint-Siège a gallican egyház jogaira nézve fentartja a szokásos záradékot. Lajos Fülöp 1838-ban Algirban állított fel püspökséget. A bulla a király rendelete szerint «sur notre demande» adatott ki. III. Napoléon alatt az 1855. évi törvény mondta ki, hogy Lavalban püspökség állítható fel. Ez tényleg be is következett. A bulla 1855 június 30-áról, a császár decretuma szerint «sur notre proposition» adatott ki. Ugyane kifejezést használja Napoléon a Rennes-i püspökségnek érsekségre, majd az algiri püspökségnek szintén érsekségre emelése és Constantineban és Oranban új püspökségeknek felállítása iránt kiadott törvényekben és decretumokban.

Ha figyelembe vesszük a Franciaországban évszázadok óta, majd a forradalom után a különböző kormányok által követett eljárást s az államhatalomnak a pápai széktől elismert jogait, kérdezhetjük mindezek után, hogy hol van nálunk az a kitünőbb jog, melylyel a francia republica elnöke, kiben a pápa elismeri azon jogok összeségét, melylyel a francia királyok birtak, nem rendelkeznek?

Egyben látjuk a magyar királyoknak nem ugyan az egyházra vonatkozó befolyás gyakorlásában, hanem csakis a cím-
adományozást illetőleg nagyobb jogát, mint az államfőknek egyebütt. Ez csakugyan a magyar királyok sajátos joga s ez a püspöki címek adományozása az egykor magyar fenhatóság alól török uralom alá jutott püspöki javadalmak neve után. Ezek a valóságos czímetes püspökök episcopi titulares, nem pedig azon felszentelt püspökök, kik bár a hitetlenek kezében levő régi egyházmegyékre neveztetnek ki, de valóságos püspökök, kik a püspöki rend sajátos jogaival birnak s jobbára más püspökök mellé adatnak, hogy segítségükre legyenek. A Magyarországon ismert czímetes választott püspökök azonban semmi nemű püspöki hatósággal nem birnak, pápai megerősítésök nem szükséges és Rómában ők mint püspökök ismeretlenek. Magyarországon azonban bizonyos előjogokkal, a méltó-

ságos czímmel birnak és azelőtt a főrendiházi jognak örven-dettek.

A felszentelt püspökök azonban nagyon természetesen pápai megerősítést igénylenek. Kinevezésök a király által történik. Ha azonban címzetes püspökök kinevezése a magyar királyt illeti, Franciaországban a felszentelt püspökök kinevezésére a kormány befolyása — daczára, hogy ily püspökök javadalmazásban az államkincstár által nem részesíttetnek, — mégis fentartatott az 1808 junius 7-én kelt decretummal, melynek 1. §-a szerint in partibus püspökség adományozását nem szabad addig elfogadni, míg erre az államhatalom a cultusminister előterjesztésére engedélyt nem adott s az illető addig püspökké fel nem szentelhető, míg az államtanácsban az erre vonatkozó pápai bullák meg nem vizsgáltattak s azok kihirdetését az államfő meg nem engedte.

Lényeges különbséget mindezek után tehát nem látunk azon jogok közt, melyeket a magyar király és azok közt, melyeket a francia republica elnöke gyakorol, ki ugyanazon jogokkal s szabadalmakkal bír, melyekkel a francia királyok birtak. Csakis azon fentartást mondja ki a concordatum utolsó szakasza, hogy abban az esetben, ha az első consul utódai közül valamelyik nem lenne katholikus, külön egyezmény által fognak e jogok és szabadalmak és a püspökök kinevezése az ő személyére vonatkozólag szabályoztatni. Ezen eshetőség bekövetkezte a jelenlegi elnöknel, Faure Félixnél, látszott egy perczig valószínűnek, míg ki nem derült, hogy ő is katholikus.

A. G.

A HUMANISTÁK.

Beszély.

Első közlemény.

Egész Firenze talpon volt, mikor 1482-ben egy ragyogón mosolygó áprilisi napon Eberhardt würtembergi gróf sok tanácsosa, nemesei s szolgái kíséretében oda bevonult.

Nem mondom, hogy idegen vendég ritka látvány lett volna a firenzeiek előtt. A Medici fényes udvarában nem hiányzott soha a látogató. A mi lovas csapatunk is csak azért tűnt a látványosság-kedvelő városiak szemébe, hogy messziről jött, az Alpeseiken túlról, hideg, sötét, barbár vidékről, melyet a földrajzi tájékozatlanság homálya mélyen elfödött. A tömeg sűrű sorokban állott a földíszített útezakon, hol a lovasoknak át kellett vonulniok, mert nagy hír járt előttök. Furesa külsejű cyklopsoknak híresztelték, lángvörös hajjal s oly tekintettel, hogy tüzét idegen szem nem állhatja ki. Vezérökről pedig azt regélték, hogy nagy szakálla két oldalt paripája derekára omlik s eltakarja mint valami köpeny.

Végre megjelent a menet egy szűk útezán, magas paloták sorfala közt, mely félúton egy háromszögű piazzettává szélesbült. Elvonultak a városi czéhek lobogó zászlóikkal; a harsónások hosszú, ezüst trombitáikkal, melyeken fehér tollpamacsra lógva ide-oda himbálódzott a *respublica* czímere, s a vidám fuvolások a piros liliummal mellökön. Mikor azonban a lovasok élén feltűnt Eberhard gróf kicsiny, szikár alakja, kinek tisztességesen nagy szakálla volt ugyan, de mégsem oly hihetetlenül hosszú, a csalódástól megnyúlt a kíváncsi nézők arca.

— Ni! ez a barbarok vezére, hiszen még kisebb, mint a Magnifico! S mily egyszerűen ruházkodik! — Így suttogott a tömeg. Mert a Magnifico, Lorenzo dei Medici, a tanács uraival és sok nemessel damaszt és bársony ruhában, méltóságuk jelvényeivel a fejedelmi vendég elé lovagolt a város kapujáig, honnan nagy kerülő úton lakásáig kísérte.

Most már a hátrább állók is előbbre nyomultak.

— S Róma felé indulnak? A szent atyához? Hát keresztények? — így kérdezősködtek. — Sokkal különbnek képzeljük a dolgot.

Ugyanezt gondolhatta az a szép leány is amott a rózsákkal kirakott, szőnyeggel fődött loggiában, a mint két öregebb úr között állva, figyelmesen vizsgálta a menetet. A legpompásabb helye volt. Oszlopos tornácának keskeny oldala az utcára nézett, míg a másik végig futott a piazzán, a hol a menet torlódni kezdett.

— No látod, gyermekem — szólta az éltesebb a két úr közül, hátravetve piros köpenyének csuklyáját, úgy hogy szépen omló ezüst haját, szakáltalan, szabályos arcát s sűrű fekete szemöldökét jól észre lehetett venni — látod, gyermekem, ezek is csak olyan emberek, mint mi, se szarvuk nincs, se karmaik.

— De hajh! milyen szakálluk — mondá orrát fintorítva a szép leány.

A mi fogalmainknak a szépről nem felel meg, az igaz — felelt vissza atyja nyugodt méltósággal. Lassan beszélt s oly szépen mozgott, hogy köpenye testének minden mozdulatára festői redőket vetett. — De nagyon derék emberek. Nézd csak ott elől azt a fiatal embert fekete öltönyében; úgy hiszem, ez az én barátom, a tudós Kapnion, kivel már évek óta levelezésben állok, bár testi szemeimmel még nem láttam. A tudomány egyik fáklyája s valóban megérdemelte volna, hogy Virgil napja dajkálja.

— Bizonyosan elhozta azt a kéziratot, melyet, atyám, oly régen kerestetsz?

— Ha az az értékes codex még megvolna, nagyon könnyen másnak jöhetett már arra kedve — vágott közbe a harmadik, egy szikár férfi, keskeny, sárgás arczczal, a ki kopasz fejét a bőrhöz tapadó, fekete selyem sapkával védte.

— Rossz néven sem vehetném tőle, Marcantonio — felelt

szeliden a másik öreg. — Párbaj, s minden fegyver meg van engedve.

— A szegények — kiáltott föl a leány a fiatal szív részvételével — jól fog esniök, hogy barátságos napunkon sütkérezhetnek. Azért szálltak le annyiszor hozzánk hófödte Alpeseikről. Hideg, nagyon hideg lehet Germániájokban.

— Valóban hideg, barátságtalan ország — felelte az öreg. — S ha meggondolom, hány dicső ősrünk fekszik ott még keserves fogságban s hány áhítja sötét várfalak közt s nedves kolostorokból a szabadulást, — toldotta meg sóhajtván szavait.

Olvasóink fölvilágosítására ki kell jelentenünk, hogy az öreg úr az ősről a római írókat értette, kiket a középkor éjjelében német szerzetesek tiszta másolatokban óvtak és védtek meg, a kik azonban most, a classicus tudomány új virágzása-kor tömegesen visszavándoroltak az Alpesekről szülőföldjökre.

Míg azonban a leány atyja az útcza felé hajolt és sóvár szemmel nézett a tudós Kapnion «vulgo» Reuchlin János után, a leányka szeme egy fiatal lovagon akadt meg, a mint hátrább maradt a menettől, hogy megfékezze prüsszölő paripáját, mely ott ágaskodott egy helyben s patkójával a piazzetta kövezetéből szikrát vert ki. Csak balkézével fogta a heves állat kantárát, mert szabad jobb kezével útközben tépett, nagy babérlombot tartott arca elé, hogy megóvjá a nap tűzétől, a mely tiszta aczél fegyverzetéről s bőrzubbonya ércalapjairól csillogva tűzött vissza.

Mikor a lovag szeme az oszlophoz támaszkodó s rózsa hajtásával játszó leányra esett, lassan, üdvözlő módjára földre hajtá a babérágat s megmutatta barnult, kellemes arcát. Erre a leányt is elfogta a pajzánság, leszakasztott egy rózsa-ágacska-t s a csinos barbár felé dobta. Ez fölemelkedett a kenyelben, eldobta a babérágat, ügyesen a rózsa után kapott, s köszönve meghajolt. Azután még csak egy pillantást vetett fénylő kék szemeiből a leány felé, mert majdnem egészen eltűnt pejlova sörénye mögött. A paripa, a lovag térde nyomását érezve, magasra fölágaskodott, azután a menet után vágatott.

— Ez sikerült a barbárnak — mosolygott jóakarólag az öreg úr, ki akkor ép visszafordult — úgy-e, leányom?

A leányka nem felelt, világért sem vallotta volna meg,

mennyire megtetszett neki a lovas; de midőn mind a hárman visszaléptek a loggiából, szép csöndben fölveté magának azt a lelkiismeretbeli kérdést: lehet-e egy barbárt szeretni?

A nép már elkotródott, mert mindannyian ujjongva, lármázva tódultak a menet után a Medici-palotáig, a hol az idegen vendégeket a hűvös, oszlopos udvaron, antik márványszobrok, csobbanó szökőkútak közt, pázsitos gyepen frissítő várta.

A mint azonban alig egy negyed óra múlva a szép leány egy pillanatra újra megjelent a loggiában, mintha a most már mindennapivá lett kövezeten még az ifjú lovag nyomait akarná keresni: egyszerre csak látja, a mint az útcza szögletén a fekete paripát kantaránál fogva egy csatlós újra visszahozza. Titkos örömmel veszi észre, hogy a Medici egy szolgája az idegen inast a *Három szerecsen* vendéglőhöz utasítja, mely a loggiától rézsút feküdt a piazettán.

A vendéglős az utczára lépett; a lovast az istállóhoz segíté s az idegen szolgát földszint a borozóba vezeté.

Ott a sváb fiú hátratolta sapkáját, megszáritá izzadt homlokát, megnyitá kissé zubbonyát, átfutott tekintetével a jelenlevőkön, azután egy vén fapadra vetette magát egy kis márványszerű asztal elé. A vendéglős nyomban melléje állt.

— Caldo, eh? — kérdé bizalmasan.

— Mit caldo! — kiáltott fel dühösen a katona. — Számár, nem látod, hogy izzadok. Hamar, bort ide!

Eléje állítottak egy hatalmas, szalmával átfont fiascót. Poharát tele tölté piros chiantival s egy hajtásra kiitta. Azután anyanyelvén ételt parancsolt s azt is rögtön eléje tálalták. Nagyon megörült, hogy az idegen nyelv neki ily kevés bajt okoz. Mikor azonban jóllakott s boros hangulatában hosszabb beszédbe akart ereszkedni a vendéglőssel, csak akkor vette észre nagy bosszúságára, hogy az a beszédből egy szót sem ért.

A szíves firenzei azonban nem hagyta abba; jelentősen integetett vendégének, aztán gyorsan elfutott s röviddel később egy csodálatos alkatú teremtéssel tért vissza. Az új jövény hosszan felnyúlt s ingott, mint a nádszál s oly törekenynek is látszott, mintha az első érintésnél a derékban ketté kellene szakadnia. Gyér, piros haja, fehérrel vegyest lógott le fakó, szakálltalan arczába, mely fejletlen, éretlen maradt,

valami fonnyadt ifjúság mázával. Egyetlen mozdulata sem volt természetes; vékony nyakát negédesen hajtogatta ide-oda, tánczó lépése pedig megvetni látszott a földet lábai alatt. Az alak kopott rártartásával csak szemei békítettek ki, mert a gyér szemöldök alól becsületesen s jóságon tekintettek a világba.

A furcsa ember hajlongásokkal közeledett s rossz német-séggel kérdezte a svábot, hogy mit is kíván tulajdonképen az ő kedves földije, ura. Mulatságos volt látni, a mint beszéd közben könyöke ide-oda mozgott, mint valami szárny s ruhája is meglebbent, mintha a szellős alak égne akarna repülni.

A csatlós legény nagy szemet meresztett a vörös emberre; nem igen tudta, hová tegye. Már-már sipkájához emelte kezét, de a félúton meggondolta s csak a fejét vakarta.

Ő bizony nem úr, hebegte zavarodottan, hanem csak Lorchi Péter s szolga a nemes Rechberg-Staufeneck Bálintnál, kihez fogható lovag nincs több a sváb földön. Ura említése nagyban fokozta önérzetét s most bátorságot kapott ő is, hogy a vöröstől is megkérdezze törzsét, nevét. De akarattal került az egyenes megszólítást, mert nem akart iránta több vagy kevesebb tiszteletet mutatni, mint a mennyi megilleti.

Az ő neve Lucius Rufus, felelte a másik magas, vékony hangján, s major domus abban a szép palotában, ott átellenben. Ő is oly úrral dicsekedhetik, ki a föld kerektségén senki-nek sem marad mögötte, mert egész Firenze ismeri a nemes Bernardo Rucellai urat, mint a polgárerények minta képét s a bölcsesség oszlopát.

— No — felelt vissza Péter röhögve — mámoros fővel mégis inkább támaszkodnék egy kőoszlop bölcsességére, mint a bölcsesség oszlopára.

A vörös ember leereszkedő mosolylyal fogadta az éleztet s földije mellé ült, mialatt a vendéglős az ő poharát is megtölté. Nemsokára még egy pár sváb legény is beállított, kik hasonlóképen a *Három szerecsen* istállójába hozták lovaikat. A vendéglős serénykedve ezeket is a márvány asztalkához vezette, két ismerősünk mellé. De nem igen indult meg a beszélgetés; a vörös embernek öröme telt benne, ha zavarba hozhatta barbár földieit; csak úgy szórta mesterkéltséggel, idegen-szerű mondásait, a legények pedig annál inkább a bor után láttak.

Épen most beszélt a vörös, hogy Augsburgból való, Augusta Vindelicorumból, mint magyarázva hozzátoldá s ha nem veszett volna el nemzetségfája, könnyen bebizonyíthatná, hogy egy bizonyos Lucius Rufustól származik, ki Augustus császár hadseregében parancsnok volt s a város alapításában is részt vett. Ő maga hajdan szülővárosában a haj- és szakállnyírás művészetét gyakorolta s polgártársai csak a vörös Lutznak nevezték, mert akkor még a tudatlanság éjjelében botorkált. Csak Firenzében vette föl újra ősei nevét s változott át «antik»-ká.

— Hát az mi? — kérdezték a többiek, mintha egy torokból jőne.

A vörös szeme megvillant, mert végre az ő kedves csapásán járhatott s ugyancsak iparkodott azon, hogy hallgatóinak a szó értelmét megmagyarázhassa.

— Az antik — folytatta beszédét — a szóknak s mondatoknak az a szép modora, mely a régiektől származik s Firenzében a műveltség és illendőség jele. Mindenekelőtt az tartozik hozzá, hogy a régi rómaiak módjára legyen berendezve a lakás és a háztartás. — S a szótlanul ott ülő hadfiaknak rajzolni kezdte az ura lakomáit; hol a vendégek koszorús fővel az asztalhoz nem ülnek, hanem fekszenek, mialatt ő — a major domus — a zene ütemére tálalja föl az ételt s szeldeli föl a húst. Így kívánja a római szokás. A lakoma elején ura egy csészéből a földre önt legjobbak borából, áldozatul a régi isteneknek, kiknek márványszobrai ott állanak a fal mellett; s egy latin verset mond. Ha mindezt valaki szép módjával tudja végezni, akkor «antik».

A csatlósok titokban könyökükkel lökdösték egymást s Péter keresztet hányva mondá:

— Isten segíts! Hisz ez pogány; hát nem vagytok keresztények?

Lucius elnéző mosolylyal felelt:

— Hogy ne volnánk? De ez a szent szűzet s a bambinót ne zavarja! A régi istenek e megszólítása is az egészbe való; a stilushoz, a berendezéshez tartozik, szóval az antikhoz s a szentséges atya sem tartja másként.

Ezután folytatta életrajzát; elmondta, hogy borbélyműhelyébe gyakran el-ellátogatott egy utazó diák, ki a beszappanozás közben latin verseket szavalt. Így aztán ő is

megtanúlt egy kis latinságot és sok verset abból a költeményből, a mely a trójai hősnek, Aeneasnak, kalandozásairól mesélt. Benne is föltámadt a kalandozás vágya, szegre akasztotta művészetét s egy kereskedő szolgálatában Kis-Ázsiába ment. Ott ura halála után nagy nyomorba jutott; újra folytatnia kellett régi mesterségét; nem egy török szakált vágott már le, míg végre egy olasz szakáll is kezébe került, mely egy nemes firenzei tulajdona volt. Ez borbély a virágos, idézetektől hemzsező beszédéből csakhamar kiérezte, hogy az ilyen ember magasabbra született, s a borbélműhelyből szolgálatába fogadta. A firenzei Konstantinápoly elfoglalása után indult a Levantébe, hogy kisázsiai és görög kolostorokban régi kéziratok után szimatoljon s mivel Lucius ép úgy tudott törökül, mint a hogy a frank nyelvet ismeré, az ilyfajta üzleteknél tolmácsul szolgált. Ura őt idővel ép úgy betanította az ókori classikusokra, mint a sólymot a vadászatra.

A mikor már néhány száz kötetet összegyűjtöttek s a becses teherrel haza akartak jönni nyugatra, az Aegei tengeren hajótörést szenvedtek és saját szemökkel kellett látniok, hogy nyeli el a hullám a becses — nagy vagyont elemésztő — könyveket.

Mint koldus érkezett haza a firenzei s szíve bánatában meghalt, előbb azonban hű Luciusát még beajánlotta legjobb barátjához, Bernardo Rucellaihoz.

Mindezt szóvirág halmazával s dagályos bőséggel beszélte el borozó társainak a vörös hajú s hébe-korba egy-egy latin mondást is megeresztett. Aztán hánytorgatni kezdé ura tekintélyét és gazdagságát és kincseket érő könyveit, melyek miatt az egész világból a Rucellai házába özönlenek az előkelő s tudós férfiak s magyarázni kezdé a bambán maga elé bámuló Péternek az ily gyűjtemények értékét.

Ennek azonban már fejében motoszkált a szokatlan olasz bor, s bosszantani kezdte a vörös hajú dicsekedése. Az asztalra ütött öklével s kihívólag mondá:

— Az én uram meg százszor nagyobb úr; azt én mondom. Pánczélos öklével egy ökröt agyonüt, s a legerősebb lovagot úgy kiemeli a nyeregből, mintha szalmabábú volna. Nyolcz farkast ölt meg egy napon s tudom Istenem! világeletemben el nem feledik neki azokat a szolgálatokat, melyeket a mühlhausi csatában a württembergi grófoknak tett. A mi meg a gazdag-

ságot illeti, hát ott van Stauffeneck vára, meg az a sok falu, erdő, szántóföld, meg a felvidéki uradalmak s a sokféle vám. Nem él nála nemesb lovag a széles római birodalomban s a ki nem hiszi, annak velem gyűlik meg a baja.

A többi csatlós helyeslőn mormogott.

— Elhiszem, szívesen elhiszem uraim, — csittitgatá Lucius. — De látják: a hány ház, annyi szokás, a mint a római mondja. Nálunk fejtől számít az ember, nem öklétől s egy szép könyvtárnak nagyobb az értéke, mint váraknak, földeknek. Itt van például Marcantonio úr, az én uramnak Oltár-ego-ja. Isten úgyse. A ki meglátja, tudhatja, hogy a szerelem istennője nem állott bölcsőjénél s mégis kérője lehet Firenze legszebb leányának, a mi Lucreziánknak s az én öreg szemeim még megéri, hogy Hymen fáklyája zengi nekik az édes nászdalt. S miért? mert néhány év előtt egy könyvet írt — egy latin könyvet. — Lucius hangja susogásra szelídült, mintha a szentek-szentje közelében volna; — a nagy régiek óta szebbet nem írtak, mondja a Magnifico, a dicső Lorenzo, a ki nem csak érti a dolgot, hanem maga is nem egyszer megüli a Pelikánt.

A vöröshajú körülnézett, helyeslést várva, de csak közöns arcokat látott maga előtt.

— Hm! könyv — mondá Péter megvetőleg — az terem nálunk annyi, mint a gaz, de nem törődünk vele; az a csuhásoknak való, nem pedig katonának. Az uramnak egy óriási ládával tele fekszik a pinczéjében, de még eddig utána se hajolt.

A vöröshajú a meglepetés és kétség hangját hallatá.

— Tudom én, mit mondok! — kiáltott Péter, neki hevülve. Saját szememmel láttam, mert egyszer — már régen volt — Stauffeneck várunkban titokban bemásztam a pinczébe. A vár udvarán egy bogaras csődört futtattam meg, hogy csak úgy csurgott rólunk az izzadság, mert forró nyári nap volt. Ekkor nem messze a nagy kerek toronytól egy lyukat pillantottam meg a földön, honnan a pinczébe lehetett látni. A kő azon a helyen mállani kezdett, mert már nagyon ósdi a fal. Hirtelen kiemeltem a málló követ s a nyíláson lefelé szorítom magamat. Képzelheti, hogy nem kellemes út volt; félig megnyúzva értem le a nedves földre; de nagy volt a vágyam egy derék korty után s azt hittem, itt vezet az út a nagy hordóhoz. E helyett valami szűk deszkaszínbe kerültem s a deszkán keresztül

kellett átpislogatnom a szép boros hordókhoz. A fészerből szűk útacská egy más boltozott helyiségbe vezetett s itt nagy vasládára bukkantam. Eszembe jutott, a mit egyszer hallottam, hogy e boltozat alá van rejtve a Szent Balázs kolostorának kincse s szétnéztem, nem ül-e az egyik szögletben a tüzes szemű sárkány, hogy védje a ládát. De nem volt ott élő rajtam kívül. Odamegyek hát, fölemelem a láda tetejét s mit gondoltok, mi volt benne? Aranyos oltárgyertyák, ezüst serlegek? A kinek lelke van! Csupa penészedett disznóbőr, tele légylábbal s a szélén színes képecskékkel. Én becsaptam a ládát s egy árva szóval sem említettem fölfedezésemet, mert még kinevettek volna! Hajh! ha kemény tallérok akadnak kezembe! Ott kell feküdni még annak a rongynak; a mai napig még a kakas sem kukorékolt utána. A mit meghágy a féreg, majd megemésztí a penész. Az én uram nem tud róla semmit, az a rondaság még a megboldogult urunk idejéből való, a kinek sok dolga akadt a barátokkal.

Itt Pétert néven szólították; beszédét megakasztotta urának hangja, mely metsző és éles volt, mint az ostorcsapás. Sietve botorkált föl ifjú ura szobájába, ki ép most tért meg a Medici lakomájáról, mert tudta, hogy egy pillanatig sem tanácsos várakoztatni szigorú urát... Mikor parancsát meghallgatta, s új barátjához akart visszatérni, ez már elsietett, hogy uraságának jelentést tegyen új szomszédja könyves kincséről.

Az ifjú lovag az ablaknál állott s nyugtalanul tekintett át az oszlopos s kénessárga futó-rózsával díszített csarnokra, a hol a városba lépténél eléje tűnt az a röpke, igéző jelenség. Eszébe jutott az a megbízás, melyet ifjú fejedelem-asszonyától útravalóul kapott. Azt mondotta, hogy ha Bálint úr neki igazán örömet akar szerezni, akkor Olaszországból, hol oly sok a szép leány, hozza magával a legszebbet hites házi-asszonyául, hogy a stuttgarti fejedelmi palotában is hallhassa édes anyanyelve hangját.

Bálint, ki Borbála grófnéban a nők mintaképét látta, egyébre sem gondolt, mióta olasz földre ért, minthogy olyan nőt találhasson, ki fejedelemasszonyához hasonlít. De minél tovább keresett, annál nehezebb volt a választás. Szíve ideoda hanyódott a sok szép leány közt. Veronába bejövet a büszke Visconti-leány tetszett meg neki, ki hercegi nászkíséretében Sába királynéjához hasonlított, az Appenineken pedig a fa-

papucsos szövölányka. Meg is vallotta úti társainak, hogy törökké kell lennie s egész háremmel hazaindúlnia, ha úrnője megbízását szószerint teljesíteni akarja.

De Firenzében végre elérte sorsa, mert mióta Bernardo Rucellai leánya feléje dobta a rózsát, minden további nézködébe beleunt; szemeit édes örömet inkább behunyta volna, csak hogy el ne mossa ezt a képet egy másik. Úgy találta, hogy hasonlít a grófnéhoz, csak hogy nyúlánkabb s magasabb természetű s szemeiben olyan varázs ragyog, melyhez foghatót eddig még nem érzett. Nem kellett többé kérdeznie, valóban a legszebb-e Lucrezia Rucellai, az első pillanattól az egyetlen lett neki. Nevét egy firenzei úrtól tudta meg, ki ott volt a menetben s most először érzett némi bátortalanságot, ha meggon-dolta, hogy e kincsnek birtokosa aligha várt egy idegenből szakadt kalandorra.

Az a kis távolság ablakától a szép leány házáig így alighanem áthidalhatatlan mélységet jelentett, de azért a fiatal ember arcán mégis csendes mosoly játszott, mialatt képzelme hidat vert rajta a szivárvány színeiben.

Ekkor a házban, mely a loggiával kapcsolatos volt, kitárult az ajtó s Bálint lovag örvendő meglepetésére Reuchlin János, Eberhard gróf ifjú titkára, lépett ki rajta, avval a szép, méltóságos, fehérfürtű öreg úrral együtt, a kit Bálint lovag a leány mellett látott. A küszöbön a két úr szívesen búcsúzott el egymástól, mintha régi barátok volnának.

Bálint pengő sarkantyúval rohant le a lépcsőn, hogy a titkárt az útcza szögletén megállítsa s kikérdezze a ház lakóiról.

Ekkor tudta meg, hogy azt a méltóságos öreg urat Bernardo Rucellainak hívják s hogy a humanismusnak egyik csillaga. Családi kötelékek fűzik az uralkodó házhoz is s közel rokona annak a híres Marcantonio Rucellainak, kit a tudós világ a legnagyobb újlatin íróként tisztel.

— Sajnálatomra, az öreg úrnak fájdalmas csalódást kellett okoznom — folytatá Reuchlin — azt hitte, hogy megszerezhetem neki azt az egyetlen kéziratot, egy ősrégi Cicerot, melyre a Rucellaik már harmincz év óta vadásznak. De minden fáradságom hiába volt s nagyon fájjalom, hogy az öreg úr magában azt hiszi, hogy a drága codexet szép csendesen félre-raktam, mert — mi türés-tagadás, lovag uram! — a tudósok között nincs hit, becsület, ha valami régi auctor kerül szóba.

A lovag e magyarázatokat csak fél füllel hallgatta, mert egész más nyomta az ő szívét, nem pedig az öreg úr s tudományos bajai.

— S családjával is megismerkedett, titkár uram? — kérdé habozva.

— Marcantonio úr ismeretségét holnapra ígérték — felelt Reuchlin némi kárörömmel; mikor azonban úti társa elégedetlen arcát látta, jó indulattal folytatá: — A *Facetiák* auctora bizonyosan nem vonzza annyira a lovag urat, mint Bernardo úr fekete szemű leánykája. Hát azt is meg fogja látni holnap a lovagi tornánál, melyet a Magnificus a mi urunk tiszteletére rendez. Épen most hallottam, hogy Lucrezia kisasszony koszorúzza meg a győzöt. Ha tehát régi dicsősége hű marad a lovag úrhoz, akkor holnap már nem kell irigyelnie csekélységemet. S most engedelmével, uramhoz távozom, ki itt csak nehezen nélkülözhet. Jó éjt, lovag uram, reménylem, szerencsés csillagzat alatt született.

E szavak után a titkár gyorsan távozott.

*   *

A fényes harczy tornának vége volt s Bernardo úr csodált leánykáját lóháton kísérte haza a bámészkodó tömeg között. Gazdag ünneplője már megint a szekrényben volt; Lucretia egyszerű házi öltönyét vette magára s ez nem kevésbbé illet arczához. Az ünnep nem volt nagyon fáradalmas, mert a nap kiméletből a vaspánczélos lovagok iránt a torna alatt elrejtőzött. Lucrezia arcza azonban mégis égett és szemeiből oly fény áradt, hogy a tükör előtt szinte maga is megijedt. Egy hang csengett füleiben, melyet ma hallott először, de többé el nem feledhetett: a magánosságban mintegy testet öltve lebegte körül.

— Ne utoljára lássanak meg szemeim — mormogta maga elé s utánozni törekedett azt az idegen hangszínt, melyben e szavakat mondták. S e mellett egy barnúlt, formás arcot kellett maga elé képzelnie, a mint őzczímeres magas sisak alól bátran szemeibe tekint. Újra hallotta a lovak tomboló nyerítését, látta a fényes fegyvercsillogást, az aréna porát s szakadatlanul követte az őzczímeres sisakot, mely a többi közül kimagasodva, mint a villám tünt föl majd itt, majd amott. Nyalkább, szebb alakok is voltak a porondon, mint ez

az idegen és félig barbár, kinek herkulesi erejével még földieie sem mertek kikötni, de a tömeg a szőke németet mindennek fölött kedvelni látszott, mert ujjongva köszönté, a hol csak megjelent. Lucrezia maga sem tudta, miért futnak körbe szemei, ha az özczímer eltűnt, s miért nem figyel a tornajátékra, ha azon jegy viselője nem vett benne részt. Mikor, mint győző jelent meg előtte s szemeit az övébe tűzve, halkan mondá: «Nem utoljára, Madonna», akkor szívszorongva s nyugtalanul messze kívánta magától, mihelyt azonban a küzdő térről távozott, az egész ünnep elvesztette érdekességét. Honfitársai túlzó bókolásait is csak türelmetlenül fogadta ma, mert a körülállók elfődték szemei elől a mágnest.

S mikor végre az utolsó összecsapás is megkezdődött, a nagy s nem veszélytelen lándzsás-torna, s mikor Lucrezia újra megpillantá lovagját a sorompóban, a mint győzelmében biztosan, erős paripája nyakát veregeté: oly nyugtalansággal várta a döntést, mintha maga volna az utolsó s legfőbb győzelmi bér. Semmi értéke sem volt azon művészet iránt, melylyel a lándzsát forgatták; nem érdekelte az az égető kérdés sem, vajon ha már erősebbek is a barbárok, de nem ügyesebbek-e honfitársai; még az sem foglalkoztatta, hogy ezúttal a sötét ruhájú s komoly arcú idegen gróf maga is megmérkőzött a firenzei urakkal: mindig csak az özczímert nézte s azt a pajzsot, melyen a rechbergi oroszlán tátogatta nyelvét. Még emlékezetében is hallotta az összecsapások zaját, a lándzsarudak szilánkra szakadását, a lovagok zord egymásra törését és saját szívének aggódó dobogását, míg végre megjelent a hírnök s kihirdette a kimondhatatlan nevű győzöt; a szőke német lovagot. Az állványok a tömeg zaja, ujjongása, kendőlobogtatása közben recsegni kezdettek Lucrezia szemére pedig homály ült, kezei reszkettek, mikor az eleven rózsával díszített arany koszorúcskát a lovag lándzsája hegyére tűzte; úgy képzelte, hogy a koszorúval a saját énjét is odaadta. A lovag azonban győzelemittasan mosolygott, szép, őszinte, kék szemével erősen arczába nézett s idegen kiejtésével csak ennyit mondott: «Madonna, reménylem, viszontlátom».

Egy firenzei nagyobb lendülettel s kecsesebben beszélt volna; de ez egyszerű szavak folytonos ismétlésében, mintha a beszélő a viszontlátás vágyán kívül egyebet gondolni s kifejezni nem is tudna, volt valami, a mi Lucreziát megrendítette

s egyszersmind szinte félelemmel töltötte el az a sejtelem, hogy e győzhetetlen erős karok őt is megragadják s többé szabadon nem bocsátják. De a míg e kényszertől menekedni törekedett, magában még is örült, hogy az idegen neve ma este minden ajakon megfordúl s hogy diadalában neki magának is része van.

Ugyanekkor az a különös eset is történt, hogy atyja gondolatai ép oly élénken foglalkoztak a vonzó idegennel, mint a leányéi. Természetesen egészen más ok miatt. Mióta a Stauffeneck várában elásott könyvekről hallott, Bernardo lelkében az a majdnem kalandosan merész remény támadt, hátha az eltűnt codex is ott fekszik a ládában. Ez eleinte csak a vörös Lutznak volt egy ötlete, melyen ura mosolygott; de a hosszú éjjelen összevetette a helyneveket, melyek élénk emlékezetében maradtak, a kézirat utolsó lelhelyéről szóló adatokkal, s nagy meglepetésére, csodálatosan összeillettek. Álmatlan töprengéseiben még helyet adott a kétségnek, — de reggel, mikor vidám fény özöne hatott be az ablakokon, szíve megnyílt azon örvendő meggyőződés előtt, hogy a barbár csatlós szájából maga a nagy római árnyéka kér szabadulást.

Bernardo úr mindenekelőtt humanista volt, s szenvedélye a classikus ókor iránt minden más emberi érzelmet elfojtott benne. Ezért nem nyilhatott meg Lucrezia szíve sem atyja előtt, bár soha tőle egy barátságtalan szót nem hallott; de simának s hidegnek találta, mint az angolnát s ha néha gyöngéddé is vált atyja, az a benyomása támadt, hogy első sorban nem leányában, hanem a szépen hangzó szavakban gyönyörködik, a mint könnyedén s finoman ajkáról elröppennek.

Dolgozószobájában együtt ültek a téli estéken a platoni akadémia tagjai, épen Cicero márványszobra alatt, ki Bernardo úrnak legfőbb szentje volt s kinek örök mécses égetett, mint barátja, Marsilio Ficino, Plató emlékének. Az ötvösművészet nagy mesterei már évek óta dolgoztak híres, antik minták után készülő asztalkészletén; ő maga otthon a firenzei lucco helyett római tógát viselt s azzal a méltósággal mozgott, mely az ilyen öltönyt megilleti. Nem beszélt soha hevesen, soha lelki fölindulást nem mutatott, úgy hogy minden pillanatban azokra a római senatorokra emlékeztetett, kik curulis székeiken ülve fogadták a berohanó barbárokat. Beszéde oly választékos

volt, hogy soha mondatot befejezetlenül nem hagyott s kerek körmondatai stilusmintákul állhattak. A latin nyelven, mely akkor a műveltek társalgási nyelve volt, inkább megszorította beszélgetése tárgyait, mint sem olyan szót használjon, melyet Cicero tekintélyével nem igazolhatott. Magasan s biztosan állott az életben; fiai az állam első méltóságait viselték; de azért mégis hiányzott valami boldogságához; és pedig annyira hiányzott, hogy majdnem értéktelenné tette előtte többi javait: ép az az ősrégi, Cicero-féle codex, melynek csalfa árnyéka csak az imént foszlott ki kezeiből.

Ez a codex a Rucellaik házában már végzetes szerepet játszott. Először Donato Rucellai, Bernardo öregebb testvére bukkant a drága leltre, harmincz évvel ezelőtt, Reichenau szigetét látogatva. Az akkori apát gyakran pénzszükében volt s édesörömet eladta volna a könyvet, de mikor a fölfedező magánkívüli örömét látta, oly szörnyű követeléssel állott elő, hogy az olasznak pusztá kézzel kellett távoznia, mert lemásolni sem engedték.

De Donatót nem hagyta nyugodni a dolog. Eladott egy birtokot, letette az összeget egy német bankháznál s újra útnak indult. Azalatt azonban urat cserélt a kézirat s zálogképen egy württembergi kolostorba került. A földet s nyelvét alig ismerve; nyomorult ruházatban, hogy valami útonálló prédája ne legyen; ezer baj és nélkülözés között űzte az ellágyult humanista a drága kincs nyomait, melyek mélyen a Schwarzwaldba vezették.

Végtelen és sötét fenyőerdők között, melyek a fénybez szokott délvidékinek úgy rémlettek, mint az alvilág ösvénye, végre eljutott a hirsau kolostorig. Ebben az apátságban látták Donatót utoljára; egy más olaszországbeli kéziratgyűjtő itt találta őt a mint a fáradhatatlan épen az ország keleti részébe akart indulni, Szent Balázs kolostorkájába, a régi Stauffeneck várától nem messze. Híre járt, hogy egy hirsau barát ide cipelte a drága codexet.

Ez volt az utolsó hír, mely Donato Rucellairól Firenzéig eljutott, mert a nemes tudós nem tért vissza többé hazájába. Későbbi nyomozások csak annyit hoztak napvilágra, hogy azt a kis kolostort, mely Donato útjának utolsó czélja volt, tűzvész hamvasztotta el. Sok harez és háború volt akkor a

sváb földön; az emberélettel nem igen törődtek s a mélyen meggyászolt Rucellainak minden nyoma elveszett.

Évekig nem volt többé a codexről szó s a Rucellei családot nem látogatta Cicero kóbor szelleme. De hét évvel ezelőtt egy utazó kereskedő Firenzében azt újságolta, hogy a sváb földön egy régi kéziratot találtak a kilenczedik vagy tizedik századból, mely minden valószínűség szerint a Rucellai kereste Cicero. Most egy klerikus birtokában van, de oly magas árt követel a kézirat-unicumért, hogy otthon nem is adhat rajta túl, hanem Italiában keres magának vevőt.

Mint a járvány csirája, mely évekig lappanghat, majd a levegőbe kerülve újra terjeszti a bajt; úgy hatott e hír Firenzében. A bibliomania mérge Bernardo úr ereibe férközött s lázas vágyat gyújtott föl benne Cicero liber jocularisa után, melynek szerencsétlen testvére áldozatul esett. Rokona, Marcantonio Rucellai, ki akkor még épen nem volt híres ember, ajánlkozott, hogy e könyvet megszerzi egy ügyes ágense útján, kit az alemann földön található kéziratok vételére s másolására fölbérelt. Egy évvel később azonban sovány prédával tért meg az ágens Firenzébe, mert a nagy könyvleletek ideje már lejárt; amaz utazó híre pedig, mint Marcantonio vérrokonával tudatta, csak hiú mende monda volt.

A Cicero-féle codex azonban a nemes Bernardót démoni varázsszal fogta körül; megjelent lelke előtt testvérének engesztelen árnyéka is, kinek csontjai talán temetetlenül hevernek idegen földön.

Most már Reuchlinre támaszkodott reménye; de ah! Donato eltünése óta harmincz év múlt el, s a böles Kapnion már más nemzedékhez tartozott, mint azok a német tudósok, kik a nemes firenzeit útjában tettél, tanácscsal segíték. Hogyan szerezhessen ez ember hírt harmincz év után egy elveszett idegen vándorról, egy rég elhamvadt kolostorról, melynek fekvése bizonytalan, neve pedig oly gyakori? Bernardo ugyan belátta a dolgot, de képzelme a kedvelt tárgytól nem nyughatott s a fölkavart emlékektől izgatottan új reményszálát fűzött az alemann csatlós dicsekedéseéhez.

Ezek tegnap, csak vendége távozása után jutottak füleéhez s nagyon szíven feküdt, hogy új barátját minél hamarabb bizalmába vonja s tervei kivitelére megnyerhesse. Reuchlint azonban a harczjáték alatt annyira elfoglalta tolmácsi tiszte,

hogy semmi érzéke sem maradt Bernardo sóvár pillantásai iránt; csak mikor az urak már távozóban voltak, szólhatott vele az öreg patricius sebtében néhány szót a szívéhez nőtt ügyről.

Otthon azonnal az ablakhoz lépett s egy szerető égő szemével nézett átellenbe az elzárt ablaktáblákra. A lenyugvó nap fölgújtotta az egész eget s Bernardo Rucellai boldog látományt látott, oly szépet, mint a milyen a dicsőség s a halhatatlanság. A színes esti felhőkben bíborszínű, sötét ibolya s arany betűkkel megjelent az írás: «M. T. Ciceronis liber jocularis nunc primum repertus et in lucem editus».

Merengéséből patkócsapás verte föl s szíve dobogni kezdett, mint ifjú leányé, ha szerelmese közeledik. De nem Bálint úr volt, ki lovát a szögleten befordítá, hanem maga a Magnificus, Lorenzo. Úgy látszott, vidám kedvében van, mert már messziről integetett finom mosolylyal, mely mögött tréfás titok rejtőzött. Az egész cselédség összedugta fejét, mikor röviddel utána az öreg úr méltósággal palástolt kíváncsisággal vezette föl a lépcsőn a dolgozó szobába folyton mosolygó nemes vendégét. Lucrezia is látta a hatalmas ember s neki keresztapja — beléptét; mert ő is az ablaknál állott, ő is az égő esthajnalba nézett, csak hogy a vitorlázó arany felhőcskében egy szőke fejet pillantott meg. Valami sejtés azt súgta neki, hogy rendkívüli dolog van készülöben, valami olyas, a miben neki is része van. Nyugalomra kényszeríté magát s szokásos foglalkozása után nézett. De nem sikerült a munka; a legegyszerűbbet sem tudta elvégezni; a helyett egyik szobából a másikba üzte nyugtalansága.

Végre távozott Lorenzo s Bernardo a ház küszöbéig kísérte. Mikor dolgozó szobájába visszatért, bezárkózott s szokása ellenére izgatottan járkált föl s alá.

Hosszú idő után végre kijött, a könyvterembe ment s Lucrezia a félig nyitott ajtón át meglátta, a mint a félhomályban a polcra egy karmazsin-bársonyba kötött könyvet vett le. Találomra felütötte, azután az ablakhoz lépett, hogy elolvassa azt a helyet, melyen ujja nyugodott. Ebből megértette Lucrezia, hogy atyja valami nehéz ügyben Virgiliusára hagyta az eldöntést.

Az asztalnál azonban Bernardo közönséges s kifürkészhetetlen arcját mutatta s azt az olympusi nyugalmat, mely

oly nagy fölényt adott neki környezetén. Tréfálkozott az asztali szolgálatra felügyelő Luciussal, és szépen, választékosan beszélt, mint mindig, mialatt leánya egy falatot sem tudott lenyelni. Végre egy hosszú, kínos óra múlt el; az ebéd is bevégeződött a szokásos formaságok közt: Bernardo lassan s ki-mérten megtette az emésztésre szükséges ezer lépést. Csak ezután hívatta leányát dolgozó szobájába, melyet most barátságosan világított meg a függő lámpa, míg az ablakok az éji levegő s a kinzó szűnyogok ellen csukva voltak.

Itt aztán tudomására jutott a leánynak, hogy az idegen gróf azzal tisztelte meg, hogy a Magnifico útján megkérlette kezét egy ifjú lovag számára, ki a harczi játékoknál oly nagy dicsőséget aratott.

Lucrezia atyja lábainál egy kis zsámolyon ült s majdnem elállott a lélegzete, mikor Bernardo nyugodtan fejtegette előtte e házasság előnyeit s azt a tiszteletreméltó állást, melyet Barbara grófné udvaránál fog elfoglalni.

— Nem rejtegetem előtted, hogy e házassági ajánlat megrendített, — mondá lassan mérlegelve szavait, — mert más volt veled a szándékom. De magasabb kötelességek is vannak, mint a rokonságiak. Ha nem csálnak a jelek, ez az ifjú barbár a jelenlegi birtokosa annak a kéziratnak, melyet harmincz év óta keresünk. Nem akarom most említeni, hogy mi előttem e lelet értéke s hogy nagybátyád életét adta érte. Csak a tudományra gondolj s napjaink művelődésére. Egy Cicero! s Cicero liber jocularisa. Képzeld el, mi az, ha ezt a geniust, a kit nyugalmában, haragjában, lelkesedésében csodáltunk, most attikai tréfájában, vidám boros kedvében is megismerhetjük! Nem a tüzes szónok többé, nem is a philosophus, hanem vidám vendégtársunk, ki az ebéd alatt Cajussal vagy Titiussal köznapi dolgokról beszélve, csak úgy szórja attikai élezeit, finom szavait s megjegyzéseit! Bernardo úr behúnyta szemét s oly arcot öltött, mintha kaviárt olvasztana nyelvén.

— Nem szaporítom tovább a szót, eléggé tanult vagy; s tudhatod, mi forog a kockán. A kincs megérett; ha most ki nem ássuk, talán örökre elvész a föld gyomrában. Egy Cicero!

Mesterkelt beszéde már régen az igaz érzés hangjába csapott át. Most végre egészen megszakadt e fonál, szemeit

égnek emelte s igazi bensőséggel ismételte: «Liber jocularis! Liber jocularis!» S két könnyesepp hullott tisztos arczára.

Lucrezia még mindig hallgatott. Oly hirtelen érte a döntés, hogy egészen kijött sodrából. Csak hosszú szünet után kérdé akadozva:

— Megadtad már beleegyezésed?

— Holnap fog érte eljönni. Egy föltételhez van kötve; derítse föl nagybátyád homályos végét s hozza el a codexet. A mely napon Cicero liber jocularisa sértetlenül szemeim előtt fekszik, férjed lesz, erre esküszöm.

Csak most vette észre, hogy leánya az ablakmélyedésbe menekült s hevesen sírva, arczát a csukott ablaktáblához nyomta.

Hozzája lépett, megsímogatta fekete haját s azzal vigasztalta, hogy ismételve is elbeszélte, mily meleg szószólója volt a lovagnak a nemes Lorenzo s a német gróf is második atyjának ígérkezett. Nagy súlya volt az ifjú származásának is, ki, mint leányának beszélte, egy törzsről fakadt azzal a hatalmas sváb családdal, mely annyi nagy császárt adott Italiának.

— S még többbe is beavassalak? — folytatá suttogva. — Tudod, mennyire megvetem a babonát, de van egy jóslás, mely soha meg nem csalt s mindig helyeset tanácsolt. S nézd, mily csodálatos! Ugyanaz az isteni szózat, mely Latiumban egykor Latinus királynak szólt, ugyanaz intett ma engem is, hogy az idegent vömül fogadjam.

Így végződött a beszélgetés Bernardo és leánya közt. Lucrezia még soká ott állott hálószobája nyitott ablakánál s a balzsamos tavaszi éjbe tekintett, föl a végtelen csillagos égre s le az ide-oda röpködő jánosbogárcákra. Aggódva gondolt azon hideg, sötét barbár földre, hol nincs igazi nap, nincs igazi csillag, annál kevésbbé ily röpülő csillagocskák, fénylő szentjánosbogárcák. Könny könny után omlott észrevétlenül bársony orcáira. Az ifjú idegent most már jóval kevésbbé csinosnak látta, mint azelőtt, sőt az előkelő firenzeiekkel szemben majdnem vadnak találta az erős izmú s kemény öklű lovagot. Valami kegyetlenséget s kíméletlenséget érzett abban is, hogy atyja az ő virágzó ifjúságán akar cserélni holmi régi pergamentet; de azért nem volt minden belső megalégedés nélkül az az elhatározása, hogy a kemény parancsnak gyermekileg aláveti magát. Megadással törölte le könnyeit s kereste az álmot,

nehogy fonnyadt, fáradt arcot mutasson másnap. Mert ő ugyan találhat barbár kérőjén hibát, a mennyit tetszik; de az ő megjelenésén az ne lásson egy mákszemnyi foltot sem.

Bálint lovag azon szerencsés természetekhez tartozott, kiknek minden álmukban sikerül. Vidám kedve, elismert hősisége, férfias alakja mindenütt érvényesült. Vállalatainak sikeréről sohasem töprenkedett s egészen természetesnek találta, ha az érett alma most is lábai elé esik.

Mikor Reuchlintől megtudta, hogy milyen vágyak s sejtelmek fűződnek személyéhez, rögtön készen volt tervével. Közbenjárásra kérte a grófot, ki maga is egy olasz házasságban lelte meg boldogságát. S a gróf volt az, ki atyai jóságában a nemes Lorenzo útján megtette azt a csudálatos ajánlatot: az ifjú Lucreziát az öreg Tulliusért.

Bálint oly nagy biztossággal lépett föl a gróf előtt, hogy szinte magamagában is elfojtá a kétely szavát. Azonban szép csöndesen mégis tanácsot tartott magával s szörnyen megerőltette emlékezését, hogy minden pontot megleljen, a mely Bernardo kívánságával egyezett. Csak az öregebb Rucellai titokzatos halála okozott neki némi nehézséget, mert a kéziratot egészen biztosra vette. De bizott benne, hogy majd a helyszínén megleli azt a láthatatlan fonalat, mely az egyik dolgot a másikhoz fűzi. Meg sem fordult agyában az a gondolat, hogy tulajdonkép vakmerőség annyi jót várni a puszta véletlentől.

Szent Balázs kolostoráról pontos tudása volt; régen atyjának patronatusa alatt állott s a Rechberg család egyik ága ott temetkezett. Stauffenecktől, anyjának özvegyi székétől, nem messze volt az a hely, hol hajdan a kolostor állott; most már a romokat is elhordták s eke szántotta a földet. Mikor atyja württembergi Ulrich gróffal Esslingen városa ellen vonult, a városiakkal tartó gmündiek a határában fekvő kolostort fölperzselték. Szent Balázs priorja, egy öreg, beteges ember, a közel Stauffeneckbe menekült, de a félelem és sérülései következtében ott csakhamar meghalt. A láda tehát, melyet Péter látott, alighanem a kolostor megmentett könyvtárát foglalta magában. A lovag legalább még jól emlékezett, mikor gyermekkorában egy eselédjőktől hallotta, hogy a vár pinczéjében a kolostor kincse van elásva, melyet tüzes szemű sárkány őriz.

Volt gyermekkorából még egy más, sokkal kellemetlenebb, sokkal borzasztóbb emlékezése is. Stauffeneck tövében,

Salach faluban, a temető falán kívül volt egy kis halom. Piszokból s cserépdarabokból nőtt fel, de már régóta buja fű takarta. A népnél az a hír járta, hogy ez alá van temetve a «fekete ember». A falusi gyerekek kerülték e helyet, bár rajta nyílt az első tavaszi rózsa s az ibolyák idején csupa illat volt. Mikor gyerekkorában Stauffeneckbe ment, maga Bálint sem tekintette csekély próbának, ha a sötétben e temetősarok mellett elhaladt; mindig meg is gyorsította lépteit s behúnyta szemét.

Hogy ki volt a fekete ember, azt nem tudta; mert a gyerekek módjára, ő sem érdeklődött nagyon a tőle távol eső dolgok iránt. A faluban néha még fölbukkant az a régi monda, hogy a fekete ember szörnyű varázsló és kincskereső volt. A vénebb emberek egy szörnyű eseményről is beszéltek, mely a fekete emberrel kapcsolatban állott.

Ezt a varázslót és bűvészt a várbeli gyerekek azután egybefűzték a pincze rejtett kincsével s azt mesélték, hogy a fekete ember éjjelenként fölszáll a halomból, a pinczébe lopózik s el akarja ragadni a kincset, melytől még sírjában sem nyughatik, csakhogy a tüzes szemű sárkány mindig visszakergeti. Vagy nemcsak pusztá képzelet volt az, a mi e két dolgot oly szorosan egybefűzte? Talán hallotta is egy ízben, hogy a kincskereső nagyon vágyott a kolostor kincsére s e miatt életét is veszté? A lovag emlékezései e ponton oly homályosakká s bizonytalanokká váltak, hogy elfárasztott elméjéből ennél többet ki nem sajtolhatott.

Mikor a lovag a megállapodás szerint Reuchlin kíséretében Bernardónál jelentkezett, a ház fiai s egyéb rokonain kívül az elkerülhetetlen Marcantoniót is ott találta, ki a csendes gúny hideg tekintetével mérte őt végig. Bálint lovagnak az akkori német fogalmak szerint, helyzetéhez mérten elég műveltsége volt; sőt szükségből latinul is ki tudta magát fejezni; de azért főni kezdett a feje attól a sok tudománytól, melyet a firenzei urak az ő tiszteletére elpuffogtattak, s szívéből örült, hogy a grófi titkár szárnyai alá húzódhatott, különösen a híres Marcantonióval szemben, kinek nagy öröme telt benne, ha szövevényes mondatokba bonyolíthatta, vagy jövődő ipja előtt gáncsot vethetett neki. Reuchlin azonban helyt állt az olasznak és szelleme csillogó fegyverével nem egy csapást fogott föl, mely a lovagra volt mérve. Ezért aztán Bálint lovag

is leróttá neki köszönetét s háláját, de csak sok évvel később, mikor a honabeli obscurorum virorum tömege támadta meg Reuchlint.

Lassanként véget értek az alkudozások; s bár a firenzeieknek nagy örömek telt a tereferében, végre mégis pont-ról pontra papirosra volt a házassági szerződés. Ekkor aztán maga a kisasszony is megjelent, üdén, mint a harmat, szemérmes pirral az arczán, az éjjeli könnyek minden nyoma nélkül. Bernardo úr pedig a közép-re lépett, leányával az egyik kezén, a lovaggal a másikon, s miután kicsérélték a gyűrűt, szép latin nászbeszédet tartott a hűségről, Regulus halálán kezdve, s Carthago romlásán végezve. Ezután a szerencsekívánatok kerültek sorra, római módra; Marcantonio is megtette a magáét s egy arcizmával sem árulta el, hogy ez az alkalmatlan eset egy régi vágyának állott útjába.

Mialatt a beszéd árja, saját hullámainál növelve, mindinkább terjedt a teremben, Bálint lovag egy ablakmélyedésben állott jegyesével s egy hatalmas szőnyeges függönytől félig fődötten, pillantások s gyöngéd kézszorítások útján iparkodott megértetni magát s épen nem kellett igénybe vennie a tudós Kapnion segítségét. Hogyan fogadta Lucrezia a jelképes beszédet, azt nem tudjuk, mert fejecskejét a társaságtól elfordítá, de ha a fiatal ember arcza az övét is tükrözte, akkor semmi esetre sem lehetett barátságtalan.

Ekkor közbelépett Bernardo úr s kezét vidám fönséggel a lovag vállára tévé.

— Itt a válás ideje — mondá — Ég veled, édes fiam, az istenek adjanak szerencsés jósjeleket s a vándorok istene kísérjen biztos botjával.

— Az alvilágba, amen! — tévé hozzá halkán Marcantonio.

A fakadó reggeli szürkületnél Bálint lovag a Porta San Gallón éjszaki hazájába sietett; Eberhard gróf pedig lovaival s fegyvereseivel az örök városba vonúlt.

KURZ ISOLDE után, németből

B. K.

VÍGASZTALÓ.

Ej ne búsulj, hogy öregszel,
A természet rendje az ;
Ettől ám meg nem menekszel,
Nem virúl örök tavasz.
Évszak és kor egymást váltja,
A mit bír enyészni látja,
S bár a multért sir szeme,
Van azért uj öröme.

Nem örülsz-e ! Immár nem bánt
Hiú vágy és küzdelem,
Szenvedély örvénybe nem ránt,
Nem kínoz a szerelem.
Meggzúnt a sok össze-vissza,
Szíved nyugodt, elméd tiszta,
S vidáman megáldhatod
Őszi fényű szép napod.

Ne bánd, hogy már hagyogatnak
A remények hütlenül,
Szép emlékid megmaradnak
S rájok újabb fény derül.
Hány reménynek rabja voltál,
Hányszor hittél és csalódtál !
Egy szép emlék pályabér,
Száz reménynél többet ér.

Ne erőlködj' ifjú lenni,
 Vén szerelmes rút alak,
 Festett hajjal bálba menni . . .
 Jaj csak így ne lássalak!
 Maradj, a mi vagy, csak annak:
 Öreg úrnak, tisztos aggnak,
 És emelje lelkedet
 Az őszinte tisztelet.

Hadd lányodnak, hagyd fiadnak
 Az ifjúság örömét,
 Örömid neked is vannak,
 Csak kezed ne dülje szét:
 Természet, művészet bája
 Lelked gyönyör közt himbálja,
 S kit szeretsz, a hű család,
 Gond mellett, sok élvét ad.

Hát hazád? Egész halálíg
 Lelkesül a honfi-szív;
 Mássá csak a módja válik,
 Maga élve-halva hív.
 Érett észszel, józan fővel,
 Lépést tartva az idővel,
 Ha a nép bölcs véne vagy,
 Szavad tett és súlya nagy.

Hát ne búsulj, hogy öregszel,
 Itt a bor, koczints velem!
 Lánghevétől fölmelegszel,
 Ez hozzád nem hűtelen.
 Bor öregnek éltető nedv,
 Mámor helyett egy kis jó kedv —
 Töltsd színültig a pohárt —
 Néha-néha meg nem árt.

GYULAI PÁL.

HÁT ÚJRA LÁTLAG . . .

Hát újra látlak, régi szép tanyám,
Oh tiszta kis szobái jó szülémnek,
Honnan remények s álmok hajdanán
A messzi nagyvilágba kergetének!
Hát újra látlak, régi szép tanyám!

Oh kis fehér ágy, egykor az enyém!
Avúlt csecsebecsék, ismert virágok!
Régmúlt tavaszról csendülő zenén
Andalg a szívem, hogyha nézek rátok! . . .
Oh kis fehér ágy, egykor az enyém!

Reményem újra bontja szirmait;
Ez emlékek közt érzem folyton-folyvást,
Lelkemben hogy s mint izmosúl a hit,
Mely visszalopja számra a mosolygást . . .
Reményem újra bontja szirmait!

Anyácskám, olyan jó e csönd nekem!
Czirógatod s öledbe hajtom arczom',
S megint gyerekké válva térdeden,
Úgy mondom el sok bánatom s kudarczom'...
Anyácskám, olyan jó e csönd nekem!

Oh el ne hagyj soha, oh el ne hagyj,
Gyászos husz évem egyetlen vigaszsa!
A messzi nagyvilágban csak te vagy —
Lelkem siralmát a ki némitgassa!
Oh el ne hagyj soha, oh el ne hagyj!

A levegőben itten béke száll,
A tiszta égbolt csillagokkal telve,
Im szunnyad a virág, a szél eláll,
És elcsitúl a szív minden keserve . . .
A levegőben itten béke száll!

ADA NEGRI után, olaszból

RADÓ ANTAL.

ARAB MŰEMLÉKEK. *)

E könyv, mely érdekes tartalmával a művészet történetének egy fölötté fontos fejezetéhez nyújt becses anyagot, közönségünk figyelmét még egy különös szempontból is magára vonhatja. Szerzője egy távol keleten hasznosan működő hazánkfia; könyvét derekas magyar levél kíséretében küldte be hozzánk.

Herz bey hivatása szerint építőmester Kairóban, az arab műemlékek gyűjtésére alapított múzeum bizottságának szakelőadója és a gyűjtemény őre. Az egyiptomi arab művészetről már számos jelentékeny dolgozatot tett közzé; legutóbb a *Bulletin de l'Institut égyptien*-ben a «polychromiáról az arab építészetben». A czimben jelzett könyv az említett múzeumban felhalmozott műkincsek Catalogue raisonné-ját nyújtja.

A nem rég elhunyt Iszmail pasa uralkodása alatt, a hatvanas években, Egyiptomban élénk mozgalom támadt az ó- és középkorból az országban fenmaradt művészeti és irodalmi emlékek föntartása, gyűjtése és tudományos ismertetése körül. Régibb időben, úgyszólván, mind e dolgokra nézve szabad volt a vásár. A legbecsesebb tárgyak csak úgy szétszórva heverték, a vandalismus és üzérkedő kapzsiság martalékaivá lettek, nagyrészt el is kallódtak és a tudomány hasznára csak az esetben

---

*) *Catalogue sommaire des monuments exposés dans le Musée national de l'Art arabe*, par Max Herz (Le Caire, 1895). LXVI+187 lap, 8-r.

váltak, ha európai gyűjteményekbe (sok van belőlök különösen a londoni Kensington Museumban) találtak utat. Iszmáil pasa, ki országát minden áron az európai államok színvonalára kívánta emelni, szívesen hajlott európai tudósok, úgymint benszülött művelt tanácsadóinak szavára, kik nagy közgyűjtemények szervezésére hitták föl figyelmét. S ily tárházak fölszerelésére és folytonos gyarapítására nincs ország e föld kerékségén, mely dúsabb alkalmat nyújtana, mint Egyiptom, mely kiapadhatatlan forrása volt azon anyagoknak, melyekkel évtizedeken át európai nagy múzeumaink legérdekesebb szakosztályai megteltek.

Azon ritka feltűnést keltő fölfedezések, melyek a nagy francia egyptologus Mariettenek, a régi Memphis (Szakkára) talajában eszközölt ásatásait jutalmazták, az Ápisz-sírok, a Szerapeum stb., meglepő tartalmukkal legelőször adtak alkalmat azon eszme megpendítésére, hogy az «Egypt for the Egyptians» elvet a régiségek gyűjtésére alkalmazzák. Az Egyiptom földjéből előkerülő őskori kincseket ne engedjék Európába kivándorolni, hogy, mint idáig történt, a Louvre, a British Muzeum, a berlini régiséggyűjtemény stb. készletét gyarapítsák, hanem marasztalják azon országban, a melynek őskori történetéről és műveltségéről tanúskodnak.

A pasa ez eszmét nem csupán tudományos szempontból, országa kulturája érdekében kapta föl, hanem még politikai tekintetek is hozzájárultak azon lelkesedés és áldozatkészség élesztéséhez, a melyekkel az egyiptomi régiségek múzeumát Mariette bey-jel megalkottatta. Állami törekvéseinek egyik célja volt, hogy országa lakosaiban egy egyiptomi nemzeti öntudatot ébresztszen és élesztzen. A jelenkori Egyiptom lakosságának ethnologiai és felekezeti különféleségét romantikus egység révén akarta kiegyenlíteni, egyuttal az ország állami függetlenségét is ez úton óhajtván előmozdítani. Egyiptom lakosai nem arabok, törökök, négerek, koptok, görögök, hanem: egyiptomiak. Mindent elősegített, a mi csakis a legtávolabbi őskorhoz kapcsolható tudatot fejleszthette.

A Mariette bey kezdeményezése 1864-ben a buláki múzeum megalkotására vezetett. Az erélyesen folytatott ásatások dús eredményei rohamosan felgyarapították ez elsőrendű tudósok kezelésére bízott gyűjteményt, melynek tudományos ismertetéséről és földolgozásáról is szorgalmasan gondoskodtak. 1889-ben szerény buláki hajlékából a volt vicekirály gizei

palotájába, a pyramisok tőszomszédságában, költözött a régiségek egyiptomi múzeuma. Nem épen régiségek őrzésére épült eredetileg e palota; háremépületnek volt szánva. Most már e ház termei is szűknek bizonyulnak a halomra gyűlő kincsek befogadására. A szerencsés kezű Morgan, francia tudós, vezetése alá került gyűjtemény számára most már egy újabb épületet terveznek; ennek ékességét bizonyára a Krisztus előtti III—IV. évezredből származó műemlékek fogják tenni, melyeket csak az utolsó évben Morgan hozott napfényre a föld mélyéből.

A történelmi idők ős kezdeteit érintő e törekvések mellett nem szorulnak háttérbe a középkori Egyiptom emlékei sem. E téren első helyen a nem rég elhunyt Ali pasa Mubárek, tudós miniszter kezdeményezésére alapított nagy nyilvános könyvtárt kell megemlitenünk. Az Egyiptom muhammedán műveltsége által teremtett nagy irodalom, a melynek termékei ezer meg ezer becses és ritka kéziratban mindenfelé szétszórva lappangtak, a régiség emlékeihez hasonló módon volt az elkallódásnak kitéve. Laza őrizet volt az, melyet a mecsetek és medreszék vakfjaiban reájok fordítottak. A legritkább darabok, unicumok eltűntek, vagy ha nem tűntek is el, a tudomány számára teljesen kárba veszttek. Létezésökről is ritka ember bírt sejtéssel; rendezve, lajstromozva egyáltalán nem voltak. Elhatározták, hogy a mi még a fenyegető pusztulástól megóvható, megmentik és hozzáférhetővé teszik. Ez irodalmi kincsek számára 1870-ben egy központi könyvtárt alapítottak; a mecsetekben lappangó becses kéziratokat és sokat, a mit magánosoktól megkeríthettek, a Darb el gamámizban levő miniszterium egy mellékszárnnyában berendezett könyvtári intézetben egyécsítették.

Nem épen könnyű dolog volt a vakf-szabályok ellenére a kéziratokat eredeti helyökről elmozdítani és az illető alapítványok speciális kezelése alól elvonni. A nehézségen úgy segítettek, hogy az egész gyűjtemény igazgatását a vakfok miniszteriumának központi rendelkezése alá helyezték. E miniszterium azóta teljes magánkönyvtárak és alkalmilag kínálózó becses darabok megszerzésével szüntelen gyarapítja az országos könyvesházat, mely mostani állapotában a muhammedán irodalom leggazdagabb és legbecsesebb könyvtárának rangjára emelkedett. Körülbelül 20,000 kötet arab kéziratot foglal már

magában; közöttök a keleti kaligraphia leghíresebb műremekeit és az irodalomból fenmaradt legritkább forrás-munkákat; a kéziratoknak csupa czímei és száraz leírásuk a legutolsó évtizedben kiadott katalogusban hét vaskos kötetre terjednek.

A muhammedán műveltség körébe tartozik azon gyűjtemény is, melynek katalogusát az imént Herz Miksa bey hazánkfia tette közzé.

Az arab művészet, különösen az iparművészet emlékeinek sorsa Egyiptomban egészen a hatvanas évekig még siralmasabb volt, mint az ó-koriaké. Kairó régi mecseteiben, sírkápolnáiban, régi épületek romjai között nagy számmal voltak folyvást találhatók; ott heverték az elképzelhető legelhanyagoltabb állapotban. A mennyiben könnyen elhordható tárgyak voltak, az illető épületek őrzésével megbízott lelkiismeretlen egyének jó baksisért könnyű szerrel beleegyeztek eltávolításukba is. Ily módon a legbecsesebb tárgyak magánosok birtokába kerültek; leginkább Európába és Amerikába hordták szét, a hol magángyűjtők és nyilvános gyűjtemények kincseit gazdagítják. Ekkép kallódtak el a mór üvegipar és keramika legbecsesebb emlékei, melyek a legkülönbélebb korszakokból találhatók voltak Egyiptomban. Ez állapotokon 1869-ben segített Iszmail pasa, midőn Salzmann építőmester előterjesztésére az arab művészet még fönmaradt emlékeinek összegyűjtését és együttes őrzését elrendelte. Az új kultur-vállalatnak lelke az építészeti munkáiról híres német Franz bey volt, a mór művészet jelenkori tekintélyei között mindenesetre a legelsőek egyike, kinek a műtörténet e fejezetét tárgyaló kézikönyv (*Die Baukunst des Islam*, 1889, a darmstadti *Handbuch der Architektur* egy része) *Prisse d'Avennes* nagy munkái és Stanley Lane Poole rövidebb vázlata (*The art of the Saracens in Egypt*. London 1888) mellett e téren a legalkalmasabb útmutatóul ajánlható. Az ő buzgalmának és szakismeretének köszönhető az arab művészet kairói múzeumának létesülése. A szépségéről hajdan híres, most már romladozó Hákim-mecset (építve a magát az istenség incarnatiójának hirdető Hákim fatimida khálifa idejében, 1003-ban) erre alkalmas egy szárnyát rendezték be, az arab művészetnek a vandalismus elől még megóvható emlékei számára. Az új gyűjtemény gondozását, gyarapítását és tudományos kezelését a kormány egy szaktudósok-

ból összeállított bizottságra ruházta; Franz, a gyűjtemény első szervezője, volt egyuttal első őre is; 1887 óta nyilvános hivatalaitól visszavonulván, e múzeum vezetése is más kezekre került. 1892 óta Herz bey van az ör teendőivel megbízva.

Az arab művészet múzeuma jelen terjedelmében még nem nevezhető gazdag gyűjteménynek; tényleg alig áll fenn másfél évtized óta. A tárgyak összegyűjtése csak nagy nehézségekkel volt eszközölhető. Fejlődő állapotban van; gazdagságra semmi esetre nem vetekedhetik idősebb testvéreivel, a régiségek gizei tárházával; tárgyai is aprólékosabbak, kevésbé világgraszolók azon nagyszabású gyűjtemény kincseinél. Azonban már most is az arab művészet tanulmányozásának legelőkelőbb forrásait nyújtja. A tárgyak tudományos szempontok, főkép fejlődéstörténeti mozzanatok alapján, anyaguk szerint több csoportba vannak rendezve; ugyanis egy-egy csoportot alkotnak: 1. a szobrászati művek, kőtárgyak (különösen érdekesek a szebilek-nek nevezett régi közkutakhoz tartozók); 2. réz- és bronz-; 3. üveg- és zománczművek (régii mecsetek függő lámpái stb.); 4. fatárgyak; 5. keramika; 6. könyvkötészet. E csoportok nyolcz természet vesznek igénybe; ezeken kívül a folyosókon számos tárgy vegyest van kiállítva. Összesen közel fél ezer tárgy van itt összegyűjtve. Ezeknek katalógusát most Herz bey munkájában találja az érdeklődő közönség.

Nem pusztá meghatározását és száraz leírását nyújtja H. úr az őrizetére bízott gyűjteménynek. Egy terjedelmes bevezetésben igen ügyes és elolvasásra minden tekintetben méltó történelmi átnézetét tárja elénk az arab művészet fejlődésének. Az egyes csoportokat külön értekezésekkel vezeti be, melyekben különös tekintettel van egyrészt a bennök mutatkozó történeti fejlődés mozzanataira, másrészt az arab műtörténet tárgyalásában újabb időben fölmerült szempontokra. Így p. o. gyakran tér rá Gayet thésisére, mely részletes jelenségeket túlzóan általánosítva, különös súlyt helyez az arab művészetnek a kopt és byzanci művészettől való függési viszonyára. Nagy érdeme H. ismertető katalógusa e részeinek, hogy különös ügyet vet azon művészeti mozzanatokra és sajátságokra, a melyek az egyiptomi arab művészet és műipar egyéni jellegét teszik és a mór stílust gyakorló egyéb országok művészeti termékeitől megkülönböztetik. E speciális egyiptomi vonások fejlődésének nagyrészt megvoltak a történelmi okai. Így például Herz reá-

mutathatott volna még Van Berchem Miksa genfi tudós monographiájára is, Egyiptom építészeti emlékeiről a fatimida korszakban. E munkában a svájci tudós igen alaposan mutatja ki az egyiptomi mecset-stilusnak, különösen pedig a mináreteknek megkülönböztető sajátosságait e korszak templomi emlékein, melyek az uralkodó siitaság túlnyomó befolyása alatt, e felekezet hazája, Perzsia építőművészetének sok jellemző vonását kölcsönözte át. (*Notes d'archéologie arabe. Monument et inscriptions fatimites.* Paris, 1891.) A H. fejtegetései során kimutatott azon idegen hatások között, melyek időnként az egyiptomi arab művészetre módosítólag folytak be, egy részlet kiváló módon ragadja meg a figyelmet. A keresztes hadjáratok idején ugyanis a keresztesektől Palesztinában teremtettt építkezési művek is újabb motivumokat vezettek be a muhammedánok alkotó modorába. Még erősebb keresztyén hatások érvényesülnek a török hódítás után. A törökországi mecsetek stílusának megkülönböztető sajátosságai a byzanci egyházi építészetből fakadtak; az oszmán törökség a XVI. század óta a Nilus völgyében is ily stílusú mecseteket alkot, melyeket a régibb modorúaktól szegényebb ornamentikájukon kívül főképen a kupolyák alkalmazása különbözteti meg. A kétféle rendszer összegyúrása miatt aztán az utolsó századokban számos épületen valami vegyes stílus is érvényesül, mely az arab művészetnek teljes hanyatlását jellemzi.

A szerző fejtegetéseit és leírásait a könyve tárgyaúl szolgáló múzeum érdekesebb mutatóványainak képmásolataival kíséri, melyek nagyérdekű könyvének különös ékességeül szolgálnak és tanulságát nagyban gyarapítják.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

É R T E S I T Ö.

Herczeg Ferencz. A Gyurkovits-fiúk. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner.

A leányok szerencsés kiházasítása után most a szapora Gyurkovics-családból a fiúkra került a sor. Szép rendben fölvonúlnak egymás után a gazda, a katona, a képviselő s a háttérben a még csak később érő két diák. Lovagias fiúk, egészségesek, mint a makk, boldog léhaskodók, kiknek soha komoly gondjok nincs s a kik nem érzik azt a válságot, mely osztályukat, a magyar gentryt, fenyegeti. Folyton csak játszanak, az élet napjában sütkéreznek, bohóságokban fürdenek, s mikor elérik a törvényes kort, tálczán hoznak eléjük mindent: jó partit, képviselőséget, rangot, boldogulást, stb. Tejfel-mézszel folyik az ország, melyben laknak, hol táncz, kártya, széptevés, vadászat, zálogházi rövid kellemetlenségek, vidám párbajok, jókedvű kalandok iskolájában nő fel az ember. S a mi még nagyobb szerencse: a fiúknak tagadhatatlanul helyén van a szívök, önkéntelen rokonszenvet érzünk irántok, természetökből minden bohóság mellett is kicsillámlik valami nemes anyag. Nem hiába van czímerökben a fehér macskafej. Van is bennök valamimacskatermészet —: ha buknak is, talpukra állanak. A Bácska egy új Ookotaia, hol még a dologtalan boldogság uralkodik s minden visszasság a tréfa és élcz szögében törik meg. Egy felhőske sem úszik e vidám gentry-világ egén; az író a bajusza alatt mosolyog s ő is vidáman mulat velök s rajtok. Könyvéből igazi hazai illat száll felénk; a magyar dohányfüst-philosophia, csakhogy — salon-cigarettapapírból árad szét. Azt akarom mondani, hogy az író módos, könnyed, formás, ötletes. Más dolog, ha azt kérdeznők mit akar az író e rajzaival? Van-e humorának komoly alapja? Úgy

látszik, most még kedve telik a fiatal kor handabandáinak rajzában, fiatalos ártatlan kalandok tréfáiban; ezekből köt mosolyogva csokrot, hogy átnyújtsa olvasóinak. Határozott temperamentum, ki ennek frissességével akarja pótolni a komolyabb psychológiát. Azért nem is keresi a szervesebben összefüggő mesét, vagy a következetesebb egységes jellemrajzot, melynek minden humoros túlzás mellett valószerű alapja van s szigorú kifejlése. E helyett szerzőnk pillanatnyi genre-képeket vesz föl s illeszt jókedvvel egymás mellé.

Csak hogy a *Gyurkovics-fiúk* e részben némi hátrányban állanak a *Gyurkovics-leányok* mögött. A leányokról szóló mesének volt egy eleven középpontja: a mama, a ki oly csodálatos biztossággal rendezte leányai életkorát, sorsát s oly remekül halásztta nekik a férjeket. Ilyen szerves, összekötő kapocs az újabb elbeszélésből hiányzik. A kapcsolatot és vonatkozást a fiúk történetében egy operette-alak, Janky-Hetvitz báróné tartja fenn, egy «eccentric woman», egy előkelő, szigorú erkölcsű czirkusz-hősnő, a ki a Gyurkovics-fiúkat szemeli ki arra, hogy megdühösítse velök s elválásra kényszerítse férjét, egy vén tábornokot, ki a báróné nagy vagyona miatt nem igen akar tőle elállani. Ennek az alaknak sem igazsága, sem tartalma, sem humora nem olyan, hogy egy elbeszélésnek középpontja lehessen. Az egész alak csak egy rövid tárczára való szeszély, a mely egy hosszabb elbeszélésbe betévedt. Az sem emeli hatását, hogy a katonás nőkről két sokkal sikerültebb croquis is van az elbeszélésben: Jutka kisasszony s a szőke hajú Poldi. Reméljük, hogy ha majd a két legfiatalabb Gyurkovits fiú is felnő s az egyikből nagy komolysága miatt alapítványi jószágok igazgatója lesz, a másikkól pedig zálogházi gyakorlata révén előkelő jogtanár és politikus —: magában történetök meséjében már több tartalom lesz, melynek humora mélyebben fog bevilágítani a gentry-világ sorsába s szövetébe, mint ez a Janky-Hetvitz epizód. Mert a tréfa és humor is annál hatásosabb, minél mélyebb a gyökere.

sz.—

Hunyadi Corvin János 1473—1504. Irta: Schönherr Gyula. Budapest. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1894. (Magyar Történelmi Életrajzok, szerkeszti: Szilágyi Sándor. X. évfolyam 3, 4, 5 füzet.)

A tények kérlelhetlen logikájával ellentétbe jutunk, ha sokat feszegetjük az oly kérdéseket, hogy mi történt volna, ha ez vagy

az a dolog meg nem történik? De néha oly események előtt állunk, hogy nehezen fojthatjuk el e kérdést. Valami természetesnek látszó fejlődésmegszakít a hatalmas véletlen közbecsapása, minden elpusztul, a mit oly erősnek láttunk s a mi mégannyi szépet ígért. Logikátlan kíváncsisággal szeretjük ilyenkor nem történtnek képzelni a kényelmetlen véletlent.

Mátyás csak ötven évet élt, s dynastiát nem alapított. Némelyek azt hiszik, hogy kormányrendszeréből szükségképen következett a hanyatlás. Pedig ő mind végig erős kézzel igazgatta hatalmas birodalmát s nem képzelhetjük-e, hogy a véréből származó uralkodók alatt kikerülhető lett volna a katastropha?

A nagy király Corvint utódjának jelölte ki. Mivel nem lett azzá, életének így is eléggé érdekes történetéből szeretnők kitalálni, hogy mennyiben lett volna méltó utódja?

Az atyai jellemvonások nem tűntek el nyom nélkül Corvin János egyéniségében. Van benne fejedelmi nagyravágyás, harczias szellem s hadvezéri ügyesség. Midőn a félholddal szembe száll, mintha rajta volna, hogy ne hozzon szégyent nevére. Az erély és óvatosság kezdeteivel is találkozunk pályáján. De mind a mellett valami hiányt érezünk, bizonyos légység van benne, úgy látszik, hogy szüksége van támaszra, erősebb törzsre, mely életnedvével táplálja, szóval nem minden ízében uralkodói természet.

Ezt még akkor is állíthatjuk, ha tekintetbe vesszük, hogy fiatalon halt el, hogy törvénytelen szülött volt s hogy máskülönb is nehéz körülmények közé jutott. Mátyás érezte, hogy fiának megválasztása nagy nehézségekbe fog ütközni. «Egyedül Isten tudja — írja élete végén — mit rejtenek az emberek szíveikben, mert ő vizsgálja a szíveket. Mi magunk, halandó létünkre, csak a beszédekből és tettekből ítélhetünk s nem tudhatjuk, mi fog utánunk történni. A többség, úgy lehet, megfélelkezik jótéteményeinkről, s hálátlan-ságában azt választja meg, a ki nekünk s az országnak halálos ellensége.» El is követett mindent, hogy Corvin hatalmát emelje. Csak kár, hogy a hatalmas király otthonában más is uralkodott. Beatrix eselszövényei akadályozták a király törekvését. De a király halála előtt Beatrix is jónak látta a jó anya szerepét játszani Corvinnal szemben, mi arra mutatott, hogy Mátyás fiának reményei nem hiába valók.

A cseh királylyá választás már elő volt készítve, már össze volt hívva a magyar királyválasztó országgyűlés, midőn Mátyás hirtelen halála új fordulatot adott a dolognak.

A királyválasztó országgyűlésen két körülmény volt döntő hatása. Corvint a köznemesség támogatta s ez vezetők híján nem volt elég erős az oligarchiával szemben. Ulászlót azonban nem csupán gyöngesége ajánlotta az oligarchiának, hanem az a körülmény is, hogy cseh király és a lengyel korona örököse volt. E hatalmas államszövetség reményével szemben mit nyújthatott Corvin? Bármennyi része volt az egyéni érdekeknek a választók pártfoglalásában, alapjában véve mégis az államfentartó gondolat győzött. Hozzájárult még az, hogy Corvin pártvezérei hatalmába kerülve, Szlavóniába akart menekülni, a fegyveres ellenállás szervezése végett. De útközben Báthori István és Kinizsi Pál csúfosan megverték. A könnyelmű vállalat megfosztotta Corvint a trón elnyerésének utolsó reményétől is. De kezében volt a korona, s még annyi hatalma maradt, hogy a győzők alkuba bocsátkoztak vele. Corvinnak átadták Boszniát és Szlavóniát fejedelmi címmel s örökös horvát bánnak ismerték el. Ulászló is megerősítette e szerződést, midőn Corvin lemondott a sziléziai herczegségekről, Troppau kivételével. A koronázáskor Mátyás fia vitte a koronát Ulászló előtt. Ekkor azt remélte, hogy Bosznia királya lesz. De a horvát és szlapon rendek ellenzése s az udvari párt áskálódása miatt nem lehetett végrehajtani a szerződést. Corvinnak meg kellett elégednie a szlavoniai fejedelmi címmel s meg kellett tűrnie, hogy a reá bízott országrészek kormányzatát bánokra bízák.

Természetes, hogy így nem maradhatott nyugodtan. A beálló zavarok alatt megtámadták örökségét, címét s szerzett jogait. 1493 elején visszaadta Ulászlónak a reábízott országrészeket s csak a szlavoniai hercegi címet tartotta meg.

Ugyanez évben meg kellett nyugodnia a Blanka Mária milánói herczegnővel még atya életében megkötött, de végre nem hajtott, házasságnak megsemmisítésében.

Egyelőre vége volt a fejedelmi álmoknak. Az öröksége ellen támasztott birtokpercek miatt nagy veszteségeket szenvedett. Kárpótlást és hatáskört keresett. 1495 elején lemondott a fejedelmi címéről s Ulászló kinevezte horvát-szlapon bánná. Ekkor a Bakócz ellen küzdő ellenzékhez csatlakozik, mivel a telhetetlen főpap őt is kizsákmányolta. 1496-ban nőül vette Beatrixet, Frangepán Bernardinnak, a délvidéki elégületlenek vezérének, leányát. A Corvintól és Frangepántól támasztott fölkelést leverte a király kormánya, de a vezéreket nem merte felelősségre vonni. Corvin külföldön is keresett támaszt s 1497 elején fölvétette magát a velencei nemesek

sorába. De Bakócz bosszúja nem maradt el. A király 1498 elején megfosztotta Corvint a báni méltóságtól. Corvin most az 1498-iki országgyűlésen lépett föl Bakócz ellen. Ügyviselői zsarolással és a hivatalok elárúsításával vádolták az esztergomi érseket s kívüle másokat is. Corvin föllépése nagyobb súlyt adott a nemesség követeléseinek, de Bakócz helyzetét meg nem ingathatta.

Még sem látszott tanácsosnak Corvint végleg elkeseríteni. A király 1498 októberében oly föltételék alatt, melyek Corvin hűségét s a királyi jogokat biztosították, elismerte a herceget Horvátország és Szlavonia örökös bánjának.

Még inkább javult helyzete, midőn Szapolyai halála után Geréb Pétert, Corvin jóindulatú rokonát választották nádorrá. Birtokigényeit most kedvezőbben intézhette el. 1501-ben átadta Ulászlónak a troppai hercegséget, a király ezért bőven kárpótolta a bánt magyarországi birtokokkal.

Corvin eljárva báni hivatalában, erélyesen védelmezte a határt a török ellen. Az öreg Iszkender pasa, ki már Mátyás ellen harczolt, azt írta Corvinnak: «Ha te úr vagy és úrnak fia, nekünk is van néhány száz emberünk, a kikkel kárt okozhatunk nektek, ha barátira van szükséged, minket megtalálhatsz, ha ellenségre, akkor is itt vagyunk.» Corvin ellenség maradt.

1501-ben Ulászló megkötötte a szövetséget a pápával és Velenczével. A budai hadi értekezlet Corvint jelölte ki a Bosznia felől tervezett támadás vezérévé. Corvin ez év végén Jajcza alatt jelentékeny győzelmet aratott a törökön.

Geréb nádor halála s a király egészségi állapotának hanyatlása új erőre élesztették Corvin vágyait. Úgy látszott, hogy a nádorságot akarta, mint lépcsőt, mely a trónra vezette volna. De Perényi lett nádor s Corvin hamarabb halt meg, mint Ulászló.

E rövid kivonatban az előttünk fekvő munkának több érdekes részét nem is érinthettük. A fiatal szerző jól oldotta meg föladatát. Alaposan és helyes módszerrel dolgozott. Munkája bő levéltári anyagot értékesít. Ki kell emelnünk Corvin bonyolult birtokviszonyainak ismertetését. Ezeknek ismerete nélkül bajos volna eligazodnunk Corvin szervezetkezéseinek s összeütközéseinek történetében. A nagy anyag világosan van elrendezve, az előadás élénk s eléggé tárgyyszerű. Egy életrajz legfőbb szépségét a kor viszonyainak igazán történeti fölfogásában s a hősnek lehetően határozott jellemzésében keressük.

A mi irodalmunkban pedig gyakori az a hiba, hogy a korrajz

és a jellemzés árnyalatait elmossák a szónokias bőbeszédűség árai. Pedig mennyivel többet ér egy jó adat a maga helyén, mint a sujtasos beszéd. Azért dícsérjük a szerző tárgyyszerű előadását s szeretnők, ha megerősödne ebbeli törekvésében, mert itt-ott ő is hódol a határozatlan általánosságok divatjának. Például ezt írja: «A renaissance szelleme által szentesített egyéni szabadság Mátyás királynál teljesen a nemzeti célok szolgálatában állott; teremtményeinek csak arra szolgált, hogy korlátozás nélkül elégíthessék ki saját önző, kicsinyes érdekeiket.» Már most kétségtelen, hogy van bizonyos kapcsolat a renaissance szelleme s Mátyás kora közt, de ha így vesszük e kapcsolatot, mit tegyünk azzal a sok önzéssel és hálátlansággal, melyek már az őskorban is előfordultak s még a barokk-korszakban sem veszték ki egészen?

Különben Corvin jelleme elég következetesen van feltüntetve Schönherr könyvében.

Ez nem csekély érdeme a szerző ez első nagyobb munkájának. l.

Kuno Fischer, Shakespeare und die Bacon-Mythen, Festvortrag. Heidelberg, 1895. 84 l. Ára 1 mk. 60.

Ma holnap ötven esztendeje, hogy a Shakespeare-Bacon-elmélet, a XIX. századnak e legképtelenebb hóbortja, megszületett. A művelt nagy közönség, úgy látszik, se Európában, se Amerikában nem igen csatlakozik ez elmélethez, de az irodalomban már több száz kötetre megy azon munkák száma, melyek Bacon mellett vagy Bacon ellen foglalnak állást. Az elmélet magva igen egyszerű: Shakespeare összes drámáit és egyéb költői műveit lord Bacon, korának egyik legnagyobb tudósa és legszellemesebb embere írta, mert Shakespeare, a neveletlen, műveletlen, tudatlan paraszt nem írhatta e genialis műveket. De Bacon, első sorban magas politikai és udvari állásánál fogva, nem szerepelhetett a XVI. századi Angliában mint drámaköltő; azért Shakespearenek, e közepszerű színésznek és ügyes üzletembernek neve alatt hozatta darabjait színre és a könyvpiacra.*) Ez okoskodást a Bacon-elmélet hívei

*) Es a stratfordi szegény legény bele is kontárkodott a tudós lord műveibe, melyeknek ismeretes anachronismusai (például: Aristo-

oly magától értetődőnek és természetesnek tartják, mintha az volta-kép külön bizonyításra nem is szorulna. Vagy nem magától értetődő-e a következő következtetés: A Shakespeare-féle darabok a költészetnek legbámulatosabb remekei, melyeket csak korának legnagyobb embere írhatott; e kor legnagyobb embere Bacon volt; tehát —? És mégis, e «természetes» dolog nem igen tet-szett az elvakult közönségnek, s így a Bacon-elmélet hívei mégis csak kénytelenek voltak nézetüket lehetőleg bizonyítékokkal is támogatni. E «bizonyítékok» egy kissé sajátyszerűek, úgy, hogy a logika elemeiben jártas emberek egyáltalában nem hajlandók azok-nak «bizonyító» erejét elismerni; de a Bacon-hívók nem törődnek a «százados előítéletekben sínlődők» elvakultságával: erélyesen tovább építik légváraikat, mind félelmetesebb igényeket támasztva a közönség józan eszéhez és eleven képzeletéhez.

A fáradhatatlan iskola utolsó szóvivője, Bormann Edwin, legújában egy hatalmas kötetben végleg hiszi elintézhetni az egész kérdést. E kötet címe: *Das Shakespeare-Geheimniss* (Lipce, 1894). És vajon miben áll ez a titok? A dolog nagyon egyszerű. Bacon, szerző fölfedezése szerint, korszakos föladatát, «a tudomá-nyoknak nagy megújítását», kétféle alakban oldotta meg: megírta tudományos prózában, latin nyelven, a saját neve alatt; ez az *Instauratio magna*, melynek a *Novum organon*, egyik alkotó része; — de megírta egyúttal költői alakban is, angol nyelven, szín-művekben, melyeket «Shakespeare Vilmos» álnév alatt tett közzé. Nemcsak rendszerének fő gondolatait és számos lényeges meg lényegtelen részletét burkolta az úgynevezett «shakespearei» drámák cselekvényébe és alakjaiba; hanem kétségtelen, hogy e szín-műveket egyenesen és egyes-egyedül csak azért írta, hogy teljes rendszerét, ennek összes részleteivel együtt, «parabolikus» mezben juttassa az utókorra. Így tartalmazza például a *Vihar* Bacon tanait

---

teles a trója háború idején, a dob *Coriolanus*ban, az ütő óra *Julius Cæsar*ban, az ágyúk *János király*ban, az oroszlánok az Ardenneken stb.) természetesen Shakespeare-től származnak. De hogy *A két veronai nemes*ben hajón útnak Veronából Milanóba, vagy a cseh tengerpart a *Téli rege*ben Bacon bámulatos tudományának bizonyítékai; mert a nagy kanczellár jól tudta, hogy valamikor csatorna volt Verona és Milano között és ismét valamikor a cseheknek birtokaik voltak az Adriai tenger mellett! Hogy is juthatott volna az a tudatlan Shakes-peare ily mélységes tudás birtokába

a szelekről és egyúttal a Pan-mythos megalakítását; *Hamlet* a nagy tudós anthropológiájának «parabolikus» dramatizálása, a *Felsült szerelmesek* nem egyéb, mint Bacon optikájának teljes rendszere stb. És ezt Bormann a legapróbb részletekig bizonyítja, szókat, sorokat és mondatokat vetve össze e darabokból és Bacon munkáiból. Természetes, hogy most már Bacon tudományos jelentőségét is sokkal mélyebben értjük, miért is Bormann a maga álláspontjáról méltán mondhatta, hogy Kuno Fischer ugyan kitűnő könyvet írt Baconról (*Francis Bacon und seine Nachfolger*, Lipcse, 2. kiad. 1875), de arról sejtelve nem volt, hogy «a tudományoknak nagy megújítása az úgynevezett Shakespeareben található».

E megjegyzés bírta rá Fischert, hogy az új elméletről nyilatkozzék. A Bormann vádjához mérten a következő kérdésre keresi és adja meg a feleletet: Írta-e, írhatta-e Bacon a Shakespeare-féle darabokat? E kérdésre a leghatározottabban nem-mel felel, mit különben előtte már mások is tettek. Így már Carlyle is mondta Ms. Delia Baconnak, az új hóbort valódi anyjának: «Bacon ép oly könnyen teremthette a földet, mint a *Hamletet*», és James Spedding, Bacon munkáinak nagy tudományú, kitűnő kiadója, kijelentette, hogy «bárki írta is Shakespeare műveit, egy ember bizonyosan nem írta azokat, és ez Bacon».

Fischer, ismeretes módszerével, pontosan és lépésről-lépésre vizsgálja mindazokat az adatokat, melyeket Bacon szerzősége mellett fölhoztak, és kimutatja, hogy azok vagy semmit se, vagy épen az ellenkezőjét bizonyítják annak, a mit bizonyítaniok kellene.

A Bacon-hívők mindennek előtt nagy súlyt fektetnek azokra az adatokra, melyek «kétségtelenné teszik», hogy Bacon költő volt, a ki költői műveit nem a saját neve alatt adta ki. Lássuk e döntő jelentőségű adatokat. Londonban 1867-ben találtak egy régi kéziratot, melyben a XVI. századi angol írók némely művei vannak másolva; így például Bacontól egy ünnepi játék (*A conference of pleasure*), melyben a szerző a bátorságot, a szerelmet és az észet dicsőíti, hogy végül Erzsébet királynét magasztalja, a ki mind ez erényeknek birtokosa. E kézirat első lapján áll a kötet tartalomjegyzéke és e jegyzékben többek közt «II. Rikhárd» és «III. Rikhárd» is, alább pedig ismételve e két név: «Francis Bacon» és «William Shakespeare». Hogy e kéziratot ki írta (Bacon semmi esetre se írta) és hogy mikor írták, az nem bizonyos; de annyi bizonyos, hogy a czímlapnak e följegyzéseiből csak igen hiszékeny és elvakított ember következtetheti, hogy Bacon írta a két Rikhárd-tragédiát.

Midőn Essex, Bacon kedves embere, 1600-ban bajba keveredett, Bacon a királynét elnézésre akarta bírni barátja iránt. E célra, mondja ő maga, «írtam egy sonettet, bár nem tartom magamat költőnek (*though I profess not be a poet*)». Ezt a mondatot a Bacon-hívők így fordítják: «bár nem vallom be, hogy költő vagyok», mert szerintök ő titokban költő volt, hisz ő írta Shakespeare összes munkáit! — Essex 1601 február 8-án lázadt föl a királyné ellen. Előtte való nap előadattak az összeesküdtek egy *II. Rikárd* című régi darabot (*old play*), melyet a színészek már nem ismertek, miért is nagyobb díjat kaptak az előadásért. Ez természetesen nem lehetett a Shakespeare drámája, mely 1597-ben jelent meg, tehát nem volt «régí darab» és különben sem forradalmi irányú, mint az a régi darab, melyet Essex ép ez okból adatott elő hívei számára. Ez eseményre célozva meséli utóbb Bacon, hogy «egy dologban, mely az Essex pörével bizonyos rokonságban volt, meg kell emlékezni egy feleletetről, mely tőlem származott, de akkor másnak neve alatt lett ismeretessé». E nyilatkozatát a Bacon-elmélet hívei így fordítják: «Ez időből megemlékezem egy feleletetről, oly ügyben, mely a lord dolgával bizonyos rokonságban volt, és mely, bár tőlem származott, másnak neve alatt lett ismeretessé»; ez az «ügy» a Baconisták szerint, az a régi (nem Shakespeare-től származó!) *II. Rikárd*-tragédia, melynek tehát Bacon a szerzője! És midőn a királyné halála után VI. Jakab, a ki Essex gróft szeretete, lett Anglia ura, Bacon tudatni akarta vele, hogy ő is jóakarója volt a szerencsétlen lordnak, kinek érdekében ünnepi darabot és sonettet is gyártott; azért azt írja Davies Jánosnak, a ki Jakab király környezetében volt, hogy «legyen jóakarattal titkos költők iránt,» a mit Davies bizonyára rögtön és a szükséges magyarázatokkal tudtára adott Jakabnak. De a Bacon-hívők itt is Shakespeare drámáira gondolnak, melyekkel Jakab király bizonyára mit sem törődött. És egy francia író, Villemán, kifejtette (*Un problème littéraire*, 1878), hogy Bacon VII. Henrik történetét csak azért írta meg, hogy a *III. Rikárd* és *VIII. Henrik* közti hézagot kitöltse, pedig tény, hogy Bacon Anglia történetét VII. Henriktől I. Jakabig akarta megírni és nemcsak VII. Henrik történetét írta meg, hanem belefogott VIII. Henrikébe is. Villemán azonfölül nagyon föltűnőnek találja, hogy Bacon e művében sokszor fordulnak elő a «tragédia, szerep, jelenet, színész» stb. kifejezések, a mi bizonyítja, hogy Bacon drámaköltő volt. Ily okoskodással valószínűen a világ legtöbb történetírójáról (első sorban például Macaulay- és

Mommsenről) lehetne állítani, hogy titokban színműveket írtak, mert a fönti képes kifejezések számos történeti műben s különösen a nevezett írók műveiben igen gyakoriak.

Íme, a Bacon szerzőségét bizonyító «tényleges adatok». De Bacon élete is gazdag bizonyító adatokban. A nagy kanczellár sok adósságot csinált, s egyszer majd hogy be nem csukták — tehát ő írta a *Velenczei kalmárt*; és Bacont megcsalta a felesége — tehát ő írta az *Othellot* (igaz, hogy ez 1622-ben jelent meg, Baconné hűtlensége pedig 1625-be esik, de az ilyen apróság mit sem nyom a latban); és Bacon lebukott az emberi méltóságok legmagasabb polczáról — tehát ő írta azokat a shakespearei darabokat, melyekben Aragoniai Katalin, Buckingham, Wolsey s egyéb bukott nagyságok szerepelnek. Igaz, hogy e darabok mind jóval öregebbek, mint Bacon bukása (1622), de az ily jelentéktelen mozzanatok nem másíthatják meg a «kétségtelen» eredményt!

A Bacon-elméletnek Shakespearere vonatkozó okoskodását teljesen mellőzi Fischer, és méltán. Kevés elvetemedett gonosztevőről mondtak még annyi rosszat, mint a mennyit e jeles tudósok a világnak egyik legnagyobb költőjéről állítottak, és csupán azért, hogy munkáit elvitathassák tőle. Ellenben Bacon, szerény véleményök szerint, egy magaslapon áll magával az Úristennel, hisz egyes Bacon-hívők szerint a nagy lord, saját művein kívül, nemcsak Shakespeare összes munkáit írta meg, hanem Marlowe és Montaigne (ó!), Green Róbert és Peel György, sőt Spenser Ödön összes munkáit is. És mily módszerrel, mennyi prókatori furfanggal, a világos tényeknek és adatoknak mily merész eltagadásával vagy képtelen elferdítésével jutnak e meglepő eredményekhez! Ily eszközökkel mindent be lehet bizonyítani és én részemről a Baconisták hallatlan módszerének segélyével minden perczen hajlandó és kész vagyok, «kétségbe vonhatatlanul» bebizonyítani, hogy Petőfi Sándor összes munkáit Kossuth Lajos írta! Hogy is lehetett eddig is bármilyen jót, okosat vagy tisztességeset föltételezni erről a Petőfiről, a ki soha semmit se tanult, soha valamire való hivatalt nem viselt, erről a kicsapott diákról, megbukott színészről, szökött katonáról stb. Ellenben Kossuth Lajos, államférfiúi és történeti nagyságát nem is tekintve, korának egyik legműveltebb és legtanultabb embere volt, a ki sok nyelvet tudott, sokat utazott és nagy tapasztalatokra tett szert stb., és a ki természetesen nagy politikai és világtörténeti szereplésénél fogva nem találhatta méltóságával megegyeztethetőnek, hogy mint érzékeny, humoros és népies

dalok szerzője szerepeljen. Fölfogadott tehát egy Petőfi Sándor nevű, állás nélkül szűkölködő csavargót, ki neki költői művei számára, természetesen jó pénzen, átengedte a nevét. Ez oly világos és természetes, hogy minden gyerek megérti; de ezek az elvakult magyarok görcsösen ragaszkodnak a képtelen Petőfi-mythoshoz és még ma is azt hiszik, hogy ez a szegény legény írta, írhatta a lyrai költészetnek bámulatos bájú remekeit! Az adatok, melyekre e téves hitöket alapítják, természetesen mind semmisek, hisz Kossuth és Petőfi fölhasználtak minden lehető eszközt, hogy a közönség a való tényállást meg ne tudja. Arany János és Salamon Ferencz kétségtelenül Kossuth megbízásából írták Petőfire vonatkozó verseiket és cikkeiket, azok a jeles írók pedig, a kik legjobban tudhatták és ismerhették az ide vágó dolgokat, mert nem akarták agyon compromittálni Petőfit, hallgatnak. A továbbiakra lásd a Shakespeare-Bacon-irodalmat, melyneksegélyével a Kossuth-Petőfi-kérdést bámulatos könnyűséggel meg lehet oldani . . .

De térjünk vissza Fischer könyvéhez, melynek utolsó fejezetében szerző fölveti azt a kérdést, hogy Bacon vajon hogyan ítélte Shakespeareről. Hogy a kancellár e legnagyobb kortársát ismerte, legalább tudott róla, ezen alig kételkedhetni, mert hiszen Shakespeare egyes darabjait a királyné előtt is adták. Hogy e darabok szerzőjével sokat törődtek-e az udvarnál, az persze más kérdés. Spedding azt az érdekes adatot hozza föl, hogy John Chamberlain és Dudley Carleton levelezésében (1598—1623) a kor legfontosabb és legapróbb dolgairól, az irodalom újdonságairól, az udvari színi előadásokról stb. bő értesítés található; de Shakespeare neve e levelezésben egyetlen egyszer sem fordul elő, és midőn Southampton lord 1608-ban Burbadge és Shakespeare valamely ügyét ajánlja Ellesmere kancellárnak, megjegyzi, hogy az utóbbi neki jóbarátja és több jeles színmű szerzője, de siet hozzátenni, hogy a kancellárhoz nem illenék, azokat a helyeket fölkeresni, a hol e színművek a tömeg fülét mulattatják. A magasabb osztályok csak kivételesen érdeklődtek a színházak iránt, a darabok szerzőivel pedig egyáltalában nem törődtek se ők, se a színházi közönség. Bacon azonban bizonyosan ismerte Shakespeare több színművét és talán magát a szerzőt is, de se azokról, se erről nem volt kedvező véleménye. Épen 1623-ban, midőn Shakespeare műveinek első teljes kiadása megjelent, nyilatkozott Bacon a színházról általában és korának színházáról különösen. Ítélete: hogy a színház az ó-korban nemesítő és művelő hatással volt a közönségre, manap azonban rontó befolyást gyako-

rol a népre: *disciplina theatri plane nostris temporibus neglecta*. Hogy ez ítéletben Shakespeare benfoglaltatik, kétségtelenné teszi ez ítélet egyetemessége, mely alól kivétel nincsen. Bacon tehát nem ismerte föl Anglia legnagyobb költőjének nagyságát, sőt lenézte ennek műveit, a miben tanítványai, Hobbes és Locke, nyomdokaiba léptek. Úgy vélekedhetett Shakespeare-ről, mint Voltaire, a ki egy századdal Bacon halála után (1726) került Angliába és előbb «ré-szeg vadat», utóbb pedig «durva bohóczot» (*l'histrion barbare*) látott Shakespeareben. És Baconról bizonyítgatják, hogy ő írta az «úgynevezett shakespearei» drámákat! Mit szólna a büszke lord-kanczellár, ha e becsületsértő, aljas vádról tudomást szerezne!

h. g.

Kabos Ede. Por. Tárczák, drámai formák. Buda-Pest, Singer és Wolfner.

Az író első tárczagyűjteményének czíme volt *A koldusok*. A mostanié *Por*. Az első címnek volt valami symbolikus jelentése; de a másodikat nem tudjuk eltalálni. Rejtett önbírálat akar-e lenni, vagy a tárczák tartalmára vonatkozik? Úgy látszik, egyszerűen divatos cím; mert ma az ilyeneket szeretik: «por, aszfalt, korom», mint hajdan meg ezt: «estikék, harangvirág, nefelejtsek» stb. stb.

A kötet azonban többet ér a címénél; a címlapon legalább is ez állhatna: *Forgácsok*. Olyan forgácsok tudniillik, melyeket a szerző írói műhelyéből a közönség közé kidobott. Mert végig lapozva a könyvet, önkénytelenül is az az érzetünk támad, hogy szerzője becsvágyó ember. ki még többet akar, mint a mennyit e gyűjteményében nyújt. Ezt mutatja a kötet nyugtalansága is. A tárcza formája váltakozik benne drámai jelenetekkel s az egyes darabok hangulata, stílusa is nagyon különböző. Egyszer durva korommal rajzol, majd lágyabb színeket vegyít elbeszélésébe, most érzékeny és pathetikus, aztán ismét egy skeptikus philosophus enyelgésével csap át bibliai történetekbe, vagy ereszkedik párbeszédbe az Úristennel. Hol hangulatot keres, hol valami eszmét vet föl s ha a gondolat talán nem is nyom sokat, legalább különös formába akarja öltöztetni.

A hangulatok s törekvések e különbözősége eleven szellemre enged következtetést, kinek jövője attól függ, mennyire tud műve-

lődni s a közönséges tárczabölcseségtől s gondolataiban s érzelmeiben a fontoskodó ürességtől szabadulni. — Az egyes darabok értéke igen változó. A leggyöngébbek egyike mindjárt az első rajz, melynek igen szeretetre méltó címe: *A gyilkos és a tolvaj*. Két rokon, a kik az iskola padjaitól versenyeznek egymással, s kiket a végtelen írgység hajt, hogy mindenről megfélekedzenek, azon az egyen kívül, hogy egyik a másiktól el ne maradjon. Milliomos is lesz mind a kettő. De mily áron? Az egyik gyilkos lesz, a másik tolvaj, de úgy, hogy a törvény keze el nem érheti. — A szerző egy rembrandti képet akart festeni, de elfeledte, hogy a koromra korommal nem lehet rajzolni. A *Következő pillanat*nak jó az alapgondolata, s elég humoros a kivitele is. Hory Benedek a hőse, ki mindig a következő pillanat szerencséjére számít. «Megleste játékbán, életben, mindenütt az ismétlődő balszerencsét s miután kiszámította, hogy a következő pillanatnak meg kell hoznia a szerencsés fordulatot, nyomban actióba lépett.» Mikor aztán egyszer megfogta a szerencsés pillanatot, de azt kellenél tovább szeretné húzni, rajta is beteljesedik a végzet. Azóta Hory Benedek újra beállt «magánzónak» s lesi megint éberén az utcán, a tőzsdén, az életben a szerencsés pillanatot . . . S Hory Benedek egy elég mulatságos rajz keretében jelenik meg előttünk. A szerző bizonyosan akárhány kisebb dolgát többre fogja becsülni ennél. Mi pedig ezt szellemeobbnek tartjuk, mint Tamássy György monologját az Istenhez, vagy Pierot párbeszédét Belzebubbal. Alapgondolata nem elcsévelt s nincs is némi humoros pszichologiai igazság nélkül. Első gyűjteményéből egy pár gyermek-jelenetet is átvett a szerző e kötetébe. Az alvó kis Góliát úr rajza csinos, de a Sáska kisasszonyban zavart okoz a tettetett naiv hang, mely az egész tárczán átvonúl. Elég színes rajz a *Lót* című, a mint a patriarcha bűnös feleségével a pusztuló Sodomából elfut. Ha franczia ember beszélné el, több iróniát, elevenebb szellemet vegyítene beléje. — A drámai képek közt a legjobb az első: *Az első halál* című. Ezsaiás vámos haldoklik, a kit a názareti megváltott. Kíváncsian állják körül az ismerősök, hogy megtudják a megváltás után is fáj-e még az embernek a halál. Az egésznek pointe-je az egyik vendég szavaiban rejlik: «Én azt hiszem, hogy az emberek sohasem fogja elárúlhatni, hogy megvannak-e váltva.» Rossz szójátékkal különben azt mondhatnók, hogy nem csak a pointe-ben van kétség, hanem maga a pointe is kétséges. Egy nagyobb drámai kísérlet, egy két-felvonásos színmű, *Révben* című, is van e kötetben. Drámaiság hiányában nem tarthatta magát a

színpadon; a szerző azonban tart rá valamit, mert gyűjteményébe fölvette. Nem fogunk csalódní, ha fölteszszük, hogy különösen a színmű egyik alakja, Brand Magda, kedveért nyomatta ki. Valóban jobban illett volna egy kis elbeszélés keretébe foglalni, mint drámai alakká tenni.

Így hát sokféle van a kötetben s rövid megjegyzéseinkből is láthatni, mennyi különböző hangot kísért meg a szerző. S ha könyvében még kevés a színbor s sok a must, minden attól függ, ki-forrja-e magát. A jelen gyűjteménynél érezzük, hogy nem végeztünk a szerzővel. A mint könyvét végig lapozzuk, hozzáteszszük: «lás-suk a következőt».

v.

Berthold Litzmann: Das deutsche Drama in den literarischen Bewegungen der Gegenwart. Hamburg und Leipzig. 1894. 2. kiadás. 1895. 216 lap. Ára 4 Mk.

E kötet tizenhat fölolvast tartalmaz, melyeket a szerző 1893-ban a bonni egyetemen tartott. E körülménynek tulajdonítható jó részben, hogy e könyv a német kritika részéről általában nagyon kedvező fogadtatásban részesült, mert a közvélemény, bizonyára helyesen, nagy érdemül tudta be szerzőnek, hogy a legmodernebb irodalmat is egyetemi tárgyalásra méltónak tekintette. Egészen tárgyilagosan vizsgálva a könyvet, készségesen el lehet ismerni a szerző képzettségét és buzgalmát, de sikerültnek bajosan tekinthetni művét. Hiányzik belőle a határozott álláspont, zavarosak vagy legalább homályosak æsthetikai elvei, ítéletét pedig alig lehet minden egyes esetben aláírni.

A kötet voltaképp két részre oszlik; az elsőben (I—V. fölolvast) tárgyalja szerző a német irodalom állapotát az 1870-iki nagy háború, illetve a német nemzet fényes győzelmei után; a másodikban jellemzi a legújabb irodalmat, nevezetesen Wildenbruch Ernőt, és a mai forradalmi költői nemzedéket, Ibsen befolyását, Hauptmann Gellértet és Sudermann Ármint. Egy rövid végszó a német irodalom jövőjéről elmélkedik. A második rész tartalmazza a munka voltaképi tárgyát; de megjegyzendő, hogy a szerző az anyag teljességére nem törekedett; tekintélyes és népszerű drámaköltők, mint Greif Márton, Krause Henrik, Wilbrandt Adolf, Voss Rikárd, Fitger Artúr, Anzengruber Lajos, Fulda Lajos, stb. teljesen hiányza-

nak, úgy hogy a jellemzett írókat irodalmi irányok vagy iskolák képviselőinek kell tekintenünk. Hogy a színházak «mindennapi kenyérét» ionorálja, szintén hiány; a francia befolyás is több figyelmet érdemelt volna.

Meggyőződésem szerint legérdekesebb a munka első fele, melyben a szerző az 1870-diki háború hatását a német irodalomra tárgyalja, illetőleg kifejti, hogy azok nagyon csalatkoztak, a kik e háborútól az irodalom, első sorban a költészet fölvirágzását várták. Mert tény, hogy ezt sokan várták, — szerző nem kérdi, hogy helyesen-e vagy sem, mert ő is e «sokak» közé tartozott, — és tény, hogy ezek a hetvenes és nyolczvanas évek irodalmával nem voltak, nem lehettek megelégedve. Litzmann ez ítélete indoklására kifejti, hogy a hazafias lyra, melyet a háború érlelt, igen gyöngye s messze mögötte maradt az 1813-iki szabadságharczok hatása alatt létrejött lyrának; hogy eposz, melyre pedig a kor igen alkalmas volt (?), egyáltalában nem jött létre; hogy a regény, még legünnepeltebb képviselőiben (Freytag, Ebers, Spielhagen) sem alkotott újat, sajátosat, a nagy korhoz méltót; végre, hogy a dráma terén valóságos hanyatlás állott be: a színpadokon a francia comédie és az Offenbach-féle operette uralkodott, a német eredeti productió (melynek képviselőjeül Lindau Pált tekintti és lehordja) minden tekintetben silány és nemzetietlen volt; végre, hogy e korszaknak mindössze csak két figyelemre méltó és öröndetes eleme érdemel általános elismerést: Wagner Rikárd térfoglalása az egész országban és a nemzet legszélesebb rétegeiben, és a meiningeni színtársulat működése, mely (némely gyöngéi mellett is) a magasabb irányú tragédiát ismét életképessé és a szó legjobb értelmében hatásossá, azaz vonzóvá, népszerűvé tette.

E fejtegetésekben sok az igaz és találó megjegyzés, bár szerző, hogy alaptételét jobban kidomboríthassa, itt-ott erősen túloz, sőt el nem fogadható ítéleteket kockáztat. Így például nem igaz, hogy a hetvenes évek lyrája kevésbbé értékes volna mint a német szabadságharczok megfelelő költészete — más jellegű, de épen nem csekélyebb értékű; azon véleményében sem osztozhatom, hogy a német regény nagyon hanyatlott, sőt hogy Freytag, Spielhagen és Ebers maguk is 1870 után kevésbbé sikerült műveket írtak volna, mint 1870 előtt, — nem is tekintve a szerzőnek azt a ravasz cselét, hogy egyéb újabbkori német regényírókat, kétségtelenül a csattanósabb hatás kedvéért, egyszerűen agyonhallgat. De a dolog lényegét tekintve tagadhatatlan, hogy a nagy háború nem eredményezte a

német költészetnek egy újabb fénykorát; csak az a kérdés: igazuk volt-e azoknak, a kik a háborúnak ilyen hatását várták? Az iskolákban azt szokták tanítani, hogy a nemzetek irodalmi fénykora összeesik az illető népek politikai virágzásával. Nem tekintve azt, hogy e tétel, ez általánosságában, nem áll, mert nem illik például se az olasz, se a német, se a magyar, s bizonyára sok más nemzet irodalmára sem; mindenesetre föl kellene vetni azt a kérdést, hogy nagy politikai fölvirágzás ténye-e az utolsó német háború? s vajon nem mutatkozik-e egy ily tagadhatatlanul hatalmas világtörténeti eseménynek hatása manap egészen más irányban és a nemzeti élet egészen más elemeiben, mint épen a költészetben? Ezeket a kérdéseket föl sem veti Litzmann, hanem megelégszik annak a kifejtésével, hogy várákozásában csalódott, és hogy e tételének nagyobb súlyt kölcsönözzön, sokkal kedvezőtlenebb képét adja a legújabb német költészetnek, semhogy a tárgyilagos bíráló ítéletéhez szó nélkül hozzájárulhatna. Tény, hogy a német költészet 1870 óta nem hanyatlott, és tény, hogy a német költészet ez utolsó negyedszázadban a többi európai nemzetek költészetéhez képest sem mutat hanyatlást. Persze az is tény, hogy a német költészet e korszakban valami nagyobb föllendülést vagy virágzást sem tüntet föl. De e tényt nemcsak ilyenül elismerni, hanem megmagyarázni is kellene, a mit Litzmann nem tesz. Kevésbbé elfogúlt szemlélő talán azt találná, hogy itt egy általános európai tüneménynyel állunk szemben és hogy a fin de siècle-nek e betegesen ideges, ellentétes áramlatok és érdekek által széthúzott, társadalmi alapjaiban és világnézete minden elemében megingatott nemzedéke egyáltalában nem hivatott arra, hogy «mintaszerű» vagy «remek» költészetet létrehozzon. Minden korszaknak megvan a maga költészete, tudniillik olyan, a melyet teremteni képes és a milyenre méltó.

Litzmann pozitív fejtegetései is érdekesek, de azért nem kevésbbé kifogásosak. Szerinte Wildenbruch Ernő a «magasabb irányú» dráma legkitünőbb képviselője, kinek darabjait nagy lelkesedéssel elemzi és jellemzi. De a higgadt olvasó nem fogja e fejtegetésekből és a közölt mutatványokból azokat a lelkes következtetéseket levonhatni, melyekhez szerzőnk jutott. Wildenbruch kétségtelenül nagy költői tehetség, de inkább az elbeszélő költészet és a regény terén; drámái vagy (szerkezetökben, jellemzésökben, indokolásukban) betegek vagy kevésbé színszerűek, és ha szerző a színházakat szidja, hogy e drámákat miért nem hozzák színre, és a közönséget, hogy miért nem lelkesedik e művekért: téves úton van;

nem a színházak és a közönség a hibásak, hanem a költő, a kinek, kétségbevonhatatlan nagy tehetsége ellenére, nem sikerült eddig (bár már 14 darabot írt) oly művet alkotnia, mely a közönséget magával ragadni és állandó lelkesedéssel lekötni képes volna. Ezt a költő maga is érzi, mert folyton átdolgozza (részben igen gyökereesen) színműveit, és Litzmann is elismeri, hogy ez gyanús tünet; azt is elismeri, hogy Wildenbruch túlságosan hódol a színi hatásnak, melynek kedvéért már több művét elrontotta; de azért mégis azt meri állítani, hogy Schiller óta német drámaköltő még nem rendelkezett nagyobb tehetséggel, mint Wildenbruch. Pedig a dolog meggyőződése szerint úgy áll, hogy e költő eddigelé csak több kitűnő első fölvonást és számos jeles jelenetet alkotott, de teljes színművet, mely egészében a művészet és színpad igényeit kielégítené, egyetlen egyet sem.

A többi fölolvadások Ibsent és iskoláját tárgyalják. Hogy szerzőnk a nagy norvég íróról nem ítél kedvezően, könnyen elgondolható. Geniális embernek, de rossz drámaírónak tartja, és ebben igaza van. Ibsen emberei betegek és darabjainak cselekvénye is beteg. Nem az «individualismus» az ő baja, hisz minden költő egyedeket rajzol és a drámaköltő első sorban egyedi jellemeket iparkodik alkotni. De az ő jellemei részben kivételesek, részben lehetetlenek; azon felül létöknek előzményei oly zavarosak és nehezen megfejthetők, hogy már e szempontból sem drámába valók (míg például regényben néha megfejthetők volnának); legújabb alakjai meg éppen lelki betegek, úgy hogy nem a színpadra, hanem a bolondok házába, vagy legalább orvosi felügyelet alá valók. Problémaival is sajátyszerűen vagyunk: Ibsen érdekes kérdéseket vet föl, de a felelettel rendszerint adós marad, mert a mit ő megoldásnak ad, az ilyenül el nem fogadható. A színpad sem rebusz-kiállítás, sem tébolyda.

Ibsenre és a skandinavismusra vezeti vissza Litzmann a legújabb német irodalmi forradalmat, melyből Sudermann és Hauptmann emelkednek ki. Teljesen igaza van szerzőnek, midőn e két íróat kiváló tehetségeknek mondja, — Sudermann már is kitűnő bizonyítékait adta e kiváló tehetségének regényeiben, — de színműveik tárgyalása egyáltalában nem tekinthető kielégítőnek, mert soha sem veszi az egyes művet szerves műalkotásnak, hanem vagy valamely jellemet vagy valamely jelenetet emel ki s fejteget, az egyik darabban a szerző világnézetét, a másikban a kor képét keresi stb. Ez előadásnak főbaja, hogy sem az illető költőről s

egyes műveiről nem nyerünk helyes képet, sem magának Litzmannnak véleményét nem értjük meg kellően. Ha végül álláspontját e veszedelmes mondatban foglalja össze: «Nem attól függ valamely műremek értéke, hogy ennek vagy annak az elméletnek ideálját megtestesíti vagy megközelíti-e, hanem hogy szerzőjének művészi egyedisége mily erősen és mennyire meggyőzően jut benne kifejezésre», akkor bizony bajosan érthető, hogy szerző miért nem tekinti Ibsent első rangú művésznek! Hasonlóképp egy kissé zavaros az, mit végül az irodalomnak legújabb «nemzetközi» jellegéről mond, melyet a legnagyobb elszántsággal ellenez és elítél. Mikor nemzeti valamely irodalom? vagy valamely költő? Ezt a kérdést könnyű föltenni, de a felelet nagyon nehéz, mit Litzmann is bebizonyít, midőn nagy általánosságokban prédikál, de a világos és szabatos felelettel adós marad. Hát Goethét és Schillert «nemzeti» költőknek tekintették a kortársaik? Dehogy tették, hisz mind a ketten antik szellemben írtak és csak ritkán dolgoztak föl hazai tárgyakat. De az utókor ezt jobban tudja megítélni, és a németek ma ép Goethét és Schillert tekintik legnemzetibb költőiknek.

Litzmann könyve érdekes olvasmány, de a szakember nem tanul sokat belőle, a nagy közönséget pedig csak zavarosabbá teszi. Kétségtelen, hogy a német irodalomban manap a legellentétesebb áramlatok uralkodnak, hogy az egyes iskolák vagy irányok æsthetikai elvei is igen kúszáltak, hogy a költészet törvényeire és földataira vonatkozólag nagyon eltérnek a vélemények, úgy hogy ez az irodalom valóságos chaosz képét nyújtja. Mind e jelenségek kétségtelenné teszik, hogy átmeneti korszakkal van dolgunk, melynek nagyhangú, de kis erejű nemzedéke szakítani szeretne a múlttal és valami újat óhajtana teremteni, — csak hogy nem tudja, mi legyen ez az új. A ki az irodalmak történetében jártas, az persze tudja, hogy ez az «új» micsoda, hogy az tudniillik nem egyéb, mint a «rég», melyhez a mai forradalmárok közül is vissza fognak térni azok, a kikben költői hivatás van (a többiek el fognak zülleni). Most úgy tesznek, mintha lenéznék Goethét és Shakespearet, mert tehetetlenségökben vagy éretlenségökben nem képesek velök versenyezni, — nemsokára meg fognak győződni arról, hogy nincs más mód, mint visszatérni a régi nagy mesterekhez és a művészetnek «elavult», de voltaképp elévülhetetlen törvényeihez; és meg fognak győződni arról is, hogy ez a visszatérés nem akadályoz meg senkit abban, hogy új eszméket és alakokat ne teremtsen és a régi formákat tovább ne fejlessze.

Új magyar könyvek.

Ágai Béla. A Kenderessy urak. Buda-Pest, 1895. Deutsch Zs. és Tsa. (16-r. 136 l.) 1 frt 50 kr.

Ambrus István. A socialismus. Pályanyertes mű. Eger. Szolcsányi Gy. (8-r. 244 l.) 1 frt 30 kr.

Argenti Döme. Hasonszenvi gyógymód kezdő h. orvosok, értelmes nemorvosok használatára és Hahnemann életrajza. 8-ik, újra átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1895. Grill K. (8-r. XVI., 583, XIV. l.) 4 frt.

Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Újból megírta és tetemesen kibővítette Czirbusz Géza. III. kötet. A keleti földszéli csoport déli kontinensei. Nagy-Becskerek, 1895. (Buda-Pest, Ráth M. bizománya.) (8-r. VIII., 637 l.) 4 frt

Balogh Béla. Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig. Rimaszombat 1895. Kármán S. (8-r. 255 l. és 2 térkép). 2 frt.

Benedek Elek. Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése. III. kötet. Széchy Gyula szövegrajzaival Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. VI., 480 l.) 3 frt.

Benedek Elek. Kismama könyve. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 214 l.) 1 frt 50 kr.

Benedek Elek. A szív könyve. Buda-Pest, Athenæum, 1895. (8-r. VIII., 307 l.) 1 frt 80 kr.

Cristea Illés. Eminescu élete és művei. Tanulmány az újabb román irodalom köréből. Szamosújvár, 1895. Todorán E. (8-r. 77 l.) 1 forint.

Dárday Sándor. Igazságügyi döntvénytár. Rendeletek- és döntvényekkel kiegészítve. 4. kiadás 5 kötet. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r.) 24 frt.

Dekameron (külföldi —). A leghíresebb külföldi írók közreműködésével szerkesztik: Cserhalmi H. Irén és Gerő Attila. I., II. kötet. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 476, 482 l.) Egy kötet 2 forint.

Drummond Henrik. Természeti törvény a szellemi világban. Az angol eredeti 29. kiadása után fordította Csizmadia Lajos.

Förlülvizsgálta Szabó Aladár. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. 8-r. XL., 267 l.) 1 frt 50 kr.

Éble Gábor. A Harruckern- és a Károlyi-család. Genealogiai tanulmány eredeti kútfők nyomán. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 82 l.) 1 frt 50 kr.

Falcsik Dezső. A közigazgatási jog alapkérdései. Bevezetésül a tételes magyar közigazgatási jog tanulmányába. Eger, Szolcsányi Gy. 1895. (8-r. 133 l.) 1 frt 50 kr.

Flammarion Camille. Beszélgetések a végtelenségről. Fordította Kompolti A. Szeged, 1895. Endrényi J. (8-r. 343 l.) 2 forint 50 kr.

Fraknoi Vilmos. A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történelmi tanulmány. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 559 l.) 5 frt.

Grittner Albert. Szénelemzések, különös tekintettel a magyarországi szénekre. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (4-r. 35 l.) 70 kr.

Grubicy Géza. A baromfi-tenyésztés. IV-ik átdolgozott kiadás. 2 kötet. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. VIII. 128 és 186 l.) 1 frt 80 kr.

Gyarmathy Zsigáné. Asszonyokról asszonyoknak. (Egyetemes regénytár X. évf. 12. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l.) 50 kr.

Győző Lajos. A trónvesztett. Szomorújáték 5 felv. Buda-Pest, 1895. Ifj. Nagel O. (8-r. 136 l.) 1 frt.

Haller Károly. Gazdasági jogisme. A gazdasági tanintézetek növendékei és a mezei gazdák szükségletéhez alkalmazva. 3. teljesen átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1895. Franklin-társ. (8-r. XVI., 192 l.) 1 frt.

Hauptmann Gerhárt. A takácsok. Színmű a negyvenes évekből. Fordította Komor Gyula. Buda-Pest, 1895. Szilágyi B. (8-r. 102 l.) 50 kr.

Hedry Aladár. Az Adria mellől. Útirajzok. Benyomások. Kassa, 1895. Mildner Fer. (8-r. 159 l.) 1 frt 50 kr.

Hungarus. Délibábok hőse. Buda-Pest, 1895. Légrády-testv. (8-r. 63 l.) 40 kr.

Jablonowski József. A szőlő betegségei és ellenségei. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. XIV., 296 l.) 2 frt 50 kr.

Jancsó György. A magyar özvegyi jog. Buda-Pest, 1895. Hornyánszky V. (8-r. 232 l.) 2 frt.

Kármán Mór. A tanárképzés és az egyetemi oktatás. Pædagogiai tanulmány. Melléklet: A budapesti tanárképző intézet szervezetére vonatkozó munkálatok és ügyiratok. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. CXLVIII., 74 l.) 1 frt 60 kr.

Kempelen Farkas. Költemények. Buda-Pest, 1895. (8-r. 152 l.) 1 frt 50 kr.

Kiss Bálint. Az Árpádok királyi vére Magyarország családai-ban. Ötvenhét nemzedékrendi táblával. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (4-r. 35, XX. 1. és 57 tábla.) 6 frt.

Kóbor Tamás. Marianne. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 1 frt.

Kosztány Ignác. A magyar alkotmány és jogtörténelem tanulmányve. I. kötet. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. X., 334 l.) 3 frt.

Kupa Árpád. Napszámok. I. II. kötet. Regény. (Egyetemes Regénytár. X. évf. 15—16. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 155, 148 l.) Egy kötet 50 kr.

Ladányi Béla. Nemzeti jog és törvényhozás. Előismeretek a pozitív jog- és állambölcsészethez és a törvényhozáshoz. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. XIV. 327 l.) 2 frt 40 kr.

Madách Imre összes művei. Kiadta Gyulai Pál. A költő arcképével. 2. kiadás. 3 kötet. I. kötet: Lyrai költemények. II. kötet: Drámai költemények. III. kötet: Drámai költemények és vegyesek. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. XXXVII., 264, 485, 486 l.) 10 forint.

Majdik Árpád. Fény és árny. Elbeszélések, tárczanovellák és rajzok. Szatmár, 1895. Reizer I. (8-r. 80 l.) 1 frt.

Madzsar Gusztáv. A magyar népköltés versalakjai. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. 88 l.) 50 kr.

Márkus Dezső. A házassági jog és az anyakönyvi törvény kézikönyve. Az 1894: XXXI. XXXII. és XXXIII. törvényczikkek és az azokra vonatkozó összes rendeletek és utasítások. Magyarázatokkal, a vonatkozó összes jogszabályokra való utalásokkal, valamint az anyakönyvi kerületekre vonatkozó helységnévtárral. Buda-Pest, 1895. Grill K. (8-r. 672 l.) 7 frt.

Mikes Lajos. Költemények. 1889—1895. Buda-Pest, 1895. (8-r. 156 l.) 1 frt 50 kr.

Mohr Mihály. A gyermek szemének ápolása. Buda-Pest, 1895. Eisler G. (8-r. 41 l.) 50 kr.

Ouida. Syrlin. Regény. Angol eredetiből ford. Cserhalmi H. Irén és Gerő Attila. 2 kötet. Buda-Pest, 1895. Athenæum (8-r. 352, 315 l.) 3 frt.

Ouida. Santa Barbara és egyéb novellák. Angolból fordította Cserhalmi H. Irén. (Athenæum Olvasó-Tára. III. évf. 9. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (4-r. 171 l.) 50 kr.

Pallas nagy lexicon. Az összes ismeretek enciklopédiája 16 kötetben. IX. kötet. Hehezet—Kacor. Buda-Pest, 1895. Pallas. (8-r. 1027 l.) 6 frt.

Papp Endre. Mikes Kelemen kiadatlan kéziratai. A függelékben a «Szóhordásról» és «Hogy micsoda tiszta szokásokat kíván a kereszténység» című értekezések közlésével. Buda-Pest, 1895. (8-r. 59 l.)

Popini Albert. Horatius. Horatius, Maecenas és Augustus arcképével. Tiburnak és Horatius villájának térképével. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 153 l.) 1 frt.

Rubinek Gyula. Paraszt-szocializmus. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. 84 l.) 50 kr.

Ruzitska Béla. Elméleti chemia. Fabinyi Rudolf egyetemi tanár előadásai nyomán. Kolozsvár, 1895. Stein J. (8-r. XV., 263 l.) 4 forint.

Sajó Aladár. Kaszárnya-titkok. Elbeszélések. 2. kiadás. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 178 l.) 1 frt.

Sebestyén Gyula. Az Árpádok története. Buda-Pest, 1895. Franklin t. (8-r. 272 l.) 1 frt 50 kr.

Simon József Sándor. Az egységes és reális természetfilozofia alapvonalai. I. A lét filozofiaja. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8 r. XXVIII., 271 l.)

Simonyi Zsigmond. A magyar határozók. A magyar tudományos Akadémiától Lukács Krisztina-féle jutalommal kitüntetett pályamunka. II. kötet. Buda-Pest. 1895. Akadémia. (8-r. 462 l.) 4 frt 30 kr.

Somfai János. Vázlatok. Buda-Pest, 1895. (8-r. 123 l.) 1 frt 20 krajczár.

Somogyi József. Trenck Frigyes kalandos élete. Közvetlen forrásokból. Buda-Pest, 1895. Budapesti Hirl. kiadóhiv. (8-r. 228 l.) 1 frt 50 kr.

Szalay Imre. A piramisok hazájából. Utazási emlék. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 151 l.) 1 frt 20 kr.

Szarvas Mariska. Dunántúl. Elbeszélések. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 176 l.) 1 frt 50 kr.

Szomaházy István. A Clairette-keringő és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Tábori Róbert. Korhadt oszlopok. Regény. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 1 frt 20 kr.

Telekes Béla. Káprázatok. Költemények. Buda Pest, 1895. Grill K. (16-r. 146 l.) 1 frt 20 kr.

Timár Szaniszló. Az élet vásárja. Elbeszélések. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 195 l.) 1 frt 20 kr.

Tormai Béla. Általános állattenyésztéstan. 2. kiadás. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. VIII. 327. IV. l.) 3 frt 30 kr.

Vass Bertalan. Horváth István életrajza. Buda-Pest, 1895. Akadémia. (8-r. 514, VIII. l.) 3 frt.

Vértesi Arnold. Mézes hetek. Egy fiatal asszony naplója. Regény. (Athenæum olvasótára. III. évf. 13. k.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 154 l.) 50 kr.

Vértesi Arnold. Fürdön. Regény, (Athenæum olvasótára. III. évfolyam. 10. kötet.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 154 l.) 50 krajczár.

Violet Gyula. Mindszenti Gedeon élete és költészete. Szerencs, Simon-Józs. ny. 1895. (8-r. 150 l.) 1 frt.

Vutkovich Sándor, ifj. A párbaj. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (8-r. 147 l.) 1 frt.

VALLÁSI ÉS POLITIKAI KÜZDELMEK

II. MÁTYÁS KORÁBAN.

(1609—1612.)

Az 1609-iki országgyűlés alatt és után II. Mátyásnak sokkal több gondot okoztak az európai helyzet bonyodalmai, semhogy szembe szállhatott volna a rendi követelésekkel. Magyarország királya, az alsó- és felső-ausztriai főherceg, Morvaország örgrófja s Csehország kijelölt királya mindenekelőtt biztosítani szeretne volna magának a Rudolf után várható örökséget, Csehország trónját s a császári méltóságot.

Csak hogy általában komoly veszély fenyegette a Habsburgok németországi uralmát. Jülich, Cleve és Berg hercege 1609 márczius 25-én meghalt, utódot nem hagyva hátra. Tartományaiért versengés támadt. A brandenburgi választó és a neuburgi pfalzgróf rögtön elfoglalták a vitás területet, hogy a versenytársak útját elállják. Ezért nevezték őket a possideáló fejedelmeknek.

Ha az övék marad az elfoglalt terület, a rajnai egyházi fejedelmek birtokait protestans hatalmak zárták volna körül s a spanyol Németalföld ellenséges szomszédainak száma gyarapodott volna. Így tehát az általános katolikus s a különös spanyol és habsburgi érdekek azt követelték, hogy a jülichi örökség katolikus kézre jusson. A tüzes és nagyravágyó Leopold főherceg, a passauai és strassburgi püspök, ki Rudolfnak legkedvesebb rokona volt, engedélyt kért a császártól a possideálóktól még el nem foglalt Jülich váranak birtokba vételére. Leopold álruhában utazott el Prágából és július 23-án át is vette a várat a császári érzelmű várparancsnoktól. Ez lett volna a fiatal főherceg tervei szerint az első lépés az

egész jülichi örökség elfoglalására, majd Rudolf hatalmának helyreállítására és ekkor bizonyára a katolikus ügy megmentőjének jutott volna a császári méltóság. Így álmodozott Leopold. Annyi bizonyos, hogy a császár e közbelépése meglepte a pártokat és megbarátkoztatta őket a nagy összeütközés gondolatával. Folytatták a szervezkedést s előkészítették a harcztot diplomatai úton. A protestáns birodalmi rendek uniójának halli gyűlésén 1610 elején IV. Henrik követe, Boissise is megjelent. A francia király nem szalaszthatta el e jó alkalmat a spanyol-osztrák hatalom megtörésére és szövetséget kötött az unióval. Ez nem volt elég. Hollandia, sőt I. Jakab angol király is segítséget ígérték a francia királynak. Savoya is részt vett volna a spanyol hatalom elleni küzdelemben. A halli gyűlés Dánia, Velence és a protestáns svájci kantonok segítségét is számba vette. IV. Henrik el volt szánva a háborúra, annál is inkább, mert ismerte az ellenfél gyöngeségét.

Megalakult ugyan a birodalomban a ligának nevezett katolikus unió, Miksa bajor herceg vezetése alatt, de szűkörű célokkal. Csupán önvédelemre volt alakítva, Rudolfot és Mátyást nem vette föl tagjai sorába s nem avatkozott a jülichi kérdésbe. Igaz, hogy Spanyolország megígérte a katolikus ügy támogatását, hanem azzal a föltétellel, hogy az osztrák Habsburgok ne maradjanak ki a ligából, különben is III. Fülöp országa ki volt merülve, gyöngén és rossz sejtelmekkel készült a háborúra. A pápát a katolicismus veszélyének érzete, a IV. Henriktől való félelem s a spanyol hatalomnak népszerűtlensége az olasz földön ingadozóvá tették. Végre elszánta magát a liga pénzbeli támogatására, azonban csak általános ígéreteknél maradt.

De mindennél többet ártott a Habsburgok s a katolicismus ügyének a császár egyénisége. Testben, lélekben beteg ember uralkodott a prágai palotában. Örökölte beteges hajlamát, a mértéktelenség s zivataros uralkodásának szerencsétlen fordulatai fejlesztették öröklött hajlamait. Különösen 1600 óta teljesen föl volt dúlva idegrendszere. Ekkor kezdődött a komornyikok uralma, mint a csehek mondták. Az államférfiak ugyanis nem birtak az uralkodóhoz jutni, de a szolgák, a kik a császár kegyébe férkőztek, mindenhatók voltak. Pedig Rudolf féltékeny volt hatalmára, de uralkodni nem tudott.

Szeretett volna mindent maga végezni, hanem az elhatározás nehéz munkájába került s mind képtelenebb volt komolyan foglalkozni az államügyekkel. Fájt neki az emberekkel való érintkezés, senkiben sem bízott, gonosz szándékokat föltételezett azokban, kik közeledtek hozzá. Hirtelen kitörései voltak, majd elkomorult, kedvetlen és szeszélyes volt. Különösen az éj csendjében néha elszorult szíve, lélekzete akadozott s rémes látomások gyötörték. A félelem hatása alatt mindent engedett, majd fölébredt uralkodói önérzete s megfontolatlan erélyre ragadta. Az események mintegy igazolták embergyűlöletét. Testvérei megfosztották országaitól. A méltatlanság, a megáláztatás érzete, mint égő seb emésztette lelkét. Csupán Csehország maradt meg számára s itt is a rendek uralkodtak. Kicsikarták a királytól a protestáns szabadságok megerősítését s Budovecz kijelentette, hogy az országgyűlésnek korlátlan joga van. Rudolf helyzetét javíthatta volna a Mátyással való egyetértés. De mértéktelenül gyűlölte testvérét s próbálta, hogy miként lehetne aláásni hatalmát. Midőn Leopold főherczeg 1610 elején a császár parancsára Strassburgban és Passauban ezredeket toborzott, Mátyás hívei rögtön arra gondoltak, hogy Rudolf testvérét akarja megtámadni.

Jellemző az akkori helyzetre a hugenotta Duplessis-Mornay 1609-iki levele, melyben azt írja, hogy «hat év mulva vége van az Antikrisztus uralmának». Körülbelül ugyanekkor Gætano, a prágai nuntius, azt jelenti V. Pálnak, hogy talán ő lesz az utolsó nuntius, kit az apostoli szék arra a tájakra küldhet, mert úgy látszik, hogy ott teljesen elbukik a katholicismus ügye.*) Mindezeket tekintetbe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni Mátyás viszonyát országainak rendjeihez.

Nehéz szívvel írta alá Mátyás az 1609 márczius 19-iki resolútiót. «Nem tudom, hogy mi történt velem, midőn aláírtam» mondá a király Khleselnek. A püspök megtagadta a királytól és tanácsosaitól a szentségeket, mivel a resolúció miatt a Bulla in cœna Domini alapján ipso facto ki van reájok szabva az excommunicatio. Mátyás azután absolutiót

---

*) L. Gindely: *Rudolf II.* I. és II. k. — Ritter: *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation.* Bd. II. Stuttgart, 1895. és Janssen: *Geschichte des deutschen Volkes.* Bd. V. Freiburg, 1886 és az 1609. auguszt. 22-iki római dispaccio. (Akadémiai tört. bizottság).

kapott a pápától. Különben Khlesel minden hitbuzgalma mellett alapos politikai okokkal mentegette urának eljárását. Különösen a császárválasztásra való tekintettel káros lett volna, ha a katolikus fejedelmi udvarok teljesen elvesztik bizalmukat Mátyás katolikus érzelmei iránt. Khlesel ki is jelentette egy bizalmas levélben, hogy a panasz nem használ, hanem segíteni kell az ártalmas cikkekbenől származó bajon.*) A cikkek ártalmát annyiban gyöngítették, hogy nem igen hajtották végre őket. De az ausztriai rendeknek fő sérelme most is a városokra vonatkozott. Ezekre nézve, mint említettük, a resolutio nem nyilatkozott, Mátyás csak olyforma szóbeli ígéretet tett a morva rendeknek, hogy az ausztriai városoknak nem lesz bántódása. Hanem a rendek úgy látták, hogy a városokban nincs vallásszabadság s azt kérdezték, hogy mit jelentett tehát a király szóbeli ígérete? Szerintök a városok a rendekhez tartoznak, Mátyás tanácsosai ezt határozottan tagadták; az ő felfogásuk szerint a városok csak a kamara jószágai.

Az 1609 szeptember elejére Bécsbe hívott országgyűlésen a felső- és alsó-ausztriai rendek hiába kérelmeztek s panaszkodtak fölirataikban, sérelmeiket nem intézték el. November elsején azután egy terjedelmes iratot adtak át a királynak, melyben összefoglalják panaszaikat s élesen bírálják a kormány eljárását. Nem birtak tüzetes választ kapni. November 15-én kelt iratukban megsürgették a választ, de a sürgetést már Bécsben át nem adhették, mert a király Pozsonyba utazott az országgyűlésre. A rendek titkára nem restelte a fáradságot, utána utazott a királynak s 17-én benyújtotta az iratot Haimburgban.**)

A pozsonyi utat már jól ismerték az ausztriai rendek. Most újra a szövetségeshez fordultak, hogy segítse őket vallásszabadságuk visszanyerésében. Követük, Gienger Jeromos, már Pozsonyban volt az országgyűlés megnyitásakor. Leveleket adott át a rendeknek, Thurzónak és Pozsony városának. Thurzó mérsékletre intette az ausztriaiakat, hanem ügyöket nem akarta elejteni s azt üzenete nekik, hogy a rendek összes gyű-

---

*) L. Chlumecky: *Zierotin* I. 561 és Kerschbaumer: *Cardinal Khlesel*. 141.

**) Raupach: *Erläutertes evangelisches Oesterreich*. Hamburg, 1738 IV. Th.

léséből küldjenek követeket Pozsonyba. Akkor majd ő és a magyar rendek minden lehetőt megtesznek.

Méltán hivatkozott Thurzó a magyar rende hangulatára. Az alsóház november 20-iki ülésén Giengert nagyon szívesen fogadták. Lippai personalis szerette volna megakadályozni az ausztriai irományok felolvasását, de a rendek nem tágitottak. Nagy figyelemmel hallgatták végig az iratnak és körülményes mellékleteinek fölolvasását, mely délig tartott. Többen azt tanácsolták Giengernek, hogy a bécsiek küldjék le több példányban az iratot s magyar fordásban is, mert a megyei urak közül nem mindenki ért latinul.*)

Az ausztriaiak megfogadták Thurzó tanácsát. November végére Bécsbe hívták a protestans rendek nagygyűlését, de hogy addig se legyen szünete a dolognak, november 26-án útnak indították Starzer Zakhariás juris doctort és lovagot, hogy Pozsonyban sűrösse meg a királyi választ s a magyar rendek segítségét. Starzer új panaszokat is jelentett be. A király Bécsből való távozása után — úgy mond — egy bizottság elkobozta a bécsi könyves boltokban a protestáns könyveket s köztük több olyat, melyek magyar urak számára voltak megrendelve. Azután elpanaszolta, hogy Krems és Stein tanácsa csak azoknak ad polgárjogot, a kik gyónó czédulát mutatnak be. Az udvart nagyon kellemetlenül érintette Starzer pozsonyi útja. Ép akkor volt napirenden a nádorválasztás kérdése; az udvari tanácsosok attól tartottak, hogy Starzer panaszai még inkább fölizgatják a rendeket. Szerették volna eltávolítani. Majd semmit mondó szép szavakkal akarták tovább küldeni, majd meg fenyegették s végre formálisan ki is utasították. De Starzer makacs ember volt, s mivel Thurzó is támogatta és az udvar is meggondolta, hogy nem jó lesz az osztrákokat végleg elkészeríteni, addig maradt Pozsonyban, míg dolgát el nem végezte.

Figyelmeztették a rendek Starzert, hogy iratát ne a personalisnak adja át, a ki valószínűleg nem fogja azt bejelenteni az országgyűlésnek, hanem odaadja majd az udvarnak.

November 29-én Mladossevith Horváth Péter, abauji

---

*) L. Raupach id. h. 253. l. és Hevenessy gyűjt. LV. 16. l. Raupach egykorú nyomtatvány után indul, melynek tárgyunkra vonatkozó része le van másolva Hevenessynél.

követ és Bocskay hajdani tanácsosa lakásán a megyei és városi követek nagyszámú gyülekezete hallgatta meg Starzer előadását. Starzer szemrehányáson kezdte. Az ausztriaiak segítették a magyarokat a szent korona hazavitelében. De a magyarok mégis megkoronázták Mátyást, mielőtt az osztrák sérelmeket elintézte volna. Mladossevith azt felelte, hogy ők sem helyeslik a történeteket, de ezentúl helyt fognak állni az osztrákokért. Reggeli ötkor nyitották meg a gyülekezetet és onnan egyenesen a hétkor kezdődő alsóházi gyűlésre mentek a követek. A personalis ép a főrendeknél volt. Mladossevithék fölolvastatták az osztrákok iratát és elmondották, hogy mit beszélt Starzer. Mikor a personalis visszajött, már igen izgatott hangulatban találta a rendeket. Nemsokára fogalmaztak is föliratot az osztrákok ügyében, de a papság erősen ellenezte s mivel a bécsi iratokba valami formahibák csúsztak be, Forgách bíbornok vádolta a megyéket, hogy hamis leveleket hoztak az országgyűlés elé. A formahibákat utólag kijavították, de most már Starzer küldetése be volt fejezve.*) Mert december 8-ika óta Starzer nem volt követ, hanem csak egyszerű tagja annak a nagy küldöttségnek, mely az evangélikus rendek összes gyűlése megbízásából Pozsonyba érkezett. Ezt a gyűlést Mátyás eltiltotta, hanem hasztalanul, mert a rendek igen határozott hangon válaszolva, régi jogaikra hivatkoztak. S így tulajdonkép forradalmi természetű küldöttség jelent meg Pozsonyban, a már ismeretes Tschernembl Erasmus vezérlete alatt. A követek névsorában oly nevek is fordultak elő, mint Windischgrätz és Starhemberg, kik ekkor a magyar alkotmány segítségével akarták kényszeríteni fejedelmük tanácsosait, törvényes szabadságaik tiszteletben tartására. Az udvar eléggé vádolta Thurzót, hogy az ő tanácsa okozta ezt az osztrák követjárást. Mielőtt nádorrá kijelölték, egyebek közt azt is kívánták tőle, hogy ne avatkozzék a szomszéd tartományok ügyeibe. Most azonban hasznát vették mérséklő és közvetítő munkájának. Noha az osztrák küldöttség tiltott gyülekezetnek volt megbízottja, a király még sem merte tőle megtagadni a kihallgatást. Csak azt kívánta, hogy a városok küldöttei ne csatlakozzanak az urak és lovagok rendjének

---

*) Hevenessy gyűjt. id. k., a selmeczi *Memorial* és *Acta Thurzó*. Fasc. 86 No, 12.

küldötteihez. Ezt a kívánságot Tschernembl és társai visszautasították. Az együttes kihallgatást sürgették. De a kiket a király nem fogad, járulhatnak-e az országgyűlés elé?

Deczember 12-én kellett volna a küldöttségnek az országgyűlés előtt megjelennie. De mivel a királyi kihallgatás miatt még nem hárultak el a nehézségek, Thurzó kérette az osztrákokat, hogy csak két nap múlva jöjjenek. A király meglegedését fejezte ki a magyarok ez eljárása miatt s el is várta a rendektől, hogy addig nem fogják meghallgatni szövetségeseiket, míg ő nem végez velök.

De a magyarok nem így értelmezték a pozsonyi és eibenschützi szerződéseket. Midőn a rendek látták, hogy az együtteskihallgatás végleg elmaradt, deczember 14-én fogadták az osztrákokat. Reggeli kilencz órakor díszes magyar küldöttség kíséretében indultak a követek az országgyűlés termeibe. Itt Tschernembl szónokolt. Beszéde végén öt pontba foglalta az osztrákok sérelmeit. Az első a városok helyzetére vonatkozott. Azután kívánta a bécsi resolúciónak kihirdetését Ausztriában, továbbá a hivataloknak valláskülönbség nélkül való betöltését, a resolútio pontjainak végrehajtását s az ellenök vétkezők megbüntetését, végre a protestansok ellen toborzott katonaság elbocsátását. Thurzó kívánságára e pontokat később írásban is beadták az osztrákok.

Ugyancsak a decz. 14-iki ülésen olvasták föl a belső ausztriai rendeknek a magyar országgyűléshez intézett levelét, melyben arra kéri testvéreiket, hogy segítsenek nekik s ha majd a végvárak ügyében küldötteik Grácza érkeznek, ott a Ferdinánd főherczeg által elnyomott vallásszabadságot is védelmezzék. A főherczeg e levél miatt keményen megfenyegette alattvalóit.

Egyelőre a magyarok Mátyás alattvalóin igyekeztek segíteni. Deczember 16-iki föliratukban a király elé terjesztették az osztrákok sérelmeit. A király azt felelte, hogy ez osztrák ügy s nem a magyar országgyűlés elé való, de mégis megígérte, hogy tekintetbe veszi a magyarok közvetítését. A király most formális szempontokkal védekezett a szövetség ellen, melyet országai az ő érdekében kötöttek.

1610 január 2-án újra magokhoz kérték a rendek az osztrák követeket. Thurzó elmondta nekik, hogy mit határozott a király. Február 3-ára Bécsbe hívja majd az ausztriai ren-

dek gyűlését s ott minden sérelmököt kívánságuk szerint elintézi. Elmondta még Thurzó, hogy a magyar országgyűlés a XLII. törvénycikkben megerősítette az Ausztriával és Morvaországgal kötött szövetséget. Végül arra kérte a nádor az osztrákokat, hogy a belső ausztriai protestánsok érdekében tegyenek meg minden lehetőt. Az osztrákok nem a legjobb kedvvel hallgatták végig a nádor előterjesztését. Tschernembl válaszoló beszédében arra célzott, hogy a király már sokszor ígérte a sérelmek elintézését, pedig az ő ügyök oly világos, hogy rögtön el volna intézhető. Megköszönte a magyarok közvetítését, de azt kérdezte, hogy mi a haszna a szövetség törvénybe iktatásának, kivált az esetre, ha a bécsi gyűlésen a panaszok elintézetlenül maradnak.

A beszéd következtében hat magyar úr ment a gyűlés után az osztrák követekhez, hogy megmagyarázza nekik az országgyűlés nevében a XLII. törvénycikk célját.

E magyarázat szerint a rendek a törvénycikkben az örök emlékezetnek adták át a szövetséget. Meg akarták könynyíteni a kölcsönös segélykérést. Végül az írott szerződések a levéltárakban elveszhetnek, de a törvényeket kinyomtatják s kihirdetik. Különben a szövetség hasznát nem részletezhetik a magyarok, mint Tschernembl kívánta, mert biztosra veszik, hogy ő felsége teljesíti ígéretét. Ha mégis baj támadna, a magyarok tudni fogják köteleességeiket. *)

Tschernembl és társai többet nem kívánhattak a magyaroiktól, de Pozsonyból távozva, még erősebb biztosítékot kerestek. Az osztrákok küldöttsége a morvaországi rendek olmtüzi gyűlésén is megjelent. És oly nagy volt itt a protestans rendi fölfogás hatalma, hogy Dietrichstein bibornok, V. Pál bizalmas embere, volt az első szónok, a ki pártolta az osztrák kérelmeket. A morva rendek követséget küldöttek a februári bécsi gyűlésre, a hol a magyarok részéről Thurzó nádor jelent meg. Feltűnő, hogy most Zierotin otthon maradt s Thurzónak engedte át a közvetítő szerepet, noha 1609-ben

---

*) I. Hevenessy gyűjt. LV. 36 s. kk. Zsilinszky *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*. II. k. Selmezi Memorial és *Steiermärkische Geschichtsblätter*. III. 1882. 65. l. A mit Katona (ord. XXIX.) a 215. lapon *supplex libellus*nak nevez, az tulajdonkép Tschernembl december 14-iki beszéde.

Illésházy nádor életében ő volt a szerencsés közvetítő. Visszalépésének oka az volt, hogy ő is határozottan állást foglalt Mátyás mindenható tanácsosa, Khlesel ellen, a kit a protestánsok legnagyobb ellenségeknek tartottak. Ezért kényelmetlen lett volna helyzete a bécsi udvarnál s különben is teljesen bízott Thurzóban.*) Zierotin annyira át volt hatva a szövetséges országok érdekközösségének érzetétől, hogy oly intézményekkel akarta az uniót szilárdítani, melyek némikép a mai delegatiókra s a közös miniszteriumokra emlékeztetnek. A nélkül, hogy az országok alkotmányának önállóságát érintené, a rendek bizottságainak közös gyűlését tervezte, mely bizonyos közös ügyekről intézkednék s a király tanácsadóit felelősségre vonná. Ugy gondolta, hogy Mátyás ily módon erős támaszt találna alattvalóiban a mindenfelől fenyegető zivatarok ellen s alattvalói is könnyebben megőrizhetnék szabadságaikat. De az események nyugtalan hullámozása nem engedett neki időt a terv végrehajtására. Egyelőre örült, hogy a közös érdekek megóvása jó kézre van bízva a bécsi rendi gyűlésen.

Thurzó együtt érzett a protestáns rendekkel, de a magyar érdekek szempontjából meg akarta akadályozni a viszály elmérgesítését. Igen erélyes volt Mátyás király békülni nem akaró tanácsosaival szemben, hanem Tschernembléket is csilapította, a mennyire lehetett. Mindjárt a gyűlés elején kijelentette Mátyás tanácsosai előtt, hogy a rendeket ki kell elégiteni, különben háborúra kerül a dolog a szövetséges országokban. Már pedig a magyarok azért választották Mátyást királylyá, mert Morvaországnak és Ausztriának is ura volt, különben magyart választottak volna és ha kitör a háború, oly királyt fognak keresni, a ki elég erős lesz megvédelmezni őket.

A nádor szavainak hatása nem maradt el. Mátyás környezete engedni volt kénytelen, hanem nehezen nyugodott meg a helyzetben, melyet változtatni nem birtskicsinyes eszközökkel próbálta elhalasztani a döntést. Február 20-án majdnem szakadás állott be. A nádor a rendi gyűlésen beszédet tartott, melyben szokása szerint a béke áldásairól értekezvén, előterjesztette a király engedményeit. Ezután fölmutatta a királyi rendeletet,

---

*) Érdekes, hogy Janssen id. m. 588. l. Thurzót mährischer Palatinnak nevezi. A tudós polemikus tévedésének van valami történeti értéke.

úgy a mint a tanácsosoktól kapta, de kitünt, hogy a rendelet pontjai ellenkeznek a nádor szóbeli előterjesztésével. A nádor szándékos félrevezetést látott e dologban s annyira megharagudott, hogy a morva küldöttekkel együtt majdnem ott hagyta Bécsset, hanem az udvar kibékítette. Leopold főherczeg toborzásai fölzavarták Mátyás udvarának nyugalmát, nem szerették volna Tschernemblt a boszút kereső Rudolf táborába kényszeríteni. Márczius 3-án Thurzó azzal a tudattal hagyta el Bécs városát, hogy az ausztriaiak főbb sérelmei el vannak intézve úgy, a hogy Pozsonyban kívánták. Az osztrák rendek egy küldöttsége utána utazott Magyarországra s kívánságukra Thurzó márczius 5-én írásbeli bizonyítványt állított ki az egész alkudozásról. Az osztrákok kívánsága szerint ez oklevélben részletesen föl lettek volna sorolva mindazok a megadott engedmények, melyek Mátyás írott rendeleteibe nem voltak foglalva. De Thurzó bizonyítványa csak általánosságban mozgott, mert úgy hitte, hogy most már sürgősségtelen volna az udvar érzékenységet bántani. Különben az ausztriai rendek meg voltak elégedve Thurzó közbenjárásával s köszönetük jeléül egy körülbelül tízezer forint értékű bécsi házat vettek neki.*)

Thurzó haza sietett, mert otthon is volt rendezni való vallási ügy. Csakhogy itt nem mint közvetítő szerepelt, hanem mint nádor, a ki a maga hatáskörében érvényt tud szerezni a törvénynek. Az 1608-ki koronázás előtti I. czikk azt rendelte, hogy a gyűlölség és egyenetlenkedés kikerülése végett minden felekezet külön előljáró vagy superintendens vezetése alatt álljon. Thurzó még nem is volt nádor, midőn e törvényre támaszkodva, 1609 június 20-án kelt levelével összehívta a

---

*) L. ezekről: Raupach id. h. *Archiv für oest. Geschichte*. Bd. IX. Zsilinszky id. m. és Chlumecky: *Zierotin* 646—648. l. Hurter (Bd. VI. 215 l.) tagadja, hogy a február 20-iki ülésen valami hamisság történt. De vegyük tekintetbe, hogy Raupach forrása hiteles és hogy Thurzó 20-iki beszédében pontokat sorolt föl, melyek nem egyeztek a neki átadott királyi rendelet pontjaival. Ezek a pontok bizonyára szóbeli megegyezésen alapúltak. Ha Thurzó oly nagyon félreérti azt, a mit a tanácsosok mondtak, akkor meg nem engedték volna neki már másnap, hogy ő maga fogalmazzon oly pontokat, melyek inkább megfeleltek a február 20-iki szóbeli előterjesztésnek, semmint az akkor bemutatott írásbeli rendeletnek.

zsolnai zsinatot július 15-ére. Pázmány azt állítja, hogy ez alkalommal kevesen gyűltek össze s nem is határozhattak semmit, a papok versengése miatt. Annyi bizonyos, hogy az 1609-iki meghívásnak nem volt semmi eredménye, a mi meg nem történhetett volna, ha Thurzó szokott erélyével vezeti az ügyet. Igen valószínű tehát, hogy Thurzó maga is óhajtotta a zsinat elhalasztását, talán mivel a közelgő országgyűlést és nádorválasztást véve tekintetbe, nem akarta fölingerelni a főpapságot és az udvart. Sokáig azonban nem húzta a dolgot.

1610 márczius 28-án a tíz éjszaknyugati vármegyéből húsz ágostai evangélikus főúr és nemes, három városi követ és huszonnyolcz lelkész jelent meg Zsolnán, a nádor hívására. A zsinaton összesen 419 község volt képviselve oly területről, a hol ma nem egészen kétszáz evangélikus községet találunk.

Három nap alatt végezte tanácskozásait az a zsinat, mely talán a legjelentékenyebb a magyarországi ágostai evangélikus zsinatok közt.

Három superintendenst választottak Zsolnán, a három kerületre osztott tíz megye számára, majd tizenhat czikkben megállapította a zsinata választottak hatáskörét. E czikkek közül kiemeljük a hetediket, mely szerint a superintendens az elnöklete alatt tartott vizsgálat után fölszentelheti a theologusokat. Mert a zsinat, Thurzó szavai szerint, első sorban ép azon a bajon volt hivatva segíteni, hogy a magyarországi jelöltek Wittenbergbe, Briegbe vagy még tovább voltak kénytelenek utazni, a pappá avatás kedvéért, mintha az Úr lelkének nem ugyanazt a fuvallatát érezné a mi országunk, mint a többiek. A superintendens kötelességei közé tartozik továbbá a kánoni vétségek vizsgálata s megbüntetése. Ezt a föladatát tapasztalt egyházi és világi férfiak segítségével végzi.

Kisebb jelentőségű ügyekben a seniorok ítélnék s ekkor a felek a superintendens ítélőszéke elé vihetik a pert, de tovább nem. A superintendensek évenként s ha csak lehet személyesen vizsgálják meg egyházaikat s fölvehetik a censust, vagyis a székdíjat. *)

---

*) L. Szeberényi: *Corpus maxime memorabilium Synodorum evangelicorum*. Pesthini, 1848. *Peniculus Papporum Apologiae Solnensis . . . Ioannes Jemicus*. Posonii 1611. 8 l. és Doleschall: *Die Sillesner Synode*. (Jahrbuch der Gesellschaft für die Gesch. des Protest. in Oesterreich. IV. 1883. 90. l.).

A zsolnai határozatok sokáig érvényben maradtak a magyar evangélikus egyházban s a zsinat példáját követve, más vidékeken is szervezkedtek Thurzó hitfelei. De nem csupán ebben rejlik a zsinat fontossága. Nem mondhatni, hogy e zsinat egészen új dolgokat határozott.

Gömörben például a XVI. században is voltak superintendenseknek nevezett lelkészek, a kik ugyan nem szenteltek föl papokat, de vizsgálták egyházaikat, oly formán, mint a zsolnai zsinat rendeli.*)

A protestans egyházlátogatoknak fizetett census cathedra-
ticus sem volt egészen új dolog. Igaz, hogy a szepesi városok esperessége még a XVII. század elején is egész 1608-ig beszolgáltatja a katolikus prépostnak a censust, noha azon a vidéken akkor kevés volt a katolikus hívő. De másrészt már az 1592-iki zólyomi tizedik kánon rendeli, hogy az evangélikus lelkész a maga esperesének fizesse a cathedratikumot. A dunántúli superintendens pedig a XVI. század végén a régi szent királyok törvényeire hivatkozva, minden kathedrától egy magyar forintnyi censust rendel az egyházlátogató esperesnek.**)

De mindezek, úgy szólván, rendezetlen állapotok voltak.

Hogy a magyar protestansok egyházi ügyekben saját püspökeik hatósága alá tartoznak, hogy az egyházi jövedelmekről és bíráskodásról a magok körében intézkedhetnek, a katolikus főpapság beavatkozása nélkül, ezt az elvet országos törvényre való hivatkozással először a zsolnai zsinat léptette életbe. Ebben van nagy jelentősége. Hatását még fokozta az, hogy a király helyettese vezette tanácskozásait. «Eddig csak párt s engedelmeskedni vonakodó egyházi szakadásként tekintett a protestansság» — írja századunk negyvenes éveiben egy katolikus író — «melynek megtérítésére csak idő kívántatnék; de most pártból önálló testület lőn, szakadványból alkotmányos társulat és saját kézre rendezett egyház.»***)

*) Schmal: *Brevis de vita Superintendentium Evangelicorum Commentatio.* (Fabó: *Monumenta.* I. 5. 1.)

**) L. Pokoly József cikkét a *Protestáns Szemle* 1895-iki évfolyamában. (63, 185. 1.)

***) Lányi Károly: *Magyarföld Egyháztörténetei.* Pest, 1844. II. 190. 1.).

És mind ez az 1608-iki törvények következménye volt. Nem ok nélkül tiltakozott ellene a főpapság. Midőn az 1609-ki országgyűlés előtt a királyi proposíciók megállapításáról volt szó, a magyar tanácsnak az egyházi rendhez tartozó tagjai a superintendensekről szóló törvényezikk változtatását óhajtották. E miatt — így szóltak — csorbát szenved az egyházlátogató katolikus főesperesek tekintélye, e czikk alapján a prebendák és oltári adományok a predikátoroknak és iskolamestereknek jutnak.*)

De a királyi proposíciókban mellőzve volt ez óhajlás, az egyházi rend más sérelmeivel együtt.

Most tehát nem volt más mód, mint folytatni a tiltakozás politikáját. Forgách bíbornok 1610 április 17-iki kelettel ünnepélyes óvást tett közzé az eretnekek vakmerősége ellen. Tiltakozásának főbb pontjai a következők: A superintendensek nem törvényes püspökök, mert a niceai zsinat rendelete szerint az egyház csak azokat ismerheti el, a kiket más püspökök szentelnek e tisztre. Már pedig az ágostai confessio szerint az evangélikusok minden hitelvben megegyeznek a katolikusokkal s csak azokat a visszaéléseket mellőzik, melyek a canonok ellenére újabb időben terjedtek el az egyházban. A superintendensek tehát a confessio tanítására tett esküjüket szegik meg, ha jogtalanul avatkoznak a püspöki hatáskörbe. Továbbá a zsolnai zsinat a Concordia könyvének aláírására kötelezi a lelkészeket. Pedig ebben szörnyű, keresztyénellenes tévedések vannak. Végül a zsolnai zsinat idegen jogokat bitorolt. Mert az érsek akarata ellenére gyűlt össze, tudta nélkül rendelt el egyházi látogatásokat s intézkedett az egyházi javakról. Nincs országos törvény, mely megengedné, hogy a főesperesek megfoszthatók a census cathedraticustól s hogy az egyházi törvényesékek hatósága a superintendensre bízható. Mindez ellenkezik az isteni s emberi törvényekkel s a magyar országgyűlés határozataival. A bíbornok tehát semmiseknek nyilatkoztatja az újszerű gyülekezet végzéseit. A kiközösítés büntetésével fenyegeti a hamis superintendens czímmal felruházottakat, ha a zsinat végzéseit végrehajtanák s ugyane büntetéssel fenyegeti mindazokat, a kik beleegyezéssel hozzájárulnának a végzések végrehajtásához.

---

*) Zsilinszky id. m. 6. 1.

Mértéktelen volt a nádor haragja, mikor e tiltakozást olvasta. «A prédikátorok és superintendensek felől mit íratott legyen az vöröss pap — írja nejének — híremmel volt. Igen nehéz az békának az dér és ördögnek az temjény, de válasza leszen, gondom vagyon reá.» A közbéke megbontásával és törvényszegéssel vádolta a bíbornokot. Különös súlyt helyezett arra, hogy a papjaitól készített válasz az egész zsinat nevében legyen írva s ne tűnjék föl magános ember polemiájának.*)

Még 1610-ben kinyomatta az *Apológiát*, mely Forgách tiltakozására pontonként válaszol.

Igaz — mondja az *Apologia* — hogy a nicaei zsinat határozata szerint a püspököt püspökök szentelik fel, azonban csak akkor, ha vannak igazi püspökök. De ha azok, a kik az igazi püspökök címét viselik, ellenségei az evangéliomnak, akkor az egyháznak joga van a szentelésre alkalmas embereket választani. Hivatkozik az *Apologia* az apostolokra, a kik Titust és Timotheust nem a zsidó főpapokhoz küldötték, hanem magok szentelték fel az új presbyterium segítségével. Az ágostai confessio a szentelés módját nem a hitelvek közé sorolja, hanem azokhoz a dolgokhoz csatolja, melyeket a visszaélések megrontottak.

A második fejezetben az *Apologia* védelmezi a «legszen-
tebb» Concordia könyv megtámadott tanításait. Végül az idegen jogok bitorlásának vádjára felel. Az országos zsinat összehívásának joga az érseket nem illeti meg. Izrael népének zsinatját nem Áron és Eleázár, hanem Mózes és Jozsué hívták össze. A régi keresztyén zsinatok is a császárok hívására gyűltek egybe. Ezeknek példáját követte a nádor, a ki az 1608-iki törvényezikket hajtotta végre. Vajon a bíbornok hajlandó lett volna-e a nevezett törvényezikk végrehajtására, ha a protestánsok netalán kérik erre?

A census cathedraticusra nézve az *Apologia* Pál apostollal válaszol. Ki nem dolgozik, ne egyék. Azoknak fizessék-e a protestánsok a censust, a kik egyházuk és tanításaik legnagyobb ellenségei? A bíbornok régi törvényekre hivatkozott, de az új törvény azoknak érvényét lerontja. Már pedig a zsolnai zsinat semmit se határozott, a mi ellenére volna e törvénynek. Mi

---

*) *Thurzó levelei nejéhez.* Kiadja Kubinyi II. k. 1876. 258. l. és Ribini: *Memorabilia aug. ev. confessionis.* 381. l.

csak a magunk egyházáról gondoskodtunk — írja az *Apolo-gia* — a más hitet vallók dolgaiba nem avatkoztunk. Ítéljen Isten. Hiszszük, hogy az ország rendjei meg fognak védelmezni bennünket a vakmerő támadások ellen.

Eddig mind a két fél, bár igen hevesen, de méltósággal vitatkozott. Most azonban hosszadalmas s irgalmatlan scholasztikus czívádás keletkezett. Pázmány, kinek Forgách tiltakozása megírásában bizonyára része volt, alig egy hét alatt megírta álnév alatt kiadott válaszát. Csak két év múlva jelent meg erre a protestáns felelet, Petschius freiwaldi lelkésztől. Pázmányé volt az utolsó szó. Balásfy szerint Pázmány könyveinek megjelenése után «a zsolnai zsinat nem hánykódik többé írási-val». Tény az, hogy a protestánsok elnémultak. Az is igaz, hogy Pázmány tudománya és vitatkozó ereje nehéz munkát szerzett ellenfeleinek. De lehetséges, hogy a protestánsok megelégtették a mondottakat és bizonyos, hogy 1612-ben ép úgy gondolkodtak a zsolnai zsinatról és a Concordia könyvéről mint 1610-ben.*)

Különben a vitáiratoknál hatásosabb választ adott Forgách bíbornok; a zsolnai zsinat évében ő is zsinatot akart tartani. Nem tarthatta meg 1610-ben, mert Mátyás udvara attól félt, hogy a zsinat még inkább elmérgesíti a gyűlölséget, egyrészt Forgách, másrészt Thurzó és a protestánsok közt. A királynak pedig szüksége volt a nádor s hívei tevékeny jóindulatára kényes politikai helyzetében, s így a nuntius közvetítésével a bécsi udvar reá bírta Forgáchot a zsinat elhalasztására.**)

De 1611 augusztus 1-én megnyithatta a bíbornok a nagyszombati zsinatot. Itt voltak Náprágyi Demeter, a kalocsai érsek, mint győri püspök s hét más püspök, a káptalanok küldöttei, a szentmártoni főapát és öt más apát, több prépost, a sopronyi keresztesek küldötte és Pázmány, ki a túróczi prépostságot bíró jezsuiták nevében szavazott. Placidus de Marca, V. Pál nuntiusa, is megjelent.

---

*) *Apologia Pro Synodo Solnensi. Cassoviae. 1610.* (M.-Akad. könyvtára, függelékében Forgách tiltakozása.). *Peniculus Papporum Apologiae*, Joannes Jemicius scribebat. Posonii 1610 és másodszor 1611; *Malleus Peniculi Papistici*, scribebat Petrus Petschius Cassoviae 1612. *Logi Alogi* scribebat Joannes Jemicius. Posonii 1612. Frankl: *Pázmány*. Pest, 1868, I. k. 97—107. l. bőven szól e vitáról.

**) Frankl id. m. I. 109 l.

Ötven év óta ez volt az első katolikus országos zsinat Magyarországon. Ez volt egyszersmind az első országos zsinat, melyen a trienti határozatokat nyilvánosan elfogadta a magyar katolikus egyház, mert az 1564-iki zsinat csak egyházmegyei volt. A trienti zsinat hatása alatt áll a nagyszombati, gyakran idézi határozatait s azoknak szellemében igyekszik emelni a vallásosságot s az egyházi fegyelmet.

Panaszkodik a zsinat a papok hiányáról. Volt oka reá. Körülbelül ez évekből jelentik a pápának, hogy egész Magyarországon, Erdélyben és Horvát-Szlavonországban legföljebb háromezred fölszentelt pap található, ideértve a főpapokat és szerzeteseket is. Innen van, mondja a nagyszombati zsinat, hogy a hívők a szomszéd akatholikus paphoz mennek kereszttelteni s prédikációt hallgatni. Növeli a bajt, hogy a katolikus lelkészek közt nem kevés akad, a ki tudatlansága vagy romlottsága miatt elfojtja hívőiben a buzgalmat. Azért inti a zsinat a püspököket, hogy ne sajnálják a költséget a papnevelő intézetek fölállítására s ez egyházi rendek föladásában szigorúan tartsák meg a trienti határozatokat. A zsinat megbízásából Forgách a pápát is megkérte, hogy támogassa a magyar papnevelés ügyét. Sokat foglalkozik a zsinat a papi élet tisztességével. Meghagyja a főespereseknek, hogy hirdessék a népnek a papi házasság érvénytelenségét. Sok más büntől is óvja a zsinat a lelkészeket, a kikre a trienti zsinat szavai szerint minden szem úgy néz, mint a tükörrre.

Azonban jól mondja Ipolyi, hogy a zsinatnak az akkori körülményekhez képest egyik legfontosabb határozata a főesperesi látogatások újabb s hatásosabb életbeléptetése volt.*).

De bármily alkalmasak voltak a zsinat intézkedései a katolikus egyházi élet tisztaságának emelésére, a papság hatalmának és jótékony hatásának fokozására, mégis lényeges kérdés maradt a katolikus egyházra az, hogy mennyiben számíthat a királyi hatalom gyámolítására s hogy mennyiben gátolják a király akaratát a politikai bonyodalmak.

A tördőfés, mely 1610-ben véget vetett IV. Henrik életének, az európai politikában nagy változást okozott. Az «eret-

---

*) Péterffy: *Sacra Concilia*. II. 152 s 170. l.; Ipolyi: *Veresmarti Mihály*. 331. l. s Károlyi Árpád: *A vallásszabadság ügye a korponai gyűlésen*. (Budapesti Szemle. 1894 LXXX. 30. l.)

nekek védője» nem volt többé. Medici Mária kormánya még segítette az uniót Jülich várának elfoglalásában, de tovább nem akart menni. A Habsburgok ellen tervezett nagy európai háború vezetésére senki sem vállalkozott. Ennyiben a prágai, bécsi, madridi és római udvarok meg voltak nyugtatva. De a testvérek viszálya még nem szűnt meg, noha az 1610 májusában Prágába hívott német fejedelmi gyűlés azon volt, hogy helyreállítsa a jó egyetértést. A két ellenfél igen különböző reményeket fűzött a tárgyalásokhoz. Rudolf vissza akarta nyerni elvesztett országait, másféle engedmény iránt nem volt érzéke. Mátyás szeretett volna a nehézségektől szabadulni, melyeket Rudolf gördített a császári trónhoz vezető útjára. A Prágával folytatott tárgyalások alatt Mátyás meghívására országának rendi bizottságokat küldöttek Bécsbe. Nem az ő tanácsaik után indult a király, de még sem akart meglenni azoknak helyeslése nélkül, a kiknek jóindulatára volt alapítva hatalma. Thurzó távol volt, de élénk figyelemmel kísérte a történeteket. Azt tanácsolta a királynak, hogy szorosan csatlakozzék a németországi protestans hatalmakhoz. Mert most nem Bocskairól és a hajdúkról van szó, hanem hatalmas városokról és fejedelmekről, a kiket nem lehet legyőzni. Khlesel nem is hanyagolta el az összeköttetést a protestans hatalmakkal, a mennyire politikája megengedte. Különben Thurzó a vérontás kikerülését óhajtotta, de minden perczben kész volt a fölkelést kihirdetni akár a határok biztosítása végett akár más hadi célból, ha Rudolf makacssága miatt háborúra kerülne a dolog.

A tárgyalások közben többször volt szó Magyarországról. Rudolf azt kívánta, hogy a tőle elvett országokat Mátyás mint hűbérese igazgassa s hogy a magyar végvárok kapitányai a császár hűségére esküdjenek. Szó sem lehetett arról, hogy Mátyás udvara elfogadja ez ajánlatokat, melyek annyira sértették a magyar alkotmányt s a király jogait. De azért a király kívánta, hogy a szerződés megemlékezzék a végvárok ügyéről.

1609 októberében ugyanis már a második magyar küldöttség járt Prágában, hogy a cseh rendektől sürgesse a magyar végvárok költségeihez megígért járulékot. E második küldöttséget Lépes püspök, a magyar kanczellár, vezette. Hanem a cseh rendek nem akartak fizetni, azt mondták, hogy a császár megtiltotta a magyar követek fogadását s a pénz megadását. Most az

egyszer engedelmesek voltak a csehek s Lépes püspök csak valami «gonosz nyavalyával» érkezett vissza Bécsbe, de pénzt nem hozott a «jó csehektől». Sőt Rudolf nem is felelt a királynak ez ügyben írt levelére. Most az 1610-iki békeszerződésből is kimaradt a segítség ügye, de a braunschweigi herceg, ki némi érdekből és sok jó indulatból Rudolf iránt a «közvetítő» szerepét játszotta, megígérte a császár nevében a királynak, hogy a végvárok segítsége nem marad el s hogy Rudolf a birodalmi segítséget is sürgetni fogja.

Szeptember közepén alá volt írva a szerződés. Khlesel már előbb megmondotta a bécsi nuntiusnak, hogy az egyesség hiába való. Csak annyi értelme volt a szerződésnek, hogy erejénél fogva a király külsőségeiben elismeri Rudolfnak, mint a család fejének, főnhatóságát. Ha ez elégtételt Rudolf őszintén elfogadja, Mátyás császárságának legnagyobb akadályát eltűnt volna. De a mennyiben a szerződés új helyzetet teremtett, nem hajtották végre az első pont kivételével.

Ennek értelmében Ferdinánd és Miksa főherczegek október 9-én megjelentek Rudolf előtt, hogy bocsánatot kérjenek tőle Mátyás nevében. Rudolf nem engedte őket szóhoz jutni, hanem kijelentette, hogy a bocsánatkérést megtörténtnek tekint. Miksa ezután szétszakította az 1606-iki szerződést, melyben a főherczegek Rudolf mellőzésével Mátyást választották az uralkodó ház fejévé. Azután nyájasan társalgott vendégeivel, Miksa főherczeg személyes bocsánatkérésére azt felelte, hogy nem emlékszik, mintha a főherczeg valamit vétett volna ellene. Ily napja ritkán volt Rudolfnak. Mint nagylelkű győző állott sértői előtt. Hanem mindez csak a modor dolga s az udvari nevelés eredménye volt. A nagy uralkodói tulajdonságok nem pusztán a neveléstől függnék. A római birodalom ura tudott még grandezzaival viselkedni, de nem volt már ura önmagának.

A boszú gondolata valóságos rögeszméje lett. A szeptemberi szerződés és a braunschweigi herczegtől hozott ígéretetek szerint a császárnak el kellett volna bocsátania a Leopold főherczegtől toborzott katonaságot. Állítólag pénzhiánya miatt nem tehetette. Nem úgy kell képzelnünk a dolgot, mintha a császár tervszerű intézője lett volna a passauai katonaságtól okozott tragédiának. Jó tanácsok s különösen a braunschweigi herczeg hatása alatt ingadozott olykor s megijedt a következmé-

nyektől. De az egész idő alatt állandóan azt érezte, hogy a passauiak az ő ügyét védelmezik s hogy bárminő formában, de boszút állnak a hűtlen testvéren s a lázadó rendeken. Astrologusai fejedelmi jutalmat kaptak, mert azt jósolták, hogy a császári csapatok Mátyást megverik és elfogják.

De a mennyiben itt tervszerű intézésről szólhatunk, Leopold főherceget kell a rendezőnek tartanunk. Ez ügyben az ő befolyása igen nagy volt a császárra. Neki pedig határozott tervei voltak, bár eszközeivel nem volt tisztában. Meg akarta fenyeíteni a kivívott szabadságaikra büszke cseh rendeket, s országot akart magának szerezni, hogy a császárválasztásnál nagyobb súlyllyal léphessen föl a maga érdekében. Midőn a passauiak Ramée vezetése alatt Ausztriába, majd 1611 elején Csehországba törtek s Prágáig vonultak, Rudolf és Leopold egy ideig azt hitték, hogy nyíltabban léphetnek föl. De kiderült, hogy tervök megbukott. Ramée seregének vadsága rop-pant elkeseredést szült. A cseh rendek fegyvert fogtak. Ramée csak a Moldva balpartján fekvő városrészt bírta elfoglalni, az ó- és új-város a csehek birtokában maradt. A protestansok a katolikus reactio eszközeinek tekintették a passauiakat. Iszonyú jelenetek keletkeztek; a harminczéves háború előre vetette árnyékát. A Prága felé vonuló Mátyást úgy várták, mint a szabaditót. Most egyszerre Rudolfnak is került pénze a passauiak kifizetésére, csak hogy már későn volt. A magyar öltözetben bevonuló Mátyást kitörő örömmel fogadták a prágaiak. Pütkösd hétfőjén királylyá koronázták; a koronázáskor Lépes, nyitrai püspök, is fogta a cseh koronát. Most Rudolf majdnem úgy érezte magát Prágában, mintha fogva lett volna. A II. Fülöp udvarában nevelkedett autocrata kész lett volna a protestansokkal is szövetkezni, hogy Mátyásnak árthasson. Két koronát kellett átadnia testvérének s megérte még azt is, hogy Mátyás 1611 decemberében házasságra lépett Annával, a tiroli hercegnővel. A császár mind betegbb és szomorúbb lett. Tycho de Brahe azt mondotta, hogy a császár és kedvelt oroszlánja ugyanazon befolyás alatt állanak. Már pedig az oroszlán ekkortájt kimúlt.

1611 január 30-án a császár is megszűnt élni. Közvetlenül halála előtt Gunderode ezredest hívatta, ki a protestans unióval való érintkezéseit közvetítette.

A Habsburgok német ága még 1611 végén gyűlést tar-

tott s deczember 27-én családi szerződést kötött, mely tekintettel az elmúlt zavarokra, a jövőre nézve biztosítani kívánta a család egyetértését. A negyedik pontban a főherczegek arra kötelezték magokat, hogy minden erejükkel segíteni fogják Mátyást a császári korona elnyerésében.

Ez a szerződés döntő hatással volt Mátyás reményeire. Mert voltak ugyan pártok a birodalomban, de mennél inkább közeledett a választás napja, a választó fejedelmek annál kevésbé voltak hajlandók a császári méltóságot idegen családra ruházni. A spanyol udvar kezdettől fogva Mátyás részén volt. A protestáns választók szintén a királyt pártolták, a ki országaiban a protestáns rendektől függött. Ép ez okból ellenezték jelöltségét az egyházi választók, de meghajoltak a többség előtt s így 1612 június 13-án a választó fejedelmek frankfurti gyűlése Mátyást egyhangúlag választotta meg.

Khlesel ekkor a titkos tanács igazgatója lett.*) Most már czim és rang szerint is első minisztere volt Mátyásnak. Büszkén tekintett vissza eddigi munkájára s ezentúl szabadabban dolgozhatott az ellenreformatio s a királyi hatalom erősítésén. Nem vak buzgalommal látott munkájához, hanem a körülményekkel alkudva — *secundum scientiam*, — mint mondani szokta.

---

*) L. Hammer, Hurter, Chlumecky, Gindely, Ranke, (*Zur deutschen Geschichte vom Religionsfrieden*), Kerschbaumer és Ritter id. munkáit és az 1609 október 1. kir. rendelet. (*Orsz. Tört. Eml.*) és Lépes levele (*Act. Thurzó*, Fasc. 82. No 15.).

A LEGFŐBB KEGYÚRI JOGRÓL.

Harmadik közlemény. *)

IV.

Az állam és az egyház czélja. — Mindkettő tökéletes társaság. — Az elsőség kérdése a kettő között. — A hierocraticus rendszer. — Az ezzel ellenkező rendszerek. — Az állam és egyház közt eltérő felfogás kiegyenlíthetlen az elvekben, de kiegyenlíthető a gyakorlatban. — Az állam joga és kötelessége az egyházzal szemben. — Hergenröther nyilatkozata az állam és az egyház viszonya felett a paritásos államban. — Az egyházi és állami hatalom jogkörének szabályozása. — A kölcsönös engedelemesség. — A historiai jog. — A viszony szabályozása mindkét társasághoz tartozik. — A jogállam rendszere. — A placetum és egyéb korlátozások. — Az állam és egyház elválasztására vonatkozó törekvések. — A szabályozás Ausztriában. — A historiai jog veendő nálunk is alapul. — Az állami souverainitáson alapuló felségjog és a legfőbb kegyúri jog. — Ezek kapcsolata s határai.

Mindezek után rövidre foghatnók már ismertetésünket, ha nem látszanék előttünk kíváncsúnak, hogy az állam és egyház rendeltetésére, egymáshoz való viszonyára, a kegyuraság keletkezésére, a javadalmas főpapok kinevezésére nézve oly dolgokat fejtegetessünk, melyek a két társaság rendeltetéséből, viszonyából részint önkényt folynak ugyan és nagyon is bő és ismert tárgyalások anyagát tették és teszik, de ennek daczára a főkegyúri jog megítélésénél nálunk elégséges figyelemre talán nem méltattattak s így nem lehetetlen, hogy az

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 225. és 226. számaiban.

alább következőkben foglalt fejtegetések a kérdés tisztázásának némi előmozdítására szolgálhatnak.

Az egyház célja Krisztus művének folytatása: az embereknek újraegyesítése Istennel, ut vitam habeant et abundantius habeant, tehát az egyház közösségében az emberek mindazon eszközöket bírják, melyeket a tanítói, kegyosztói és főpásztori hatalom az örök élet elérésére rendelkezésükre bocsát és ekként a végcél: Krisztus országának befejezése megvalósíttassék.

Az egyház tehát nemcsak «tökéletes társaság, — mint Aquinói Tamás mondja, — mely nem képezi másiknak részét és mely nem a másiknak céljára rendelt céllal bír, nemében pedig független», hanem egyszersmind a legfőbb társaság, suprema societas is, mert célja a legmagasb. Más nemből más társaság is lehet legfelsőbb, de absolute két legmagasb társaság nem létezhetik, mert két legmagasb cél nem képzelhető.*)

Az állam pedig társulati kötelék, melynek célja a társadalmi jogrendnek a jogi követelmények megvalósítása által fentartása és érvényesítése, hogy ez úton e társasági kötelék tagjainak földi jóléte lehetségesíttessék és előmozdítottassék.**)

Vagy hogy Pauler meghatározását használjuk, az állam a joguralom létesítésére határozott területen, közös főhatalom alatt szervezett társaság.

Az állam is tökéletes, szükséges és legfőbb társaság, melynek az állami fölfogás szerint minden egyéb társaság, legyen az bár az egyház, alá van vetve.

Itt azonban már előáll a két felfogás közt a különbség. Az egyházi felfogás szerint az elsőség a két társaság közt az egyházat illeti meg, mert célja a legmagasb, mert az állam célja tisztán földi, míg az egyházé földfölötti. Az ég a felsőbb, a föld az alsóbb, az alárendelt és a lelkek üdvé hasonlíthatatlanul sokkal több, mint minden földi jólét.

Minden államnak vannak határai, az egyház azonban regnum Christi universale. A katolikus egyház nincs egy államban sem, hanem csak az egyházi személyek és intézmények s ezek egyházi jellege nem az állam sphærájában fekszik.

---

*) Hergenröther: *Kirchenrecht*. Freiburg 1888. 13., 14. l.

**) U. o. 46. l.

Az egyház terjedelme sokkal szélesebb, átöleli az a nemzeteket s államokat, övé az egész föld, ut medium in fine, a földi élet előkészítés és lépcső a tulsóhoz, az egyház célja és java szabály az állam jólétére nézve.

Ebből következik, hogy bár az állam is önálló saját sphærájában az ő célját illetőleg, mégis úgy, mint az egyes ember, alávetni tartozik magát az egyháznak abban, mi célján túlmegegy és mit az egyház magasabb célja követel. Ebben az állam kénytelen a magasabb rend előtt meghajolni.

Ime az egyház és az állam egymással — bár az egyik közvetlen a földi, másik a tulvilági célok megvalósítására vezető az emberiséget — ellentétbe jutnak.*)

Ha az elvi álláspontokat tekintjük, kiegyenlítésnek az ellentétek közt helye nincs. Helye nem lehet. Az egyház nem engedi elvitatni azt, hogy céljánál fogva magasabb, absolute felsőbb társaság, mint az állam.

Ez elv, még ha az évszázadok fejleményei alatt szelidebb alakban **) is, de közel áll a hierocratikus rendszerhez, melyet III. Innocent és VIII. Bonifác elég világosan fejeztek ki, mint ezt Phillips és Grosz is és mások egyházjogi műveikben idézik. Az első következő szavaival: Az Isten az ég boltján két nagy világító testet alkotott; nagyobb világító testet, hogy a nap előtt, és kisebb világító testet, hogy az éj előtt legyen; mindkettő nagy, de a másik nagyobb. Az égboltja az általános egyház, a két nagy világító test a két nagy méltóság: a pápai tekintély és a királyi hatalom. A mily nagy a nap és a hold közt, oly nagy a különbség a pápák és a királyok közt.

Az *Unam sanctam* bullában pedig Bonifác azt mondja, hogy «két kard van: lelki tudniillik és világi. Mindkettő tehát az egyház hatalmában van, a lelki tudniillik és az anyagi. Az azonban az egyházért, ez pedig az egyház által kezelendő. Az a pap, ez pedig a királyok és katonák kezével, de a pap akaratára és türelme szerint. Szükséges azonban, hogy a kard a kard alatt legyen s a világi tekintély a lelki hatalomnak legyen alávetve».

E rendszer ellenében ma már nem szükséges a vallási ügyeket is a fejedelem személyében és hatalmában egyesítő ter-

*) U. o. 51, 52, 53.

**) Grosz: *Kirchenrecht*. Wien, 1894. 66, 67, 69, 70. 1.

ritorial-rendszert helyezni. Nem szükséges a jura majestatica in et circa sacra elméletet állítani fel, mely szerint a mint az egyház külsőleg nyilvánulásra jut, reá nézve azonnal idegen területre, az államéra lép, melyen úgy mint bármely más testület, az egyedül illetékes államhatalom rendelkezése alá esik. De nem szükséges az egyházat és államot egymástól teljesen független souverain hatalomnak és az államot mint keresztyén társaságot elismerő elvre fektetett coordinatió rendszerét sem állítani, mert az egyház a coordináltságot sem ismeri el. Végre nem lehet a hierokratikus rendszer ellenében az állam és egyház elválasztásának jelszava alatt ismert és XVI. Gergely által a *Mirari vos* encyclicában, valamint a IX. Pius által is határozottan elítélt szabad egyház szabad államban rendszerét sem állítani, mely szerint az állam meghatározza az állam és az egyház hatalmának határait s tartalmát és ezen belül a teljes önállóságot és szabadságot biztosítja számukra. Ez elv és rendszer a jogállam, vagyis a vallások egyenlő állását és jogosítottóságát úgy a magán, mint a közjogi téren biztosító paritásos állam rendszere.*)

Az egyház ezt sem fogadja el, mert az egyház a vallás-szabadságot magában véve rossznak tekinti.**)

Mindezeket az egyház el nem fogadja. Elvek közt megalkuvásnak helye nincs.

A gyakorlati élet azonban nem rideg elvekhez, hanem a mindennapi élet szükségleteihez alkalmazkodik, melyeket ki kell elégiteni azon célok érdekében, azon célok előmozdítása végett, melyekért egyház és állam léteznek.

Az egyház is beismeri, hogy «mindenik hatalomnak saját jogkörével kell birnia s abban mindketten önállók; de mindegyik társaság hatalma csak addig terjedhet, meddig a társaság célja terjed; ennél fogva az állam nem rendezheti egyoldalulag, mi az ő céljain túl és az egyház magasabb célját illeti». «Két legmagasb hatalom ugyanazon nemben ugyan semmi esetre sem, de különböző nemben egymás mellett ugyanazon népben két legmagasb hatalom létezhetik, mely hatalmak céljai egymást ki nem zárják, sőt inkább kölcsönösen támogatják s előmozdítják.»

*) Grosz u. o. 70, 77.

**) Hergenröther u. o. 53. l.

Az egyház az állam céljait is szolgálja. Megerősíti a kötelekeket egyrészt az uralkodó és alattvalók közt, másrészt a polgárok közt; nemcsak a külső törvényszerűséget, hanem a belső igazságot, az erkölcsi kötelességeket, az engedelmességet a lelkiismeret miatt követeli, s a lelkiismereti alapon hat reájok és így jobban visszatartja őket büntettektől, *) mint a polgári törvények. Docet reges prospicere populis, monet populos se subdere **) regibus, vagy mint XIII. Leó mondja, ***) «nemcsak nem csonkítja, hanem inkább nagyobb szilárdságot és magasabb szentesítést kölcsönöz a felségjogoknak és ezen magasabb szentesítés óvja meg az államhatalmat attól, hogy se el ne térjen az igazság ösvényéről, se túl ne lépje a parancsolatban a határt»; mint szent Ágoston mondja: «Adjanak azok, kik állítják, hogy a keresztyén tan ellenkezik az állam jólétével, oly harczosokat, mint milyeneket a keresztyén tan akar, oly alattvalókat, oly házasokat, oly asszonyokat, oly szülőket, oly gyermekeket, oly urakat, oly szolgálkat, oly királyokat, oly birákat, végre még oly adófizetőket és oly adószedőket, mint milyeneknek a keresztyénség szabálya szerint lenniök kell és akkor merjék állítani, hogy a keresztyén tan ellenkezik az állam jólétével; ellenkezőleg nem fognak vonakodni beismerni, hogy a keresztyéntan, ha annak az engedelmeskedés megadatik, az állam jólétét nagy mértékben mozdítja elő.»

Viszont azonban, bár bizonyos az, hogy a jogot az egyháznak nem az állam adja, mert hiszen nem az állam az a forrás, melyből a jog származik, mely már az állam előtt létezett; hanem az állam feladata, hogy a jogokat biztosítsa s hatalma is csak addig terjedhet, míg a jogrend biztosítása s az állam által e célra irányzott feladatok megvalósítása követeli. Más oldalról mégis bizonyos, hogy az észparancson, az ember természeti szükségletén alapuló és a joguralom létesítésére alapított állam a világ erkölcsi rendjének pótolhatatlan intézménye, az emberiség végrendeltetése elérésének hatalmas és mellőzhetlen eszköze, mert ez biztosítja az embernek természetadta jogait, ez biztosítja a jog rendjét, ez adja az emberi művelődés és haladás eszközeit vagy azok használatának biz-

---

*) Hergenröther u. o. 51, 63, 64, 65.

**) Pius IX. encycl. 1849 december 8.

***) 1881 junius 29. encycl.

tosítását, ez részesíti védelmében az erkölcsi és anyagi fejlődés előmozdítására szolgáló társulatok működését. Az állam tartozik a jogvédelemmel és ezzel tartozik az egyháznak is, melynek tagjai egyszersmind polgárok az államban, melynek céljai akár az egyenként, akár társadalmi összességekben vett állampolgárok jólétének előmozdítására szolgálnak.

Az állam azt a jogot el nem engedheti, hogy saját feladatainak, saját közvetlen céljainak biztosítása végett az állam területén létező egyházakkal szemben azt a felügyeletet ne gyakorolja, a köztök levő viszonynak azt a szabályozását ne állapítsa meg, mely a joguralom biztosításának feltételeiből folyik.

Ott, hol a vallás uralkodó volt, természetesnek mutatkozott a jogvédelem és az államnak az egyházra való nagyobb befolyása, mert hiszen az államhatalom összes működésében és pedig nem csak az erkölcsi és vallási vonatkozásban az uralkodó vallás elveit juttatta érvényre, hanem az állami hatalom működésében annak külön is befolyást biztosított.

Ha azonban az uralkodó vallás és egyház viszonya szabályozást nyert az állammal szemben, nem lehet e szabályozást elkerülni a többi vallásfelekezetekkel és paritásos államban az összes felekezetekkel szemben sem. A paritás követelménye a szabad, nyilvános vallásgyakorlat, az isteni tiszteletet és szolgáit megillető minden tekintettel, minden egyháznak mint tulajdonképesseggel bíró testületeknek egyenlő elismerése, hívei számára minden polgári és állampolgári jogokban s a nyilvános hivatalok viselésében az államhatalom részéről egyenlő védelem, az iskolákban és egyéb nyilvános intézetekben szükségleteiknek egyenlő figyelembe vétele, mindenik egyháznak jog-sérelemmel ellen védele, minden felekezet tanainak és egyházi élete szabad fejlődésének biztosítása, vegyes intézetekben úgy az egyik, mint a másik felekezet vallásos szükségleteinek kielégítéséről gondoskodás, az áttérés nem akadályozása, az egyházakkal nem az egyiknek szabálya vagy valamennyivel egy általános szabály szerint való bánás, mert e szabály épen azért, mert közös akar lenni, egyiknek sem felel meg, és ez oknál fogva az állam mindeniket saját szervezete és jogai szerint tartozik védelmezni.*)

Mint Hergenröther mondja: «A paritásos állam állás-

---

*) Hergenröther u. o. 113—114.

pontjából az egyház és állam viszonyának kérdése fölött elvi megoldás bizonyára nem következhetik ugyan be, de igen a vitás jogoknak a gyakorlati viszonyokkal megegyező szabályozása, mihez az egyház feje mindenkor kezét nyújtja.»

És itt található meg az érintkezési pont, mely az elvi ellentétek kiegyenlítése nélkül lehetségessé teszi azt a megoldást, mely mindkét társaság érdekeinek megóvásával mindkét társaság javát előmozdítja. XVI. Gergely 1832 augusztus 15-én és Leo pápának több, különösen 1881 június 29. és 1885 november 1-én kelt encyclicái nyomán bizton megjelölhető az az alap, melyen egyház és állam találkozhatnak. Ez alap, ha sok századok lefolyása és tanulságai után a változott viszonyokhoz arányosítva, bár szelidebb alakban, de az egyháznak és államnak magasztos és az emberi gyarlóságoktól menten való alkalmazásában változatlan céljait és elveit illetőleg ma is ugyanaz.

A cél az emberiség javának előmozdítása, mely a világi és egyházi hatalmat e célra kölcsönös támogatásra bírja, mert mint Nagy Leo mondja: az emberi dolgok biztosak csak akkor lehetnek, ha azokat, mik az isteni valláshoz tartoznak, egyaránt védi a király és az egyház tekintélye. Ez okból pedig szükséges, hogy a két hatalom együttesen járjon el, mint Edgár király 969-ben*) mondá a püspököknek: Én Constantin, ti Péter kardját tartjátok kezeitekben. Fogjuk egybe jobbainkat, kapcsoljuk össze kardjainkat.

Ilykölcsönös alapon érvényt lehet szerezni az állam részéről el nem ejthető azon elvnek, mely szerint az államnak az állam és egyház közti viszony szabályozására vonatkozó jogosultsága a souverainitas természetes folyománya, a nélkül, hogy e souverainitas sérelme lenne, ha az állam ebben az egyháznak is befolyást enged.

Ha tisztán az elvi állásponton maradnánk, bizonyára igen nehéz, vagy épen lehetetlen lenne a két hatalom jogkörének szabályozása.

Leo pápa 1885 november 1-i encyclicájában szabatosan határozza meg: az emberi dolgokban tehát minden, mi bármily módon szent; minden, mi a lelkek üdvére és az Isten tiszteletére tartozik akár természeténél fogva, akár értendő ilyennek

---

*) Hergenröther 62. 80. l.

azon oknál fogva, melyre vonatkozik, az egyház hatalmában és ítéletében van: a többiek pedig, melyek a polgári és politikai szakba tartoznak a polgári hatalomnak vetendő alá . . . A vegyes jogú ügyekben pedig szükséges, hogy a természet, valamint az Isten tanácsai szerint a két hatalom egymástól ne csak ne távolodjék el, annál kevésbbé viszálykodjék, hanem inkább egyetértése szükséges azon legközelebb való okoknál fogva, melyek mindkét társaságot létesítették. *)

Könnyű a két hatalom jogkörének megvitatására felállítani azt a tételt, **) hogy az egyház és állam természete és célja szerint az ügyek vagy egyháziak, vagy polgáriak vagy, vegyesek (res ecclesiasticæ, civiles, mixtæ). Ámde a gyakorlatban ez a megosztás elvét átültetni nem lehet a nélkül, hogy ez elven akár az egyház, akár az állam szempontjából csorba ne üttessék. Vegyük például a házasságot. A házasságot mint szentséget az egyház a legtisztább res ecclesiasticának tekinti, mely egyedül hozzá tartozik s csakis polgári következményei felett bir joggal az állam határozni; ennyiben rex mixta gyanánt ismeri el az egyház, míg az állam azt vitatja, hogy érintetlenül hagyván a házasságot, mint szentséget, joga van azt mint polgári szerződést szabályozni.

Vagy vegyük a tanulmányi alaphól fentartott iskolákat, a tanulmányi, a vallási alapot és egyéb katolikus alapítványokat, valamint a korona adományozása alá tartozó javadalmakat, mind ezt az egyház a res ecclesiasticæ sorába tartozónak vitatja, míg az állam legalább is a res mixtæ sorába tartozónak tekinti s ennek megfelelőleg intézkedik is.

A kérdés megoldása legkönnyebben a kölcsönös engedelemesség alapján történhetik, melyre vonatkozólag mondja Leo ugyancsak idézett encyclicájában, hogy előadják magokat idők, midőn a békés szabadság tekintetében az egyetértésnek más módja is érvényre jut olykép, hogy a közdolgok vezetői és a római pápa valamely külön dologról ugyanazon placitumban megegyeztek. Ily időkben az egyház anyai kegyeletének kitünő bizonyítványait szolgáltatja, midőn annyi engedelemességet és előzékenységet szokott mutatni, mennyit csak lehet.

---

*) *Le droit chrétien et le droit moderne. Etude sur l'encyclique Immortale Dei.* Par Mgr D'Hulst 1886. 115., 138. l.

**) Hergenröther u. o. 64—69.

A kölcsönös engedeékenység alapján fejlődött az állam és egyház közt sok országban az a historiai jog, mely a két hatalom közt a viszonyokat szabályozta egyrészt a szorosabb értelemben vett *res mixtæ-re*, tudniillik azokra, melyek kettős céljoknál fogva az egyházi és világi rendre tartoznak; továbbá azokban, melyek vegyes jelleggel eredetileg nem bírtak ugyan, de a mennyiben ez az isteni joggal nem ellenkezik, vegyesekké válhattak; végre azokra az ügyekre, melyek vegyes jelleggel szintén nem bírnak ugyan, de ezekben az egyik hatalom a másíknak segítséget nyújt s így a vegyes jelleg határát e tárgyak tekintetében a védelem szabja meg.

Való az, mit Hergenröther mond, hogy ha állam és egyház összhangban vannak, akkor könnyű a megegyezés köztök; való az is, a mit tovább mond, hogy összeütközések s illetékségi viták nem a két hatalom természetében, hanem az emberek hibáiban lelik alapjokat, ámde ez csak az esetben használhatna, ha a két hatalom jogkörére nézve elvi határt s szabályt lehetne felállítani, melyre nézve állam és egyház minden kétséget kizáró egyértelműségét lehetne létrehozni. Ez azonban az egyház és államnak némely dolgokban kiegyenlíthetlen elvi álláspontjánál fogva számos tekintetben ki lévén zárva, a két hatalom természetére vonatkozó elvi álláspont alapján az összeütközéseket kikerülni nem lehet.

Akár századokon át fejlődött historiai jog képezi azonban a szabályozás alapját, akár annak a viszonyok változásánál fogva szükségessé vált átalakítása, vagy a régi állapotok teljes felforgatása következtében előállott új helyzet teszi szükségessé az újabb szabályozást, bizonyos az, mit Grosz*) mond, hogy «e viszony szabályozására az illetékséget sem az egyháznak egyedül, sem az államnak egyedül tulajdonítani nem lehet akkép, hogy a másik fél ahhoz feltétlenül kötve lenne. Sem az állami *souverainitás* fogalma, sem az egyházi általános hatalom nem terjed ki annyira és ha a tényleges hatalmi viszonyok majd egyik, majd másik fél javára alakulnak, ez még távolról sem bizonyítéka annak, hogy egyoldalú parancs által e viszony tartós és üdvös szabályozása érhető el. A közös egyetértés az állam és egyház közt mutatkozik erre illetékes tényezőnek és nem lehet kétség, hogy ez a legbiztosabban

---

*) *Kirchenrecht* § 26.

vezet, ha nem is örök időkre, a célhoz . . . üdvös és némileg tartósságot ígérő szabályozás azonban csakis akkor lesz elérhető, ha a két fél mindegyike a másiknak természetét, fennállási és életfeltételeit teljesen figyelembe veszi».

Állami részről ehhez az szükséges, hogy a teljes vallásszabadság, a bevett vallásfelekezetekhez tartozók egyenlő politikai jogosultsága, az egyházak egyházi tevékenységi körének teljes függetlensége ismertessék el, viszont pedig az egyháznak el kell ismernie, hogy az államot megilleti az a jog, hogy egyrészt az egyházak között, melyek Hinschius szerint mint nyilvánjogi testületek, az államfőnség és állami törvényhozás alá tartoznak, másrészt az állam közt a határokat az illetékességi körre nézve saját törvényei által önállólag szabja meg. Az egyház, mint a legfőbb társaság, mely a legfőbb céllal bír, e minőségében nincs és nem is lehet alá vetve az államnak, melylyel legfőbb céljánál fogva ellenkezésbe sem juthat, de mint tevékenységét az államban kifejtő egyházi társaság, az állami általános rendnek alá van vetve.*)

E kettős elven alapul a *jogállam rendszere*, mely rendszer keretébe nagyon természetesen bele nem illik a placetum, az exequatur, mely egyházi rendeletek közzétételét állami jóváhagyástól teszi függővé. Ha a placetum az államot megilletné, ez Phillips**) szerint annyit jelentene, hogy nem a püspökök, hanem a világi hatóság igazgatná az egyházat, már pedig e jog nem lehet az állam jogai között. Azt azonban ő is megengedi, hogy «ha a világot kormányzó két hatalom közt igazi egyetértés áll fenn, nagyon természetes, hogy egymással kölcsönösen közlik intézkedéseiket, különösen az egyház az állammal, hogy az egyes esetben az egyháznak nyújtandó védelem iránt a szükséges lépéseket tegye.»

Megemlíti még Phillips, hogy az egyház nem veszi az állammal szemben igénybe a placetumot, azonban ha látja, hogy a világi törvény a hívők lelki üdvére, vagy az egyházi rendre hátrányos, felszólal az ellen s annak visszavonását kéri. Ez lenne Phillips szerint újjmutatás a világi hatóság eljárására nézve is hasonló esetekben az egyházzal szemben.

---

*) Grosz: *Kirchenrecht* 73. l.

**) *Kirchenrecht* II. k. 566—567, 569, 577.

Nem illik a jogállam rendszerébe a placetumhoz csatlakozó apellatio tanquam ab abusu, recursus ad principem sem, mely egyházi hatóságnak határozata, tehát az egyházi hatalom ellen a fellebbezést az állami hatalomhoz engedi meg, a mi már önmagában fogalmilag véve ellenmondás, absurd, mert apellationnak csak az alsóbb bírótól a felsőbbhöz, de nem az egyháztól a világihoz lehet helye. Felfolyamodás csak egy esetben engedhető meg, ha tudniillik az egyházi bíró saját hatáskörét túllépve, a világi bíráskodás keretébe tör át, mely esetben a világi beavatkozásnak nagyon természetesen jogos alapja van. Phillips az apellatio tanquam ab abusu ellen méltán hivatkozik arra, hogy általán elfogadott elv az, hogy minden törvényhozó törvényeinek egyszersmind magyarázója is és e szerint az egyháznak is fentartandó az, hogy ő magyarázza meg, mint értendők az ő törvényei.

A mi a többi: a jus advocatiæ vagy protectionis, a jus cavendi, a jus supremæ inspectionis, a jus supremi dominii név alatt ismert jogokat illeti, ezek némelyike eredeti értelmében az egyház önállóságának, függetlenségének saját körében tiszteletben tartása mellett az egyházra nézve nem sérelmes. Így ha az első alatt a védelmet értjük, akkor ez elfogadható, mert a paritásos államnak feladata minden vallást oltalmazni jogaiban, mely védelem azonban nem terjedhet ki az illetéktelen gyámkodásra, az egyháznak oly oltalmára, mely nem védelmet nyújt, hanem elnyomására irányul.

A jus supremæ inspectionis sem rejt magában véve veszedelmet az egyházra, ha az nem akar többet kifejezni, mint azt, hogy az egyház működésének külső nyilvánulásaira nézve az állami hatalom rendjének az állam céljaiból kifolyólag érvény szereztessek. Ha, mint Hergenröther*) idézi, az állam nem abból indul ki, hogy «az egyház az állam halálos ellensége; ez okból az államnak ellene elővigyázati rendszabályokat kell életbe léptetnie». A jus cavendi azonban már egyenesen ebből a bizalmatlanságból indul ki, mert az egyház ellen, melyet elismer, melynek célját az emberiség szellemi örökjávanak megvalósítására irányzottnak tekinti s melyet ez okból oltalmába kell vennie, külön védelmi rendszabályokat talál szükségesnek, mintha az egyháznak céljai államellenesek lennének.

---

*) 90. l. u. o.

A jus reformandi, a mennyiben az nem arra szorítkoznék, hogy az állami hatalomnak joga van a vallásfelekezetek befogadására nézve határozni, hanem a vallásszabadság megszorítását, az egyház saját szellemi hatalma körébe való behatolást jelentené, mint tényleg így értetett és alkalmaztatott, ez az egyház részéről elfogadhatlan, mert ez az állam hatalmát jelentené az egyház felett azon a téren, melyen beavatkozás nem tűrhető.

A mi pedig a jus supremi dominii-t, az állam főtulajdonjogát az egyházvagyon felett illeti, ez ellenkezik a tulajdonjog fogalmával. A megadóztatási jog szempontjából ez teljesen túlhaladott álláspontot jelez. A manus mortua ellen való intézkedések sem szorulnak e címre s nincs szüksége e címre a végszükség jogának, a ius extremæ necessitatisnek sem.

A mennyiben pedig az egyházvagyon, mint minálunk, a korona adományozásán, a korona birtokjogán alapszik, ez teljesen más megítélés alá tartozik.

Az állam és egyház közti viszonyoknak a két társaság természetéből s feladataiból folyó szigorú szabályozása és a hatalmi köröknek azokkal megegyező szigorú elkülönítése, — mellőzve az államnak és egyháznak az északamerikai Egyesült-Államokban való elválasztását, — csakis az elméleti téren, de gyakorlatban megoldást még nem talált, bár a törekvés meg van az állam és egyház elválasztására nézve. Nem tagadható azonban, hogy ez irányzat is most újabban kevésbé az elválasztásra, mint inkább a két társaság viszonyának a hatalmi körök lehető elválasztása mellett való szabályozása felé fordul. Ezt látjuk Franciaországban is, hol 1871 és 1877-ben az egyházak és az állam elválasztása kimondatott és a katolikus egyház ellen heves harcz, zaklató törvényhozási intézkedések kíséretében indult meg és ma annak hívei és jelesen sokan azok közül, kik a cultus-budgetet el akarták törölni, úgy vélekednek, hogy az idő még nem érkezett el, mert az elválasztásnak nem szabad a nép vallási érzelmeit megsértenie, feldűlnia vallási békéjét, nem szabad, hogy az egy részről győzelem, más oldalról vereség legyen, hanem «kibékülési tény, a lelkiismeretek végleges felszabadítása. . . .» «Őszintén a lelkiismeretek békéjének mezejére kell lépni és e vallási kérdésre Gambettának más kérdésben mondott szavát alkalmazni: y penser toujours et n'en parler jamais.»

A francia kormány azonban az állam érdekével meg nem egyezőnek tekinti az elválasztást.

A gyakorlatban tehát az elválasztás még nem következett be s tekintve, hogy az állam érdekei ezt nem kívánják, sőt ellenkezőleg a viszonyoknak — kellő szabályozás mellett — fenntartását az emberiség e két legfontosabb társaságának érdekei sürgősen követelik, csak óhajtani lehet, hogy az ne következék be, hanem a változott körülmények követelményeinek megfelelőleg nyerjen az állam és egyház viszonya szabályozást.

Valaha, midőn állam és egyház minden téren a legszorosabb kapcsolatba jutottak, részint természetes, részint érthető volt, ha a két hatalom egymás illetékességi körébe áthatolt. Az állami és egyházi törvényhozás, az állami és egyházi hatalmi kör határvonalainak megállapítása iránt a két hatalom közt tartó harc sehol sem eredményezte még azt, hogy az állami törvényhozás az egyházi ügyekkel ne foglalkozzék, nem csak az államinak elismert, hanem a többi egyházzal szemben is. Így maradt ez az után is, midőn az állam már államegyházat többé nem ismert el területén, s midőn a vallások egyenjogúsításának terére lépett. «Még ma is — mondja Grosz*)— minden államban az állami törvények egész sorozata van érvényben, melyek nem csak oly ügyeket szabályoznak, melyek valósággal vegyes természetűek, vagy melyeknek állami vagy egyházi természetűe iránt ma is kétség vagy vita áll fenn, hanem olyan ügyeket is szabályoznak, melyeknek valósággal egyházi természetűek többé egyáltalán nem kétséges, vagy nem vitatattak.»

Az állam és egyház közti viszonyt tehát ma sem lehet az elmélet elvi álláspontjából mérlegelni, hanem tekintetbe kell venni a százados fejlődés alapján keletkezett történelmi jogot, mely a viszony új — a mai adott körülmények által netán kívánatos vagy szükségessé tett — szabályozásának is természetes és mellőzhetlen alkatelemét képezi ott, hol az állam és egyház kapcsolata soknemű változáson ment át.

Így volt ez Ausztriában is, hol az állam és egyház viszonya szintén sok és nagy változáson ment át. Azonban az uralkodó állam-egyházjogi rendszer a Josephinismus neve alatt legmélyebben nyúlt az egyház életébe s ennek önállóságát megkötve,

---

*) Grosz: *Kirchenrecht.* 28. l.

az egyházat mint rendőr-állami intézményt az állam feladatai megvalósításának egyik eszközéül tekintette. Később az állam és egyház viszonyának helyesebb fejlődése a két hatalom önállóságának megfelelőbb irányzatot vett, majd ezt az 1855. évi augusztus 18-iki concordatum meg is erősítette. Végre az 1867. évi december 21-iki alaptörvény 14-ik szakasza kimondta, hogy: «a teljes vallási és lelkiismereti szabadság biztosittatik mindenkinek. A polgári és politikai jogok élvezete független a hitvallástól, de az állam-polgári kötelességek a hitvallás által rövidséget nem szenvedhetnek». A 15. §. pedig biztosítja a törvényesen elismert egyházaknak s vallásfelekezeteknek a közös nyilvános vallásgyakorlatot, belső ügyeiknek önálló rendezését, igazgatását, cultus-, oktatási, jótékonyasági czélokra rendelt intézeteik, alapítványaik, alapjaik birtokát és élvezetét, e mellett azonban az általános állami törvényeknek alávetve maradnak, mint minden társaság.

Ezen alapokra fektette az 1874 évi május 7-én kelt törvény a katolikus egyház külső viszonyait rendező szabályzatokat. *)

Az állam a belső egyházi ügyeket az egyháznak átengedni s az állami szabályozást csak a külső ügyekre szorítani tartozik. A törvény indokolása szerint azonban a belső és külső ügyeknek megállapítása az államot illeti. «Alakilag belső és külső egyházi ügy az, mit az állam annak nyilvánít. Anyagilag az állam kötelezve van e meghatározást úgy állapítani meg, hogy az egyháznak nemcsak a vallási és lelkiismereti tér és az isteni tisztelet módja engedjék át, hanem a külső élet és a világi berendezések terén is számára az üdvös fejlődésre szükséges szabadság és önelhatározás megóva maradjon. De e kötelezettség megismerése senki mást nem illet, mint az államot, e kötelezettség tehát mint belső, nem pedig mint külső korlát mutatkozik. Ez abszolút szükséggel következik az állam kizárólagos souverainitásából. A modern európai államjog ez alaptétele szerint az államhatalom csak magáénak ismerheti el a döntő ítéletet a politikai feladatok felett, nem szabad neki magát sem azok megállapításában, sem azok elérésében gátoltatnia és nem szabad neki különösen semmi vallásos társulat

---

*) 40 der Beilagen zu den stenographischen Protocollen des Abgeordnetenhauses. VIII. Sess. Motivenbericht 30—36.

számára e tekintetben saját megítélést és az állami hatalomteljességet korlátozó befolyást engedni.»

E törvény az állami és egyházi hatalomkör megóvásának alapelvét iparkodott érvényre juttatni. Elvetette az Ausztriában hosszú időn át fennállott, a mai viszonyok közé többé egyáltalán nem illő placetumot s a 16. §. csakis azt mondta ki, «hogy a püspökök kötelesek intézvényeiket (rendeleteiket, utasításait, pástorleveleiket) azok kihirdetésével egyszerre a politikai országos hatósággal tudomásvétel végett közölni».

A törvény elvetette, mint alapjában helytelent és indokolatlant a recursus ab abusu jogát is s a 28. §-ban csak azt mondta ki, hogy «ha egyházi főnök intézkedése által állami törvény megsértetik, az ez által jogában megsértett a közigazgatási hatósághoz fordulhat, mert a mennyiben az ügy a polgári vagy büntetőjogi útra nem terelendő, segínyt nyújtani tartozik».

Nem szenved kétséget, hogy a mennyiben az állam és egyház közt ma létező viszonyok következtében az államot és egyházat érdeklő ügyek újabb szabályozásának szüksége állana be, a szabályozásnak mindkét társaság javára és mindkettőnek közös érdekében csak úgy kell nálunk is eszközölnetnie, hogy a jogállam rendszerének megfelelőleg a két társaság függetlensége, létfeltételei megóvassanak. Önkényt érthetőleg a történelmi fejlemények és az ez alapon tényleg fennálló jogok kímélésével ott, hol e jogok alapját a fejlemények meg nem változtatták és így e jogoknak akár megszüntetése, akár gyakorlásának módja és mértéke tekintetében változtatás indokoltnak vagy kívánatosnak nem látszanék.

Önkényt érthetőleg az állam mai viszonyát az egyházhoz, az államhatalomnak az egyházi ügyekre való befolyását sem kell a két hatalom jogkörére vonatkozólag akár egyházi, akár állami szempontból felállított elméleti rendszer szigorú szabályai, sem a történelmi fejleményeknek egymással sokszor ellentétben levő egyes tényei szerint meghatározni, hanem a történelmi fejlődés azon eredménye szerint, melyben a fennálló tényleges jogállapot a gyakorlatnak is megfelelőleg nyilvánul.

Nálunk a történelmi fejlődés alapját a kath. egyháznak István és utódai által alapítása és javadalmakkal adományozása

képezi. Innen indult ki az állam befolyása és eredtek azon korlátok, melyeket az állam felállított. A történelmi fejlődés véte-
tett alapul az osztrák törvénynél is. «Első sorban ... a törté-
nelmi folytonosság véte-
tett különösen figyelembe. Korlátok,
melyek ujonnan fölállítva, alig lennének elviselhetők, hosszabb
fönnállás után többé alig érezhetők. Ennél fogva mindenek-
előtt az állami fölügyelet azon formái és az állami befolyás
azon útjai tartattak meg, melyek az állam és egyház eddigi
viszonyában gyökereznek. Továbbá az ujonnan behozott kor-
látozások lehetőleg már fönnálló berendezésekhez kapcsoltat-
tak. E szempontból tartattak fönn, példának okáért az állam-
nak a magas egyházi állásokra vonatkozólag már régen osztrák
particularis egyházjoggá vált kinevezési jogai, a vallásalapok
állaga és állami kezelése, az állami hatóságok által az egyházi
vagyon nyilvántartása stb.»

A történelmi jog alapján kell nálunk is a királynak egy-
részt azon általános felségjogát megítélni, mely az állami
fenségből folyik s melynél fogva az állam és egyház közti
viszony szabályozását eszközli, másrészt azon különös jogát:
a legfőbb kegyúri jogot, mely nem közvetlenül ered az állam
létfeltételéhez tartozó állami souverainitásból, hanem csak
közvetve, a mennyiben az állami hatalom, az állami fenség
által az egyháznak nyújtott kedvezmény fejében az egyház
a saját hatáskörében enged az államhatalomnak kedvez-
ményt.

Az első körhöz tartoznak az állam feladatából, a jogrend
biztosításából kifolyólag az egyház védelmére, az isteni tisz-
telet, a vallás tanításának szabadságára, az egyházi hivatali
hatalom gyakorlására, az egyházi intézetekre, iskolákra, az
alapítványokra, az egyházi vagyon biztosítását célzó felügye-
letre stb. vonatkozó intézkedések. E kategóriába tartozik a
már Ausztriában is elvetett placetum, a holt kézre vonatkozó
intézkedések.

Nagyon természetesen azonban, ha elméletileg meg is lehet
vonni azon határvonalakat, melyek az egyháznak az állam ke-
retében mozgó külső viszonyai szabályozására hivatott általá-
nos felségjogot elválasztják a kegyuri jogtól, e határvona-
laknak, melyekre nézve az elmélet terén az állam és egyház
közt az elvek tekintetében szükségképen kiegyenlíthetetlen kü-
lönbségek mutatkoznának, a gyakorlatban egészen másképen

kell alakulniok. Az állam élő organismus. Változnak az emberek, változnak a viszonyok, változnak a körülmények, az állam igényei, szükségletei, a célja megvalósítására vonatkozó eszközök. Az egyház örök ugyan és változatlan, de mint XIII. Leo mondja és bizonyítja, tud alkalmazkodni a viszonyokhoz.

Az egyház külső viszonyainak az állam által szabályozására vonatkozó határvonalak mások ott, hol az egyház és állam el vannak választva; mások ott, hol e határvonalak az egyház és állam által közös egyetértéssel vagy pedig az egyház hozzájárulása nélkül az állam által egyoldalulag állapítatnak meg; mások ott, hol rideg közönyösséggel vagy épen ellenszenvvel, és mások ott, a hol jóakarattal viseltetik az állam az egyház iránt, midőn céljai elérésében közvetlenül javadalmazással vagy segélyezéssel támogatja vagy épen mint kegyúr, az egyházak alapításával és javadalmazásával mozdítja elő céljait. Ez az utóbbi eset forog fenn nálunk és ebben az esetben az egyház megengedhet oly befolyást az államnak, melyet sem az állami fenségből, sem a kegyuraságból folyó jog gyanánt nem követelhetne.

Így például vegyük az egyházmegyéek területi beosztását. Ez voltaképen *res ecclesiastica*. Ámde ez hatásában — tekintsük a mi viszonyainkat — az államot nagyon is érdekelteti, nem úgy, mint Franciaországban, hol ez inkább közönyösnek látszik. Így fogva fel a dolgot, a területi beosztásba szava lehet az államhatalomnak az állami érdekek-nél fogva, mely érdekek megóvása az állami *souverainitás*ból folyik.

Lehet azonban az államnak ez irányban való beavatkozását ott, hol ez az állami érdekek megóvásával semmi kapcsolatban sem állana, a kegyúri jog folyamányaképen az egyház részéről adott engedménynek tekinteni. És ez nagyon természetes. Ha, mint nálunk, a királyok alapították az egyházakat, a javadalmakkal a magyar korona felségjogán ők látják el, nagyon természetesnek tűnik föl a koronának az a joga, hogy a régi *beneficium*okból újak kihatósítása vagy a területek új beosztása tekintetében, befolyással bírjon.

Felhozhatnánk még más példákat, de fölösleges lenne, midőn nem szenved kétséget, hogy állam és egyház viszonyának szabályozása, akár alapuljon az csak az egyház külső viszonyainak rendezésére vonatkozó általános felségjogon, akár

egyszersmind az egyház jogkörébe is beható kegyúri jogon is, szélesebb vagy szorosabb határok között mozog egyrészt az országok és azok körülményei szerint, másrészt pedig azon viszony szerint, mely az egyház és állam közt fennáll s melynek mindkét társaság érdekeire nézve legbiztosabb alapja a közös megállapodás.

E közös megállapodás nálunk nincs concordatumba: az állam és az egyház feje közt az állam és egyház jogviszonyának s jobbára mindkét társaságot illető ügyeknek rendezése iránt kötött nemzetközi egyezménybe foglalva. Nem volt arra szükség, egyrészt mert a pápák és királyok közt a viszályok nem mérgesedtek el annyira, hogy azoknak rendezése külön concordatum kötését tette volna szükségessé, másrészt azért, mert az az alap, melyen királyaink kegyúri joga nyugodott és nyugszik, változáson nem ment keresztül és így nem volt ok, hogy e jog akár terjedelmében, akár gyakorlatának módjában változásnak vettessék alá. Bizonyos, hogy voltak surlódások, ingadozások a gyakorlatban; voltak esetek, hogy egyik fél jogképen igényelte azt, a mit a másik fél visszaélésnek állított, ámde nem volt oly mélyreható eltérés, mint Franciaországban, hol IX. Károly Bourges-i *pragmatica sanctio*ja a baseli zsinat elveit, egyebek közt az általános zsinat felsőségét a pápa felett, a káptalanok püspöki választási jogát állapította meg a szent szék ellenére, majd az 1516. évben X. Leo és Ferencz király közt Róma óhajta szerint concordatum kötöttetett ugyan, azonban a gallicanismusnak a baseli és constanci zsinat határozataira fektetése és az 1682-ben köztetett nyilatkozatba foglalása Róma s Franciaország között több tekintetben áthidalhatlan ürt támasztottak.

Annál kevésbbé voltak nálunk oly viszályok, melyek Angolországban főleg az egyházi birtokoknak elkobzása céljából a szakadást idézték elő.

V. Márton és Zsigmond király között ugyan jött létre egyezmény a constanci zsinaton a kinevezésre nézve, azonban ez nem újítás volt, hanem a régi jog megerősítése.

Ha az általános egyházi jog terén ingadozások voltak észlelhetők s a kinevezés tekintetében minden országban eltérések mutatkoztak, csak természetes, hogy ezek nálunk is előfordultak, de nálunk a kivételek a szabályt, a királyi kinevezési jogot erősítik meg.

V.

Mi a kegyuraság? — A püspöki székek betöltése. — Az apostolok idejében. — Azok halála után. — A papság és a hívek befolyása. — A püspökök által való választás. — Az államhatalom befolyása nagy Constantin óta. — A fejlődés Keleten. — Nyugaton. — Spanyolországban — Spanyol királyok kegyúri joga. — A portugall királyok kegyúri joga. — Portugalliában és indiai birtokain. — A frank birodalomban. — A hűbéri viszony. — A fejedelmek befolyása. — Németország. — A vormsi concordatum. — A reservatiok.

Mi a kegyuraság?

A kegyuraság azon jogok és kötelességek foglalatja, melyekkel valamely egyházra s jelesen az egyházi hivatal betöltésére vonatkozólag az egyház engedélyéből oly személy bir, ki arra már hierarchiai állásánál fogva hivatva nincs. *)

Ez kiváltsággépen adományoztatik quasi per modum privilegii, bár különböző módon történelmileg keletkezett is. Mivel a kijelölési jog a kegyúrnak legfontosabb joga, a kegyúri jog maga is mint kijelölési jog (ius praesentandi clericum instituendum ad beneficium vacans) határozható meg egyéb kiváltságokkal összekötve, bár a kijelölési jog nem szükségképen s nem is mindig van összekapcsolva a kegyurasággal, épen úgy, mint kinevezési jog kegyuraság nélkül fennáll számos esetben.

Székesegyházakra nézve kegyurasággal csakis fejedelmek birhatnak.

A mi a püspöki székek betöltését illeti, egy alapelv nem hagyható figyelmen kívül. Ez alapelv a trienti zsinat által kifejezett az a vallási tétel, hogy a püspökségek betöltése a pápai primatusban alapuló jog, mint azt VI. Pius Charitas brevéje 1781 ápril 13-áról is világosan kifejezi. **)

E jog érvényben tartása mellett azonban a betöltésnek különböző módjai voltak és vannak.

Az apostolokat maga Krisztus hívta az összes egyházak kormányzására. Az apostolok pedig magok helyett állítottak, de már meghatározott terület keretébe szorított püspökség

*) Dr. Ph. Hergenröther: *Kirchenrecht*, Freiburg, 1888. 222. l.

**) *Kirchenrecht* Phillips VIII. k. §. 452—459.

élére püspököket. Az apostolok halála után az ő tanítványaik neveztek ki püspököket, miután meggyőződést szereztek arról, hogy választásuk a község megegyezésével találkozik.

Így jött azután szokásba, hogy a megüresedett dioecesis papsága saját kebeléből választotta püspökét a nép és ezenkívül a szomszédos püspökök jelenlétében, kik azután a választott felett határoztak, s ha őt megfelelőnek találták, megerősítették, székébe helyezték és felszentelték. A metropoliák fejlődésével az illető tartomány püspökei jöttek össze határozathozatalra a papság és a nép választottja felett. A nép választása azonban — ha viszálykodástól lehetett tartani — mellőztetett is s a tartományi püspökök a nép által történő előzetes választás nélkül határoztak a betöltés felett, úgy hogy a választás szoros értelemben nem volt választás, mely a választottnak jogot adott, hanem csak arra szolgált, hogy a jelenlevő püspökök az üres székek betöltése iránt alapos tájékozottság szerzése után határozhassanak.

A niceai zsinat 325. évben szabályozta a tartományi püspököknek a választáson való részvétét negyedik canónában, melylyel kimondta, hogy a püspöki szék betöltése a tartományi püspökök által, kik közül legalább háromnak jelenléte, a távollevőknek írásbeli hozzájárulása s a metropolita megerősítése kívántatott, történjék.*)

Constantin császár a keresztyén vallást államvallássá tette. Az egyház világi javakkal gyarapított s a püspökök politikai befolyást nyertek. Ez azután a betöltés körül az államhatalom befolyására vezetett, melyről már Constantin fiának Constantinusnak beavatkozása tanuskodik.

Constantintól kezdve a császárok intézkedései következtében mind nagyobb befolyás engedtetett az egyháznak, nem is említve kiváltságaikat, melyek úgy az egyházi vagyona, mint a clerusra és bíraskodására vonatkoztak oly dolgokban, melyek egyenesen az állam tevékenységének keretébe tartoznak. Így például a püspökökre ruháztatott a vásárok felügyelete, hogy a nép az uzsora által kárt ne szenvedjen, tovább a városok defensorainak választásánál jelentékeny befolyás engedtetett a püspököknek s a clerusnak.**)

*) Regale sacerdotium Romano Pontifici assertum. Auctore Eugenio Lombardo. 1684. 45. l.

*) Phillips III. k. 26. l.

Viszont azonban a császárok is beavatkoztak egyenesen az egyház ügyeibe, sőt dogmaticus kérdések megoldásába is.

Nyugaton a hűbéri viszony adta meg kiválólág az alkalmat az államnak az egyház ügyeibe avatkozásra. Így volt ez egész nyugaton. De erről alább.

A niceai zsinat rendelkezéseinek megfelelők a negyedik carthagói (398) és az arles-i második zsinat (443 vagy 452) canonjai is, mely utóbbiak szerint a tartományi püspökök a püspöki székre hármat jelölnek ki s a papság és a polgárok e három közül választanak. A hármás kijelölést mondja ki Justinian császár 546. évi novellája is.

A II. niceai (hetedik egyetemes) zsinat a régi szabály alapján kimondja, hogy püspöknek világi fejedelem által választása érvénytelen s hogy püspök csak püspököktől választathatik. Ez úgy magyaráztatott, hogy már az első niceai zsinat megszüntette a nép általi választást, mint egyébiránt a nyolczadik egyetemes constantinápolyi zsinat (869—870) a püspöki szék betöltését a canonok szerint a püspökök collegiuma által való választás útján eszközlendőnek rendeli.

Nyugaton azonban e magyarázat érvényt nem nyert s a nép kizárása a választásból csak a XI. században következett be. Itt azonban a választási jogosultságot a tartományi püspökök is elveszítették s az egyedül a székesegyház papságára, míg a megerősítés a metropolitáról a pápára ment át.

Bár egészen világosan szóltak a zsinati határozatok, a keleti császárok mégis igen sokszor beavatkoztak a püspökök és a constantinápolyi patriarcha kinevezésébe, melyet önkényesen eszközöltek.

Thessalonika érseke, Symeon, 1418 körül részletesen leírja a püspök-választást, mely szerint abban az esetben, ha a püspökök választása inspiratio útján nem ugyanazon egy személyre esett, három jelölt választatott, kik szótöbbség szerint nyerték a candidatióban az első, második vagy harmadik helyet s közülök választotta azután ki a metropolita a neki legalkalmasabbnak látszó férfiút.

Ugyancsak a nevezett érsek írja le a patriarcha-választást is. A püspökök három jelöltet hoztak javaslatba s ezek közül a császár választotta a neki tetsző férfiút.

A nyugati fejedelmek a keresztes hadjáratok alatt az általok meghódított városokban szintén a keleti császárok

szokásait utánózták. III. Coelestin pápa azonban (1191—1198), bár megengedte, hogy a fejedelmek beleegyezése kikéressék, eltiltotta a görögöknek azt a szokását, hogy három jelölt választassék és ezek közül a császár válaszsza a püspököt.

A szabályokat azonban a hármass választás tekintetében is jobbra csak formailag tartották meg a császárok: «Forma szerint a görög császárok meghagyták ugyan a hármass választást, de tényleg a canonok ellenére a patriarchákat és püspököket rendszerint csak ők választották a nélkül, hogy a püspökök által megejtett választáshoz tartottak volna magokat.»*)

Konstantinápoly meghódítása után a török uralom alatt visszaállott a püspökök s patriarcha választásának szabadsága. A szultán, úgy mint előbb a keresztyén császárok, nemcsak a mitrát, a palliumot, a fehér lovat, hanem a pásztorbotot is adta a patriarchának, mely az Istentől a császár útján adományozott méltóság jelvényét képezte.**)

Nyugaton, jelesen Olaszországban, nagyon természetesen szintén az volt a szabályos gyakorlat, hogy a püspököket a clerus és a nép választotta, míg a választottak érdemességét a tartományi püspökök megbírálták és őket ordinálták, a metropolita pedig jóváhagyását adta.

Spanyolországban kezdetben a püspökök a clerus és a nép által választattak a metropolita megerősítése mellett. A királyok azonban később itt is illetéktelen beavatkozást biztosítottak magoknak. Az államnak az egyházzal kapcsolata következtében ugyanis a királyok a püspök-választásra befolyást gyakoroltak, mert a hűbérrendszer s a püspököknek adományozott méltóságok által a választásokon uralkodtak vagy épen tetszés szerint nevezték ki a püspököt s egyszerűen a többi püspökök hozzájárulását kívánták a kinevezéshez.***) Már a XII-ik toledói zsinat a 6. fejezetben a királynak a püspöki székekre vonatkozólag fennálló kinevezését (681) elismerte. A saracenok uralma alatt azonban eleinte a keresztyének szabad vallás-gyakorlattal s szabad püspök-választással bírtak.

A saracenok uralmától megvédett vagy azoktól visszahódított tartományokban azonban a választást nem tartották

---

*) Phillips VIII. 146. l.

**) U. o. 142. l.

***) U. o. 184. l.

tiszteletben a királyok. «A királyok visszaállították a régi püspökségeket, vagy újakat állítottak föl, s azokat javadalmakkal, ingatlan birtokokkal látták el. Úgy bántak azonban a püspökökkel, mint hűbéreseikkel s hadi szolgálatra kötelezték őket. Ily körülmények közt a clerus, a nép, a tartományi zsinat által választásról szó nem volt, hanem saját hatalmukból töltötték be a püspöki székeket, még ha későbbi időből, jelesen a XI-ik századból tudjuk is, hogy a betöltés előtt egyházi és világi nagyjai tanácsát kikérték. A X-ik század számos példái is igazolják, hogy a királyok a zsinat és a pápai szék közbenjárta nélkül nevezték ki vagy tették le a püspököket.»*) Nagy Alfons, (886—910) Leon királya azonban IX. János pápa engedélyét kérte s nyerte ki, hogy Sant-Yagóban metropolitát állíthasson s metropolitát nevezhessen ki.

A XI. században oly esetek fordulnak elő, melyek szerint kisebb fejedelmek a spanyol márkában püspökségek felett mint magántulajdonuk felett rendelkeznek.

A XII. században a püspök-választások a clerus és a szerzetesek részéről történnek a mágnások és a nép hozzájárulásának nyilvánítása mellett. II. Paschal pápa 1115-ben kijelenti, hogy a választáshoz a király jóváhagyása szükséges. Castiliában és Leonban a választáshoz előbb a király engedélyét, azután pedig a megválasztottnak megerősítését kellett kikérni. Ez volt a gyakorlat Arragoniában is, bár azt II. Péter pessima consuetudonak jelentette ki 1206-ban s a szabad választást «assensu regis minime requisito» engedélyezte.

A XIV. században azonban már Spanyolországban is előfordul a püspöki székeknek pápai adományozás útján betöltése. Ez ellen a királyok nem késtek felszólalni. Sőt Kegyetlen Péter 1367-ben törvényt hozott, mely szerint senkit sem szabad a pápának királyi jóváhagyás nélkül püspökké vagy praelatuszá tenni. A királyok ragaszkodtak is a püspöki székek betöltésénél a választás megengedésére s a választás megerősítésére vonatkozó beavatkozási jogukhoz.

Míg a XIII. és XIV. században a castiliai királyok a püspöknek a káptalan által választását elismerték, addig a XV. századi királyok a supplicatio és præsentatióról szóltak s IV. Jenő pápa 1440 körül kijelentette, hogy Franciaország,

---

*) U. o. 187. 1.

Anglia és Spanyolország királyai a püspöki székre ajánlhatnak az ő véleményük szerint alkalmas férfiakat s kérelmeket meg is hallgatja, ha a tisztesség és kötelesség megengedik, de a fejedelmek legyenek megelégedve, ha az egyházak java és üdvére másképen intézkednek. A XV. század második felében a királyok már a kinevezési jogot követelték, ritkábban ismerték el a választási jogot és a pápai reservatiókat, mi viszályokra vezetett a kuria és a királyok között. *)

Pápai kinevezésnél is kivették a királyok kívánságukat. Arragonia királya, II. János, IV. Piustól azt kívánta, hogy hat éves természetes fiát Saragossa érsekévé nevezze ki. Hosszas ellenzés után a pápa teljesítette a kérést olykép, hogy az érseki széket mint commendát vagyis a jövedelmek élvezetét nyerte.

Midőn Ferdinánd és Izabella alatt Arragonia és Castilia egyesültek, az egyházi viszonyok nagyon ziláltak voltak. A királyok önkényesen neveztek ki püspököket, a pápák pedig idegeneket állítottak a püspökségek élére, kik székhelyökön nem tartózkodtak, hanem helyettesekre bízta egyházmegyéik kormányzatát. Ferdinánd és Izabella iparkodtak a püspöki székek betöltését kezeikbe venni, kegyúri jogot igényeltek a pápai reservatiók ellen is, és a Rómában kinevezett főpapok jövedelmeit zár alá vették. IV. Piussal megegyezés jött létre, mely a királynak a betöltésnél jogot biztosított. Vitásnak állítatik ugyan, hogy a teljes mérvű kinevezési jogot biztosította-e spanyol koronának IV. Pius, ámde ez a kérdés meghaladottnak tekinthető az által, hogy XIII. Gergely kijelentette, hogy a spanyol királyok a kinevezési joggal bírnak, nem pedig a patronatussal, bár ez elnevezés a *jus præsentandi* szóval együtt a pápai constitutiókban előkerül. **)

A kinevezésre nézve VIII. Kelemen 1599 február 26-án azt írta a királynak (III. Fülöpnek), hogy csak érdemes papokat hozzon javaslatba, az áthelyezéseket ritkán indítványozza s ne hívja sűrűn a püspököket székhelykötelezettségek hátrányára a királyi udvarba.

A pápai és a királyi udvar között azonban nem szüntek meg a viszályok, melyek megelőzése concordatum kötését

---

*) U. o. 196., 197., 220. l.

**) U. o. 189., 202. l.

tette kívánatossá. Barátságosabbá váltak a viszonyok XII. Kelemen és XIV. Benedek alatt, bár nem az egyház javára.

Az első pápa 1735-ben a kilencz éves Lajos infanst a toledói érsekségre egyelőre commendator, administrator és dispensator minőségében a világi javakba helyezte, de már 1737-ben coadministratort adván melléje, administratorrá a lelkiekben is előléptette, sőt Kelemen utódja XIV. Benedek az időközben 15 évesé lett Lajos infanst még a sevillai érsekségre is kinevezte és pedig szintén coadministrator kirendelése mellett a spiritaliákban is.

Több kísérlet után 1753 január 11-én létrejött a concordatum, mely constatalta, hogy a királyi kinevezési jog iránt soha vita fenn nem forgott és hogy az erre vonatkozó királyi jogok sértetlenül fentartandók. A concordatum azonban nem akadályozta meg, hogy a legsúlyosabb viszályokra és visszaélésekre vezető viták ne keletkezzenek a curia és a spanyol korona közt, melyek Izabella alatt már-már oda vezettek, hogy a kormány a püspökségeknek a toledói XII-ik zsinat határozatai szerint leendő betöltését akarta egyoldalulag szabályozni.

Midőn ugyanis 1833-ban VII. Ferdinánd a trónöröklési szabályzatot megváltoztatván s fivérét Don Carlost az örökségből kizárván, Izabella foglalta el mint királynő a trónt, míg kizárt nagybátyja felvette V. Károly czímét, a curia nem akart a trónöröklési vitába beavatkozni s így a felett határozni, hogy ki a királyi patronatus tulajdonosa, hanem függőben kívánta tartani a püspöki székek betöltését.

A praëconisatio szövege ugyanis így szólt: «Sane ecclesia... quae de iure patronatus carissimi in Christo Filii nostri . . . Hispaniarum Regis Catholici ex privilegio apostolico, cui hactenus non est in aliquo derogatum, — esse dignoscitur». A kinevezettre vonatkozólag pedig a következő szavakat tartalmazta a praëconisatio: «quemque praëfatus . . . Rex nobis ad hoc per suas literas praësentavit, ad praëfatam ecclesiam».*)

A kit a patronatus illet, azt illeti a kinevezés. Ki a kinevezést gyakorolja, azt illeti a patronatus. Mindkettő correlációban van egymással. Mindkettő pedig a spanyol korona törvényes viselőjét illeti. A curia azért kívánta, hogy a patrona-

*) U. o. 215. 1.

tusra, valamint a praesentára vonatkozó kifejezések mellöztesenek és ezek helyett Róma rendelkezésének megfelelőleg «*motu proprio* és *de benignitate sedis apostolicæ*» tétesenek, mibe azonban a spanyol kormány nem egyezett bele. Végre a vizsály véget ért 1845-ben, midőn a curia Izabellát mint királynőt elismerte. Új concordatum is, mely az 1753. évi concordatum alapján a királyi patronatust újra elismerte, iratott alá, mely azonban az állami jóváhagyást el nem nyerte. Végre 1851-ben létrejött az új concordatum, melynek 44 szakaszában a spanyol királyok patronatusa és előjogai a régibb egyezmények s jelesen az 1753-ki egyezmény nyomán újra ünnepélyesen elismertettek.*)

Portugalliában eleinte szintén a canonai választás volt érvényben, melyre a királyok mindinkább nyomást iparkodtak gyakorolni, hogy az általuk kijelöltek választassanak meg.

Idők folyamában a pápák a királyoknak eleinte csak *supplicatio* jogát mégis elismerték a székek betöltésénél.

IV. Jenő pápa az V. (afrikai) Alfons által alapított egyik püspökséget a curia számára reserválta. A király haragra gyuladt. A pápa azonban, mint már föntebb idéztük, azt írta neki, hogy a királyok kérését ha lehet meghallgatja, de ha az egyház érdekében mást nevez ki, nyugodjanak meg ebben a királyok.

A vizsályok tehát Portugalliában sem maradtak el, melyek elmérgesedvén, idővel azt eredményezték, hogy 1649-ben Portugalliában csak egy püspök volt s a gyarmatokban 26 püspöki szék árván maradt. E sajnos állapot vetette föl azt a kérdést, hogy nem szabad-e a király által kinevezetteket pápai megerősítés nélkül is törvényes püspököknek tekinteni. Csak midőn Spanyolország Portugallia függetlenségét a lissaboni 1668. évi békekötéssel elismerte, szakadt vége a vizsálynak s IX. Kelemen a portugall király *supplicatio*-, illetőleg kinevezési jogát elismerve, az általa *supplicált*knak és kinevezetteknek a megerősítést megadta.

Portugallia azonban nem a *supplicatio* — hanem a *patronatus* vagyis *praesentatio* vagy helyesebben a kinevezés jogát igényelte.**)

Ezt a pápák több püspökség tekintetében el is ismerték.

*) U. o. 218. l.

**) U. o. 222—224.

Megemlítendő különösen a lissaboni érsekségre nézve. Midőn ugyanis Lissabont, miután azt V. János király bő javadalommal ellátta, XI. Kelemen patriarchaságra emelte, a királynak patronatusi, kijelölési és kinevezési jogát elismerte: «Ius patronatus regium et nominandi et præsentandi personam idoneam... Ioanni regi eiusque . . . successoribus regibus similiter perpetuo reservamus, concedimus ac assignamus ius patronatus et præsentandi . . . non ex privilegio apostolico, sed uti ex vera, primaeva, reali et actuali, plena et omnimoda fundatione et perpetua dotatione laicali ex bonis mere laicalibus factis, competere et pertinere et uti tale sub derogatione juris patronatus ex privilegio apostolico vel consuetudine aut præscriptione acquisiti nullatenus comprehendere aut illi nullo nunquam tempore . . . (derogari posse) decernimus».

Vége XIV. Benedek 1740. évben Portugallia királyainak kinevezési jogát az ország püspökségeire általában elismerte.

Hasonlóképen elismerte VIII. Sándor 1680-ban Portugallianak tengerentúli birtokain is, így jelesen a nankingi és pekingi püspökségek betöltésére vonatkozólag, melyeket Péter király dotált, az ő és utódai kegyurasági és kijelölési jogát.

VIII. Sándor constitutióiban a következők foglaltatnak: «Diœcesi ecclesiæ Machoanensis, quæ de iure patronatus regum Portugalie ex fundatione vel dotatione seu privilegio apostolico . . . esse dignoscitur». «Petro regi et pro temporibus existentibus . . . regibus prædictis ius patronatus et præsentandi ad dictam ecclesiam de Nankin (Pekin) . . . concedimus». «Decernentes jus patronatus et præsentandi hujusmodi ex meris fundationibus et dotationibus competere illique per sedem eandem . . . quacunque ratione derogari non posse . . . nisi ipsius Petri . . . et regum prædictorum ad id expressus accedat assensus».*)

E jogot Portugallia még akkor is igényelte maga számára, midőn már Indiában birtokai alig voltak s daczára, hogy patronatusi kötelezettségeinek meg nem felelt, arról lemondani mégsem akart.

Hosszú tárgyalások után rendeztetett az ügy az 1857. évi és az 1886. évi egyezményekkel, melyek a portugall korona

---

*) U. o. 225., 226. l.

jogát a meghatározott egyházmegyékben kellő javadalmazás kötelezettsége mellett biztosították.

Megemlítendő az utóbbi egyezményből, hogy Indiában a hierarchiai alkotmány berendezésére négy diócesis fölállítása határoztatott el és e négy diócesisben üresedés esetén a betöltés akként történik, hogy a metropoliták és a suffragan püspökök együttesen a püspöki székre és a bombay-i érseki szék megüresedése esetén a suffragan püspökök szabad választással három jelöltet választanak. A jelöltek listája a goa-i érsek által terjesztendő a spanyol korona elé, mely hat hó alatt tartozik a jelöltek közül egyet választani, mert ez idő elteltével a szentszéket illeti a szabad választás. *)

A mi frank birodalmat illeti, itt a Toursi Gergely által nyugati Constantinnak nevezett Chlodwig fölvevén a keresztyéniséget a frankok maradtak a birodalomban tulajdonképen a keresztyénségnek főoszlopai, habár a germánok is, kik az arianismushoz álltak, lassan visszatértek az egyház kebelébe.

A hűbéri rendszer jutott itt is érvényre. Az egyházfőknek a fejedelmek által birtokokkal megadományozása a világi nemességen kívül, az egyházi nemességet hozta létre. A király elnöklete alatt gyűlt össze e két nemesség az országgyűléseken, melyeknek legfontosb tárgyát nagyon természetesen hosszú időn át — a vallás képezte. Igaz, hogy a lelki ügyek iránt a püspökök által a zsinatokon hozott határozatok intézkedtek, ámde a sokszor azokkal kapcsolatos országgyűlések is sokféleképen működtek ugyanazon czélokra közre. Ez uton és főleg az egyház befolyasa által történt, hogy az egész germán alkotmány és az egész germán élet keresztyénné tétetett. Az egyház e tekintetben is a legnagyobb kimélettel járt el a fennálló dolgok iránt és midőn egyrészt a germán alkotmány formáit megelevenítette és nemesítette, másrészt nem tudta önmagát sem megóvni attól, hogy ez alkotmányból egy és más az egyházi jogrendbe át ne menjen. **)

Az egyházi jogrend egyébiránt a római birodalomban már igen teljes kiképzést nyert és azon elv szerint, hogy *Ecclesia vivit lege Romana*, a római jog maradt az egyházra a germán államokban az érvényes norma. A római császárok

---

*) U. o. 232.

**) Phillips III. k. 63. l.

által kibocsátott törvények tehát érvényben maradtak s jelentékeny rész engedtetett át az egyháznak az állami adminisztrációból. Ez nem csak megmaradt a nyugati államokban, hanem a királyok az egyház privilegiumait még jelentékenyen kibővítették. Jelesen az egyház egész nyugaton igen nagy földbirtokokat nyert, melyekre a királyok a legterjedelmesb mentességeket és kiváltságokat engedélyeztek. — De ez volt azután oka lényegesen annak, hogy a germán jogrend az egyházra befolyást gyakorolt, mint ez a javadalmaknál különösen érvényre jutott. A püspökök, kik a király hűbéreseivé váltak, kivették részüket az ezzel járó kötelességekből is. Mindenütt a világi hatalom segélyére utalva, segélyt nyújtottak viszont ők is annak. Ekként történhetett — mondja Phillips — hogy a püspökök és grófok együtt láttak törvényt s mindennemű viszonyokban az elvek kicserélése állott elő, a germán és az egyházi elem összevegyülésével. *)

A mi különösen Galliát illeti, itt is, mint máshol, a clerus és nép választása a metropoliták s tartományi püspökök beleegyezésével volt gyakorlatban s nincs nyoma annak, hogy a római császárok vagy általában az állami hatalom jóváhagyása kívántatott volna. Nagyon természetesen azonban később ez nem maradt el. A királyi jóváhagyás, úgy látszik, már Chlodwig alatt kezdődött s ezt a zsinatok részint világosan, így már az 549. évi orleansi 5-ik zsinat is kimondja, részint hallgatag elismerték. Sőt a király a felszentelésre is adott rendeletet. A királyi befolyás számos esetben királyi kinevezéssé vált, mint erre a példákat Phillips műve idézi. **) Heristali Pipin alatt a püspökségek mint világi uradalmak képezték a nagyok családjaiban örökség tárgyát s e czélból még a püspök életében utódja ordinálását is, sőt még püspöki tisztje gyakorlását is megengedték. Az egyházi javadalmak világiasítása még nagyobb terjedelmet vett Pipinnek természetes fia Martell Károly (717—741) alatt. Martell Károly fiai Karlman és kis Pipin iparkodtak Bonifáczzal egyetértőleg járni el, kit Zacharias pápa mint p pai követet bízott meg: *qui apostolicae nostrae sedis in illis partibus praesentaverit vicem.* ***)

---

*) Phillips III. k. 64—65 l.

**) VIII. 268 l.

***) VIII. 268—273 u. o.

A Frankfurtban vagy Wormsban 742-ben Karlman által tartott első német nemzeti zsinat 1-ső canonja mondja: «A jámbor papok és nagyok tanácsa szerint állítottunk a városokban püspököket és följük Bonifácot, ki Szent Péter követe, helyeztük». Ugyanily eljárásáról szól Pipin is, kinek Zacharias pápa a püspökkinevezési jogot adta,*) 744-ben a Soissonsban tartott zsinat határozatait megerősítő capitularéjában.

Nagy Károly, úgy mint atyja, a legtöbb püspökséget betöltötte, bár vannak olaszországi püspökségek, melyekre nézve a püspök szabad választását elismerte és megerősítette.**)

A Karolingek távol állottak attól, hogy beavatkozzanak az egyház tanítói és papi hatalmába s beismerték azt, hogy Isten országának e földön önállónak kell lennie, ám azért az egyház harmadik, kormányzó hatalmának gyakorlásában a világi hatalomhoz való viszonya nem birt a teljes kizárólagosság szabadságával. Ezt részint a két hatalom békés közössége idézte elő, melynél fogva a püspököknek az országos ügyek elintézésére befolyás adatott s az egyház is sok jogot az államnak engedett át, részint az a körülmény okozta, hogy a királyok emberi gyöngeségből is beavatkoztak az egyház ügyeibe. Különösen hozzájárult ehhez a püspököknek az összes germán államokban elfoglalt országnagyi állása, mi által a királyok befolyása az egyházi ügyekre nagyon kifejlődött. Mint a legnagyobb földesurak, a királynak nemcsak hűséget esküdtek, mi legelőször Spanyolországban történt, hanem úgy mint más országokban, a háborúban résztvenni is tartoztak. Egy szóval egészen hűbéri viszonyba jutottak.

Ily körülmények között nagyon természetes volt, hogy a királyoknak érdekében állott a püspöki székek betöltését kezökben tartani, melyet már a Merovingek idejében, mint a királyok jogát gyakorolták. E jognak azonban nem történt oly átruházása a világi hatalomra, mint a 12-ik toledói zsinat értelmében Spanyolországban, hol viszont a püspököknek volt legnagyobb részök a király-választásban. A püspökök itt-ott reámutattak ugyan zsinati határozataikban a régi canonokra, ezt azonban a frank királyok; tekintetbe még sem vették.***)

---

*) Sfondrati *Regale sacerdotium* 130, 131 l.

**) Phillips VIII k. 277 l.

***) Phillips III k. 104 l.

«Ha úgy a merovingi, mint a nyugatgót birodalomban a királyok befolyása a püspöki székek betöltése körül érvényesült, az okok itt is, ott is ugyanazok voltak: a magas tekintély, melylyel a püspökök a nép előtt bírtak, szellemi jelentőségek és a nekik engedett politikai hatalmi állás, az a szükségesség, hogy a püspököket mint magasabb képzettség képviselőit politikai tanácsadók gyanánt is lehessen használni és az a célzat, hogy a királyok a püspöki méltóságra emeltekben befolyásos politikai híveket nyerjenek vagy az általok mint állami és udvari hivatalnokok által szerzett érdemeket megjutalmazzák. A nép, clerus és püspökök választási jogának félretételével a király által püspökké olyanoknak, — kik a királynál az egyházi méltóságnak utána jártak, kik azért a királynak pénzt fizettek — visszaélés kinevezése ellen; a püspökségeknek világiak számára, kik a királynak azért katonákat, lovakat, pénzt szolgáltatassanak, átengedése, ilyen, a merovingi birodalomban csakhamar nem ritka visszaélések ellen a zsinatok ismételt felleptek, habár teljes eredmény nélkül is . . . Hanem a királynak a választott megerősítésére vonatkozó jogát a zsinatok részint kifejezetten, részint hallgatag elismerték».*)

Midőn az egyháznak engedelmes, hű fiai voltak a fejedelmek, az egyház szívesen belenyugodott abba, hogy a betöltés ily fejedelmek kezében legyen. Mintha Nagy Károly 803-ban lemondott volna a püspökségek adományozásának jogáról s csakis azt tartotta volna fenn magának ő is és fia Jámor Lajos, hogy a nép és a clerus által választott püspököket megerősítsék, téves állítás. Ők is, mint utódaik, a püspökségek és apátságok betöltését kezökben tartották, sőt Olaszországban maga a pápa kérte Lothárt és II. Lajost egyes egyházak betöltésére. Phillips munkájába is becsuszott e tévedés, melyet a mű folytatásában Vering kiigazított. Tévedés az is, hogy Hadrián pápa Nagy Károlynak megadta volna a jogot, hogy minden érseket s püspököt ő investálhasson.**)

Sfondrati bibornok is felemlíti***) Siegeberrt krónikája után a Nagy Károlynak állítólag átengedett pápa-választási és püspök-investálási jogot. Hozzáteszi azonban, hogy e jog vagy költött és soha sem enge-

*) Phillips VIII k. 249—250 l.

**) III k. 106 l., VIII k. 278.

***) *Regale Sacerdotium* 48 l.

délyeztetett, vagy pedig Károly azt el nem fogadta. A kinevezési jog Sfondrati szerint egyenesen a Zacharias pápa által Pipinnek engedett kiváltságból eredt.

A 829. évi párisi zsinat azon kérelmének kifejezése, hogy a király a püspökségek élére csak is méltó férfiakat helyezzen, a fejedelmi befolyás világos tanúsága. E kérelem alapja az volt, hogy színleg jámbor férfiak lettek püspökök, kik a püspöki székek elfoglalása után álarczukat eldobták, s nyilvánosan tették azt, mit aljas lelkűk nekik sugallt, mondja Phillips műve.*)

A canonizálás volt a szabály, de maga Hinkmár, kit 845-ben választottak meg a reimsi egyháztartomány püspökei reimsi érsekké, s ki a püspökválasztás szabadságáért sikra szállt, szükségesnek mondja a király hozzájárulását: «az egyház kormányzatára minden vásárlás nélkül kell bárkit is a király beleegyezésével, a papság és nép választásával és a püspökök jóváhagyásával emelni».**)

A Lothár császár által 855-ben Valence-ba hívott zsinat 7-ik canonja mondja: «Mivel oly sok székek tudatlan püspökökkel van betöltve, minden bekövetkezendő üresedésnél a fejedelmek megkérendő, hogy a clerus és a nép által való canonizálást engedje meg. És ha a király az ő szolgálatában álló papot jelöl is ki, tudományára és életmódjára pontosan megvizsgálandó. Ha a metropolita szükségesnek találja, forduljon a császárhoz . . . hogy a méltatlan ne nyerve el a széket.») Magok a pápák tekintették kívánatosnak a király megerősítését, vagy védő közreműködését. IV. Leo, VI. István, II. Hadrián, VIII. János***), kik 847—891 közt ültek a pápai széken, még az olasz püspökségekre is kívánták a megerősítést s utasították a frank püspököket, hogy ekként járjanak el. X. János pápa (914—929) mint meggyökeresedett gyakorlatot ismeri el, hogy a francia királyokat a megerősítés joga megilleti. «Kimaradhatlan következménye volt ez annak, hogy a püspökségek, mindinkább jóságokkal és állami jogokkal láttattak el és

*) VIII k. 282 l.

**) Sfondrati 49 l.

***) Legnagyobb valószínűség szerint VII. Jánost, ki 705—707 között kormányozta az egyházat, tévesen említi Vering, bár az errakban erre nézve kiigazítás nem fordul elő, jóllehet a VII. Jánosra következő mondat jegyzetéhez kiegészítés és helyreigazítás csatoltatik.

a püspökök mint a birodalom lényeges és hatalmas tagjai jöttek figyelembe. A pápák csak akkor és ott, hol szükségesnek látszott, léptek közbe, hogy a méltatlanok kizárassanak».*)

Számos egyház, így Worms (814), Modena (822), Genf (782), Chalons és Orleans (855), Paderborn (855), Halberstadt (902), Freising (906), Trier (913), Magdeburg 979-ben a királyoktól a szabad választás kiváltságát nyerték, mely kiváltságban itt-ott a választás egyenesen az egyház, illetőleg egyházmegye papjaira szorítottatott, de ha alkalmas egyén nem találtatott, vagy a választók meg nem egyeztek, ismét a király gondoskodott a betöltésről, sőt ott is, hol a szabad választás volt biztosítva, a püspökök akár jó szándékból, akár gyöngeségből meghajlottak a király kívánsága előtt.

A carolingi időszakban tehát azt mondhatni, hogy az egyház, pápa, püspökök, zsinatok a fejedelmek befolyását a püspökségek betöltésénél mindig eltűrték s csak akkor léptek közbe, ha méltatlan főpásztor kinevezéséről volt szó. A királyi befolyás nem is volt korlátlan s az egyházi választási jogot elvileg kizáró. A törekvés általában az volt, hogy egyház és király között egyetértés legyen, a nélkül, hogy ez egyetértés formái szigorúan meg lettek volna állapítva. Ha a püspök választása a királytól indult ki, akkor e fölött világi és egyházi rendű tanácsosait és nagyjait általában meghallgatta. A nép hozzájárulása pedig nagyon természetesen egyszerű acclamatióból állott, midőn a kinevezés neki tudtára adatott. Ha pedig a kezdeményezés a püspöki szék betöltésére az illető egyház papságától indult ki, akkor az egyház vagy kiváltsággal birt egyszersmindenkorra a canoni választásra, vagy pedig különös kérelemre az előforduló egyes esetben engedtetett meg a választás, melyhez a király a választás védelmére megbízottjait, vagy követeit, vagy királyi meghatalmazottját kiküldötte. A választásban részt vettek a világi és szerzetes papok s az egyházmegye előkelőbb világi hívei. Az a gyakorlat, hogy a megválasztottnak a király a pásztorbottal a püspökség fölött a hatalmat átadta, már a merovingi időben előfordulhatott, de mint a 888—909. évek közti időszakban fennálló gyakorlat szent Rimbert hamburgi érsek életrajzából állapítható meg. Ugyanezen krónikából az is kitetszik, hogy addig, míg az

---

*) U. o. 309., 310, U. o. 311.,

újonnan alapított hamburgi érseki tartományban suffragan püspökségek keletkeznek s így a térítés munkájának előrehaladásával felszentelést teljesítő püspökök lesznek, a hamburgi érsekeknek ki által leendő felszentelése iránt a császár intézkedik. *)

A frank birodalomban **) a Carolingek után elvben a püspökségek betöltésénél a papság, jelesen a székes papság és a nép, jelesen a nemesség, a militia vagy a vasallok választása, a metropolita és az illető tartományi püspökök részvéte mellett állott fenn. Ezzel azonban ellentétben a fejedelmek a magok befolyását és a választáshoz való beleegyezéseket mindenképen érvényre juttatni iparkodtak és nem csak ők, hanem a hűbéres főurak is szerették a területökön levő püspökségeket önkényesen adományozni s mint bevételi forrást kihasználni, mi sokszoros simoniára vezetett. Erről tanúskodik a IX. Leo pápa elnöklete alatt 1049-ben tartott reimsi zsinat, mely felhívta a püspököket, hogy nyilatkoztassák ki, kik birják simoniával javadalmaikat, vagy kik szenteltek fel másokat simoniával. E zsinat (can. 1.) kimondta, hogy «a clerus és nép által választás nélkül többé egyházkormányzatot senki sem nyerhet el».

Ugy látszik, hogy a püspökségnek a consecratio előtt való adományozása a püspökbotnak a király által átadásával sokszor előfordult, úgy, mint már korábbi időkben is; míg az a szokás, hogy a király a pásztorbottal a gyűrűt is átadta, a XI. században eredt, de nem előbb, vagy nem látszik, hogy általában gyakorlatba jött. Az adományozásnál a hűségi és vasalli eskü letétele (fidelitas et hominium) volt szokásos. ***)

Sfrondati szerint Franciaországban a király a keresztet, a gyűrűt adta át a választás után, s a püspök a király kezébe tevén kezét, homagiumnak vagy hominiumnak nevezett esküvel

*) U. o. VIII 321—328.

**) U. o. 338.

***) Az 1046-ban megüresedett lyoni érseki székre a clerus és nép által kívánt Halinard apát nem akarta II. Konrádnak Speyerben a hűségi esküt letenni, mert Szent Benedek megtiltotta az esküt a szerzeteseknek. A király a metzi, touli és verduni püspököknek, Halinard barátjainak ajánlatára s kérésére megelégedett Halinard részéről az engedelmesség egyszerű ígéretével (U. o. 452—53).

kötelezte magát le neki.*) Így tette le az esküt Szt. Rimbert is, és Ivó Kegyes Lajosnak, illetőleg Fülöpnek. Az investitúra tehát a kereszt, a gyűrű átadásából és az esküből állt.

A Carolingek német ágának kihalása után az egyház befolyásával megválasztott I. Konrádról (911—918) Hinschiuszal ellentétben Phillips azt mondja, hogy a korlátlan kinevezési jogot nem vette igénybe, hanem általában a canoni választás volt alatta érvényben, mely mellett azonban tekintettel azon jó viszonyra, melyben Konrád az egyházhoz állott, a király kívánsága a betöltésnél mégis teljesedésre jutott.**)

I. Szász Henrik (919—936) a betöltésnél már erősebb befolyást gyakorolt s azt sokszor egyenesen kezébe is vette és midőn az általa legyőzött Bajor Arnulfnak Bajorországban a királyi jogok gyakorlatát megengedte, ugyanakkor őt a püspöki székek s apátságok betöltésére is fölhatalmazta.***)

A magyarokkal 933-ban vívott ütközet előtt tett fogadása is igazolja, hogy nagy befolyást gyakorolt a püspöki székek betöltésénél: Az Isten utálta simoniás hærésist... melyet elődeink eddig meggondolatlanul gyakoroltak, birodalmunkból minden módon ki fogjuk irtani.†)

III. Ottó (983—1002), kinek anyja Theophane görög császár-leány volt, a püspök-választásokat lassan majdnem egészen megszüntette s valamint az udvari szertartásokban, úgy a püspökök egyenes kinevezésében is a byzanti császárokat utánozta, mi ha elégedetlenséget okozott is, ellenállást még sem idézett elő, mert püspököknek kitünő férfiakat nevezett ki. Az ő befolyása vitte keresztül egykori tanítójának Gerbert ravennai érseknek pápává választását is, ki mint II. Sylvester István királyunknak a koronát küldte.

III. Ottó utódja Szent Henrik (1002—1024) lehetőségig emelte a püspökök hatalmát és állását, hogy ekként a világi urakét ellensúlyozza. II. Henrik is a betöltésnél elődje példáját követte. A választásokat teljesen befolyásolta, vagy a választott helyett mást nevezett ki, vagy közvetlenül nevezte ki a püspököket még oda is, hol a szabad választás kiváltsága léte-

*) 62. l.

**) Phillips U. o. 352

***) U. o. 356.

†) U. o. 360. l.

zett s így meglehetősen szabadsággal járt el a pásztorbotnak s gyűrűnek átadása körül. *)

Szent Henrik utódja II. Konrád (1024—1039) a királyi hatalmat teljes erejében érvényre juttatta, s így nem is volt tőle várható, hogy a püspökségek betöltése körül kevesebbet engedjen meg magának, mint elődje. Sajnos, a simonia virágzott alatta s püspökségek és apátságok az ő kezeiben eladóvá váltak, min annál kevésbbé lehet csodálkozni, mert a pápai méltóság is egyideig a viszálykodó pártok között eladás tárgyává lett. **)

II. Konrád a betöltéseknél az egyház érdekeit szemmel egyáltalán nem tartotta, hanem tisztán világi érdekekből indult ki. Olaszországban pedig a püspöki székeket általában németekkel iparkodott betölteni. Konrád utódja III. Henrik (1039—1056) iparkodott az egyházi viszonyokat javítani s a simoniát is korlátozni, a püspöki székek betöltését illetőleg azonban a viszony nem változott. A király töltötte be jobbra kinevezéssel a püspöki székeket, megengedte azonban többször a canoni választást is és vagy jóváhagyta azt, vagy pedig elvetette, mely utóbbi esetben ő nevezte ki a püspököt.

«A püspökválasztás joga . . . igen ritka lett még oly egyházaknál is, melyek a választásra királyi kiváltságot nyertek ; és hol az még gyakorlatban volt, a királyi befolyás határozott a jelöltnék megnevezése vagy megerősítése által. Legtöbbszörre azonban lassan egyenesen a király akarata határozott a püspökség adományozása fölött. Ennek a német birodalmi alkotmány szempontjából annál jogosultabbnak kellett mutatkoznia, mivel a püspökök egyszersmind a birodalmi hatalom és országfejedelmek politikai közegeivé lettek, kik birodalmi birtokkal és nyilvános politikai jogokkal adományoztattak meg és kiknek ennél fogva a politikai birodalmi terheket, jelesen a háborúi szolgálatát a birodalom javára viselniök kellett. . . . A király udvarában az egyházfejedelmeknek meg kellett jelenniök. . . . Ha nem is voltak meghatározott időpontok. . . a püspökök tartoztak látogatásra jelentkezni, ha vidékőknék, vagy az egész birodalomnak fontos egyházi vagy politikai ügyéről volt szó, vagy ha az uralkodó az ő székhelyök közelé-

---

*) U. o. 400. l.

**) U. o. 441. l.

ben udvart tartott. Különösen, ha papi állások betöltése volt szóban, szokta az uralkodó a püspökök nagy számát tanácsra hívni. E tanácskozmányok majdnem az ily alkalommal szokásos metropoliai zsinatok helyét foglalták el. A birodalmi gyűléseken az egyházfejedelmek is megjelentek a világi nagyokkal együtt, mint a király hivatalos tanácsadói. A birodalom ügyvitelének legelőkelőbb intézői egyháziak valának; közülök vétettek a birodalom kancellárja és főkancellárja. A királyi udvar káplánjaira és főkáplánjaira nem pusztán egyházi, hanem politikai feladatok betöltése is hárult. Nem csak békében fejtettek ki a püspökök és papok államférfiúi tevékenységet, hanem háborúban is tartozott a magas clerus katonai szolgálatot teljesíteni, daczára a papok katonai szolgálatára vonatkozó canoni tilalomnak. . . . A clerusnak és jelesen a püspököknek e minden tekintetben politikailag mélyreható és fontos állása mellett, közelfekvőnek és magától érthetőnek kellett jelentkeznie, hogy a királynak befolyása a püspökségek betöltésénél lényegesen mérvadó legyen. Ez magyarázza meg, hogy azon idő írói, habár papok is, sem kétséget nem táplálnak, sem nem gáncsolják, hogy a király a püspökségeket, az egyházi fejedelemségeket adományozza.

A meddig a királyok világi hatalmukkal általában az egyházi érdekeket is gyámolitották és ez értelemben rendszeren a püspökségek betöltését is vezették, a pápák az ellen kifogást nem tettek s csak akkor emelték fel szavukat, ha a püspöki székeknek simoniakus vagy egyéb méltatlan betöltéséről nyertek tudomást. És ha simoniával a legmagasabb egyházi méltóságra jutott pápák, mint egy IX. Benedek a simoniával és egyéb fegyelmi rendellenességekkel szemben hallgattak, csak elhanyagolták szavukat emelni ott, hol és mit tenniök egyházi kötelességük lett volna.»*)

Egyenlően és szabályszerűen visszatérő formák sem a püspökválasztásnál, sem a királyi kinevezésnél nem jöttek elő. Szabály csak az volt, hogy a püspök halálát előkelő egyháziak s világiakból álló küldöttség a királynak bejelentette s az elhalt püspök pásztorbotját, majd később (III. Henrik idejétől kezdve kitüntethetőleg) a püspökgyűrűt is átadta.

Ha a püspöki szék betöltése választás útján történt, a

---

*) U. o. 467

királynak megküldetett a választási okirat és a választott is megjelent a király előtt, ki jobbára az illető vidék világi és egyházi nagyaival az ügy iránt tanácskozott. A jelölt ellen kifogások csak a királyi kinevezés vagy megerősítés előtt voltak előadhatók. A királyi határozathozatal után a püspökség átruházása következett a püspökből s III. Henrik óta a püspökgyűrü átadásával (*episcopatum dare, concedere*) és pedig, ha a király a püspökség székhelyén volt, magában a templomban. Ezzel kapcsolatos volt, mint egyéb adományoknál a *hominium*, a hadi nép fogadalma és a püspöki székre emelt részéről a hűségeskü. Ezen egész eljárás képezte a III. Henrik ideje óta e néven nevezett s a német ingatlan dologi jogban gyakorlatba jött jelképies investitúrát, melylyel a hivatalnak és püspökségnek minden egyházi és világi jogokkal tulajdonba átmenetele teljesnek tekintetett.

Ezen kívül úgy mint a *realis* investitúránál, még tényleges birtokba ígtatás, vagy a püspökségeknél *inthronisatio* is következett be, melyről azonban a karolingi időbeli forrásokban említés még nem találtatik.

A püspök felszentelése csak a püspökségnek a király által adományozása után következett be és ez után történt az *inthronisatio* és pedig a székesegyházban a király vagy megbízottja által.

A capitulariak, melyek az egyházi viszonyokra annyi intézkedést tartalmaznak, világosan mutatják a királyok gondoskodását a világi törvényhozásban is az egyház érdekeinek előmozdításáról, a nélkül azonban, hogy ez intézkedés alapja a királyoknak az egyházi törvényhozásra vonatkozó jogában lenne kereshető. *)

Az országgyűléseken is a püspökök előbb magokban tanácskoztak az egyházi ügyek felett és ha a királyok azokon megjelentek is, ha a zsinatokat, mint már korábbi időkben is, összehívták és azok határozatait megerősítették, ezt csakis azon értelmében lehet venni, mint a görög császárok résztvételét a zsinatokon. A világi hatalom által az egyházi törvényhozásnak megerősítésén, nem pedig azon feltevésén, hogy a világi hatalmat illeti az egyházi törvényhozás, alapszik az a jelenség, hogy világi törvények is foglalkoznak egyházi ügyek-

---

*) Phillips III. k. 107. 1.

kel. Voltak vegyes zsinatok is (concilia mixta) keleten is, de nyugaton különösen ez alatt azok a zsinatok értettek, melyeken az egyházi és világi nemesség az ország ügyei felett tanácskozott. Ez ügyek közé tartozott jó hosszú időn át a keresztyén-ség behozatala s fentartása mint legfontosabb tárgy. E téren nagyon természetesen a püspököket illette az elhatározó szó, sőt gyakran előbb az ügyek felett, mint említők, magánosan tanácskoztak s így az országgyűlés tanácskozásait zsinat előzte meg.*) Ez adja meg a capitulariaknak is jellegét.

A tanácskozásnak fentemlített módjára nézve, mely szerint egyháziak és világiak külön-külön, majd együttesen tanácskoztak, Phillips**) idézi: «az idősbek e gyűléshelyei két részre oszlottak, úgy, hogy előbb az összes püspökök, apátok, vagy az ily előkelőbb papok a világiakkal való minden össze-vegyülés nélkül, gyülekeztek. Hasonlóképen a grófok és ily főnökök (principes), midőn külön válva voltak, egyszer együtt, másszor külön üléseztek, mint erre őket a tárgyalandó ügy minősége indította, vagy a lelkiekben, vagy a világiakban, vagy a vegyesekben is.» A világi hatalom által az egyháznak nyújtandó segítség alkalmat adott ugyan az egyház ügyeibe beavatkozásra s a magát devotus Sanctæ Ecclesiæ defensornak nevező Nagy Károlyt követő fejedelmek a defensió sokszor túl mentek, illetőleg attól eltávoloztak, azonban a hűbéri viszony volt az főleg, mely a püspökök által az egyházat függésbe hozta.

A német királyok, kik császárokká voltak koronázandók, a pápának esküt tettek ugyan, de ez nem jelentett hűbéri viszonyt, hanem csak annyit, hogy az egyházat és annak fejét a császár védeni fogja.

Nem a világi hatalom panaszkodhatott, hogy az egyház őt a hűbéri viszonyba kényszerítette, hanem ellenkezőleg az egyház a miatt, hogy az összes germán birodalmakban a hűbéri viszony fejlődése a püspökök és apátok egyházi állására nézve hátrányt idézett elő. És ha a XI. század közepén az egyházi és világi hatalom közt kitört harcznak az investitura harczának neve adatik is — mondja Phillips, — ez annak csak egyik oldalát jelzi; tárgya sokkal általánosabb: a püs-

---

*) Phillips II. k. 230. l.

**) III. k. 107.

pökségek és apátságok canoni betöltése. Mivel nem csakhogy ez a világi hatalom által megcsorbított, hanem épen ennek következtében a visszaéléseknek egész tömege hatalmasodott el. Az egyház részéről a vitának fel kellett volna támasztatnia, még ha nem is lettek volna investitúrák és ezek magokban nem lettek volna félrevetendők; és ha formájok az egyházat nem veszélyeztette volna is. Nagyon helyesen jegyzi meg Vendôme-i Gottfried: a királyoknak az egyház birtokai tekintetében nagyon meg lehet engedni az investitúrákat, csak különbséget kell tenni azon investitúra közt, mely a püspököt teszi és a között, mely neki élelmet ad; *) amaz, mint ő magát kifejezi «isteni, emez emberi jogú: ám ha az elvétetik, akkor egyházi püspök nem létezik, ha pedig emez vonatik el, akkor elveszti a püspök testi fentartását. Mert az egyháznak nem lennének birtokai, ha neki a királyok nem adományoztak volna és ha őt nem ugyan isteni szentségekkel, hanem igenis földi javakkal nem investiálták volna.» **)

Az investitúrák tulajdonképen a germán jognak köszönték eredetüket. Az egyházra nem volt hátrányos, hogy a germán alkotmány alapján a püspökök és apátok egész nyugaton nagy földbirtokokkal láttattak el és így az országgyűléseken jelentékeny állásra jutottak. A baj csak az volt, hogy a püspökök személyes hadi szolgálatra is köteleztettek s a hűbériség, mely akkor az összes viszonyokat áthatotta, a főpapoknak a királyhoz való állására nézve az egyedül határozó sza-

---

*) Nec mirum videri debet hujusmodi investituris etiam sanctos acquievissse; id quippe in usum et morem transierat et nondum summi pontifices damnaverant, nec ad aliud spectare videbantur investiturae, quam ad Regaliam et feudorum concessionem, non vero ad officium Episcopale aut dignitatem spiritualem. *Regale sacerdotium*. Sfondrati 62. l.

**) Idézzük Phillips után eredeti szövegben: In ecclesiasticis possessionibus, quamvis nec in legibus, nec in canonibus inveniatur, tamen propter scandalum et chisma vitandum, talis regibus investitura conceditur, ut nec ipsi propter hoc pereant, nec sancta Ecclesia detrimentum patiatur. Alia utique est investitura, quæ episcopum perficit, alia vero quæ episcopum pascit. Illa ex jure divino habetur, ista ex jure humano. Subtrahe jus divinum, spiritualiter episcopus non creatur. Subtrahe jus humanum, possessiones amittit, quibus ipse corporaliter sustentatur. Non enim possessiones haberet Ecclesia, nisi sibi a regibus donarentur et ab ipsis non quidem divinis Sacramentis, sed possessionibus terrenis investirentur. (III. k. 135. l.)

bály lett. «Az egyháznak, mondja Phillips, nem maradt más hátra, mint az idő általános erkölcsébe magát beletalálni. Zsinatok, pápák és számos szent püspök a főpapok hűbérkötelességét túrve, azt elismerték, szent fejedelmek, mint Henrik császár és István, Magyarország királya annak teljesítését követelték; az összes időszak kibékült azzal. Csak akkor, midőn a hűbérsegből keletkező visszaélések túlnyomókká és veszedelmesekké lettek, lépett fel ellenök az (egyház) bölcseséggel és erővel.»*) A püspökök a király hűbéreseivé lettek s a hűbéri hűség kötelességei nehezen váltak összeegyeztethetőkké püspöki hivatalukéival. Arra, hogy hűbéri viszonyba jussanak, a felszentelés előtt az investitura volt szükséges és a világi vazallok módjára kezöket a király kezeibe téve, hűségi esküt kelle tenniök. Az investitura valamely jelvény átadásával, hercegeknél zászlóval, grófoknál karddal történt. A püspököknél, mint a hadi szolgálatra kötelezetteknel nem ezzel összhangzó, hanem papi szolgálatukra emlékeztető jelvény választatott az investitúrára. Az apátoknál a bot, a püspököknél azonkívül a gyűrű, mely szokás már a X. század közepén állapotodott meg. Ez eredetileg nem jelenthetett mást, mint a püspökségekkel egybekötött világi jogosítványokat. Jelentette azt, hogy az a jog, melyet az átruházó birt, ezen jelvényies cselekvény által átszállott az átvevőre. A bot és a gyűrű jelvénye, melyek elseje a pásztori hivatalt, másika pedig Krisztusnak egyházával való kapcsolatát jelenti, csakis a felszentelő püspök, az egyház által adhatók, midőn tehát e jelvényeket a király adta át s így a felszentelő püspök ténykedését teljesítvén e szavakat mondta: «vedd ez egyházat», természetesen látszott mindenki előtt, hogy az egyházkormányzat a királyi hatalomra, mint forrásra vitetett vissza, mi az egyház isteni hatalmával ellenkező elvnek észrevétlen megállapítására vezettet. E szokást tehát, még ha azt a pápák vagy az apostolok is engedték volna meg, Nonantulai Placidus szavai szerint többé megengedni nem lehetett, a mint az tévedés forrásává vált.

E tévedés ugyanis újabb bajok, jelesen azon visszaélés kútforrásává fejlődött, hogy nem Krisztus, ki magáról mondta, hogy én vagyok az ajtó, melyen az, ki átmegy, megmenekül, ha-

---

*) III. k. 137. 1.

nem a királyok lettek az egyház ajtajává, melyen át az egyházba a javadalmaknak áruba bocsátásánál fogva jobbadán erkölcstelen életű papok, az írás szerint a rablók és tolvajok jutottak. *) «Így nyujtottak egymásnak kezet világiak investitúrája, simonia és ágyasság, hogy a legképtelenebb férfiak jussanak az egyházi hivatalokba s Krisztus tiszta arája a világi felsőbbség szolgaságába vitessék». Phillips idézi: Ille sacerdos laudabilior cujus vestis comptior, cujus mensa copiosior, cujus concubina splendidior.

Igaza volt VIII. Gergelynek akkor, midőn kérdezte, hogy mi egyéb az investitúra, mint a püspökségek adományozása? Mik egyebek a király által adott kereszt, gyűrű, pásztorbot mint a püspökök jelvényei, és mi egyéb püspököket tenni, mint e jelvényeket adományozni? Ámde Carnunti Ivó, nagyon helyesen fejtette ki, bár ezért II. Orbán pápa haragját vonta magára, hogy «a püspökiekben kettő veendő figyelembe, a szent méltóság és a világi jogok és uradalmak; ezek, nem pedig azok adatnak az investitúrával a király által. Ha a királyok nem szégyenlik kincseikkel és királyi javaikkal a püspököket elhalmozni, miért piruljanak ezek elfogadni azokat? És ha elfogadják, miért ne akarnák nyíltan bevallani? egyiket kell választaniok a püspököknek vagy az investitúrákat elfogadni, vagy a királyi patrimoniumokat nélkülözni; ez a természete a hűbérnek s más feltétel alatt át nem adható.» Ha az egyházi és világi illetékesség készakarva össze nem kevertetett volna és visszaélések nem követtetnek el, melyek következtében mint Gergely éles szavakkal kifejtette, nem az erénynek adatik elsőség, hanem a leggonoszabbak jutnak a püspöki székbe — az investitúrák magokban bajt nem okoztak volna. **)

Mint Phillips kifejti, a szász családi császárok a bot és gyűrűvel való investitúrát általában gyakorolták, részint a meny nyiben a canonilag megválasztott püspököket és apátokat megerősítették, részint, a mi többször történt, választás nélkül vagy választás ellenére a főpapokat kinevezték. Ők azonban azért a betöltésnél az érdemeseket tartották szem előtt.

Az investitúra által előidézett végtelen visszaélések: a simonia, mely egyébiránt nem csak Németországban, Francia-

*) U. o. 144—145. III. k.

**) Stondrati 63. l.

országban, Angliában, hanem magában Rómában, a pápai szék betöltésénél is érvényre jutott, és a concubínatus ellen lépett föl az egyház szabadságának helyreállítására a pápák tekintélye. Ezt czélozta a reimsi 1049. évi zsinat is IX. Leo pápa alatt, mely a választási szabadságot megerősítette. Majd II. Sándor az 1063. évi római zsinaton az egyházaknak világi kezekből elfogadását megtiltotta, végre VII. Gergely az 1074. évi római zsinattól kezdve teljes erővel indította meg a harcot a világi hatalom ellen. Paschalis pápa is kívánta, hogy a királyok által való investitura megszüntettség, ámde viszont a püspököknek*) le kellett volna birtokaikról, hűbéreikről mondani, mi nagyon természetesen a főpapok közt nagy felháborodást keltett. Szorongattatásai közt Paschalis megengedte V. Henriknek együttes áldozással — melynél az ostya felét ő, másik felét pedig Henrik vette — teljesített eskü mellett az investitúrákat, mely privilégiumot a bibornokok és püspökök privilégiumnak hívtak. E kiváltságot azonban maga Paschalis visszavonta 1116-ban. A viszály a II. Calixt pápa és V. Henrik között kötött vormsi concordatummal ért véget és ezzel véget ért az a feltevés is, mintha I. Hadrian Nagy Károlynak és VIII. Leo Nagy Ottónak az investitura, sőt az utóbbinak is még a pápai szék betöltési jogát is engedte volna. Más országokban az investitura vitája már korábban békés megoldást nyert.

A vormsi egyezmény szerint V. Henrik lemondott ugyan a bottal és gyűrűvel való investitúráról és a püspökségek és apátságok betöltéséről, de kikötötte, hogy a canoni választások az ő jelenlétében történjenek, a pápa pedig hozzájárult, hogy a főpapoknak a királyoktól kapott hűbérekre vonatkozó investitúrájuk jogarral eszközöltessék és pedig Németországban a megválasztott főpapnak felszentelése előtt, Olaszországban és Burgundban a felszentelés után; Phillips idézi a vendómi apát, Gottfried véleményét az investitúrára nézve, mely megkülönbözteti az egyházi és világi elemet. Gottfried legelőbb is Szent-Ágostonnak az isteni és az emberi tételes jog közt levő különbség fölött azon nyilatkozatát emeli ki, mely akként hangzik, hogy «Isten maga nyújtotta a világ császárai és királyai által egyházának az emberi jogot. Ennélfogva — folytatja tovább — a királyok megütközés nélkül

*) Sfondrati 64—67 l.

adhatják a püspököknek a canoni választás és a felszentelés után a királyi investitura által az egyházi birtokokra az engedélyt, a segítséget és védelmet; bármily jelvény által történjék is az, nem fog az a királynak, a pápának vagy a katolikus hitnek ártalmára lenni».*)

A wormszi concordatum legfőbb eredménye a canoni választás szabadságának elnyerése volt, melynek következtében a császárok oly jogról mondtak le, melyet a királyok majdnem a germán népeknek a keresztyénségre áttérésétől kezdve gyakoroltak. Egy pont maradt függőben, a főpapok hűségesküje (homagium), melyről a concordatum nem szól. A homagiumot az egyház meghagyta, mert a hűbéri viszonyt megszüntetni nem tudta és nem is akarta.**)

A. G.

---

*) Phillips III k. 169.

**) U. o. 172. Sfondrati szerint (67 l.) Calixtus decretuma a homagiumot eltörölte.

WASHINGTON.

Második közlemény. *)

IV.

A congressus Washingtont fővezérré választja. Washington hadszervező tevékenysége.

1774 júliusában összegyűlt Philadelphiában a tizenhárom állam első congressusa. Szinte kimerítette magát a közvetítő békülékeny kísérletekben és egész sorát szerkesztette a leveleknek, a manifestumoknak és a kérvényeknek az angol nemzethez, a királyhoz, az éjszakamerikaiakhoz, Canada francia lakosaihoz és Gage parancsnokhoz. A békülékenységgel nyilvánulatai eredménytelenek maradtak, de erősítették az amerikaiak közti egyetértést és megszilárdították az ellenállás szellemét. Washington az első congressus alatt, szokott köirati modorában, naplót vezetett. A napló kevés megjegyzést tartalmaz a közügyekre vonatkozólag, de arról tanúskodik, hogy Washington a congressus alatt élénk társadalmi életet folytatott és hogy folyvást a legelőkelőbb és a legjelesebb egyénekkel érintkezett. Magán a congressuson tartózkodó szerénységgel viselkedett. Hallgatag volt, de mindenre éberséggel figyelt és az események minden részletét átgondolta. Ámbár minden tulajdonsággal bírt, melyek a nagy hadvezért és a nagy államférfit alkotják, nem voltak szónoki képességei és nem volt szenvedélye a pártvezérséghez. Sem ékesszóló, sem nagyraavagyó. Büszke ahhoz, hogy olyanra törekedjék, a

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 226. számában.

mit csak számtalan engedmények árán szerezhetni meg; a hatalmat csak úgy szerette, ha az teljes és elismert. Politikai versengések nem voltak inye szerint; csak szükségből vagy kötelességből vegyült beléjük. A legnagyobb mozgalmak közt is úgy élt, mint annak előtte, el nem hanyagolva magán ügyeit és Virginia helyi érdekeit, föntartva a jó viszonyt régi barátjaival, kik ellenfeleivé váltak, mint többek közt a királyi érzelmű Fairfaxokkal. Levelezésben állt velök. Ment lévén minden személyes elfoglaltságtól, határozott maradt és folytonos tevékenységet fejtett ki hasznosnak és igaznak tartott eszméi megvalósítására, de soha sem igyekezett magát érvényesíteni. Nem is volt reá szüksége. Tekintélye veleszületett és természetes volt; folyton nagyobbodott a közveszélylyel. Imponáló nagyságát már az első congressuson érezték. A congressus után Patrick Henry választói közé hazamenvén, azt kérdezték tőle, kit tart a congressus legnagyobb emberének? — «Ha ékesszólásról beszéltek — válaszolá, Mr. Rutledge Dél-Carolinából a legnagyobb szónok; de alapos informatio és egészséges ítélet dolgában Washington ezredes kétségen kívül a legnagyobb ember.»

A második congressus a fegyveres védelmet határozta el és 1775-ik évi június 15-ikén Washington egyhangúlag az amerikai hadak fővezérének választotta meg. Washington néhány szóval köszönetét fejezte ki és biztosította a congressust az ügghöz való őszinte ragaszkodásáról; de szerényen ki is jelentette, hogy nem érzi magát egyenlőnek a rábizott vezénylettel. Hozzátette, mivelhogy semmiféle pénzbeli előny nem bírhatta volna őt arra, hogy házi nyugalma és boldogsága árán a terhes megbízást elvállalja, nem is akar belőle hasznot húzni. Ezért fizetést nem fogad el, de ígéri, hogy pontos számadást fog vezetni kiadásairól, remélve, hogy kiegyenlítésök a congressus részéről nehézséggel találkozni nem fog. — Bár Washington nyilatkozása túlszerénynek, sőt meszterkéltnek látszhatnék, az valóban a körülmények alapos megfontolásából eredt. A választás ritka kitüntetés volt, mert a legkülönbélebb elemek szavazatai egyesültek Washington személyében. A felelősség nagyságának előtérbe állítása és saját gyöngeségének kijelentése nem volt túlszerénység vagy épen alszerénység; mert, habár előbb is ismételten bebizonyította hadvezéri képességeit, a reábizott feladat bizonytalan és

beláthatatlan következményű volt. Rögtönözve egyesült telepítvények állította fölkelő csoportok élén síkra szállni Anglia ellen, a földkerekség egyik legnagyobb birodalma, legelső tengeri hatalmassága ellen, a kezdet kezdetén valóban óriási földadatnak tűnhetett föl. Önnön gyöngeségének bevállása a helyzet bizonytalansága érzetén és saját, még ily nagy mérvben ki nem próbált képességei nem ismerésén alapúlt. De mindez nem indíthatta őt a fővezénylet visszautasítására, mert a körülmények azt mintegy reá kényszerítették. Az ő személye egyezmény volt a különféle helyi és társadalmi érdekek közt és ha ő a fővezényletet visszautasítja, egyetértés, melyre azon végzetes időkben leginkább szükség volt, nem létesül vala. Különbben is éreznie kellett, hogy, habár kortársai közt mások is bírtak katonai képességekkel és mások is szereztek hadi tapasztalatokat, mégis ő volt valamennyi közt társadalmi előnyök, egyéni tekintély és katonai múlt tekintetében leginkább hivatva arra, hogy valamennyi fölé emeljek. Az pedig, hogy fizetést nem fogadott el, bár szerencsés vagyoni körülményeinek tanúsága, főúri gögnek nem tekinthető; egyrészt kiváló gondolkodási módjának kifolyása, másrészt magasabb eszély sugalta. Washington nagyravágyást nem ismert, de tiszta hírnevére fölötte féltékeny volt; gonddal ügyelt arra, hogy neve tisztaságára a szenny árnya se tapadjon. A legnagyobb önzetlenség, de egyszersmind a legmagasabb büszkeség; indokolt demokratiákban különösen, a hol a nép ingatag hangulata mindig kész vádat kovácsolni az állam élén állók ellen és a hol mindig megvan a hajlandóság a legtisztább jellemet is gyanúsítások sarával megdobálni. Washington a nyolcz évig tartott függetlenségi háború után kiadásairól sajátkezüleg írott indokolást terjesztett elő, mely hatvan folio lapnál többre terjed. Összes kiadásai, melyekbe tábori háztartásán kívül a titkos tudakolások és értesítések, az utazások és más szakszerű szükségletek költségei is befoglalvák, nyolcz év alatt 64.355 dollárt tettek, úgy hogy egy évre alig esik 8000 dollárnál több. Ha megfontoljuk, hogy mint fővezérnek repræsentálnia, mindig terített asztalt tartania és nagy háztartást kellett vinnie, valóban csekély összeg és szembeötlő a lelkiismeretesség, melylyel a magánvagyonából fedezett személyes kiadásokat elkülönítette a fővezéri állásból folyó tárgyas kiadásoktól.

A házi nyugalom és boldogság föláldozásának hang-

súlyozása egyike Washington azon gyakran visszatérő jellemvonásainak, mely első tekintetre negédességnek tűnhetnék, de voltaképen mély lélektani indok, mely tekintetbe véve magán viszonyait és nagyravágyás nélküli jellemét, természetes dolog és egész közpályáját hazafias áldozat színében tünteti föl. A benső meggyőződés hangján írja nejének, a mikor vele a fővezénylet elfogadását tudatta: «A legünnepélyesebb hangon biztosítom önt, higye el, nemcsak nem kerestem a kitüntetést, de minden hatalmamban álló eszközt megkísérlettem kikerülésére és ezt nem azért, mintha vonakodtam volna öntől és családomtól elválni, de mivel érzem, hogy a rámbizott föladat meghaladja képességeimet. Önnek társaságában otthon egy hónap alatt több valódi boldogságot élvezek, mint a mennyit a távolban remélhetek, még ha távollétem hét esztendeig tartana is. De mivel úgy rémlik, hogy valamely végzet háritotta reám e szolgálatot, remélem arra van hivatva, hogy valami jóra vezessen. Teljesen bízom a gondviselésben, mely eddig is föntartott és jóságos volt irántam, hogy épségben térek vissza önnek körébe, még ha elbuknám is. Nem rettenek vissza a hadjárat fáradalmaitól és veszélyeitől; boldogtalanságom csak abból folyhatna, ha ön távollétemben magát elhagyottnak érezné. Azért kérem, legyen erős és töltse idejét lehető kellemesen. Csak az nyújthat nekem őszinte megnyugvást, ha erről értesülök leveleiből.»

Washington csalódott; a nagy föladathoz nemcsak méltónak, de nagy mérvben képesnek is bizonyult.

Első teendője volt a hadsereget szervezni, ha ugyan hadseregnek volt nevezhető, a mely Boston előtt a Gage parancsnoksága alatt álló angolokat megszállva tartotta. Ujjonczokban és önkéntesekben vagy 15,000 főből álló hadsereg feküdt a város körül különféle pontokon szétszórva, de jellege és szervezete sajátságos volt. Nem nevezhető nemzeti hadseregnek, mert még a nemzet is hiányzott, mely sajátjának nevezhette volna; nem állott még a congressus tekintélye alatt, mert a congressus nem folyt be alakítására, sőt maga a congressus sem volt még általánosan elismerve. A hadsereg történetes vegyülete volt négy hadcsoportnak, ugyanannyi külön tartományból, más-más saját választású vezér alatt. A legtekintélyesebb töredék, mintegy 10,000 ember, Massachusettsből való volt, Ward tábornok vezénylete alatt. A második csapat Stark

ezredes vezénylete alatt állott és New-Hampshireből jött. A harmadikat Rhode-Island állította és Greene tábornokra bízta; a negyedik pedig Connecticutból való volt és Putnam tábornok vezette. E különféle hadtestek egymástól függetlenek voltak és igen hiányos szervezetűek; tevékenységüknek egységet csak az elkeseredett hazafiság közös érzete adott.

A csapatok csak kis mértékben ismerték a katonai fegyelmet. Majdnem minden ember tudott ugyan lőfegyverrel bánni, mindegyik született vadász lévén, sőt sokan a határszáron szolgáltak volt a francziák ellen és ismerték az indianok bokorviaskodását (bushfighting): de egyik sem volt ismerős a rendes szolgálattal, vagy a fegyellemmel, európai értelemben. A hadseregben nem létezett határozott rangfokozat, mely különösen veszély idején a cselekvés egyöntetűségének és határozottságának egyik alapföltétele. Egyike a három fegyvernemnek, a tüzérség, egészen hiányzott; de hiányoztak egy rendes hadseregnek nélkülözhetetlen intézményei is, a milyenek a hadi mérnökség, a hadi felügyelőség, a tábori kórházak és a hadi pénztár. Nagy szükség volt, olykor teljes fogyatéknak lőszerekben, pedig a hadsereg egy-két puskalövésnyire állott az ellenségtől. A katonák félig meztelenek, rosszul fegyverkezve és betegesek voltak. Nem akarták követni tisztjeiket, a kik értelmiség dolgában nem álltak felettök. A tisztek, hogy embereik megbocsássák rangjokat, megosztották velök fizetésüket és közönséges szolgálatokat tettek nekik. Ez elemekből kellett Washingtonnak katonákat nevelni és hadsereget képezni — az ellenséggel szemközt.

Belényült a katonai közigazgatás minden ágába; a hiányzó intézményeket létesítette, a hiányosokat szervezte. A csapatokat ezredекbe, dandárokba és hadosztályokba osztotta; belőlök három hadtestet alkotott, jobb- és balszárnnyat és középet képezvén. Egész csoportok hagyták el a hadsereget, fegyelmet ismerni nem akarva; ez lehetséges volt, mert a hadsereg csupa önkéntesekből állott, kiket törvényes kényszer nem kötött a zászlókhoz, Washington egyik főgondja volt a tisztikar szervezése, elve lévén, hogy tiszt csak valódi gentleman lehet, a kinek elégséges szellemi és erkölcsi képessége van állása betöltésére. «Tisztekül csak gentlemaneket fogadjon», írta George Baylor ezredesnek. Ebbeli tevékenységében a leg-

képzeltetőbb nehézségekkel találkozott. Sokan nem akarták elismerni a congressus adta tiszteket; mások Washingtont kifogásokkal és fenyegetésekkel támadták meg. Az okosabbak zúgolódtak némely elhamarkodott kinevezés és a régibb rangigények mellőzése miatt. Ennyi elégtelenség undort keltett azon tisztekben, a kik katonai ügyekben jártasak voltak, úgy hogy Washingtonnak a lelkesedést is felösztökélni és a veteránok elégtelenségét is csillapítani kellett. Nehézségekkel találkozott a hadseregen kívül is. A congressus minden tartományi gyűlés, sőt minden főbb polgár ajánlott valami nélkülözhetetlen egyént, a ki persze nem mindig volt nélkülözhetetlen.

Washington volt lelke a honvédelem szervezésének és alig ruházták föl a szükséges hatalommal, hogy föntarthassa a hadsereget. Hogy a szükséges löszert és az eleséget beszerezhesse, hogy a hadkereteket betölthesse és a csekélyebb rendeleket is végrehajtathassa, majd ennek majd annak tekintélyéhez vagy befolyásához kellett folyamodnia. Majd eléggé hangosan kellett beszélnie, hogy meghallják, majd elég óvatosan, hogy a democrata érzékenységet kímélje. Annyi forgolódás büszkeségét sérté, de ő áldozatot hozott a honfiségnak, bár nem akkorát, mint a mekkorát némelyek szerettek volna.

A hadsereg szervezése egyedül elégtelen lett volna; azt Washington a fegyelem által nevelte, sőt ezzel szellemének irányt adott. Hátramaradt parancskönyvei jellemzik ebbeli tevékenységét és azon nehézségeket, melyekkel küzdenie kellett. Mennyire nem pártszellem és mily kevéssé a túlzó democrata érzelem tekintetei, hanem tisztán a katonai szükség és a hazafiság igényei vezették, azt világosan mutatják a fegyelem érdekében tett intézkedései. Vas kézzel kellett összetartania a mindenünnen összeszedett népet, de célja nem a szolgálai engedelmesség, hanem az volt, hogy megőrizze a csapatok erkölcsiségét és folyton ébren tartsa bennök azon hazafias szellemet, melylyel végre kiküzdötte Amerika függetlenségét. Némely fegyelmi eszközeire fejet esóválhatna a szabadelvűség lelkes szószólója; bár, figyelembe véve a sajátos körülményeket, aligha méltán. Washington a fegyelem föntartására testi fenytéket alkalmaztatott; a tiszteket pedig, kik valamely szabálytalanságot elnéztek, fogsággal büntette. Az esküdözést és a káromkodást testi fenytékekkel torolta meg.

A kártyázást és a szerencsejáték minden fajtát tiszteknek és legénységnek egyaránt megtiltotta, kijelentvén, hogy a gyász napjaiban elég teendő van az Isten és a haza szolgálatában, semhogy szükséges lenne magát bűnnek és erkölcstelenségnek átengedni. A tivornyázást és a zajos mulatságot a táborban megtiltotta és szigorún büntette. Ellenben a testgyakorlatokat, mint edző és egyszersmind kellemesen szórakoztató foglalkozást, folyvást bátorította. Rendes isteni tiszteletet tartatott a hadseregben; a tiszteket és a legénységet ismételve intette szorgalmas látogatására. Napi parancsaiban sűrűn említette az Istenségben való bizodalmat; általában pedig a vallásosságot tartotta a legfőbb fegyelmi eszköznek. Minden kiválóbb fegyvertény után általános isteni tiszteletet hirdetett és szolgálaton kívüli katonáit is komolyan figyelmeztette, hogy azon ihletes komolysággal és szívbeli odaadással vegyenek részt benne, melyeket az isteni gondviselés ismételt és csodálatos tanúskodásai megkövetelnek. Mily különbség az ő és egyik főtábornokának, Leenek fölfogása közt! A cynikus veterán vallási szertartásokra mitsem adott és élczelve azt mondogatá, hogy Isten meg szokta segíteni az erős zászlóaljakat.

Sokan kétkedtek Washington vallásos érzülete őszinteségében és viselkedését csupán az eszélyesség kifolyásának tartották. Jefferson Tamás emlékirataiban kétkedőleg fogva föl Washington jellemét, azt véli vallásos meggyőződéséről, hogy nem sokat és csak általánosságban a keresztyén vallás jótékony befolyásában hitt. Morris kormányzó pedig, a ki magát alaptalanul Washington titkaiba avatottnak tartotta, odavetőleg úgy nyilatkozott, hogy Washington nem hisz többet a vallás rendszeréből, mint ő maga. Ha a kétkedőknek meg is engednők, hogy Washington nyilatkozataiban és nyilvános tetteiben politikai magatartást lássanak, mégis a vallásos érzülete iránt táplált kételyöket megezáfolja múltja és magán élete. Gyermekkorában szigorú elvű anyja vallás-erkölcsi nevelésben részesítette, a minthogy gyermekkori czikkei, fordítmányai és költői kísérletei vallásos szellemet lehelnek is. Hihető, hogy a fejlődő észszel sok dogmai elem, amugy is a vallás mellékes külsőségei lévén, elillant, de a kedély önkénytelen vallásos vonzódása egész élete folytában ép és sértetlen maradt. Vallásos meggyőződésének megfelelőleg viselkedett nemcsak a

közpályán, hanem otthoni magányában is, és az angol püspöki egyháznak, a melyhez tartozott, szertartásait megtartotta. Mount Vernoni tartózkodása alatt, különböző időben, két hitközség előljárója volt. A vasárnapot szentül megtartotta és az isteni tiszteletet rendesen látogatta. Naplója tanúsága szerint olykor böjtölt is, bizonyára nem merev vakhitűségből, hanem mert meg volt győződve, hogy az eszmének leginkább a test korlátozása által szolgálhatni. Ha pedig nyilvános tetteiben a vallásosságot szüntelenül előtérbe állítva, azt a nép föntartó elemének és az állam alkotó tényezőjének tartotta, az vallásos érzülete becséből mitsem von le, de egyszersmind átható szelleméről tanúskodik. Tagadhatatlan, hogy vallásossága gyakorlati irányú volt, de ez nem vád őszintesége ellen, lévén az jellemének természetes kifolyása, sőt általában véve amerikai jellemvonás. Tocqueville is azt észlelte, hogy Amerikában a vallás vezet a világossághoz és az isteni törvények megtartása a szabadsághoz. Midőn tehát Washington hadseregében a vallásos szellemet ápolta, nem új érzületet erőltetett belé, hanem a népében meggyökerezett alapfogékonyságot tartotta élénkségben és a népet katonai állapotában megóvta az elvadulástól.

Kellemetlenül érintette Washingtont a különféle állambeli katonáknak egymásközti féltékenysége. Napi parancsaiban több ízben utalt az amerikai nemzetiség általánosító fogalmára és általában véve a hazafias eszmék gyakori lelkes hirdetője volt. Szünet nélkül emelte ki, hogy az amerikai katona mindenekelőtt szabad férfi és hazafi, és hogy más választása nincs, vagy szabadságát kiküzdeni, vagy magát szolgaságra kárhoztatni. A congressust, mint legfőbb polgári hatalmat, bár igen gyöngye központi kormány volt, többször és mindig tisztelettel említette napi parancsaiban és igazi hazafi lévén, a hol lehetett, támogatta tekintélyét. Dicsősége koszorújának egyik legszebb levele az összhang, melyet a fővezénylet és a polgári hatalom közt föntartani, sőt megszilárdítani igyekezett. Nem kicsinylendő dicséret, ha tekintetbe vesszük, hogy a központi kormány valóban gyöngye lévén, mellőzésére sok alkalom, sok indok kínálkozott.

Erős központi kormány, mely a tizenhárom szövetséges állam fölött a főnhatóságot gyakorolná, általánosan érzett szükséglet volt. Miután a hadi szükségletek a kezdet beren-

dezésével kielégítést nyertek, a congressus gondját arra irányzá, hogy saját hatáskörét törvényes határok közé vonja és hogy saját jogkörét a tartományi assemblykétől elkülönítse. Így létesült az unio úgynevezett első alkotmánya, melynek egyes szabványai még mostanában is érvényben vannak, ellenére a függetlenségi háború után történt alkotmányi revisionnak.

Az új szövetséges alkotmány szerint minden egyes állam megtartotta törvényhatóságát saját területe fölött és teljesen függetlenül határozhatott a belső kormányzatban. A legfelsőbb kormányi teendők gyakorlása végett az egyes államok képviselőket küldöttek a congressusba. A congressus hatáskörébe jutott: a határozás béke és háború fölött; szövetség kötése; a tartományok egymás közti viszályainak kiegyenlítése; új telepítvények alapítása; a törvényhozás joga az unio fegyveres ereje, kereskedelme és a pénzverés tekintetében; az unio polgári és katonai állásainak betöltése; tábornokok, tengernagyok és követek kinevezése. A congressus adókivetési joga kiterjedt az unio szükségletei erejéig; az egyes államok pedig azon arányban járultak az unio költségeihez, a melyben 16—60 éves férfi-lakosságuk száma egymáshoz állt.

Az unio közigazgatását egy végrehajtó tanács vezette, mely tizenkét, nem a congressus kebeléből választott egyénből állott; kik közül évenként négy tag kilépvén, ugyanannyi új választás alá esett. A tanács örködött a congressus szünetelése alatt a törvények végrehajtása fölött és határozatait a szavazatok többségével hozta. E tanács vezette az unio bel- és külügyeit, átvette külhatalmak sürgőnyeit és fogadta meghatalmazottjait, előkészítette a következő congressus anyagát, betöltötte a congressus szünetelése alatt az üresedésbe jött állásokat, sőt joga volt a kinestárból pénzt kiutaltványozni.

Elhatározták, hogy az államok szövetsége addig álljon fenn, míg az előbbi congressus által a király elé terjesztett békeföltételek elfogadva, az amerikai kereskedést korlátozó akták megszüntetve, a bostoni kikötő elzárásaért, Charlestown fölggyujtásaért és a hadi költségekért kárpótlás adva, és míg végre a brit csapatok amerikai területéről vissza nem hivatnak. E föltételek visszautasítása esetén az uniót örökkétartónak határozták.

Látni való, hogy az első alkotmány jókora hatalmat

központosított a congressusban és a végrehajtó tanácsban; de ez a társas szervezet természeténél fogva nem lehetett kedvező a központi hatalom gyors és erélyes gyakorlására. A központi kormány gyöngesége abban is rejlett, hogy hatalma jóformán csak papíron létezett és hogy még csak kis mértékben vert gyökeret a közvéleményben. Ellene működtek a különféle helyi érdekek és az egyes államoknak régibb és már megállapodott hatalma. Az unio központi kormányának még nem volt elég tekintélye és különösen hiányoztak az eszközök határozatai szigorú végrehajtására. De ha elég tekintélye és hatalma lett volna is, nem látszhatott mindig tanácsosnak a határozatok kíméletlen végrehajtása által az egyes államok közt egyenlenséget és viszályt fölidézni. Könnyű lett volna Washingtonnak, a ki a fegyveres hatalmat bírta kezében, saját befolyását a polgári hatalom rovására fokozni; ő ellenkezőleg szóval és tettel következetesen a polgári hatalom tekintélyét növelte. Nem volt szenvedélye a hatalmaskodáshoz; sem nagyravágyása a korlátlan hatalomra. A háborút nem tekintette öncélnak, hanem eszköznek a polgári szabadság kiküzdésére és a hadsereget polgári intézménynek az állami lét megalkotására és megszilárdítására.

Nem kell hinni, hogy Washington szervező tevékenysége egy cselekvénnyel véget ért és hogy ő azután minden tekintetben kész hadsereggel működhetett. Szervező tevékenységének az volt közvetlen eredménye, hogy a hadseregnek szilárd keretet és ezen belül derék tisztikart adott, de általában véve a szervezés körüli nehézségei az egész függetlenségi háború folyamán végig húzódtak. Eszménye volt egy állandó, egységes, európai értelemben szervezett, jól fizetett, jól táplált és szigorún vezérlett hadsereg. De a valóság igen messze maradt az eszménytől. Az amerikai hadsereg magvát szegődött csapatok tették, de a szerződéses idő aránylag rövid lévén, a csapatok zöme folyton változott. A hadsereg nagyobb része tartományi és helyi milicekből állott, kik csak veszély idején és csak rövid időre fogván fegyvert, képzetlenek és minden tekintetben megbízhatatlanok voltak. Washington minduntalan erélyes javaslatokat tett a congressusnak, míg ez 1776-ik évi szeptemberben lényeges engedményekre határozta el magát. A zsoldot megjavította; földbirtokot ígért azon katonáknak, kik magokat az egész háború idejére soroztatják be; a szegődési

idő legrövidebb tartamát három esztendőre szabta és a zászlóaljok számát szaporította. Washington ezzel még nem érte be; érezte, hogy a veszély nőttön nő és hogy neki a rendkívüli körülmények igényeihez képest, úgy szólva, semmi hatalma sines legüdvösebb rendszabályai foganatosítására. A congressus féltékeny volt a saját hatalmára, melynek gyakorlásához kellő erélye hiányzott, mégis bénítólag hatott Washington tevékenységére. Washington elhatározta, hogy nagyobb hatalmi kört kíván a congressustól. Hozzá intézett levelében egyebek közt írta: «azt fogják ellenvetni, veszélyes akkora hatalmat valakire bízni, a melyet én kérek; de kétségbeejtő betegségek ellen rendkívüli orvosságra van szükség . . .» A congressus saját gyöngesége érzetében, inkább félve a növekvő veszélytől, mint a Washington belátása iránti tiszteletből, 1776-ik évi december, 27-ikén elhatározta, hogy Washingtont hat hónapra katonai dictaturával ruházza föl. Washington a kételkedők és bizalmatlankodók megnyugtatója végett a bizottságnak, mely vele a congressus határozatát tudatta, válaszolólág ezt írta: «Távol vagyok attól, hogy a bizalom e nyilvánulata által magamat minden polgári kötelezettség alól föloldottnak tekinteném; mindig eszemben van, hogy a kardot, melyhez a végső szükségben szabadságunk védelmére folyamodtunk, le kell tenni, mihelyt szabadságunkat kiküzdjük és biztosítjuk.» A congressus határozata följogosította Washingtont a csapatok különféle fajainak szaporítására; az egyes államok miliceinek berendelésére; eleségtárak tetszés szerinti állítására; valamennyi tiszti állás betöltésére, kinevezés vagy áthelyezés útján, dandártábornoktól lefelé; a hadsereg ellátására szükséges czikkék szedésére, bárhol és bármikor, ha azokat a lakosság méltányos áron önként ide nem adná; azon egyének letartóztatására és megvizsgálására, kik az amerikai törvényes fizetési eszközt el nem fogadnák, vagy a kik más módon mutatnának ellenséges indulatot az amerikai ügy iránt, de köteles volt a foglyokat, a vizsgálat bizonyítékaival együtt, elítélés végett a rendes bíróságoknak átadni. Fölösleges említeni, hogy Washington a dictatura adta hatalommal nem élt vissza és azt bár hajthatatlan erélylyel, mindig a helyzet igényeihez képest alkalmazta. Még sem kerülhette el, hogy a véresszájú demagógok úton-útfélen hatalmaskodással és zsarnoki hajlamokkal ne vádolják. Az ily képtelen támadások

Washington lelkületében csak némi keserőséget keltettek, melynek hallgatólag megvetés volt uralgó indulata, de szilárd elhatározásait megváltoztatni nem bírták.

A folytonos erőfeszítések ellenére a hadsereg helyzete az egész háború folytában súlyos maradt. Az unio csekély népességénél fogva a hadsereg sem lehetett nagy; ha valahol központosított erő lépett föl, az mindig csak néhány, kevés ezer emberből állott. A hadsereg időszaki és bizonyos tekintetben törvényes szökéseknek volt alávetve, minthogy a szegődött csapatok kötelezettsége csak előre meghatározott, a miliceké csak kevés időre terjedt. A csapatok roppant területen voltak kényszerülve járni és hadakozni, mely ritka népességű és nagyobbára műveletlen volt, telve roppant mocsarakkal, vadon erdőkkel. Ruházat és lábbeli dolgában mindvégig szűken voltak; még a tisztek egyenruhája is, ha ugyan annak volt nevezhető, tarka és ízléstelen voltánál fogva az angolok gúnytárgyául szolgált. A katonaság gyakran zsold nélkül lévén, kénytelen volt magának élelmet keresni, mégis a lakosságot és gulyáikat kímélni kellett, mint béke idején. A hosszú háborúskodás az amúgy is csekély népet egészen kimerítette, úgy hogy a hadsereg olykor mindenben szűkölködött. Ezért a csapatok különféle helyeken lázongásra voltak hajlandók és Washington 1781-ben írott levelében, pedig a háború ekkor már végét járta, aggodalmát fejezte ki, hogy kénytelen lesz a hadsereget élelmi szerek hiánya miatt föloszlatni. De nem a legkisebb nehézségek folytak a forgalmi eszköz teljes elértéktelenedéséből és az árak roppant fölszökkenéséből. A kongressus pénzhiányban szenvedett és nagy mennyiségű papírpénzt bocsátott ki, melynek értéke annyira süllyedt, hogy az ezüst dollár már 1777-ben úgy állott a papír dollárhoz, mint 1 a 113-hoz és 1780-ban mint 1 a 11,000-hez. Ily körülmények közt Washington egy ízben azt írta, hogy egy szekér pénz alig elégséges egy szekér élelem megvásárlására.

A viszonyok arra kényszerítették Washingtont, hogy védő hadviselést folytasson és hogy a háború kinyújtásával verje meg a dúsgazdag Angliát, mely a roppant távolság ellenére mintaszerűn fölszerelt hadsereget küldött és tartott fönn. Washington a nagyobb szabású támadásokat rendszerint kerülte, nehogy oly vereséget kockáztasson, mely hazája ügyének egyszerre vetett volna véget. A tervezésben óvatos, a

kivitelben merész lévén, olykor egy-egy csapásra összeszedte magát, a minthogy remekül értett ellenfele gyöngeségeinek fölhasználásához. A hadviselés tétovázó neme ellenkezett élénk és tevékeny természetével, ellenkezett büszke jellemével. De a védelmi módot a körülmények kényszerítették reá és ő amúgy is hozzászokott szenvedélyeit és ízlését józan ítéletének alárendelni. Törekvéseit siker koronázta és Fabiusi hírneve hamar beszáguldtta Európát. A lakosság értelmesebb része mindvégig támogatta hazafias törekvéseiben. Egyebütt hasonló körülmények közt a néptől jött a lelkesedés és a kitartás: Amerikában a független és fölvilágosult osztályok tartották fenn a népben az erkölcsi tényezőket. Tisztviselők, gazdag ültetvényesek és nagy üzletemberek, a hadseregben pedig a tisztek bizonyultak leginkább lelkeseknek és kitartóknak; példa és tanács tőlök jött, a népesség alig követte, nemhogy előrevitte volna őket.

V.

A külföld hangulata Amerika iránt. — Washington hadvezetése.

Az egyesült államok függetlenségének a külpolitikai viszonyok is kedveztek. Európa már a háború kitörése előtt, az adópolitikai viszályok alatt rokonszenvet mutatott az amerikai ügy iránt: népei a szabadság hajnalát érezték ki a küzdelemből, a kormányok pedig az Anglia iránti ellenszenv behatása alatt álltak. Közép-Európa népeinek rokonszenve, geographiai fekvésöknél fogva, inkább elméleti volt és gyakorlatilag csak egyes lelkes férfiak átkelésében és fegyverfogásában nyilatkozott. Közvetlenebb hatású volt a tengeremléki népek rokonszenve, kik sokat szenvedtek Anglia túlnyomó tengeri hatalmától. Ezek közt elől állt Franciaország és Spanyolország, kiknek magában Amerikában volt megszerezni valójok. Holland tőkéjét és hitelét nyújtotta segítségül. Az alsóbb rendű tengeri hatalmak is, mint Nápoly, Toscana, Genua és mások, az új államalakulat iránt bár félénk és kevés hatású, mégis bátorító jóakaratot mutattak. De valamennyi közt leghatékonyabb volt Franciaország rokonszenve.

A francia külügyeket De Vergennes vezette, nagy óva-

tossággal. Ez már ideje korán észrevette, hogy az amerikai zavarokból előnyt vívhat ki Anglia fölött; de tartózkodott az amerikaiaknak túlkorán segílyt nyújtani, félvén, hogy Anglia kibékül a telepítvényeivel és velök egyesülten száll sikra a francziák ellen Canadában és a francia szigeteken. Az elhamarkodott előzékenységtől az is visszatartotta De Vergennest, hogy az amerikaiak eleintén idegenkedtek a francziáktól és sokáig bizalmatlanságot tápláltak irántok. Az amerikaiak érdekét a francia udvarnál Franklin képviselte, a korabeli összes európai diplomatákét meghaladó ügyességgel és ravasszággal. Kezdetben a francia kormány nem ismerte el őt hivatalos követül és Franklin csak, mint világhírnek örvendő magán ember, társadalmi úton érvényesítette tekintélyét és roppant népszerűségét. Folyton élénkségbn tartotta az érdeklődést hazája ügye iránt és ezt napról napra népszerűbbé tette. Ezalatt De Vergennes sem maradt tétlen. A londoni nagykövet által biztost küldetett Amerikába, hogy mint magán személy tanulmányozza a helyzetet és biztosítsa az amerikaiakat a francziák rokonszenvéről és támogatásáról. Azután De Vergennes titkon biztatással tartotta és pénzzel segítette őket. Az elbizakodott döllyf eredménye Anglia kárvallása volt. A legkedvezőbb pillanatban Franciaország nyíltan az amerikaiak oldalára állott: a saratogai kapitulatio után elismerte az egyesült államok függetlenségét és háborút izent Angliának, sőt a háború végső szakában, 1780 júliusában, mintegy 7000 főből álló hadsereget küldött az amerikaiak segítségére. Ezzel a francziák a háború gyorsabb befejezését tették lehetővé.

Washington eleintén nem látta szívesen az idegenek fegyverfogását, különösen pedig osztozva az angol faj sajátságosságában, idegenkedett a francziáktól. Kétkedő természetű lévén, nem igen bizott az emberek teljes önzetlenségében és képességekben, hogy elvont eszmékért lelkesedésre gyúlnak. Ezzel a francia jellem egyik alapvonását ismerte félre; de a meny nyiben a francziáknak tartósság nélküli jellemében, józanágában és államalkotó erényeiben kétkedett, annyiban teljesen igaza volt. Ebbeli meggyőződésében alkalma volt később, elnöksége korában megszilárdulni, a mikor a francziák az amerikaiak hálaérzetéből követelést formálva, egyenetlenségbe sodorták őket, melynek veszélyeitől csak Washington állha-

tatossága mentette meg az egyesült államokat. De Washingtonnak mint buzgó hazafinak és szigorú hadvezérnek azt sem vehetni rossz néven, hogy a kalandor szellemű harczosok iránt általában véve nem sok bizalmat érezhetett. Később sok tekintetben lényeges változás állott be gondolkodásmódjában és minél közelebb ért a nagy czél megvalósításához, annál tágabb látkörből, mondhatni nemzetközi álláspontból ítélte meg az embereket és dolgokat. Szilárd jellemű férfiak sajátsága, hogy meggyőződéseket bizonyos merevség jellemzi és hogy elveik szilárdságánál fogva nem könnyedén engednek elméjükre módosító befolyást más elveknek. Ily viszonylagos korlátoltság jellemzi Washington is. Sajátságai közé tartozott, hogy mindig főképen és behatón azon tárggyal foglalkozott, mely épen kötelességei körébe vágott; a mi különösen a külpolitika kérdéseit illeti, habár elnöksége korában épen ő alapította meg az unio külpolitikájának mostanig is mérvadó főelveit és pedig épen honfitársai hajlamai ellenére, azokat eleintén csak szűk látkörű szempontokból tekintette. Neki a függetlenségi háborút megelőző időben és folyama alatt nemcsak hogy a külviszonyokra befolyása nem volt, de sőt azok részben meggyőződése ellen fejlődtek. A külviszonyokban a vezérszerepet a majd Európában majd Amerikában forgolódó simulékony és ravasz Franklin játszotta, a kinek elévülhetetlen érdemei közé tartozik, hogy az európai érdeklődést és rokonszenvet hazája iránt föl tudta ébresztetni és föntartani, sőt hogy nem szünt meg addig működni, míg Franciaország alkalmas pillanatban Amerika függetlenségét elismerte, sőt Angliának háborút üzent és Amerikát tetteleg is segítette. Az események folytában Washington józan gyakorlati érzékénél fogva mindinkább megnyugodott a viszonyokban, sőt azokat derekasan ki is használta; közte és az idegenek kiválójai közt pedig bizonyos nemzetközi szívesség fejlődött. Az idegenek közt szívéhez legközelebb állott Lafayette örgróf, kinek nemes lelkesedését, önzetlenségét és képességeit napról napra többre becsülte. Atyai szeretettel párosult barátságot érzett iránta; az ifjú örgróf tevékenységén is meglátszott Washington mérséklő és józanító szellemének hatása. Lafayette halhatatlan érdemeket szerzett magának az amerikai függetlenség előmozdítása körül. Elhagyta fiatal nejét és családját, el főüri kényelmét és a párisi udvar fényes környezetét, csakhogy

Amerika függetlenségeért sikra szálljon. Ismételve járván Európa és Amerika közt, a francia királynál és kormányánál nem kis mértékben járult ahhoz, hogy a francziák kitettek magokért az amerikaiak érdekében. De az örgróf, mint tábornok, a katonai kötelékben is több ízben tüntette ki magát; több fontos alkalommal pedig ismételve közvetítőként működött az amerikai fővezénylet és a francia segélycsapatok parancsnoksága közt.

Némelyek, elismerve Washington hadszervező működésének jelentőségét, kétségbe vonják hadvezéri érdemeit. E balhiedelem csak úgy lenne támogatható, ha Washington hadviselő módjára, melyet az amerikai viszonyok sajátossága igényelt, az európai hadviselés mértékét alkalmaznók. Ezáltal Washington helytelen megvilágításba jönne, minthogy az ő hadvezéri működésének a sajátos körülményekhez kellett alkalmazkodnia. A függetlenségi háború nagy hadi tényekben szegény és nyolcz évi tartama apró csatározásoknak szinte végtelen sorozatából állott. Százazrek nem mérköztek meg egymással, mint Európa hadjárataiban. Többnyire csak néhány ezer ember állott szemben egymással és a döntő csapások hosszú időt igénylő, fárasztó mozdulatokban és egész tartományok kulcsát képező helyek elfoglalásában állott. De azon óriási terjedelmű, ritka népesség lakta vidékeken a fárasztó menetek, a kevés közvetlen hatásúnak látszó csetepaték, valamint néhány ezer ember széjjelszórása vagy elfogása épen úgy szétmetszette a hadakozó felek életidegeit, mint Európában a rövidebb tartamú népcsaták. Az amerikai hadviselő mód, úgyszólván, pusztai háborúskodás volt, melynél a stratégia magasabb elvei csak kisebb mérvben nyerhettek alkalmazást, vagy legalább eltűntek a taktika aprólékosabb nyilvánulataiban. E kívül Washingtonnak nagy óvatosságot és tartózkodást kellett kifejtenie, nehogy a kis népességű és szegény telepítvények ember és anyag dolgában hamar kimerüljenek a dúsgazdag Angliával szemben. Szerencse Amerikára, hogy hadvezére fölismerte a viszonyok igényelte hadviselő módot és azt következetesen alkalmazta.

Washington hadvezéri jelleme különbözött a Frigyesétől és a Napoleonétól. Nem bírt ennek közvetlenségével sem titáni ihletével, nem annak vadsággal határos erélyével és cynismussá vált kiméletlenségével: de minden körülmények közt

nyugodt volt és fontolgtató, a ki, a hol a siker kétségesnek látszék, habozott, de a hol az esélyek kedvezni látszának, hajthatatlan erélyt tanúsított. Napoleont ellenállhatatlanul vitte népének szárnyaló lelkesedése és önnön lángelméjének lendülete; Frigyes kétségbeejtő helyzetekben mutatkozott legmerészebbnek és veseszületett dacból is mindent kockára tett, míg állhatatosságával kierőszakolta a szerencsét: Washingtont heve soha sem ragadta el és minden tettében erős értelme uralkodott, a mely megtiltotta neki kockára tenni azt, a mit visszanyerhetni soha sem remélhetett volna. Nagyobb hadszervező volt, mint hadvezér, de egyoldalúság volna katonai egyéniségét pusztán hadvezéri képességeiből megítélni. Érezte az államalkotó következményeket, melyek hadvezérsége nyomában járnak és mélyen érezte a felelősség súlyát, mely a legfőbb katonai állással reánehezül; ezek hatása alatt a háborúskodást a körülmények parancsolta vas kényszerűségnek tekintette. Nem birt a lángelműség ihletével; igen józan volt ahhoz, hogy magát valami rendkívüliire ragadtassa. De kiváló mérvben voltak meg benne azon sajátságok, melyek a jó katonát teszik, csakhogy azok általánosságban a valódi férfiaság sajátságai. Washingtonban megvalósul Macaulay azon nézete, hogy a hadi mesterség nem annyira mélyen rejtélyes valami, mint inkább a helyes érzék elveiből áll és hogy főképen biztos szem, hideg agy és bátor szív kellenek hozzá. Ez magyarázza meg, hogy az ó-korban, a mikor a hazafias hivatás több ága egy egyénben egyesült és az életpályák megoszlása nem öltött akkora túlzott mérveket, mint az újabb időkben, oly gyakran akadtak férfiak, kikben a hadvezéri tehetség az államférfiú szellemmel párosult. Washington az antik kor államférfiúi hadvezéreire emlékezteti az embert. Ha százezrek élén áll vala, valószínűleg nagyobb diadalokat jegyzett volna föl a történet; legalább arra mutatnak a függetlenségi háborúnak egyes kimagasló hadi tényei.

A függetlenségi háború drámáját a soratogai capitulatio két szakaszra osztja. A dráma első szakasza hasonlíthatatlanul nehezebb és dicsőségesebb a másodiknál, mert abban az amerikaiak még el nem ismertette, önnön erejökre utalva álltak szemben Angliával. Az első szakasz lezajlása után az unio az önálló hatalmasságok versenyébe lépett és már meghódította volt a művelt világ bizalmát. A végső eredmény többé alig

lehetett kétes, habár biztosabb színben mutatkozott és gyorsabban következett be a francziák beavatkozása következtében. Csak a gögös Anglia, önnön hatalmától elkápráztatva, nem látott tisztán, míg az események következetessége szemeit meg nem nyitotta. De mennyi vajudáson ment keresztül az amerikaiak sorsa, míg kedvező eredményre juthatott!

Washington hadvezéri működését nagy hadászti vívmánynyal nyitotta meg. Fegyelmezetlen és szervezés alatt álló csapataival 1775 őszén Howe tábornokot Bostonban körülférfolta és Howe örülhetett, hogy az angol hadak színejavával a következő év márcziusában, hadi szereik legnagyobb részének visszahagyásával, tengeri hajókon elvonúlhatott. Elvonultát Washington nem akadályozhatta meg, hajóhada nem lévén.

1776 augusztus 27-ikén Washington vereséget szenvedett Howe tábornok ellen és ennek következtében kénytelen volt Long-Islandot és New-Yorkot kiűriteni. A vereséget részben balkörülménynek, részben az amerikaiak részéről elkövetett hibák okozták. Baj volt, hogy Greene tábornok, a ki a terepet és az útakat ismerte, megbetegült és hogy hadteste vezényletét négy nappal az ütközet előtt Putnam tábornok vette át, a ki nem győződhetett meg személyes szemle útján a helyzetről. Washington, szinte megfelfejtetlen tévedésből, a Jamaica helység felé vezető utat fölűgyelet nélkül hagyta. A biztonsági szolgálat hiányosan volt gyakorolva és helylyel-közzel előőrsöket sem állítottak ki. Különben a roppant területen nehéz, szinte lehetetlen volt könnyű lovasság nélkül biztos értesüléseket szerezni, pedig akkoriban még az amerikai hadseregnél egyetlen egy század lovasság sem volt. Az angolok meglepték az amerikaiakat és teljesen szétszörták. Ezer fogolynál több maradt az angolok kezén, köztök három tábornok; a többiek az éj védelme alatt futásnak eredtek. Washington, a rendetlen futást látva, a sorok közé vágatott és személyes közbenjárással igyekezett a futamodókat összeszedni és maradásra serkenteni. Hasztalanul. A fegyelmezetlen hadak látása kétségbeeséssel határos keserűséget keltett keblében és ő, a mi vele egész életében csak egyszer-kétszer történt, néhány pillanatra elvesztette nyugalma és úgy látszott, mintha a halált keresve keresné. Tisztjei szinte erőszakkal vezették ki a tűzből. Azután nagy önfeláldozással a visszavonulást rendezte és hadi szereik megmentéséért küzdött. Erkölcsi ereje ritkán mutatkozott

nagyobbnak, mint e vereségben. Ő volt a legutolsó a menekülők közt. Negyvennyolcz óráig nem zárta le szemét és ezalatt csak ritkán szállt le a lóról. A vereség közvetlen következménye az amerikai hadsereg demoralizálása volt. Egész ezredek mentek szét; mások a menetelést megtagadták és a zavar valamennyi sorokba elhatott. Washington már a hadjárat kezdetétől fogva tisztában volt magával a követendő hadviselési mód iránt; a vereségben szerzett tapasztalatok még inkább meggyőzték arról, hogy csak a tartózkodó, a védő hadviselés vezethet célhoz. De nem kell hinni, hogy Washington erősen megfogyott haderejével tétlen maradt volna; ellenkezőleg. Nagy művészetet tanúsított gyöngesége palástolásában és az ellenfél ámitásában. Meg tudta válogatni az állásokat és mozdulataival gyöngeségeit leplezni. Hadserege egy ízben 3000 emberre apadt, a nélkül, hogy Howenak erről sejtelve lett volna; de a valót saját katonái előtt is palástolta, nehogy amúgy is megcsappant önérzetöket még jobban lehangolja. Hosszú arczvonalban, oly lassan folytatá a visszavonulást, mintha nagy hadsereg élén állna és oly ügyesen erősíté meg magát a Delaware mögött, hogy az angolok nem merték követni. Washington és Howe közt az állások hadjárata volt az; hideg és számító, mint valami sakkjáték. Kevés vér ontva, kevés hősi ütközet, csak egy nagy látvány: Washington állhatatossága a balsorsban, szünetlen küzdelem övei bátortalansága és árulása, ellenfele diadalmas erőfeszítései ellenében. De a koczka egyet fordult. A téli hideg a két hadsereget téli szállásokba vonulásra kényszerítette. Howe már későn értesült Washington hadserege felől és őt teljesen hatalom nélkülinek, a hadjáratot pedig befejezettnek tartván, csapatait a vidéken szétszórva helyezte el. Washington az angol vezér gondatlanságát fölhasználta és hirtelen cselekvésre határozta el magát. Deczember 25-ikén éjjel kemény hidegben 2400 emberrel átkelt a jégborította Delaware folyón és Trenton városában egy körülbelől 2000, nagyobb részt hessiai emberből álló csapatot meglepett és közülök vagy ezret elfogott. Néhány nappal később Princetownnál lepett meg egy lord Cornwallis parancsnoksága alatt álló izolált hadtestet és maga is személyesen belévegyülvén a csatatűzbe, győzelmet aratott fölötte. A két diadalmas meglepés után az angolok nagyobb erőt szedtek össze Washington ellen, de ez művészi visszavonu-

lással kivonta kis hadát az ellenség túlnyomó ereje elől. A trentoni és a prinetowni diadalok, bár kis hadi tények, a függetlenségi harc két fénypontját képezik és kiszámíthatatlan erkölcsi következményekkel bírtak: általános lelkesedést keltettek egész Amerikában és Washington hadserege önbizalmát ismét fölgerjesztették.

Washington dictátorsága a trentoni és prinetowni diadalok idejére esik. Újjá szervezett csapataival 1777 szeptember 11-én a Brandywine folyó mellett és október 3-án Germantownnál támadó föllépéssel próbált szerencsét; de sikertelenül, mert mind a két helyen vereséget szenvedett. Az angol csapatok fensőbbsege minden tekintetben nyilvánvaló volt; de az amerikai csapatok szelleme emelt hangulatban maradt. Az angolok ugyan bevonultak az unio fővárosába Philadelphiába, de ezt Washington nem tekintette pótolhatatlan eseménynek. A behozott fegyelem meglátszott serege magatartásán és ez, valamint Washington cselekvő képessége és elhatározó gyorsasága annyira hatott az angol tábornokra, hogy az egész területet az amerikaiaknak hagyta. Washington a közeli tél ellenére nem oszlatta széjjel téli szállásokba seregét és téli hadjáratra készült, nem akarván e gazdag területet, melyen különben is a szabadság ügyének ellenséges sok királyi érzelmű úgynevezett loyalista volt, az ellenségnek átengedni. Húsz mérföldnyire Philadelphiától Valley-Forgenál, a kemény hidegtől, éhségtől, öltözék és lábbeli hiánytól megviselt katonái által agyaggal kitapasztott fakunyhókat építtetett és ezen a földből fölbüvölt favárosban töltötte hadseregével a telet, őrszemmél tartva az ellenség elfoglalta Philadelphiát és lekötve Howe hadát. Európa is, mely mindjobban érdeklődött Amerika és hőse iránt, álmélkodott az újabb leleményességen és csodálta a hadvezért, a ki a balkörülményekből is előnyt tud szerezni és a kit vereségei csak erősíteni látszának.

Washington hadvezéri tekintete Canada széleire is elhatott, a hol nagy és az ügyekben lényeges fordulatot képező esemény volt készülöben. Bourgoyne angol tábornok állt ott Gates amerikai tábornokkal szemben. Bourgoyne terv nélkül és hányavetin ide-oda mozdult, csapatait szünet nélkül fárasztva, az élelmi szereket fogyasztva. Czéltalan mozdulataival Saratogában hátrányos területbe ékelte magát és kénytelen

volt 1777 október 17-én mintegy 6000 emberrel Gates előtt, a ki őt ügyesen követte míg körülkerítette, a fegyvert lerakni. Ez esemény nagy jelentőségű volt. Következtében Franciaország elismerte az egyesült államok függetlenségét és Angliának háborút izent. Washington előre látta és előre készítette Bourgoyne sorsát. A távolból intézte az amerikaiak magatartását és Howet Philadelphia előtt elfoglalván, lehetővé tette a saratogai capitulatiót. Azért, bár Gates magát a hadi terv kivitelében ügyesen viselte, a saratogai capitulatio főképen Washington hadászati tehetségének eredménye. Mégis a közvélemény, nem látván és teljesen föl nem fogván Washington tervező működését, az egész dicsőséget Gates számlájára írta. A saratogai capitulatio óta az amerikai közvélemény Gatest egy ideig Washington mellett emlegette, sőt Gates eléggé megfontolatlanul Washington vetélytársává tolta föl magát.

Gates szerencsése bátrabbá tette Washington ellenségeit és ármány keletkezett, mely Washington bukását vette célba, de voltaképen fölmagasztalásával végződött. Ellenségei voltak a hadseregben és azon kívül. Rendes viszonyok közt fejüket fölütni nem merték és csak tartózkodva és szűk körben fondorkodtak. A vénebb katonák félszeg szemmel nézték Washington teljhatalmát és álbüszkeségből nehezen tűrték felsőbbiségét. A regulákban megmerevült katonák osztálygögge volt az, mely szinte hihetetlennek tűntette, hogy nemszületett katona lehetne képes a fővezénylet sikeres gyakorlására. Ezek közt elől állt az angol származású Gates, a ki folyton a congressus tagjait járta, hogy maga mellett hangulatot csináljon és a szintén angol származású Lee tábornok, a ki féktelen szenvedélyű, de szellemes veterán lévén, folyvást élcelődve bírálgatta a fővezért és intézkedéseit. Lee, szabad száju és nyílt ember lévén, oldalt állt ugyan az ármánytól, de mégis a többi elégületlenekkel egy követ fűjt. A nagyravágyásában következetesebb Gates már jóval a saratogai capitulatio előtt minden alkalmat fölhasznált, hogy önálló vezénylethez jusson és ne kelljen közvetlenül Washington alatt szolgálnia. A fondorkodásban legszemtelenebb volt az ír származású Conway tábornok, a ki legtevékenyebben és tisztességtelen eszközöket is fölhasználva, szította az ármány tüzét. Voltak Washingtonnak nem kevés titkos ellenségei a congressus tagjai közt is, kiket szellemi felsőbbsege, tartózkodó magaviselete sértett.

Régi tapasztalat, hogy az emberek a születési előnyök előtt készántag meghajolnak, olykor irigységből a vagyoni előnyök kicsinylését negélyzik, de a szellemi felsőbbiséget legkevésbé bírják elszenvedni. Némely congressusi tag pedig azért nem rokonszenvezett Washingtonnal, mert aristocrata modorral és kényúri hajlamokkal vádolták. A saratogai fegyverletétel egyszerre magasra emelte Gates szerencsecsillagát és egy időre, úgy látszik, elhalaványította Washingtonét. Sokak hitében keresztül tört az itt-ott már régóta lappangó elégületlenség Washington tartózkodó és megfontolt, vagy a mint balgán vélék, lassú és késedelmes háborúskodása miatt; helyette gyors és erélyes hadviselést kívántak. E körülmény kapóra jött az ármánynak, mely «Conway cselszövénye» név alatt ismeretes a történetben és mely nem kevesebből állott, mint hogy Washingtont megbuktatván, a fővezénylettől elejtsék és Gatest emeljék helyébe. Ez volt az ármány főczélja; természetesen, gyökeres személy- és rendszer-változás járt volna nyomában.

A fondorkodók érezték fölfogásuk gyöngeségét és ismerték Washington tekintélye szilárdságát épen a legbefolyásosabb társadalmi körökben; azért nyíltan föllépni nem mertek. Washington szemmel kísérte és teljes tudatával bírt a cselszövénynek, de jó sokáig hallgatott. A hallgatásban volt önértetesség, mely nem látta méltónak kisszerű vádaskodások ellen sikra szállni — de volt eltökélt szándékosság is, mely erélyes föllépésre kész volt, mihelyt annak idejét megérkezettnek látja. Washingtonnak nem volt hajlama és tehetsége valamely ármány szövésére, büszke is volt hozzá; de sokkal több emberismerettel és ravaszsággal bírt, semhogy őt könnyedén kijátszani lehetséges volt volna. Szellemi fensőbbisége messzi túlhaladta ellenfeleiét, ítélete józanságáról nem is szólva. Az ügyesen szótt ármány lerombolására hamar kínálkozott az alkalom. Conwaynak néhány Gateshez intézett sora történetesen Washington kezébe jutott; Washington megvetéssel visszaküldte szerzőjének. Conway sokkal féktelenebb természetű volt, semhogy elég ügyes lehetett volna; a fölfedeztetés miatti haragjában mindent megvallott és Gatest is berántotta. De még nem tartotta magát levertnek; megkettőztette tevékenységét, sőt a congressusnál kieszközölte, hogy főtábornokká lön kinevezve. Szemtelen föllépte összéb sorakoztatta

Washington barátjait, a kik nyilvánosságra hozván az ármány czélját, ennek sikerét ezentúl lehetetlenné tették. Gates, a kit voltaképen fegyelmezetlen nagyravágyása kápráztatott el, de a ki alapjában véve érdemes katona és hazafi volt, kétszínű föllépéssel és áltatásokkal igyekezett Washingtont lekenyerezni és magát a congressus előtt nagyobbítani. Washington gúnyral válaszolt Gates hitegetéseire; keserű, de szellemes udvariassággal bebizonyította kétkulacsosságát és se a congressus, se a nyilvánosság előtt nem hallgatta el véleményét Gatesről és Conwayról. Nyílt magaviseletével lerontotta a cselszövényt. Ellenségei elhallgattak, álbarátjai elszégyelték magokat és igaz barátjai még inkább buzgólkodtak támogatásában. A congressus azon tagjai is, kik az ármányba be voltak mártva, tettetett buzgósággal serénykedtek részvételök nyomait eltörölni, úgy hogy mai napság nehéz volna közülök valamelyiket határozottan megnevezni. És a mi ilyen cselszövény természetes vége szokott lenni, bekövetkezett. Conwayt a congressus azon tagjai, kik előbb barátjai voltak, cserbe hagyták és ő csak alárendelt vezényletet kapott. E fölötti elkeseredésében leköszönt rangjáról és a congressus leginkább Conway meglepetésére, sietett lemondását elfogadni. Célját teljesen tévesztve, szenvedélyes sértegetésekre ragadtatta magát és ez őt Cadwalader tábornokkal párbajba sodorta melyben veszélyesen megsebesült. Halálát közeledni vélván, bár fölgögyűlt és még ugyanazon évben elhagyta Amerikát, bűnbánó levelet intézett Washingtonhoz, melyben bocsánatot kérve kijelentette, hogy őt nagy és jó embernek tartja és azt kívánja neki, hogy még sokáig élvezze az egyesült államok szeretetét, tiszteletét és becsülését, melyeknek szabadságát erényeivel biztosítja.

Az ármány szétfoszott, de Washington idővel még nagyobb elégtételt kapott. Két fő ellenfele, Lee és Gates, önnön hibájok következtében buktak el. Végök tanúsága annak, hogy régi ellenszenvöket magokkal vitték, míg az később bukásuk lélektani indokává vált.

1778 június 28-án Washington Monmouthnál Clintonnal állott szemközt és a jelek arra mutattak, hogy az ütközet eredménye az amerikaiakra kedvező lesz. Lee főtábornok idegenkedésből Washington iránt kelletlenül nyitotta meg az előhaddal a csatát, azután Washington parancsával ellentétes szellemben hátrálni kezdett. Ezzel nemcsak hogy az angolok

üldözését tette lehetetlenné, a kik az éj fedezete alatt odább álltak, de az amerikai hadseregnek többi, előrevonuló csapataiban is zavart okozott. A mikor Washington Leet erőlyes hangon kérdőre voná, ez hányavetileg válaszolt, sőt a fővezérhez intézett két levelében sértésekre is vetemült. Washington Leet hadi törvényszék elé állította. A törvényszék Leet engedtlenségben, indokolatlan és rendetlen hátrálásban, valamint a fővezér iránti tiszteletlenségben vétkesnek találván, egy esztendőre fölfüggesztette a vezénylettől. A határozatot a congressus helyben hagyta. De Lee többé nem vállalt vezényletet, sőt egy indulatos perczében leköszönt rangjáról. Azután falusi magányban, keserű évődések közt és Washington ellen szóval és írásban szenvedélyes viaskodást folytatva, fejezte be életét. Washington nagy önuralommal értesült sűrű kifakadásairól és mindig hajlandó volt elnézőleg ítélni róla. Lee halála után sem nyilatkozott a legkisebb idegenkedéssel sem, sőt igazságot szolgáltatva Lee katonai érdemeinek, ismételve kiemelte sok kiváló tulajdonságát.

Ha mindenki Washington jelleme nagyságát elismerni kénytelen, azon sem csodálkozhatik senki, hogy a szolgálati kötelességben nagy szigort fejtett ki. De szigora egy esetben sem nyilvánult annyira kiméletlenséggel határos modorban, mint Arnold tábornok árulása alkalmával. Arnold kedvence volt és általa emelkedett. Megfeledkezvén kitűnő katonai szolgálatairól, zilált anyagi körülményeitől ösztönözve, West-Point erődöt, mely az éjszaki tartományok kulcsának volt tekinthető, az angoloknak átadni készült. Az árulás idejekorán kitudódott. Arnold az angolokhoz szökött; de André angol őrnagyot, ki az árulást közvetítette, amerikai területen áruhában elfogták. Az amerikai hadi törvényszék André mint kémeket kötélt általi halálra ítélte és Washington az angol fővezénylet közbenjárása ellenére sem volt hajlandó Andrének megkegyelmezni, de még a halál nemét megváltoztatni sem. André a fogság ideje alatt az amerikai körökben is rokonszenvet keltett lovagias föllépésével és finom modorával; Washington barátjai közül is sokan neheztelték szigorát. De Washington hajthatatlan maradt. Mint hazafi borzadálylyal gondolt a messzeható következményekre, melyek az árulás sikere esetén az éjszaki tartományok megnyíltával bekövetkeztek volna; mint hadvezér szigor alkalmazását vélte szük-

ségesnek, példaadás szempontjából is; mint ember vérig sértette őt, hogy régi kedvence az ő bizalmával visszaélt, sőt hogy az angolok tiszteletben részesítették és tábornoki minőségben ellene sikra állították. — Az események izgató befolyásától távol álló tisztelettel kénytelen fogadni a hazafi és hadvezér szigorának egyéni indokait. De a kivégzés kemény és rideg benyomása tagadhatatlan és a föltétlen emberi igazságérzet sérelmet nem szenved, ha a formailag szabályos és jogos ítélet végrehajtása elmaradt volna; hiszen a valóságos áruló elosont a büntető igazság keze elől és a kémül kivégzett, a ki az árulás meghiúsulta után veszélyes amúgy sem volt többé, tetteért mentséget találhatott kötelességérzetében.

A háború végső szakában a súlypont mindinkább a déli tartományokba nehezült és szükségesnek mutatkozott, hogy az amerikaiak délen erős állást foglaljanak, annál inkább, mert a szabadság ügyét ott sok királyi érzelmű amerikai alattvaló is veszélyeztette. Washington a déli csapatok vezényletére Greene tábornokot szándékozott ajánlani, a kiből kiváló bizalmat helyezett, de a congressus indokolatlan hirtelenséggel, a nélkül hogy Washington véleményét kikérte volna, Gatest bízta meg a vezénylettel, jeléül, hogy ennek erős pártja volt a congressus tagjai közt. Gates átvevén a vezényletet, Washington tartózkodó hadviselésével ellenkezőre határozta el magát és önhittségében azt képzelte, hogy gyors cselekvéssel fényes eredményeket vívhat ki. Hiába figyelmeztették mintegy három ezer főnyi serege siralmas voltára, a milicek fegyelmezetlenségére és eleség hiányára; több napi erőszakolt menetelés után, seregét nélkülözéseknek téve ki, 1780-ik évi augusztus 16-ikán Camdennél Éjszak-Carolinában szembeszállt az angolokkal. Az eredmény végzettes volt. A milicek, kik Gates hadának több mint két harmadát tették, hamar futásnak eredtek és a zavarban Gates is a ködös és füstborított légkörben elvesztvén az áttekintést, idő előtt meghátrált, holott még a rendes katonaság vitézzül tartotta magát. A rendes katonaság hősisége sem fordíthatta meg az ütközet sorsát és később a zavar általános lett. A német származású báró Kalb tábornok, tizenegy sebtől borítva, hősi halált halt. Az amerikaiak elvesztették ágyúikat, hadi szereiket és podgyászukat. Gates futás közben nagy megalázkodással arról értesült, hogy Sumber tábornok egy fölkelő csapattal, lerombolván az

angolok sánczműveit, vagy száz foglyot ejtven és negyven társzekeret elfoglalván, segítségére siet; de nem lévén kit segíteni, kénytelen volt visszavonulni. Másnap e csapatot meglepték az angolok és nagy vérfürdőt készítvén benne, ezt is szétszórták. Gates, érezve, hogy saratogai babérai Camden-nél elhervadtak, Washingtonhoz intézett jelentésében megszűnt főnhéjazó és dicsvágyó lenni; csupán hazafiságára hivatkozott és arra kérte a fővezért, támogatná balszerencséjében.

A congressus Washingtont fölszólította, állítson össze hadi törvényszéket Gates parancsnoki magaviselete megvizsgálása végett és a vizsgálat tartamára jelöljön ki mást a déli hadsereg élére. Washington Greenet bízta meg a vezénnyel, a kit különben már Gates előtt arra szánt volt. Gates ez időtájt egyetlen egy fiát is elvesztvén, a lelki szomorúság legmélyebb fokán állott. De a vigasz épen Washingtontól jött, a kinek nemeslelkűségére a megtört nem hiába hivatkozott. Washington levelet intézett hozzá, melyben részvétét fejezvé ki a családjában bekövetkezett gyászeset miatt és hadi balszerencséjét csak kiméletesen érintvén, biztosította őt buzgalmába és képességeibe helyezett változhatatlan bizalmáról és késznek nyilatkozott hadserege balszárnyának vezényletét reá bízni, mihelyt időszerűnek tartja, hozzá csatlakozni. E levél hatása megrázó volt. Gatest a legnagyobb izgatottságban föl és alá járva találták szobájában, a levelet ajkaihoz nyomva, hála és csodálat szavaira fakadva. A mikor gondolatainak kapcsolatos kifejezést bírt adni, kijelentette, hogy a levél gyöngéd rokonszenve és megfontolt kiméletessége több vigaszt és örömet nyújtott szívének, mint a mennyit valaha ismét érezhetni remélt.

Washingtonhoz hasonlóan viselte magát Greene. A vezénylet átvételekor kiméletes tapintatot tanúsított. A vizsgálat iránt pedig, melynek folyamatba vételével meg volt bízva, tanácskozásokat folytatván tisztjeivel, egyhangúlag elhatározták, hogy nincs elég tábornok a hadseregnél a hadi törvényszék összeállítására, hogy Gates lelki állapota fia elhúnyta miatt, őt a védekezésre képtelenné teszi és hogy kiméletlenség volna a vizsgálatot ily viszonyok közt keresztül erőszakolni, elhalasztását pedig nem tűrné Gates becsülete. Ezért a congressust fölkérendőnek határozták, tegye újabb bírálat tárgyává a

vizsgálat elrendelése iránti határozatát. — Ezzel el volt ejtve az ügy. Greene gyöngédségével meghódította Gates szívét. A hidegség, sőt rosszakarat, melyet Gates eddig iránta érzett, eltűnt, és ezentúl minden Greenehez intézett levelén őszinte vonzalom melege érzik.

Greene, mint a déli hadsereg vezére, Washington szellemében működött; különben is büszke volt arra, hogy magát tanítványának vállalhatja. Terve volt az ellenséget lekötni, de döntő összeütközést kerülni; huzás-halasztással az ellenséget fárasztva, őt éjszak felé vonni. Több nem is volt tőle várható, a déli hadsereg siralmas állapota miatt: azt összeszednie szaporítania és szerveznie kellett. Törhetetlen önbizalommal és lankadatlan erélylyel élénkségből tartotta a hadjáratot és a déli tartományokban a háború befejeztéig uralgó helyzetben birt maradni.

Greene egész pályáján Washingtonot vette mintaképül és föl van jegyezve róla, hogy több jellemvonásban hasonlított hozzá. Mint Washington egészséges ítéletű volt, kitartó alkörülmények közt, nyugodt veszély idején; buzgólkodott a más biztonságaért, nem gondolt a magáéval. Mint Washington szerény volt és nem rátartó; a véralkat teljes uralmával birt. Korán kelt; dolgait pontosan és lelkiismeretesen végezte, soha sem tűrve, hogy a ma a holnapra halmozódjék. Szenvedélyesen szerette az olvasmányokat. Magán érintkezésben szabad, nemes és szeplőtlen; dologban nem hirtelenkedett és modorában megőrizte az előzékenységet. A függetlenségi háború után nemsokára elhunyt, negyvennégy éves korában. Washington bánattal eltelve értesült haláláról és e szavakra fakadt: nagy és jó ember volt! — Ha tovább él vala, bizonyára még fontos szerepet játszott volna; mert Washington sokat tartott róla és elnöksége korában a legkiválóbb férfiakat egyesítette a közügyek vezetésében.

Washington már hónapok óta azon tünődött, hogy délen az angolokra döntő csapást mérjen. Sikerült; az amerikai csapatokat a francia segélyhaddal egyesítvén és a francia hajóhaddal összeműködven, Cornwallist egész hadseregével együtt Yorktownban elfogta. De e fényes hadi tényt a műveletek egész sora előzte meg. Cornwallis a Camdennél szétmorzszolt, de Greene által ismét megszervezett déli hadsereget szüntelenül kapdosva követte; de Greene megfontolt hadviselése

miatt, semmiféle eredményt nem bírt kivívni. Greene, nehogy a királyi érzelműktől elmérgesített Carolinákat cserbe hagyja, műveleteivel magát Cornwallis hadserege és Dél-Carolina közé ékelte; Cornwallis belátván, hogy a Carolinákban döntőleg nem működhetik, Éjszak-Carolinának hátat fordított és Virginiába nyomult. Itt találta Lafayette örgrófot hadtestével, a ki a Virginiával szabad prédaként bánó áruló Arnold ellen állta helyét. Cornwallis egy elfogott levelében fitymálólag azzal dicsekvék, hogy az örgrófot, a ki akkoriban még nem vala huszonnégy éves, a »gyereket», a mint írta, elcsípi; de »a gyerek» nem volt elcsíphető, sőt tapasztalt férfi módjára viselte magát. Cornwallisnak sok dolgot adott és mindig nagy ügyességgel ki tudott siklani túlnyomó hatalma elől.

Cornwallis műveletei a saját hátrányára fejlődtek, mert folytonos csatározásai és mozgolódásai által kimerítette és számban tetemesen megapasztotta seregét, míg végre czél-szerűnek találta megállapodni és magát Yorktownban megerősíteni. Washington elérkezettnek látta a pillanatot a döntő csapásra és ebben a Rochambeau vezénylete alatt álló francia segédhad és a de Grasse tengernagy alatt álló francia hajóraj derekasan összeműködött vele. Washington úgy tette magát, mintha a francziákkal egyesülve New-Yorkban Clintont szándékoznék ostrom alá fogni; ezzel már hónapok óta Cornwallis ellen érlelt hadi cselt álcázott. Clinton áltatása tökéletes volt; nem mert Cornwallis segítségére menni, sőt fölhívta, küldené csapatai egy részét New-Yorkba segítségül. Cornwallis sem vette észre az ellene forduló cselt és biztosságban ringatta magát; a mikor pedig a való tudatára jutott, már késő volt: bekerítve lévén, nem bírt megmenekülni. Washington csele annyira sikerült, hogy még saját tábornokai is homályban maradtak, elve lévén, hogy valamely hadi terv csak úgy sikerülhet, ha felőle saját emberei is tévedésben vannak. Washington egy figyelő hadtestet New-York előtt hagyott vissza, azon utasítással, hogy Clintont tovább is tévedésben igyekezzék tartani; maga pedig a francia segélyhaddal egyesülve, Virginiába Yorktown alá sietett. A Chesapeake-öbölben horgonyzó francia hajókon átkelt Virginiába. Itt egyesült Lafayette hadtestével és a mindenünnen központosított csapatokkal bekerítette a Yorktownba szorult Cornwallist, még mielőtt erről Clintonnak New-Yorkban sejtelve lett volna. Cornwallis nem

tarthatta magát és 1781-ik évi október 19-ikén egész hadseregével, több mint 7000 emberrel, megadta magát. Néhány nappal később föltünedeztek a láthatáron hajóhad sűrű árbocjai, melyen a nagy későn a valódi tényállás tudatához jött Clinton Cornwallis segítségére jött. Látva elkéstét, visszavezett New-Yorkba.

A yorktowni capitulatio véget vetett a háborúnak és Anglia részéről is kieszközölte az amerikai egyesült államok függetlenségének elismerését. A makacs király hajlandó lett volna a küzdelmet folytatni, de a kimerült nemzet nem követte a végletig. North megbukott, és Amerika függetlenségét elismerő miniszterium jutott a kormányra. Az óvatos Washington eleintén bizalmatlansággal fogadta a szállongó békés híreket, és nagy erőfeszítéseket tett, hogy polgártársait a veszélyes reményektől eltérítse és hogy a congressust és Franciaországot megkettőztetett erélyre serkentse. De az ellenségeskedés valóban megszűnt. Az előleges békeokirat, melyben Anglia az egyesült államok függetlenségét elismerte, több mint tizenhárom hónappal a yorktowni capitulatio után lőn aláírva; a formyszerű békekötés nagy későn, 1783-ik évi szeptember 3-ikán, következett be Versaillesban.

VI.

Belviszonyok és pártállapotok a békekötés után. — Az államszövetség alkotmányának létesülése.

Így végződött a függetlenségi háború, több mint nyolcz évi tartam után. Bár a szerencsés eredmény az egyesült államok erkölcsi erejének és a kedvező körülményeknek köszönhető, mondhatni, hogy a nagy mozgalom középpontja és éltető szelleme Washington volt. Mielőtt a hadvezérségtől megvált, a hadsereg érdekében egyeztetőleg kellett közbenjárnia a congressusnál. Hadsereg és congressus közt már régóta folytonos versengés létezett és csak Washington közvetítése tartotta fenn köztök az összhangzatot. A congressus félt a hadseregtől; a hadsereg meg hajlandó volt a congressust kevésbe venni. A háború befejeztével a hadsereg szétmenendő lévén, a congressus vonakodott az irányában vállalt kötelezett-

ségeket teljesíteni; egyrészt a pénzügyi viszonyok kedvezőtlenisége miatt, de másrészt a congressusnak alkalma nyílt felsőbbségét a hadsereggel éreztetni, mely önálló tényező lenni szünő-félben volt. A tiszteknek éltök fogytáig ígért félzsold kérdésessé lön téve, sőt a hátralékos zsolddal is adósok szeretek volna maradni. Ez igazságtalan bánásmód miatt általános lön az elégtelenség a hadseregben; forrongás keletkezett, mely lázadásban készült kitörni. A veszélyt Washington háritotta el. Helyzete súlyos volt; mert egyfelől a hadsereg lázongását törvénytelennek és a katonai szellemhez nem illőnek tartotta, de másfelől nagyon érezte a hadsereg kívánsága jogosságát és a congressus hálátlanságát. A tiszteket összehíván, nyugalomra intette. A congressussal szemben különféle hangokra kelt. Majd ellenmondást nem tűrő hangon beszélt, majd politikai, majd méltányossági indokokat hozott föl, majd a katonai fölháborodás veszélyeit világította meg, majd megátengedte magát a szív önkénytelen mozgalmainak. Czélt ért; a congressus engedett. De a democrata fölfogással ellenkezvén katonai nyugdíj engedélyezése és nem akarván szabadalmazott osztályt teremteni, a félzsoldot tőkésített egyenleggel helyettesítették, öt évi zsoldot adván egyszerre végkielégítésül.

Így végződött a fenyegető mérvet öltő viszály; de a hadsereg másként is foglalkoztatta a közvéleményt. A politikai egységet nélkülöző fejetlenségben és történendők felőli bizonytalanságban sokan monarchiai kormányformát forgattak eszközben és Washington felé fordították szemöket, a ki valamennyi amerikai fölött állva, egyedül bírta minden szövetséges állam bizalmát. Különösen a hadseregben volt nagy pártja a monarchiai elvnek és itt széltiben hangoztatták a tervet, hogy Washingtont koronával kellene megkinálni. Nicola ezredes, a ki gyakran közvetítőként szerepelt a hadsereg és a hadvezér közt, annyira ment, hogy írásban Washington elé terjesztette a fegyvertársak kívánságát és reményeit. Minden kormányforma közt, írta, a köztársaság a legkevésbbé állandó és a legkevésbbé alkalmas a polgárok jogai, függetlensége és tulajdona védelmére. A köztársasággal az amerikaiak, Nicola előterjesztése szerint, soha sem tömörülhetnek nemzetté; ezért a hadsereg arról van meggyőződve, hogy az angol alkotmány a legjobb és meg van győződve, hogy az a lángész, mely a hadsereget oly dicsőn, a szinte legyőzhetetlen

akadályokon keresztül vezette, még inkább van hivatva a vezetésre a béke könnyebb ösvényei közt. Washington megbotránkozással fogadta az ajánlatot és Nicolához intézett válaszában kiemelte, hogy csodálkozással vegyes fájdalommal értesült arról, hogy a hadseregben ilyes gondolatok szállongnak. Szigorún elítélte azokat, sőt kijelentette, hogy hiába keres magaviseletében okot, mely támpontúl szolgálhatott volna ily ajánlat tételére. Formaszerűn visszautasította, szíve mélyében meggyőződve lévén, hogy monarchiai kísérletnél nagyobb szerencsétlenség nem érhetné hazáját. — A nagy polgár annyi jelét adta önzetlenségének és tiszta honszeretetének, hogy az ajánlat visszautasítását nem is számíthatni legnagyobb erkölcsi diadalai közé. Tény azonban, hogy az ajánlat nem valami cselszövény eredményének, hanem a közviszonyok átmenetszerű ziláltsága egyik tünetének és annak tekinthető, hogy egyedül Washingtonban központosult a közbizalom s önkénytelenül is mindenki tőle várta az állami lét megszilárdítását. Washington, bár szíve olykor aggályokkal telt meg, a jövőre gondolva, rendületlenül bízott hazája államiséga főnmaradásában. De belátta, hogy a sajátyszerű viszonyok közt csak a föderatív köztársaság állhat fönn — vagy szét kell bomlania az államok szövetségének. Az angol hagyományos monarchia föntarthatta magát eddig, de csak azon laza kapcsolatnál fogva, mely Amerika és a távollevő korona közt létezett. Az angol király hatalma inkább képzeleti volt és, tekintve a telepítvények roppant különféleségét minden tekintetben, lehetetlen is lett volna őket szorosabb függési viszonyba hozni. Egy új monarchia alkotása, a hadsereg kívánsága szerint, képzeltő rögeszme volt, melynek megvalósítása, ha a népszerű Washingtonnak a hadsereg segítségével sikerült volna is, sokáig föntartható nem lett volna. A hadsereg orvossága az uralgó viszonyok közt forradalmibb és szétbontóbb lett volna, mint maga a kór. Orvossága nem lehetett más, mint az egyes államok függetlenségét épségben hagyva, a már létező bár tökéletlen alkotmány alapján a szövetségi szervezetet tovább fejleszteni és tökélyesíteni. Ehhez azonban az összes mérvadó elemek összehangzása, különösen a hadseregnek és a polgári szervezeteknek teljes egyetértése volt szükséges. Találón és szépen utalt erre Washington, a mikor a vezénylettől megválván és falusi magányba készülvén, bucsúzó iratokat intézett az államokhoz és

a hadsereghez. Az államokhoz intézett bucsúzó iratában kifejté, hogy a megszilárdulás vagy a bukás azon politikától függ, melyet az államok követni fognak. Ettől fog függni, ha vajon a forradalmat átoknak kelljen e tartani vagy jótéteménynek. Óva figyelmezteté az államokat, hogy ha a congressust nem hagyják azon előjogok szabad gyakorlásában, melyekkel az alkotmány fölruházta, minden zavarba és rendetlenségbe süllyed. Azután nem sokára azt tapasztalnák, hogy az anarchia és a despotismus végletei közt természetes és szükségszerű kapcsolat létezik és hogy a féktelenséggé fajult szabadság romjaiból könnyen az önkény hatalma emelkedhetik ki. — A hadsereghez intézett bucsúzójában kevésbé tanácsadólag, inkább parancsoló-formán szól. A haza becsülete, méltósága, igazsága — úgymond — örökre elvesz, ha az unio hatalmai támogatásban nem részesülnek. Azért a tábornok, e szavakban tetőzik bucsúja, mint utolsó parancsát hagyja meg tisztjeinek katonáinak, hogy törekvéseiket érdemes polgártársaik törekvéseivel egyesítsék a nagy czél elérésére, melytől a nemzet létele függ . . .

Ezután letette a fővezéri megbízást; e végből a congressus 1782-ik évi december 13-ikán nyilvános ülésben fogadta őt. Az elnök beszédében kiemelte érdemeit és végső szavaival a kellő talapzatra emelte őt, mondván: «Őn lelép a tett színpadáról és polgártársai áldása kíséri; de erényeinek dicsósége nem végződik hadvezérségével, lelkesíteni fogja a késő századokat is.»

Washington kedves Mount-Vernonába vonult vissza, melyet a háború tartama alatt csak egyszer-másszor, mindig rövid időre látogatott volt meg. Kedvtelésének megfelelő helyzetben, távol a kötelesség megszorító hatásától érezvén magát, kedélye ólomsúlytól menekült meg. Hadvezérsége alatt rendszerint komoly volt és sűrű gondokkal elfoglalva. Nevetni ritkán látták és csak kivételes alkalmakkor pillanatra tört ki belőle a viharos jókedv, megrázó erővel. Kevés ember van a történetben, ki a hatalom és felelősség súlyát annyira érezte volna mint ő; mindig gondolataival eltelve lévén, méltán mondták felőle, hogy «agyában egész Amerikát hordozá». Még az üdülésre szánt percekben is, a tábori étkezések alatt sem igen ajzott föl kedélye. Hadsegédei és fiatal tisztjei az asztalnál élénk társalgást folytattak, de Washington kevés részt vőn.

benne, elméje másutt időzött; csak nyugodt mosolya tanúsítja, hogy élvezetet talál asztaltársai derűtségében. Falusi magányba vonulván, helyzete lényegesen megváltozott. Megszűnt a felelősség és kedélyének természetes vidámsága, életbölcseلمي hangulata visszatért. Szívvel lélekkel a gazdaságnak szentelte életét. Hadvezérsege alatt sem hanyagolta el egészen gazdasági ügyeit és részletekbe ható pontosságát jellemzi, hogy bokros teendői és gondjai közt ráért tevékenysége fontosabb szakairól naplót vezetni és ráért magán gazdasági ügyekkel is foglalkozni. Rendes jelentéseket tétetett magának jószágai kormányzója által és sajátkezűleg pontos utasításokat intézett hozzá. Utasításait természetesen nem követték mindig úgy, a hogy szerette volna és különben is gazdasági üzeme hosszú távolléte alatt sok tekintetben el volt hanyagolva. Visszatérvén Mount-Vernonba, célba vette az elhanyagolt szántóföldek javítását és a gazdálkodási rendszer gyökeres reformját. Fokonként fölhagyott a dohánytermesztéssel, mely a földeket kimerítette; helyébe gabna- és takarmány-félék termesztését hozta be, melyek a talajnak inkább felelnek meg és együttesen többet jövedelmeznek. A vetésforgások új rendszerét létesítette, a talaj különös sajátságai szerint; ehhez képest ugyanazon földön egymásután búzát, tengerit, burgonyát, zabot és más terményeket vetett. Oly pontos volt módszerében, hogy táblázatot készített, melyben földjei számozva és vetésforgásuk több esztendőre előre meg voltak határozva. Élte végéig követte e sikeresnek bizonyult módszert, csak kisebb változtatásokat tévén, időközben szerzett tapasztalatok szerint.

Hozzáfogott régi terve megvalósításához is, mely a lakóháza körüli területek befásításában és diszítésében állott. A ház bal szárnya irányában, meglehetősen távolságra, konyhakertje terült el; a jobb szárny irányában, ugyanakkora távolságban, diszkertje. E két kert között, a lakóház arczvonalaiban tágas síkság vonult el, kigyózdó úaktól környezve, A munkálkodást kora tavasszal a sík területen kezdé el, a legjobb fákat válogatván ki erdeiből és áthelyezvén őket a kigyózdó utak mentén és oly módon rendezvén el őket, hogy az összehatásban arányt és szépséget hozzon létre. Erdei fákat, örökzöldet és virágos cserjéket kevert e célra. Személyesen ügyelt föl a válogatásnál, és naplója, mely az egész művelet alatt igen részletes, azt bizonyítja, hogy benső aggodalommal

kísért minden fát, minden sarjadékot, míg megújult tenyészeti nyomait mutatá.

A gyümölcsösök, a kertek, az üvegházak megteltek ritka gyümölcsfák, konyhavetemények, cserjék és disznővények minden képzelhető fajával. Ügyes kertészeket hozatott Európából, kik támogatták tervei kivitelében. A kertészség kedvencz foglalkozása volt és egész életében nem szünt meg belföldi és délszaki gyümölcsfákat és növényfajokat szerezni. Fák nevelése volt egyik szenvedélye; a megfelelő idényben majdnem naponként lehetett látni őt kerti késsel vagy más kertészeti eszközzel kezében.

Hat évig élt így, gazdálkodva és szokott sportszerű szórakozásai közt. Ez idő alatt csak két ízben vett részt a közügyekben. 1784-ben nagy közlekedési tervezetet nyújtott be Virginia kormányánál, mely utak és csatornák lángeszű hálózatából állott és melynek czélja volt a Potomac és a James folyók vizeit összekötni az Ohio, a Mississippi és a nagy tavak vizeivel; 1787-ben pedig Philadelphiában, mint elnök működött az államok conventióján, mely az egyesült államoknak új alkotmányt volt adandó.

Már régóta forgatta agyában, miként lehetne Virginia főnhatóságát azon roppant területek fölött biztosítani, melyeket egyes kivándorlók nyugaton az Alleghany hegységen túl elfoglaltak. E célból legalkalmasabbnak ítélte nagyszabású vízi közlekedési rendszer létesítését. Ilyennek megalkotásával lehetőnek mutatkozott a hegység elválasztotta népségeket közelebb hozni a telepítvényekhez, a tengert a telepítvények belsejébe vezetni és a legtávolibb amerikai területeket is Európával és kereskedelmével közvetlen érintkezésbe juttatni. Washington még a függetlenségi háború előtt igyekezett társaságot összeállítani közlekedési tervének megvalósítása végett; egyik fő indító oka volt akkoriban, saját roppant kiterjedésű nyugoti birtokainak gazdasági kihasználása. A terv kivitelét a háború kitérőse gátolta meg; a háború után tervét magasabb szempontokból közelebb hozta a megvalósításhoz. Szelleme megnőtt rendeltetése növekedtével; látköre tágult tevékenysége terével. A háború előtt jobbra magán gazdasági, egyéni és tartományi érdekek vezették; már 1784-ben politikai mozzanatok és a nemzeti érdek voltak tervezése kiváló rugói. Az anyagi érdek általánosításával erős kapcsolatot akart létesíteni a különböző

államok közt. Észlelé, hogy az egyesült államokat oldalt és háttérben nagy külhatalmak, Franciaország és Spanyolország környezik, melyek a nyugoti népeket könnyen kereskedelembe, sőt politikai szövetségbe vonhatnák. A nyugoti területek, észrevétele szerint, mintegy tőhegyen állának, úgy hogy egy toll érintése is bármely irányba mozgathatta volna; ezért a nyugoti népek kísértésnek lehettek kitéve, árucikkeiket, az egyesült államok mellőztével, a Mississipin lefelé francia és spanyol birtokokba küldeni, mivel az egyesült államokba csak hosszadalmas szárazföldi közlekedéssel, járatlan úton juthattak. De, az egyesült államok szerencséjére, Spanyolország féltékeny és ügyetlen politikájával megakadályozta a Mississipi használatát. Éjszakon az angolok tartózkodása a Detroit, a Niagara és az Oswego pontjain, bár a békekötéssel ellenkezett, egyelőre még elzárta a közlekedést; de Washington meg volt győződve, hogy e tekintetben javulás fog beállani és hogy New-York nem fog késni a vízi közlekedés akadályai elhárításában.

Washington közlekedési terve helyszínén szerzett tanulmányok gyümölcse volt. A víz folyása irányát, a folyók ágya hajlásait, az esések magasságát oly behatón tanulmányozta mint valami csatatért. Közlekedési terve kedvéért újra mérnök-ké lett. Újra a vadonba mélyedt, hogy a természet erőit leküzdje és szolgálatkészsé tegye. Tervét Harrisonnal, Virginia kormányzójával közlé, a ki azt az állam törvényhozása elé terjesztette; jól fogadták és Washington személyesen is megjelent kifejtése és támogatása végett. Később levélben fölszólította a kormányzót, hasson oda, hogy szakértőket küldjenek ki a nyugot vizeinek megvizsgálása, hajózási képességek megállapítása és tökéletes térkép szerkesztése végett. Kívánta, hogy minden a földre vonatkozó engedélyokiratban tulajdonjogi föntartás történjék az unio részére, a sóbányák, az ásványos és a sós vizek tekintetében. Szükségesnek tartotta, hogy a nyugoti földek iránt középárt állapítsanak meg; egyrészt, hogy a monopolszerű árképződésnek gát legyen vetve, de másrészt azért is, hogy a jóra való telepítvényesek el ne idegenüljenek. Irtózott a földalkuszoztól, kik farkasokként járták be a vidékeket és az indiánok nagy ijedelmére kémlelték és méregették a földeket.

Washington december vége felé a virginiai képviselő-

testület megbízásából Annapolisban járt, hogy a marylandi képviselőtestülettel is rendezze az ügyet. Befolyása következtében a két állam védnöksége alatt két társaság alakult, a Potomac és a James folyók társasága; mind a kettőnek Washington volt elnöke. A virginiai képviselőtestület nemzeti jutalmat szavazott meg Washingtonnak, a Potomac-társaság alaptőkéjéből ötven, a James-társaságéból száz darab részvény erejéig; «hogy, a mint határozatát indokolá, a belső hajózás nagy munkálatai, melyek Washington dicsőségének emlékoszlopát fogják képezni, hazája elismerésének is emlékoszlopává legyenek.» A nemzeti jutalom mintegy 40,000 dollárnyi értéket képviselt. Washington zavarban volt; bensőleg meghatotta hazája gyöngéd figyelme, de elve volt, nyilvános tevékenységért jutalmat el nem fogadni. Nemcsak önzetlenség, de a tiszta lélek legmagasabb büszkesége is volt az. Tudta, hogy fizetést elfogadni annyi, mint urat elismerni és teljes életében az képezte legfőbb törekvését, hogy elmékedésének gyümölcsei, tettei, szabadok maradjanak. Visszautasította az adományt; de, miután újabb határozattal ismételve megkínálták vele, elfogadta azon föltétel alatt, hogy letéteménynek tekinthesse, melylyel tetszése szerint, nyilvános célra rendelkezhetik. A részvényeket később közművelődési intézményekre fordította.

A közügyek állapota mindinkább válságos irányban kezdett fejlődni. A háború befejezte utáni időszak átmeneti volt és a hazafiak aggodalmait költötte föl. Úgy látszott, mintha az unio csak az Anglia elleni küzdelem céljára létesült volna és mintha a béke beköszöntével szétbomolni készülne. Sokan az unio laza kötelékét is szorosnak tartották és remélték, hogy az egyes államok egymástóli függetlensége és teljes önállósága fog bekövetkezni. A zürzavaros viszonyok közt a legszilárdabb elemet a katonaság képezte, minthogy az összetartozóság érzete és a nemzetiség ösztöne leginkább benne élt. Ezt a fegyelemben összeforrasztott testületi szellem és dicső hadi tettek lelkesítő emléke magyarázza meg. Figyelemreméltó tünet, hogy a polgárkatonák tűzhelyeikhez hazatérvén, a testületi szellem ápolását és maradandóvá tételét tervezték; ezért hadi társak szövetkezetének föllállítását határozták el, Cincinnatus-társaság neve alatt. Az eredeti terv szerint a társaság minden tagjának érem viselésére lett volna joga, mely egyenes vonalban minden

elsősülöttre származott volna át. A polgári állásúak nagy ellenszenvvel fogadták a társaság alakulása hírét, democratá szellemöknél fogva attól tartván, hogy nemesség és lovagi rend keletkezhetnék belőle. Maga Franklin is gúnyolólág írt a társaságról és a szabadalmazott osztályról. Washington, kit a társaság elnökének választott, az intézmény módosítására hatott. Törülték az éremviselést, az átörökítési jogot és tiszteletbeli tagok választását. A társaság régi bajtársak egyszerű és ártatlan szövetkezetévé olvadt le, mely tagjai elhunytával természetyszerűleg megszűnendő volt.

A katonaviselt férfiak egységes szellemével szemben, a polgárságban még csak általános, szinte a szélsőségig szabad-elvű democratá ösztön uralkodott, de a nézetek a teendőkre nézve még széjjelágaztak. A pártéletben két fő áramlat nyilvánult és kettős iránya maig is észlelhető az amerikai közvéleményben. Az egyik párt az egyes államokból erős szövetséget akart létesíteni; a másik párt félt az államok önállóságát a közös szövetség rovására gyöngíteni. Az előbbi, a *federalista* párt az ellenfeleket *antiunionistáknak* nevezte és azzal vádolta, hogy az uniót akarja megsemmisíteni; az utóbbi, a *democratá* párt a *federalistákat* monarchiai hajlamokkal gyanúsította és azzal vádolta, hogy a köztársaságot lerontani és a monarchiát föllállítani törekszik. Mind a két párt túlzó volt saját egyedüliségébe vetett hitében, túlzó és igazságtalan a másik irányában. Lényegileg kevésben különböztek egymástól; mert a köztársaságnak, uniónak szükségességére nézve egyetértettek, csak a reá ruházandó hatalom mérve iránt ellenkeztek nézeteik. Lényegesebb volt a különbség társadalmi elveik, eszközeik és mérsékletök tekintetében. A *federalista* párt egyszersmind *aristocrata* volt és a magasabb osztályok túlsúlyának kedvezett, mint a melyek a központi hatalom erejét szokták képezni. A *democratá* párt egyszersmind a helyi párt volt, mely a sokaság uralmát és az állami kormányoknak szinte teljes függetlenségét akarta megvalósítani. A két fő pártáramlat mellett az unio teljes föloszlása és a monarchia föllállítása képezték a szélsőségeket, melyeknek azonban nem lehetett kilátásuk sikerre. A fölbomlástól megmentette a szövetséget a múltban elért előnyök emléke és vezetőinek messzeható belátása. A monarchiának pedig minden előfeltételei hiányoztak, mégis

a monarchiától való aggodalom még jó sokáig kísértett a telivér demócraták soraiban.

Washington tulajdonképen párton kívül és fölül állott; Jefferson szerint, az egyetlen Amerikában. Belátta, hogy a nagy alakulás nem lehet pártkérdés, hanem a pártok kérdése egyaránt. Belátta, hogy a mű csak úgy sikerülhet, ha a két főpárt vállvetve működik össze megalkotásán; és ehhez valamennyi kiváló férfi hozzájárulását tartotta szükségesnek. Egyéniségében sok demócrata vonás létezett, de gondolkodása módjára nézve előkelő aristocrata volt. Jelleme egészét tekintve, a demócrata és az aristocrata elvek szokásos megkülönböztetései eltűnnek benne, oly ember lévén, a ki bármily törvényes viszonyok közt, bármily kormányforma alatt hű állampolgár lett volna. Hazája sajátos viszonyai közt, mint politikus, *fœderalista* volt; de idegenkedett a pártélet kisszerű mozgalmaitól, eszközökben nem válogatós torzsalkodásaitól. Politikai hitvallása erősen központosító irányú volt. Mentül szilárdabb egységet és mentül több hatalmat kívánt a központi kormányra ruházni; csak ettől remélhetvén erős szövetséget és az amerikai nemzetiség fejlődését.

Washington a magányt teljesen nem élvezhette. A közélet kitünőségei fölkeresték, személyesen és írásban. A közügyek középpontjává vált, nézetei a mérvadó egyéniségek körében elterjedtek és ő akaratlanul is roppant befolyást gyakorolt a közügyek fejlődésére. Nem volt többé katona, hanem államférfi. Az agg Franklin, Jay külügyi államtitkár, Knox tábornok hadügyi államtitkár, Lee Henrik congressusi tag, Humphreys ezredes, Morris kormányzó, Madison később ellenzéki pártvezér, majd köztársasági elnök, Hamilton a *fœderalista* pártnak sokáig vezére és a belső kormányzat szervezője, Jefferson, a demócrata párt szervezője, majd a köztársaságnak két ízben elnöke és más kitünőségek sűrű eszmecserében álltak vele. E kiváló férfiakban élénk volt az alkotmány újjáalkotása szükségességének érzete és egyetértő befolyásuknak köszönhető, hogy az államok 1787-ben küldötteiket Philadelphiába küldték, a szövetségi alkotmány átvizsgálása és javítása végett.

Washingtont Virginia törvényhozása szintén Philadelphiába küldötte; a megbízást idegenkedőleg fogadta el. Szerénységében nem hitte, hogy többet tehetne, mint bárki

más polgártársai közül. Különben is falura vonulván, elejétől fogva arra volt elhatározva, hogy csak végső szükségben, veszély idején lép ki ismét a tevékenység terére. De a körülmények annyira előtérbe állították, hogy engednie kellett, sőt a főszerep reáharulása is előre látható volt. A virginiai küldöttség őt választotta elnökének; az államok conventiója is egyhangúlag őt.

Washington nem készületlenül ment a conventióra. Hazája intézményeit és a politikai formákat, elmélkedés és hosszú tapasztalás révén, általánosságban és részleteiben úgy ismerte, mint bárki más. De nem elégedett meg ezzel. Tanulmányozta hazája történetét és vizsgálta a régi és a modern szövetségek elveit. Fönmaradt egy kézírata, mely a szövetséges államalakulatok kivonatát tartalmazza és melyben módszeres rendben föl vannak jegyezve legfőbb jellemvonásaik, működésük módja és hiányaik. E kézirat tanúsága szerint elemezte a lyciai, az amphycioni, az achaei, a helvét, a belga és a német szövetségeket. Az általános politikáról és a kormányzás tudományáról is olvasott egyes főbb műveket; saját használatára kivonatokat készített belőlök, hogy a lényeges elveket jól emlékezetébe vesse.

Az alkotmányozó conventio négy hónapig tartott és naponként hét órát vett igénybe. A legjobb tehetségek és a legnemesebb jellemek vettek részt a tárgyalásokban, melyek gyakran oly hevesek voltak, hogy a küldöttek többször álltak közel a szétoszláshoz. De végre is sikerült a nagy mű; sikeréhez nem kis részben az járult, hogy zárt ajtók közt tanácskoztak és hogy a naponkénti erős küzdelem után elért eredményeket titokban tartották. Ily módon a nézeteltérések nem kerültek a közönség körébe és a visszavonás szelleme nem szíthatta a pártszenvedély lángjait. Csak a végeredmény jutott a nagy közönség tudomására. Washington, elnök lévén, pártatlanul viselte magát és tartózkodott részt venni a heves vitákban; de tárgylagos szelleme és a küldöttek által jól ismert nézetei befolyásolták a tanácskozást. Így létesült az egyesült államok alkotmánya, mely némely későbbi módosításokkal maig is fönáll. Nagy művet végeztek, nagyobb, mint a mekkora a függetlenség kiküzdése volt, melynek ténye nem áll egyedül a világtörténetben. Bár az amerikaiak a hosszú háború folytában sok nélkülözést álltak ki és nagy kitartást

tanúsítottak: ellenfelöknek, Angliának is sok nehézséggel kellett megküzdenie, hatalma az óriás távolságban tetemesen csökkenvén. Dúsgazdagsága mellett is ki kellett merülnie, mivel csak roppant áldozatok árán szállíthatta át és tarthatta fenn mérsékelt számú, bár mintaszerűn felszerelt hadait. Habár az amerikaiaknak nehéz volt a roppant területen tartóságra igényt tartó védelmet kifejteni: az angoloknak, gyakori győzelmeik ellenére, még nehezebb volt a nagy területen és ellenséges lakosság közepett tartósan tért foglalni. Előre is valószínűnek látszhatott, hogy győző az marad, ki tovább bírja a küzdelmet; a védelmet több esélyek biztatták. Ez magyarázza meg, hogy Washington bízva a tartózkodó ellenállás hatékony voltában, kezdettől végig rendületlenül hitt az amerikai föltámadás kedvező kimenetelében. Más szempont alá esik, az amerikai államszövetség megalkotása. Az, hogy akkora területet elfoglaló, különböző történetű, vallású, hajlamú és foglalkozású néptömegek vegyülékének legkiválóbb férfiai közös egyetértéssel, néhány nap alatt államszövetséget alkotnak, még pedig a lakosság ellenzése vagy legalább közönye ellenére és azt az egyes államok törvényhozásai által is elfogadtatják, a mikor a külső kényszer mozzanata már megszűnt — a világtörténetben páratlan esemény. Ehhez foghatót nem mutat föl sem az ó, sem az újabb kor története. A görög népállamok, melyek kis területen ugyanegy származású apró törzseket egyesítettek; — a helvét pásztorok egyesülése az önkény ellen és államszövetséggé alakulásuk egekbe nyúló hegyormok védelme alatt; — a német szövetség létesülése, mely csak külső gyüledékét képezte ugyanegy nyelvű népcsaládoknak, a tekintély minden érezhető jele nélkül, a nemzetközi hatalomnak csupán árnyékával; — ezek távolról sem hasonlíthatók az éjszakamerikai államszövetséghez, mely társadalmi élete megdöbbentő jelenségeivel és közgazdasági túlsúlyával, alig egy századdal alakulta után, már alkalmatlan nyomást gyakorol a földgömb másik felére.

Az új alkotmányt az elmélet sokban kifogásolja, de jelesége abból áll, hogy megfelel a helyzet szükségleteinek. Alkalmazkodik a szövetkezett népek viszonyaihoz és egyezményt képez az unio központosító iránya és az egyes államok központfutó törekvései közt. Lényegében az úgynevezett első alkotmányon épült; de a központi hatalom körét kiterjesztette,

egyes tényezőit jobban kifejlesztvén, némelyikét újonnan megteremtven. Az ellentét, mely már az egyes államoknak a védelem okaért történt szövethatározásokkor nyilatkozott, tudniillik az unio és az államok hatalma megosztásának kérdése, olyképen nyert megoldást, hogy az egyes államok szabadon kormányozhatják magokat, a nélkül, hogy az egész nemzet, melyet az unio képvisel, egy test lenni megszűnnék. Az uniónak az államokhoz való viszonya képezi a szövetséges szervezet leggyöngébb oldalát, mivel az amerikai nemzetiség fogalma kezdetben levont eszménél nem több jelentőséggel bírt. De ha megfontoljuk, hogy a helyi érdekek túlsúlya a kezdetben csak mesterségesen teremtetett, de azóta folyvást erősödő nemzeti szellem fölött oly adott körülmény, melynek megváltoztatása emberi hatalomtól független, de melylyel az alkotmány megalkotóinak számolni kellett: el kell ismerni azt is, hogy bármily idevágó intézmény kísérlet számba ment volna, mely csak addig ígérhetett főnnállást, míg az állampolgárság hatalmasabb része, vagyis, míg az államföntartás erkölcsi szelleme épségben hagyja. Az ellentét folyton létezik és az unio elvét a föderalista vagy köztársasági párt, az egyes államok autonómiaja elvét a democrata párt írta zászlajára. Az 1861-diki secessionalis népháborúban fegyveres összeütközésre került a dolog a két párt között és az unio kettészakadásával fenyegetődzött: de a szövetség ősi szelleme, melynek Washington a személyesítője, győzött és az államok szövetsége épségben maradt.

Az új alkotmányadta államszövetség hatásköre lényegében megegyez az első alkotmányéval, mindazáltal kiterjesztve egy önálló hatalmasság belső szükségletei és nemzetközi igényei szerint. Az unio kizárólagos jogait képezik: béke és háború fölötti határozás; a hadsereg és a hajóhad szervezése és felszerelése, valamint a milicek fegyverre hívása az unio törvényeinek végrehajtása, lázadások elnyomása és kultámadások visszatartása végett; kereskedelmi szerződések kötése külállamokkal; az unio hitelügyeire, nemzetközi kereskedelmére, a szabadalmakra, a mértékekre és a csődeljárásra vonatkozó kérdések rendezése; a honfiusítás szabályozása; a pénzvaluta megállapítása; a posta- és közlekedés-ügy rendezése; és korlátlan megadóztatási jog a szövetséges kormány szükségletei korlátain belül. A szövetség az egyebekben teljesen szabad

államok kormányzásába csak akkor avatkozhatnak, ha függetlenségükkel visszaélve, az unio biztonságát veszélyeztetnék.

Az alkotmány az unio hatalma gyakorlásának három tényezőjét egymástól gondosan elkülöníti. El a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat.

A törvényhozó hatalom áll a congressusból illetve ennek két házából: a képviselőházból és a senatusból. Szerkezetükben érvényre került az egyezmény az egyes államok függetlensége és az unio nemzeti egysége közt. A képviselőház alakul a népesség arányában választott képviselőkből, közvetlen választás után. A senatusba minden állam, tekintet nélkül népessége számára, két tagot küld, kiket közvetlen a tartományok képviselőtestületei választanak. A néphangulat hullámlását a képviselők két évi mandátuma és a közvetlen választás tükrözteti vissza, de ezek netáni fölforgató irányzatát a senatorok hat évi mandátuma és közvetett választásuk mérsékli. A senatus összealkotása módjánál fogva megtörténhetik ugyan, hogy az unio polgárai kisebbségének akarata dönthet a valóságos többség akarata fölött, de e hátrány eltűnik az egyes független államok fölségjogának érvényre jutása mellett és a mellett, hogy a senatorok közvetett választás útján kerülven a mandátumhoz, a tapasztalás szerint, józan ítélet mérséklet és értelmiség dolgában magasabb fokon állnak a képviselőknél és így veszély idején kiválón hivatvák az unio ügyeiben eszélylyel dönteni és alkotmányadta túlsúlyokkal vissza nem élni. Washington elnöksége viharos idejében a képviselőház többsége ellenzékben állott vele szemközt, de a senatus híven támogatta politikáját, melyet utólag mindenki, pártkülönbség nélkül, helyesnek talált.

A senatus magasabb, mérséklő és bíráló hivatását teendőinek tágabb köre is jelzi. Míg a képviselőház csak törvényhozó tevékenységet gyakorol és e kívül bíróit csak azáltal, hogy az elnök és a kormány tagjai ellen politikai vétségek miatt indított eljárásban a vádhatóságot képezi: addig a senatus a törvényhozó tevékenységen kívül azon politikai vétségekben ítél, melyeket a képviselőház mint vádhatóság eléje hoz, a nemzet nagy végrehajtó tanácsát képezi, az elnök kötötte nemzetközi szerződéseket megerősíti és az elnök kinevezéseihez jóváhagyással hozzá járul. Ezáltal a senatus korlátozza az államfő hatalmát és jogosítványaiban osztozik.

A végrehajtó hatalom feje az egyesült államok elnöke. Új alkotás; az alkotmányozóknak be kellett látniok, hogy legyen bármily szabadelvű valamely államszervezet, legyen bármekkora a bizalmatlanság az egyéni nagyravágyás csábjai iránt, a népfölség bizonyos mennyiségét okvetetlenül egy személyre kell bízni, hogy a végrehajtó hatalom befelé nyomatékkal, kifelé tekintélylyel léphessen föl. Az előbbi alkotmány gyöngeségének nem legkisebb oka volt a végrehajtó hatalom társas szervezete, illetőleg az államfő teljes hiánya: az új alkotmányban a végrehajtó hatalom tekintélye az elnöki állás megalkotásával lényeges változáson ment keresztül. Az elnökben központosúl az államszövetség tekintélye és hatalmának lényeges része; még kormánytanácsot, kabinetet sem szerveztek melléje. Államtitkárokból álló kormány létezik ugyan tényleg; de az államtitkárok nem a képviselőház többségéből folyó, egyénileg felelős kormánytagok, de az egyes közigazgatási ágak vezetői; kiket az elnök személyes bizalma hív állásukra. Szellemre és akaratra erős elnöknek nagy hatáskörű helyzet, de ingatag jellemű tőle független mozgalmak játékszerévé válik.

Az elnökválasztás módjából kitünik, hogy az alkotmányozók tárgyilagos és mindennemű befolyástól ment választási cselekvényt akartak létesíteni. Ennek elérésére elnökválasztóként független egyéneket jelöltek ki, a választás módjára nézve pedig az eljárást államonként szorosan elkülönítették. Az elnököt négy évre választja egy elnökválasztó testület, mely olyképen alakul, hogy minden állam a képviselői és szenatorai összegének megfelelő számú elnökválasztót küld ki, a kik nem tagjai a képviselőháznak, sem a senatusnak és nem foglalnak el az egyesült államok által díjazott vagy bizalmuktól függő állást. Az elnökválasztók államonként szavaznak és a szavazás eredményét lepecsételve a senatus elnökéhez küldik, a ki a szavazatokat a congressus két háza jelenlétében bontja föl. A ki legtöbb szavazatot nyert elnök, a következő alelnök. Ha a szavazatok többségét senki sem egyesíti magában, a képviselőház a három legtöbb szavazatot nyert egyén közül nyomban egyszerű szótöbbséggel választja meg az elnököt és az alelnököt. Ha az elnök állását bármily oknál fogva betölthetni megszűnt, helyét az alelnök foglalja el, a ki egyébiránt rendes viszonyok közt a senatusban elnököl. — Az

elnökválasztás módja a lehető legnagyobb tárgyilagosságra törekszik, bár csak kis mértékben éri el. Minél szabadabb valamely államszervezet, annál kevésbbé képzelhető oly egyén, legyen társadalmilag bármily független, a ki teljesen izolálva lenne a pártélettől; ha meg kivételesen ilyen akad, ennek nincs érzéke a közügyek iránt, nem is tehet hasznos szolgálatot. Nem csodálhatni tehát, hogy Amerikában elnökválasztás idején a pártmozgalmak szinte hihetetlen magasságra tornyosulnak. Mégis az alkotmány behozta választási eljárás a pártszenvedélyeket határozott, bár tág mederben tartja, a választás megtörténte után hamar lelohasztja.

Az elnök parancsnoka az egyesült államok hadseregének és hajóhadának, a különféle államok miliceinek is, ha az egyesült államok szolgálatára rendelvek. A megkegyelmezés jogával bír, kivéve azon politikai vétségekben, melyekben a képviselőház vádlólag léphet föl. Vetojoga is van, melylyel a congressus hozta törvényt felfüggesztheti. Ez hivatkozást jelent a néphez; következtében a törvényhozás két háza újra tárgyalás alá köteles venni a javaslatot, mely azután csak kétharmadnyi szótöbbséggel válhatik törvénynyé. Az elnök hatáskörét nemzetközi szerződések kötése és kinevezések teljesítése körül a senatus hatásköre korlátozza, illetőleg kiegészíti; amazok érvényéhez a senatus megerősítő, emezekéhez jóváhagyó tevékenységének kellvén hozzájárulnia. Általában észlelhetni, hogy ha az elnök és a senatus közt egyetértés uralkodik, az elnök bizonyos határig túlteheti magát a képviselőház ellenzéki indulatán; minthogy az elnök állása nem függ a képviselőház szavazása eredményétől és minthogy felelősségre vonatása abból áll, hogy a képviselőház vád alá helyezheti ugyan, de vétkességet csak a senatus mondhatja ki, még pedig két harmadnyi szótöbbséggel.

A bírói hatalom egy legfőbb ítélőszékre és több alsó törvényszékekre van bízva. A szövetségi bíraskodás illetősége kiterjed mindazon ügyekre, melyek az egyesült államok törvényei és szerződési magyarázatából folynak; a diplomatiiai küldöttek és a konzulok pörös ügyeire; a tengeri kereskedelem és a nemzetközi jog vitás kérdéseire; azon pörökre, melyekben az egyesült államok képezik az egyik ügyfelet; azon pörökre, melyek két vagy több állam közt, melyek valamely állam és egy másik állam polgárai közt, melyek különböző államok

polgárai közt, melyek ugyanazon állam polgárai közt különböző államok engedélyezéséből származtatott földterület iránt és melyek egy állam vagy egy állam polgárai és több állam vagy idegen alattvalók közt fölmerülhetnek. A vitás kérdésekben, melyekben diplomatai küldöttek, konsulok vagy valamely állam képezik az egyik ügyfelet, a legfőbb ítélőszék mint elsőfokú hatóság ítél, a többi ügyekben, mint föllebbviteli hatóság. A legfőbb ítélőszék magyarázza a törvényt és az állami szerződéseket; hatásköre nem csupán magánjogi és büntető, de politikai és nemzetközi is. Jogköre terjedelménél és fontosságánál fogva nincs párja más nemzet bíróságai közt. Tekintélye nagy; a népfőlség egyik rendíthetetlen tényezőjének tekintik.

Az alkotmány, a mellett hogy a központi hatalmat megalkotta, nemcsak az egyes államok függetlenségét hagyta épségben, de a teljes egyéni szabadságot is biztosította. Az esküdszék büntető ügyekben, a vallási meggyőződés korlátlan nyilvánítása, korlátlan szólási és sajtó-szabadság, a népnek szabad gyülekezési és kérvényezési joga — mind oly intézmények, melyeken belül a nép meggyőződésének minden árnyalata, a szélső végletekig nyilatkozhatik. Bár az állami és az egyéni szabadság korlátlanságának árnyoldalai szembeszökők, mégis oly légkört képeznek, melyben lehetővé vált az államszövetség folytonos virágzása, a számos központfutó irányzatok ellenére. Olykor a szenvedély áramlatai magasra torlódnak és a szövetségi szervezetet alapjaiban megrázkódtatják, de a dagály széjjelsimúl, mihelyt indokát a napi események rendes folyása elborítja. Ily módon a korlátlan szabadság formái természetes szelepeit képezik a népességben lüktető feszítő erőnek.

JOÓB LAJOS.

A HUMANISTÁK.

Beszély.

Második és utolsó közlemény.*)

A Szent-János bogárcák már nem fénylettek, a csalogány is már régen elhallgatott; beállott a késő nyár melege, fehéren izzó fényével és sáska-zümmögésével, de még semmi hír sem érkezett Bálint lovagról. A Rucellai-házban azt hitték, hogy a gyors kérő legkésőbb két hó után már visszatér s Lucrezia a közel elválás előérzetében bejárta gyermekkorai játszó helyeit s könnyes szemmel bucsúzott barátnéitól. Különben nem változott semmi; még most is ott égett a lámpa Cicero szobra előtt, Bernardo még most is a római szónokok stílusában beszélt Lucius Rufus pedig híven utánozni iparkodott urát. Mint előbb, most is a palazzo Rucellaiban töltötte estéit a híres Marcantonio, vagy a loggiában, melyet most narancs- és citromillat árasztott el. Bernardo Germania földabroszát is meg tudta valahonnan keríteni; mind a hárman tanulmányozták, hogy Württemberg fekvését megállapítsák; de mert nem tudták, vajon éjszakon, délen, keleten vagy nyugaton keressék-e, csakhamar elállottak földrajzi kutatásaiktól. Ezt a körülményt arra használta Marcantonio, hogy visszataszító képet rajzoljon a leánynak Germaniáról, melyet Bernardo is csak Tacitusból ismert; lakóit pedig vad, iszákos népnek festette, mihez Bernardo azt a megjegyzést fűzte, hogy a nőket ott nagy tiszteletben tartják.

Különben nagyon egyhangú életet éltek; az öreg úr csak

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 226. számában.

azért nyitotta föl száját, hogy maga magát hallja beszélni s Marcantonio épen oly szegényes és száraz társalgó volt, mint a milyen élczes a tollával.

A leány kezdetben örült a várakozásnak, mikor azonban az idő túlságosan megnyúlt, néha rajta kapta magát a gondolatlan «mégis soká késik» — a mit a maga módján Marcantonio is kifejezett az atya előtt, mondván :

— Nem igen siethetnék a te ifjú barbárod. — Bernardót nem lehetett kihozni kimért sodrából.

— Hosszabb határidőt adtam neki, mint a mennyire a pusztá ide-oda lovaglásnál szüksége van. S aztán valami baj is érhetne.

E szavaknál Lucrezia elhalványult s mintha szúrást érzett volna szívében. Kihajlott a loggián s szemeit aggódva fordítá azon irányban, merre Germania földjét képzelte. Azóta sokszor tekintett éjszakra s az ablakhoz futott, ha a piazzetán patkó csattogása hallatszott. S valahányszor a szél az Alpok felől a forró meleget lehüté, mindig arra gondolt, hogy e fuvalmak is azon úton vándoroltak, melyen a szőke lovasnak kell érkeznie.

De senki sem tudta meg, mi van belsejében, az öreg Lutzon kívül, kit már baba-kora óta ismert s a kitől most titokban a német nyelv elemeit kezdte tanulni. Dagályossága következtében nem volt a leghivatottabb tanító, s húsz évi távolléte alatt anyanyelvét részben el is felejtette. A leány azonban oly állhatatos volt, hogy a sok bohó beszédből ki tudta magának szedegetni s emlékezetébe véste a tárgyak nevét. Csak gyöngye kezdet volt; de jegyese legalább láthatta jó szándékát, s Lucrezia végtelenül örvendett azon, hogy jegyesét annak anyanyelvén köszöntheti.

Ezalatt az egész városban megtudták Lucrezia különös eljegyzését s a Medici-udvarnál sokat tréfálkoztak rajta, hogy a vén római egy firenzei leánynak kell a fogságból kiváltania. De bármennyire sajnálták a szép leány távoztát, senki nem gáncsolta Bernardót, mert a római auctor tekintélye oly magasan állott, hogy mindenki természetesnek találta, ha az atya saját húsát, véréit is oda adta érte cserébe.

Csak Marcantonio nézett szemrehányó tekintettel öreg barátjára. Mikor már a nyár is végét járta, csöndes bujtogatással törekedett megrendíteni Bernardo hitét a barbár vőlegény

visszatértében s fejtegette, hogy az elmúlt idő alatt az arany gyapjat is meg lehetett volna keríteni, nem pedig egy régi codexet a saját pinczéjéből.

Bernardo erre egy kissé összevonta olympusi szemöldökeit.

— A *Facetiae* szerzője velem szemben sokat megengedhet magának. De ne élj vissza jogoddal szeretetemre, melyet hasonlíthatatlan irodalmi érdemeiddel szereztlél. Ha az idegen nem teljesítheti föltételeimet s visszaküldi a jegygyűrűt, akkor ismételheted kérésed leányom kezéért.

Még azok a közös barátjaik is, kik Marcantonio kérésére Bernardonál közbenjártak, csak ezt a feleletet kapták:

— Egy Rucellai megtartja szavát. Mit használna a régiek tanulmánya, ha erényeiket nem utánoznók.

Az öreg úr e közben leányával Vald'Emába, egy kis falusi jóságra költözött. Tulajdonkép Marcantonio birtoka volt; közel feküdt a városhoz, kies, árnyas helyen s évek óta ide vonúlt a család nyaralni. Itt most már tizennegyedik évben olvasta rokona híres könyvét s gyönyörködött abban a gazdag szellemben, mely a holt betűkből kipatakozott, de melyet eleven érintkezésnél a szerző nem igen gyaníttatott. E befolyás alatt újra föltámadt Bernardóban a vágy, hogy leányát e férfiú kezével boldogítsa, s a vágyból lassanként az a meggyőződés fejlődött, hogy a német lovag többé vissza nem tér. Végre Marcantonio azon ígéretre birta Bernardót, hogy ha egy hónap alatt az idegenről hír nem érkezik, bámult barátja egybekelésének Lucreziával nem lesz többé akadály.

Egy hónap még! A tudós úgy találta, hogy tízszer annyi napja van a hónapnak, mint máskor. Attól nem tartott, hogy a német lovag azalatt a régi kézírattal visszatér s az árát követeli. Tudta, s egyedül csak ő tudhatta, hogy az lehetetlen. De vágyai célja ez által újra távolabb repült, pedig a szép Lucrezia kezét már az nap megígérték neki, mikor híres munkája, a *Facetiae*, napvilágot látott. Ha a leány fekete szeme nem is gyulasztá ifjú tüzre ereit, de mégis édes dolognak találta, ha a szép örökös kezét egyedül csak dicsőségének köszönheti.

Mikor a könyv megjelent, a kimért Bernardo magán-kívül rohant hozzá, keblére vetette magát, családja büszkeségének s jövődjéé véjének mondá.

Oh azok a *Facetiák*! Ne volna csak dicsőséggökkel undok emlékezés is egybekötve! Marcantonio már évek óta visszatolta elméje legszélsőbb zugába s végül majdnem elfeledte. De mióta a német Firenzeben volt, s a Cicero-féle codex után újra megindult a keresés; az a rút emlékezés hirtelen újra előcsúszott a kuczkóból, s aggódó arczezal s a szégyen pirjával tekintett reá.

Egy ideig azt remélte, hogy irodalmi diadala titkos szégyen foltját későbbi új diadalokkal majd eltörölheti. Azt hitte, hogy a dicsőség táplálni fogja szellemét s nagy alkotásokra képesíteni. Hiú remény! Az aloe csak egyszer virágzik s Marcantonio irodalmi erejét is kimeríté a *Facetiae* — így mondták legalább barátai.

Különben nem volt mit csodálni rajta, ha valaki arra a sok fényes gondolatra és az utánozhatatlan classikus formára ügyet vetett. Azt a gazdag szellemet senki sem gyanította a száraz tudóban. Cicerónak sem kellett volna szégyenkeznie e könyvön.

Nehéz választás előtt állott Marcantonio, mikor most hat éve ágensé Németországból visszatért s több értékes könyv mellett azt a soká kutatott Cicero-féle codexet is magával hozta, mely után Bernardo annyira áhitozott.

Megelégedjék-e a fölfedező dicsőségével s szolgáltassa ki a könyvet barátjának? Ez volt kezdetben becsületes szándéka — de aztán olvasni kezdte s fogva maradt. Oly meglepő fordulatokra bukkant, oly egyszerűekre, találókra és édes hangzásúakra, hogy egynehányat azonnal átvett megkezdett irodalmi munkájába. De nem tudott itt megállani; Cicero gondolatai, Cicero szavai minduntalan tollába nyomúltak, így támadt az újabb latin irodalomnak az a gyöngye, melyet *M. Antonii Oricellaris Facetiae* czímén bámult a tudós világ. Egész életében emésztette a becsvágy; most végre egy sas szárnyai alá bújhatott s ez aztán oda röpítette, hová oly régen vágyott, egy akadémiai székre.

Mikor Marcantonio most dicsősége forrására emlékezett, nyugtalan tekintetet vetett a kandalló felé, hol akkor Cicero liber jocularisa füstté, hamuvá vált. Aggasztotta, mintha saját testén égetett volna sebet.

* * *

Egy felhős nyári nap fojtó hősége nehezült a vidékre; még a fák lombja is fáradtan csüngött alá s a természet a sirocco lázát érezte. Egy-egy madár csipogni kezdett, de rögtön elhallgatott, mintha megijedt volna a dermesztő csöndtől.

Bernardo évei ellenére is bátran kiállotta a tüzes levegőt s egész nap talpon volt, hogy egy pár ifjú legényt egy pásztor-dalra tanítson, melyhez ő írta a szöveget. Mikor azonban az est beálltával sem szűnt a nyomasztó hőség, izzadt orcával ő is fülledt alvó szobájába tántorgott. Leánya már régen visszavonult; a szolgák horkoltak a házban; minden csendes volt, csak a vőlegény rendezkedett még Luciussal azon termekben, hol holnap a násznépet vendéglik meg. Mikor minden rendben volt, Lucius halkan mormogva, a már esteledő kertbe ment le, mely lépcsőzetesen hajlott a völgynek lefelé. Ura példáján ő is egy merész tervet gondolt ki; a holnapi ünnepre egy «szerelem diadalát» eszelt ki, melyet az istenek hírnöke nevében ő maga akart előadni. Már több napja izzadt a munkától; a múzsa azonban oly konokul ellenkezett, hogy már-már kétségbe esett. Majd a siroccót átkozta, mely agyvelejét szárítja; majd a fürtökkel megrakott szőlőlugasra nézett sanda szemmel, a mint fojtó melegben feje fölött lógtak a gerezdek; majd meg a port kaparta lábával, mintha onnan a hiányzó rimeket kiáshatná, mint tyúk az eleségét. Végre szabad pázsitra menekült, a park kapuja mellé, hol vízi rózsákkal eltakart szép medenczéből kút szökött föl. A láthatár szélén azalatt sötét felhőpárkányzat emelkedett, mely lusta mozgásával még barátságtalanabbá tette az esti szürkületet. Lucius merészen egy kőnjád ölébe kapaszkodott föl s homlokát a permetező vízcsöppekkel hűsíté, mialatt kezével a vízmedencze karimáján az ütemet verte. Csodálatosan segítette e munkájában a völgyből közeledő patkócsattogás hangja s végre mégis megszületett elméjében valami, a mi szabad hymnus bevezetéséhez hasonlított.

Az alkotás hevében észre sem vette, hogy a lódobogás mindinkább közeledik; csak akkor eszmélt, mikor egy lovas alakot pillantott meg a széles borostyán-fasorban, mely Marcantino birtokát az országúttal összekötötte.

Valami boszuló árnyékot látott, vagy csakugyan Bálint lovag ugrott le a lóról s kopogott a kert kapuján?

Lucius szörnyen megijedt s mintha költői fáradozásával

ő is hozzájárult volna az eljegyzés fölbontásához, visszaroht a házba s hangosan hívta Bernardót. Belebotlott Marcantonióba, kinek a rémhírre egy pillanatra hasonlókép megingottak térdei. De hirtelen egyet gondolva, a vöröshajú szájára tette kezét a firenzei s elvonta az alvótermek közeléből.

— Meg ne mukkanj, német — kiáltott reá. — Semmi zaj! A kisasszonyt s Bernardo urat az éjjel nem szabad senkinek zavarni. Velem jössz s a lovat szép csöndesen az istállóba vezeted. Reménylem, hogy német ember el nem árulja urát.

Luciust annyira meglepte ez a hang, hogy azt sem tudta, mi történik vele. Csakugyan jobban gyűlölte az árulást, mint a pokol torkát s legkisebb kedve sem volt pártállást foglalni a most kitörő harcban. A lovag iránt jó indulattal volt, de csak a kisasszony miatt, nem pedig azért mert ő is német; Lucius egészen firenzeinek érezte magát. Marcantonióra pedig régtől fogva hódolattal tekintett s nem akart rossz fát tüzre tenni annál az embernél, a kitől a Rucellai-házban eső s napfény függött. Szívesen látta volna a kisasszonyt a lovag oldalán, de szerette volna, ha a másikat sem fosztják meg tőle. Egyébiránt oldja meg holnap Bernardo bölcsesége a kemény csomót, neki egyéb tiszte nem volt, mint hallgatni s engedelmeskedni. Megalázva követte Marcantoniót, a ki a kapuhoz sietett, hogy köszöntse az érkezőt.

Lucius hallgatva vette át a lovag kezéből a gyeplőt s az istállóba vezeté a gözölgő paripát.

— Későn érkezel, lovag uram — kezdé a firenzei, — de azért Isten hozott.

— De azért csak nem késtem el? — hebegé Bálint ijedten.

— De mára már el — felelt kitérőleg Marcantonio, mert Bernardo úr s leánya már pihenni tértek.

— Azt fogja gondolni, lovag uram, hogy ma még várhatam volna. De ha tudná, mennyire siettem! Milanóban hátra hagytam szolgálmat, mert nem tudtak velem lépést tartani, Bolognában pedig utolértem előre küldött hírnökömet. De ha tudná, hogy a codex megszerzése —

— Hát igazán megvan a codex? — szakítá félbe Bálintot titkos gúnnyal a firenzei.

— Itt van — mondá Bálint mosolyogva s kezét mellére

tette, honnan mintha valami pergament-tekeres dudorodott volna ki.

Marcantoniot kellemetlen érzés fogta el, ámbár nem képzelhetett mást, minthogy a lovag valamelyik német tudóssal többé-kevésbé sikerült hamisítványt készíttetett.

De mennyire megijedt, mikor az ifjú, élénk szerencsekívánataitól megindultán, bevallotta neki, hogy nem is az eredetit hozza, melyet néhány évvel ezelőtt Olaszországban adtak el, hanem csak egy tisztán írott másolatot.

Marcantonio halálsápadt lett s hogy zavarát elrejtse, elmondatta körülményesen az ifjúval, hogyan vadászott a codexre.

— Tudnod kell — kezdé elbeszélését a lovag — hogy váratlan visszaérkezésemnél Stauffeneckbe rémületemre üresen találtam a ládát, mert a kincs néhány évvel előbb véletlenül már napfényre került. Anyám nem igen vetett rá ügyet s a könyveket a község plebánosának adta, egynek kivételével, melyet ajándékol kért egy szerzetes, ki akkor a várban szállott meg. Első dolgom volt fölkeresni a plebánost s tőle hallám — egy lehelletre szerencsémet s átkomat — hogy az elajándékozott kézirat valóban a Cicero-féle codex volt.

A plebános jól emlékezett a körülményre, mert a könyv címével egy szörnyű emlékezés volt kapcsolatban. Akkor elmondotta Stauffeneck várában s előttem is körülményesen ismételte.

Mintegy harmincz évvel ezelőtt, mikor mint fiatal ember jutott a községbe, egyszerre csak az a hír járt a faluban, hogy valami idegen varázsló és kincskereső lopózkodott a helységbe s a néhány héttel előbb leégett Balázs-kolostorban üzi mester-ségét. Egy schwarzwaldi paraszt kísérte ide a szörnyeteget s aztán elmondotta, hogy az idegen fekete ember már útközben félelmes dolgokat beszélt valami varázskönyvről, most pedig keresztül-kasúl kutatja az égés helyét s magánkívül érthetetlen nyelven vad szitkokat szór. A parasztok erre doronggal s vasvillával oda rohantak; a plebános meg utánok, hogy saját testével fődözhesse a rossz hírű idegent, kiben a vezető elbeszélése után valami vándorló könyv-vakondot gyanított. A parasztok azonban időközben annyira nyomorékká ütötték verték a szegény embert, kinek szikár alakja, fekete szakállá s bajusza épen oly gyanús volt előttök, mint a hogy beszédét varázs-

igéknek tartották — hogy minden segítség már későn érkezett. Sikerült ugyan még élve kimenteni a súlyosan sebesültet kinzói kezéből, de az idegen még az nap kiadta lelkét a plebános házában, a nélkül, hogy nevét s nemzetségét megmondhatta volna. Még halálos tusájában is egy kéziratról beszélt a szerencsétlen, melyet a kolostorból kellett volna elvinnie, sőt az egyetlen érthető szó, melyet még ki tudott ejteni, annak a könyvnek a neve volt. Ez aztán a tanulatlan falusi plebánosnak örökre emlékezetében maradt.

A lovag egy kissé megállott, hogy lélegzetet vegyen s részvételt nézett gazdájára; azt hitte, hogy rokona szörnyű halálhíre dülta föl annyira arcza vonásait.

— A plebános az áldozatot keresztyén módon akarta eltemetni — folytatá — a babonás s fölingerült község azonban nem engedte meg s a temető sarkán kellett elásni a holt-tetemet, csavargók s öngyilkosok közt. Reménylem, hogy kincsének közele nem zavarta meg a szerencsétlen vértanú álmát, mint ezt gyermeki képzelődésünkben hittük. Mert ha még ezek után is kételkednél benne, hogy a kegyetlenül meggyilkolt csakugyan nemes rokonod volt, elhoztam a plebánostól a halott egyetlen értékes tárgyát, pecsétgyűrűjét, mely házatok czímerét mutatja s minden kétséget eloszlat.

Mondanom sem kell, mennyire szívemhez szól a szerencsétlen ember sorsa; mennyire jóvá szeretném tenni azt a nehéz bünt, melyet a saját földemen követtek el. A plebánost utasítottam, hogy azalatt naponként misét mondjon a meggyilkolt üdvösségeért, s ha visszatérek, első gondom az lesz, hogy a nemes vértanúnak, kit akkor nagybátyámnak nevezhetek, méltó nyugalóhelyet szerezzek. A szörnyű tett helyén egy kápolnát akarok emelni s fiatal nőmmel naponként imádkozni fogok a meggyilkolt sírboltjánál.

Itt újra megállott a lovag, mert a hosszú lovaglástól s a sok beszéd-től nyelve majdnem kiszáradt.

Marcantonio majd szörnyülködő, majd fájdalmas taglejtéssel követte a jelentést; belsejében azonban rokona sorsa iránt csak csekély részvétet érzett, mert ott volt a kés az ő nyakán is. De aggodalma s dühe mellett sem feledte el a gazda kötelességeit s a példabeszéddé vált firenzei udvariasságot.

A késő vendéggel valami tarka nyári fődél alá vonúlt; a távolban várakozó Luciust pedig frissítőkért küldte és szigo-

rúan meghagyta neki, hogy föl ne keltse az alvót. Az öreg úr legalább ma még ne halljon semmit a szörnyű történetről.

A lovag halk hangon folytatá :

— Küldetésem első részét tehát teljesítém ; de a második, a nehezebb még előttem állott : a codex megszerzése. Elhiszi-e uram, hogy senki, még a plebános sem tudta megmondani, hogy hívták azt a szerzetest, ki akkor Stauffeneckben megszállt s alighanem a plebános elbeszélésétől sarkalva, anyámtól a kéziratot elkérte ? Stauffeneckben csak a félkezű barát nevén ismerték, mert a szerzetes azelőtt a császár zsoldjában állott s egy ütközetben balkezét elveszté. Nem akarlak ma éjjel azzal fárasztani, hogy hosszan elbeszéljem, mikép tudtam meg igazi nevét s jelenlegi tartózkodó helyét. Elég az hozzá, hogy most nyolcz napja az einsidelni fekete Boldogasszonynál tettem tiszteletemet, mert tudtam, hogy ott találom emberem. Nem csalatkoztam ; a félkezű azonban olyan szemtelen volt, hogy mindent tagadott ; csak mikor aztán erősen sarokba szoritottam, vallotta be, hogy a kéziratot néhány évvel ezelőtt egy olasz könyvágensnek adta el.

Szégyenemre kell megvallanom, hogy ennek hallatára teljesen elhagyott a keresztyén türelem s majdnem a kolostor békéjét zavartam volna meg. Mert ugyancsak emberségesen megráztam a kámzsást s csak akkor hagytam abba, mikor balkeze csonkáját terjeszté felém. Ökleim azonban megpuhították a barátot s megtörötten tudakolta tőlem, megelégednék egy tiszta s szóhű másolattal, mert az eredeti többé úgy sem kapható. Csak a kolostornak adjak érte némi kárpótlást. Elképzelheti, uram, Marcantonio, mily mohón ráállottam az alkura s magamhoz vettem a kéziratot, melyet a semmirekellő az eredetiről lemásolt, megcsalva az olasz ágenst, kinek a codexet, mint unicumot adta el. Kétségeimet a szöveg hűségében a tudós prior oszlatta el, ki az ő csodatévő szentképére megesküdött, hogy visszaveszi a kéziratot háromszoros áron, ha a firenzei tudós urak nem fogják valódinak elismerni tartalmát. Így az enyém lett a codex ; én lóra vetettem magam s itt vagyok olyan sietséggel, a milyennel előttem utazó még a Gotthardon át nem jött. Nagy sietségem nem engedte meg, hogy a német tudósok véleményét is kikérjem ; de számítok a firenzei akadémia belátására s méltányosságára, mindenek

fölött pedig kegyes és fényes elméjű pártfogómra, Lorenzo dei Medici úrra.

Marcantonio homlokára hideg verejték ült. Szörnyű világoSSággal állott előtte, hogy oda van mindene, híre, becsülete, élete, ha nem cselekszik époly alattomosan, mint hirtelen és merészen. Lopva végig mérte a fiatal embert, halálos ítéletet jelentő tekintettel s tovább menve azon gondolkozott, hogy szabadulhatna legjobban gyanútlan halálos ellenségétől. Az akadémia! Lorenzo! Csak erre kellett gondolnia, hogy csirájában elfojtsa lelkiismeretét.

Leleményes észszel átrepült a lehetőségeken s gyorsan megfontolta sikerét, visszáját. Kedvező körülmény volt, hogy a lovag egyedül jött; Bernardo úr kora álma pedig a másik szerencsés véletlen Marcantonio megmentésére.

A lovagot először is a lakóház közeléből kellett eltávolítani s aztán — ha időt nyertem, megnyertem a játékot, gondolá Marcantonio, mialatt fáradt vendégét a szőlőlugason át egy olajfa-berekbe vezette, melynek lankás dombja még a jószág kerületébe tartozott. Egy magas íves hídon kellett áthaladniok, mely egy mély ágyú, de most majdnem kiszáradt hegyi patak fölött a birtok két felét összeköté. Az egyik oldal a lakással s a parkkal terrasozva volt; még a másik oldalon az olajfa-berek a határos szántóföldekkel s rétekkel megtartotta eredeti dombos alakját. Itt most a sziklás kiugráson, a villával egyenlő magasságban, egy kőhajításnyira tőle, de a hegyi patakkal közben, egy hajdani parasztházacska állott. Egyik falusi ünnepély alkalmával Marcantonio faalkotmányt építtetett hozzája s azóta vendégek éji szállója lett, ha a lakóház már nagyon megtelt. A felső emelet egyetlen szobájában mindig volt ágy; szalmaszőnyeg fődte a padolatot s egy másik az ablakot védte a nap heve ellen. Az alsó helyiségek azelőtt istállók voltak, most — a mennyire a sötétben kivehető volt — a faszin mellett a szénát takarították el benne.

Ebbe a vadrózsával körülfutott házacskába vezette Marcantonio késő vendégét és mentegette magát, hogy ma éjjelre jobb szállást nem adhat.

Egy csinos érczlámpácska állott az asztalon; azt meggyújtotta, azután kinyitá az ajtót, mely a faverandára vezetett, de a levegőt odakünn épen oly nyomasztónak találta, mint odabenn. Szívesen kínálhatta vendégét ennivalóval; ez azon-

ban megköszönte s csak egy pohár vizet kért, hogy égető szomját olthassa.

Marcantonio maga akart az ital után nézni. Bálint azalatt szokása szerint megvizsgálta az új helyiséget, kardját a földre dobta s kilépett a faverandára, mely megrezgett lépése alatt, s repeső rózsalevelekből egész eső hullott reája. Lábai alatt meredeken, sziklásan mintegy három ölnyi mélyre omlott le a szakadás a hegyi patakig, mely Marcantonio birtokát ketté szelte. Oda át sötétlett a lakóház körrajza; tisztán csak egy kicsiny köerkélyt láthatott meg belőle Bálint. Vajon annak ajtaja mögött aludt-e az ő szerelmese? Örömmel rajzolgatta maga elé a gondolatot s hogy holnap reggel majd meglátja az erkélyen. Csókot vetett át kezével, azután félre tolta a szalmafüggönyt az egyetlen ablakról; ezt is kinyitá, hogy a behatoló nap korán reggel felkölthesse. Mohos sziklaszírtén sötét cypressus állott a lovag feje fölött, mintha valami sötét óriás óvólag integetne feléje.

Végre visszatért Marcantonio s egy kanna bort s két ezüst serleget hozott. A serlegeket malvoisier borral öblögette ki s belőle a verandára öntött, aztán a lovag házassági üdvére ivott. Ő azonban csak hozzákóstolt, Bálint pedig egy hajtásra kiitta a bort s a gyors ivástól még jobban megszomjazva, csakhamar egy második serleget is föl hajtott. A lámpa fényénél föltűnt neki, mily halovány a gazdája; hirtelen megöregedettnek látszott, a melle meg zihált. Egyébiránt nem volt mit csodálni rajta, oly nyomasztó volt a szobában a hőség. Bálint újra a verandára futott, s szőke fűtös fejét szerelemittasan a futórózsa hűvös fonadékába nyomta.

Marcantonio követte őt s a szánalom futó érzésével így szólt hozzá:

— Nem mutathatná-e meg nekem még ma a codexet, lovag uram, hogy gyöngé ítélettemmel mindjárt reggel segítségére lehessenek?

— Bocsásson meg — felelt kerek őszinteséggel a lovag — megesküdtem, hogy nem érinti senki a codexet, míg Bernardo úr saját kezébe le nem teszem. Nappal keblemen nyugszik biztosan, éjjel vánkusom alá rejtem — tévé hozzá nevetve.

Marcantonio Rucellai nem szerette a mocskot s restellte kezén a vérfoltot. Szívesen megkimélte volna a lovag életét, csak látott volna más lehetőséget is ártalmatlanná tételére.

Belsejében visszarezzent a tettől, sőt vagyona árán is visszaváltotta volna a kéziratot; de látta, hogy barátságos egyezkedésre gondolni sem lehetett.

Megrázta vendége kezét.

— Hosszú, erős álmod s édes pihenést, födelem alatt — s azzal távozott s megtámasztotta a lépcső-ajtót.

Bálint most hirtelen úgy érezte, mintha kis lángocska röpödjön teste fölött. Fölszakítá öltönyét, kihúzta melléből a papiros-tekerest, s gondtalanul az asztalra dobta. Gondolatai összekuszálódtak; a szoba kerengni kezdett vele s ingó térdeit a veranda-ajtó léczéhez kellett támasztania. Két nyomorúlt serlegecske bornak milyen hatása volt! Pedig Bálint lovag tudta jól, hogy a pohárnál is megállja emberét.

— Ez a görög bor persze, melyet a firenzei nap érlel, más legény is, mint a mi szelíd neckari termésünk — gondolá. — Szerencse, hogy ő most nem láthat.

S megrettenve, a szoba belsejébe vonult, mintha tartana tőle, hogy jegyese szemei még a sötétben át is megláthatnák méltatlan állapotát.

Azután tapogatva eljutott ágyáig, s öltönyöstől beléje dőlt. De kis idő múlva újra fölemelte, bár nehézkesen, fejét, mert mintha recsegett volna az ajtó s megzizzenne a szalma szőnyeg.

Egy alakot pillantott meg, melyen minden fáradtsága mellett is mosolyognia kellett. Lucius Rufus sompolygott be lábujjhegyen, összehúzva, majd kiterjesztve czingár testét s hosszú, vékony nyakát, mint valami hernyó. Végre az ágy előtt állott.

— Mit akarsz Lucius? — kérdé álmosan az ifjú.

— Oh, oh! nincs még Orpheus karjai között, lovag uram? — suttogá a vörös ember. — Eljöttem, nincs-e valamire szüksége?

Azalatt előrenyújtott füllel hallgatódzott a berek felé.

— Nincs, köszönöm — mondá nagy nehezen Bálint. — A veszed fáradtsága egy kissé kizökkentette aléltóságából. Föült.

— Mit csinál asszonyod, Lucius? Gondolt-e néha rám, mialatt távol voltam?

— Oh uram! Sőhajtozott utánad, mint a hű Helena.

Bálint újra rázta álma lánczait, melyek fogva tartották.

— A hű Helena? — kérdé meglepve.

— Úgy van uram, mint a hű Helena, mikor távol férjének harisnyáit kötötte. Tőle nincs mit tartanod, uram!

Bálint nem tudott többé mosolyogni, csak megnyugtatta hanyatlott párnájára.

— Lovag uram, lovag uram — kezdé újra Lucius aggódón. — A kisasszony a javát akarja; de itt nem egészséges a levegő s nem egy idegen hullott itt a romlás hálójába, nem pedig a szerelem ölébe.

Lucius még szívesen intette volna alattomban az ifjút, s úgy, hogy magának se essék kára, mert Marcantonio túlságos szívességét gyanútlan vetélytársa iránt veszélyesnek s természet ellen valónak találta. Bálint álmosága azonban s a saját dagályos modora, melyen még halála árán sem változtatható többé, lehetetlenné tették, hogy magát kimagyarázhassa.

— Mit akarsz mondani? — ásítá Bálint.

— Hogy az árulás ezerfejű mitrája harsog körül — suttogá zihálva a vörös. — Uram, szívesen s vendégszeretőleg fogadtak, de eszembe jut a latin költő mondása — mit is mond a latin költő? Ej, most nem jut eszembe, pedig pompásan illenék ide.

— Az ördögbe latin költőddel, Lutz barátom — morgogá Bálint. — Ha mondani valód van, mondd el idézet s latin költő nélkül, mert álmos vagyok.

— Uram, tartsd magad ébren — itt van ni, már megint szunyókál. Lovag uram, ne hagyd a fegyvered! Nem hall, nem hallgat rám.

Lucius lehajtott s heves aggodalommal kereste az ifjú fegyverét. Oldala mellé tette, de nem tudta többé fölkelteni. Szét nézett s nem tudta mit tegyen. A berek felől mintha neszt hallott volna. Hallgatódzott.

— Minden csöndes. De nagyon félek. Milyen nyűlszívű vagyok. S költeményem prolocusát is elfujta a szél. Ej! mit is ártom magam idegen dologba.

Vissza akart vonulni, mikor tekintete az asztalra esett. Ott feküdt az irattekercs, az aranygyapjú, mely a Rucellai-háznak oly hallatlan áldozatába került. Nem állhatta meg, hogy ujjait simogatva át ne húzza rajta; classikus viszketege végre legyőzte félelmét, a tekercset a lámpa felé tartotta s hódolattal tekintett a zsinagra, mely átfűzte.

Hirtelen összeborzadt; a lépcsőn halk neszt, kúszó zajt,

majd tisztán egy emberi lépést hallott. Erre újra csönd lön, mintha a settengve lépő saját zajától megijedt volna s visszafojtaná lélekzetét. A vörösnek minden hajaszála égnek meredt. Újra hallatszott a nesz, még halkalban mint előbb, de már közelebb a lépcsőn. Erre Lucius, cserben hagyva az alvót, eszeveszett félelmében a nyitott ablaknak rohan s onnan gyorsan s halkan, mint az evet, a félszer tetejére kúszik s onnan le az erdős talajra.

Sötét volt teljesen. Lucius csak akkor eszmélt egy kissé, mikor gyors futásában egy ágas-bogas olajfa-törzsbe botlott. Szíve oly hangosan dobogott, hogy szinte siket volt minden külső neszre. — Semmi sem volt — gondolá — csupa képzelet. Csak már elmúlt volna az éj.

Most vette csak észre, hogy az írástekerces is még mindig kezében van. Reszketve s halk imákat mormolva magával vitte szobájába.

A lovag nem ébredt föl, a mikor gazdája alakja halkan s óvatosan besompolygott a nyitott ajtón. Marcantonio hosszú, éles kést tartott kezében s gyors tekintete végig futott a szobán. Vonásai a lámpa sápadt fényénél könnyörtelen határozottságot mutattak.

Halkan az ágy fejéhez közeledett, mely a bemenettől elfordultán állott s balkezét óvatosan a vánkos alá csúsztatta, míg jobb kezében a kést tartotta szúrásra készen az alvó fölött, hogy az első mocczanásnál legyilkolja. Bálint lovag azonban mozdulatlanul feküdt, mint valami halott, csak a félig nyitott mell hullámozása mutatta az életet az elnyúlt testben.

— Az álompor megteszi kötelességét — gondolta magában Marcantonio — de hol van a codex ?

Még azt is megpróbálta, hogy kezét a lovag nyitott öltönye alá dugta, miután a kardot halkán eltávolította. De üresen vonta vissza.

A hiábavaló fáradság miatt támadt düh elűzte a fölcsirázó szánalmat a gyanútlan alvó iránt.

— Balga fiú, — mondá mogorván, — Isten látja, nem kívántam életedet, még Lucrezia miatt sem; csak a könyvet adtad volna ide jó szerével. De nem akartad.

S egy szalmacsutakot vett ki melléből, meggyújtotta a lámpán, miután az ablak gyékényfüggönyét halkan leereszté s az ágy alá dugta.

— Így tiszta vagyok a vértől — mormogá nyugodtan. — Most már Ciceróddal együtt tüzes felhőkön szállhatsz az égbe.

A nyári meleg szárazította gyékényszőnyeg pattogni kezdett; a tűz már megkezdte munkáját. Marcantonio gyorsan visszavonult, kívülről rázárta az ajtót s sebtében még egy égő szalmaszálat dobott a szénás szérübe.

— Ez legyen a szegény Donato engesztelő áldozata — mormogta — kit ez a barbár nép, mint valami kuttyát ütött agyon.

Mikor a halom tövében állott, már a füstgomoly égnek szállott s pörkölt szag csapta meg az orrát.

— Az olajfa-berek odavész — mondá magában s majdnem jól esett lelkiismeretének, hogy a saját birtokát is az enyészetnek adta.

— Legjobban így esett meg — gondolá, mikor haza osont. — Holnap majd azt mondják, hogy részegségében föl-döntötte a lámpát.

*   *

Lucrezia pedig ezalatt ide-oda hánykolódott nyoszolyáján s néha föl-fölsikoltott, mintha lidércnyomást érezne. Mindig engedelmes leány volt s becsületbeli kötelességének tartotta atyja parancsának szívesen engedelmeskedni, mikor a német lovaggal eljegyzé. Különös nagy érdemül rótta föl magának, hogy oly könnyen belényugodott s nem is sejtette, milyen súlyos lehet az atyai parancs, ha szívünk ellenmond. Mikor pár nappal ezelőtt sorsa fordultát meghallotta, néhány szemérmes szóval említést tett ugyan egy korábbi ígéretről; atyja azonban nagy nyomatékkal figyelmeztette, hogy a sorsnak alig köszönheti meg eléggé e cserét.

Bernardo mindig szigorú fegyelemben tartotta gyermekeit s Lucrezia jobban félt mosolygó komolyságától és síma hajthatatlanságától, mintha dühösködő zsarnok lett volna. Most is lehajtá tehát fejcskékjét, de nem szíves engedelmességgel, hanem ijedten s védtelenül, mint a bárány, mikor ölni viszik. Tudós vőlegénye, ki pergament koponyájával maga is egy régi codexre hasonlított, borzongást költött benne; s e borzongásban a természet szent jogát érzi szívében föllázadni; de egyedül, minden segítség nélkül, hogyan álljon ellen a

világ nyomásának? Ha a szöke idegen visszatérne s újra erős karjaiba szorítaná, oh! akkor nem ismerne félelmet. Elképzelte annak súlyos lovagi lépteit s becsületes kék szemeknek fényes tekintetét. Akkor még nem is tudta Lucrezia, mily boldoggá tette őt a lovag. Most üdvösségnek tartaná, csak vele mehetne azon sötét, napot nem látó erdőkbe, hol nagybátyja csontjai porlanak, s ott lakhatna vele egy barlangban. De napnap után közeledni látta végzetét s görcsösen kapaszkodott a futó idő lebegő öltönyébe, a mint könyörtelenül sodorta magával félelmes sorsa felé.

Bánatától elnyomva s a sirroccótól gyöngén végre nyugodni tért rekkenő melegségű szobájába, melybe még a szélesen kitárt erkélyajtón sem hatolt be semmi levegő. Az istállókból nehéz illat emelkedett s a kertben fonnyadó virágok szagával egyesülten csak fokozta Lucrezia kimerültségét. A házi zaj már elhallgatott; az ajtón bepillantó sötét éjben egy csillag sem ragyogott s a leány azt képzelte, mintha egy sötét varázsló mozdulatlan nagy fekete szárnyaival nesztelenül vonulna el az égboltozat alatt; az emberré vált Sirrocco, mely szemével megverte a természetet s akaratótól fosztottan nedves, utálatos karjaiba szorítja. Most Lucrezia felé is kitérte karjait s mintha Marcantonio arcza vonásait viselné. Nyomása alatt fölkiáltott a leány, de erőtlen tagjai nem bírták eltaszítani. Ekkor egyszerre csak Bálint hangja hat álmatag füleibe; már sokszor hallotta így e hangot; most igazán fülébe csengett, csakhogy a kedves hang most nem tudta őt a tüzes szél varázsálmából felkölteni, hanem összevegyült álma játékaival. A hang egy pillanatra közelebb jött, aztán ismét a távolba veszett; az ő megmentője nem találta meg hozzá az utat, félre csalták; a leány mindig távolabbra, távolabbra látta tűnni, de sem kiáltani nem tudott, sem karjait feléje kitérni.

Csak nagy megerőltetéssel tudta kinyitni szempilláit s az erdei házikóban oda át piros fényt látott. Képzelve erre újra kezdé játékát s ezt a fényt is álmába szövé. Ekkor egy süstörgő tűzkigyó csapott le, melyet csukott szemmel is meglátott s utána hirtelen dördülés hallatszott, úgy hogy a házat alapjaiban megrázta. A leány mindkét lábával kiugrott az ágyból; a dörgés volt az a mentő szó, mely a sirrocco varázsát megtörte. Mert az élet visszaszállt a természetbe, újra lengettek a sellők, a világ szabadon lélekezett s villám villámot ért. A házban

ajtók, ablakok csapódtak, emberi hangokat lehetett hallani s az istállókban a lovak nyeríteni kezdettek.

A leány hirtelen ruha után nyúlt, könnyedén magára ölté s félelem nélkül az erkélyre lépett, hogy megbámulja a vadúl villámzó pompás zivatart, mely azonban már egy kissé elhúzódott. De különös! oda át, az erdei házikóban még mindig égett a vörös fény; csak nagyobbnak látszott, sőt perczről-perczre jobban nőtt. Más fény is kigyúlt mellette, tüzes nyelvek cziká tak a levegőbe s pillanatra a házikó körvonalai is meg-látszottak a sötétben. A leány szótlanul, mereven bámult a meglepő látványra, mert a házikó most már belülről is világossá lett s a lassan emelkedő piros tűzfényben egy sötét emberi alakot lehetett észrevenni. Mint a villám, úgy csapta meg a leányt most előbbi álma, hogy szeretőjét a varázsló az erdei házban fogva tartja.

— Bálint — kiáltott most éles, metsző hangon, mely messze elhallatszott az alvó természetben s kitárta karjait, mintha magához vonhatná az üres légen át. Az alak egyszerre csak közelebb látszott, mintha szabad levegőben állana, de vörös lángoktól nyaldosva. Újra kiáltá: «Bálint, Bálint!» de hirtelen ropogás, recsegés hallatszott, a tüzes állvány eltűnt a sötét éjben s sűrű füstgomoly fődött el mindent.

Tovább Lucrezia már nem türtőztethette magát, a mint volt, meztelen lábbal lerohant a lépcsőn s a nyitott kapun át ki a szabadba. Homokos úton le a lejtőn a patakig, melynek mélyen beszakadt partját sűrű nádas fődte. Áttört rajta, bár a szél a füstöt szemébe kergette. De még csapkodott fönn a láng is, aztán mindig lejjebb hatolt s a tűzfénynél Lucrezia egy sötét alakot látott feküdni a patak túlsó partján. Tovább hatolt, sokszor megbotlott a köveken, lecsúszott róluk s meg-sebzé gyöngé lábát. Most fölismerte a lovagot, a ki a földön feküdt; sőt csukott szemmel is fölismerte volna; mert érezte jelenlétét. Legyőzte szemérmét, köréje fonta mindkét karját s föl akarta emelni. A lovag csak sóhajtott s úgy látszott, nincs eszméleténél. A leány ekkor a gyöngé vizérbe mártotta öltönye csücskét s megnedvesíté vele a lovag kormos homlokát.

Fölemelkedett s a leány nevét rebegte.

— Ott láttalak állani s integetni — hörgé — ekkor leugrottam s neked köszönöm életemet. Föl akart állani, de szűró fájdalomla megtanítá, hogy térdkalácsa összetört s járásra

gondolni sem lehetett. Azalatt a füstgomoly egyre sűrűbb lett s fojtogatni kezdé a két embert. A lovag hörgő hangon kérte a leányt, hogy hagyja itt s mentse meg magát. Lucrezia azonban fejét rázta; s többször minden erejét összeszedte, hogy a nehéz férfit karjaiba emelje, fejét ölébe vonta s «együtt halunk meg», azt mondta.

Az ég azonban megkönyörült az ifjú páron, mert a szél megfordult s a lángot a füsttel a lejtőnek lefelé s részben az olajfa-berekbe hajtotta.

Végre eleven lett a kert. Fáklyafény bukkant föl, a szolgák hangját lehetett hallani s Lucrezia segélyért kiáltott, a mennyire füsttel megtelt tüdeje engedé. Két, nagy szemet meresztő s félig álmos szolga végre az ifjút a part meredekén át a kertbe cipelte. Lucrezia mellette haladt s gyöngéden karjaival segíté. Mikor fölérték, a füstgomolyon túl, lefektették, hogy valami hordozható ágyat hozzanak, mert a megsérült a járásban szörnyen szenvedett. A zaj egyre nőtt; a parasztok fejszével, kapával az olajfa-berekbe siettek, hogy a kezdő erdőégést elfojtsák; a szél azonban oly erősen fujt, s a fák oly közel voltak egymáshoz, hogy föl kellett hagyni a munkával. Azzal vigasztalódtak, hogy a tűz majd magától elhamvad, ha a szántóföldeket s a legelő árkait eléri.

Azalatt vidáman tovább tánczoltak a lángok; ropogott, pattogott, csattant a berek, mint valami csatamező. A tűz messze vetette fényét a kertre s megvilágítá a fiatal leány alakját, ki újra odaborúlt a félig eszméletlen idegenre s fejét karjaival támasztá meg. Szerelmesen nézett reá. Szép fürtös szőke haja egészen el volt perzselve, arcza koromtól fekete; egyébként törött térdkalácsán kívül, úgy látszik, nem sérült meg, csak heves fájdalmai voltak s feje ólomnehezen feküdt Lucrezia térdein.

Végre Bernardo úr is megjelent a zürzavarban, mohó sietés nélkül, fehér togában, szépen komolyan lépve. Meglepetve szemlélte a csoportot a földön, de a mellett annyi érzéke volt a szép iránt, hogy titokban egy festőt kívánt maga mellé, örökítené meg azt a piros fénytől átcikázott vadregényes és gyöngéd képet. A mint a leány, fehér öltönyében, mint valami Pietà, meztelen karral istápolja, átkarolja a sebesültet. Fekete haja, mint valami sötét folyam, omlott el a földön s

elefántcsont fehérségű lábacskája odatapadt a homokos talajra, hogy megtámaszthassa vele nehéz terhét.

E művészi élvezetből azonban szörnyű sejtelem verte föl.

— S a codex? — kérde hirtelen.

— Itt van keblemen — mormogá Bálint, kit Bernardo vészkiáltása aléltságából fölrázott, s kezével megtapogatta öltönyét.

— Nincs, nincs itt — Istenem — fönn hagytam.

A mi most történt, arra örökké fognak emlékezni a jelenlevők, mint valami hallatlan dologra. Bernardo hirtelenében minden nyugalmat s római méltóságot elfelejtett; kezével hajába kapott, ökleibe harapott, átkarolta egy fiatal fácska derekát, kétségbeesetten rázogatta s folyton kiabált: «Eléggett! — Eléggett! — Eléggett!» A vad kiabálás aztán lassankint hangtalan nyöszörgéssé vált.

Mikor már betelt a jajveszékléssel, újra visszatért reménye, mert annyi kajánságot az istenekről hinni nem akart.

— A ház még áll, csak a veranda pusztult el. A könyvet még meg lehet menteni. Jertek ide ki mind, Simone, Gasparino, Giacomo, Pasquale! A ki szeret, kiragadja a könyvet a lángokból; gazdag emberré teszem. De rajta, siessetek!

Senki sem mozdult; egyetlen feleletül az oldalablakon egy láng öltötte ki piros, széles nyelvét, valószínűleg, mert az ablakfüggönyül szolgáló gyékény is meggyuladt.

A lovag összerázkódott azután kinyújtózkodott, mintha föl akarna állani, azonban visszahanyatlott nyöszörgő fájdalommal, Lucrezia pedig aggódva tartá vissza, édes szókkal csittitva, mint anya beteg gyermekét. A körülállók, paraszt létökre is belső megindulással néztek a szép ifjú párra, csak Bernardóban nem volt a szánalomnak még csilláma sem. Megismerte most a kérlelhetetlen s engesztelhetetlen hatalmakat, melyek a halandók szomjas ajkáról elrántják a kelyhet; de önuralmát visszanyerte. Togája szegélyével eltakarta fejét, hogy a szolgák könnyeit ne lássák.

Most egy reszkető, megtört alak jelent meg az égés színhelyén, Lucius barátunk. Szemei erősen kidülledtek s foga a fojtó hőség ellenére vaczogott.

— Igaz, hogy eléggett? — kérde rekedten, saját hangjától megrettenve.

— Eléggett — bizonyítá Bernardo tompa fájdalommal s

a nélkül, hogy fejét fölfedné, jobbát szolgája felé nyújtá, hogy egy fájdalmában osztozkodó kezét megrázhassa. De hiába várta az eleven kezét. Mert Lucius meglátta a csoportot a földön, egy pillanatra nagy szemeket meresztett, azután hirtelen térdre vetette magát s csókolgatni kezdé a lovag kezét s sarkantyús csizmáit.

— Megmenekült — ujjongott. — Oh uram, tekints csak ide, itt fekszik, biztosságban van.

Bernardo egy pillanatra fölfedte arcát, aztán a német lovagról nem épen hízelgő hangon szólt: «Ez itt?» S gondolatban hozzátette: «Inkább tíz ilyen barbár égjen meg, csak a codex ne veszett volna el.»

Lucius azonban szó nélkül is megérté gazdáját. Fölpattant s mondá: «Uram, nálam van, a mi majd megvigasztal.» Aztán elrohant s két percz múlva visszatért.

— Itt a codex — hebegte zokogva — megmentettem neked, én mentettem meg.

Bernardót elfogta az érzés s nem tudott szólani. Mint valami gyermeket szorongatta mellén a papirtekercset. Most boldogságában fölébredt emberiessége is; oda lépett a lovaghoz, megszorítá kezét s szerencsét kívánt visszatértéhez és szabadságához a veszélyből.

— Most mindenekelőtt sérülésedre kell gondolnunk. S a mit megígértem, azt megtartom.

S most vidám szemmel nézett körül a pusztulás terén; még egy hálás pillantást vetett az égre s szívéhez szorítva a megmentett codexet, eltávozott.

A szolgák aztán Lucrezia vezetése alatt fölemelték a megsérült idegent s óvatosan a házba vitték. Útközben egymás közt susogva azon csodálkoztak, hogy Marcantonio a szörnyű dörgésre s a tűzvész zajára föl nem ébredt; hejh! milyen egészséges álma lehet.

— Mindjárt a dörgésen észrevenni, ha a villám beütött — mondá egy öreg paraszt. — Iszonytató volt. S ha fordul a szél s a szikra a nádasba hull, még a lakóház is veszélyben forog. Szerenese, hogy végre esik.

Még el sem érték a házat s oly hatalmasan megeredt az eső, mintha az ég nyitott ablakain óriás fürdőkádat öntenének a földre.

*

*

*

Az őszi déli nap már teljesen megváltozott képet világitott meg. A rózsával befutott csinos házaeskából csak a kormos és csupasz alapfalak állottak s az árnyas berek rút, sötét romhalmazzá lett; nedves hamu, melyből néhány elszenesedett olajfatorzs furcsa görbülései nyúltak ki a levegőbe. A talaj messze területre el volt pörzsölve; a rét pázsitját a forró fuvallat kiégette s a magas nádat az erős eső verte le. A hegyi patak köves ágyában piszkos vízár rohama hömpölygött s tövestől kiszakított fákat s tört léczeket sodrott tova magával, hogy lent a völgyben az Ema dagadt habjaival egyesüljön. Marcantonio parasztjai s napszámosai tétlenül állottak az égés helyén, vagy föltúrták az erdei házikó romjait s napvilágra hozták a lámpát, a megolvadt serlegeket s kannákat,

Fejüket rázva szemlélték azt a hatalmas, régi cyprusfát, melyet a villám koronájától tövéig kettéhasított. Nem is állott a házikóhoz közel, mint tegnap a lovag gondolta. A villám tehát még sem a házikóba ütött be s a parasztok sehogy sem tudták elképzelni, hogy jutott el oda a fától a szikra.

Ez órában Bernardo úr, halványan, álmatlan arczczal, de komolyan, mint a halottak bírása lépett be abba a terembe, hol Marcantonio még ágyban feküdt. Ezt a hideg rázta, fogai vaczogtak, s feje köré nedves kendő volt sodorva; a múlt órák vad elszántságából nem maradt más hátra, mint gyáva aggodalom. Mikor a vétkes a lármát hallotta, nem mert többé tette színhelyére visszatérni s bár álmatlanul minden neszre figyelt, csak keveset tudott meg az éjjel történetekről. Még arra sem volt bátorsága, hogy embereit kikérdezze, hanem környezetével szemben lázrohammal mentegette magát.

A szolgák ezen nem csodálkoztak; rendkívüli alkalmaknál mindig ilyen gyámoltalannak ismerték urokat. De Bernardo mélyebbre látott; már elolvasta a codexet.

— Nem kértem, Marcantonio, hogyan támadt éjjel a tűz — kezdé s csak hangja halk remegése árulta el mély fölindulását. — Szerencséd, hogy a villám minden gyanútól megszabadít; én azonban már láttam a tüzet, mielőtt a zivatar támadt.

Marcantonio föltámaszkodott ágyában s gúnyosan nézett a beszélőre.

— A te barbár barátod részeg volt, mint amolyan igazi német, s égni hagyta a lámpát.

— Legyen; — felelt nyugodtan Bernardo. — A mi ma éjjel történt, az mellékes. Hanem olyan gyilkosságnak is jutottam nyomára, mely súlyosabb, mint egy föláldozott pusztá emberélet.

— Nem értelek — mondá sötét daczczal Marcantonio.

— De jól megértettél. A ki csak egy pillantást vet is ez írásra — s kebléből elővonta a codexet — az meg fog érteni. Ez igazán Cicero.

Marcantonio néma maradt s kerülte bírāja tekintetét. Csak hosszú szünet után mormogá:

— Gondold meg, én is Rucellai vagyok.

— Meggondoltam — felelt Bernardo. — Órák hosszant tépelődtem s fölvettem magamnak a kérdést, mit tenne helyemben egy római. Brutus legyilkoltatta fiait, de meg nem becstelenítette volna. Eredj, jobban gyűlöllek, mint az iskarioti Judást. Többé szemeim meg ne lássanak. Marcantonius, a nagy Cicero gyilkosa, élj tovább ha tetszik, ha elbirod, viseld továbbra is becstelen dicsőségedet. Én pedig vérző szívvel hozom éltemnek legsúlyosabb áldozatát. Házam becsülete s a tudós világ méltósága kívánja. Miattad szégyenfolt rá ne essék.

Az ajtóhoz lépett s a kívül várakozó Lucius, Marcantonio nagy megkönnyebbülésére, égő széntartót tett az asztalra. Erre Bernardo lassú méltósággal egyenként tépte ki a codex lapjait, melyeket testvére vértanúi halála megszentelt s egyiket a másika után hamvasztotta el a tűzön.

— Bucsúszom tőled, liber jocularis — szólt kitörő fájdalommal. — S töletek aranyos tréfák. Ah! még jól értékesíteni sem tudott titeket ez a kontár! A schwarzwalddi barbárok-nak igazuk volt: ez varázskönyv. Ó Marcantonio, miért nem írtad ki jobban, nem nélkülözőnk legalább teljesen.

Végre az utolsó szikra is kialudt s a széntartó egészen megtelt az elhamvadt papírral. Ekkor elfordult Bernardo s kiment az ajtón, egy olyan ember magatartásával, ki nagyobb, mint sorsa.

Egy lágy szeptemberi nap fényében vonult ki az éjszaki kapun Lucrezia nászkisérete Firenzéből a bolognai útra. A menyegzőt a pompás Firenzében is szokatlan fénynyel ünnepelték meg, mert maga a nagy Medici rendezte az ünnepélyt s vezette keresztleányát a templomba, hogy az idegen lovagban új barátját, Eberhard grófot is megtisztelje. Semmi

sem zavarta meg az ünnep fényét, ámbar Bernardo tudós barátai nagyon fájlalták, hogy a drága kézirat az erdei házikó égésénél odaveszett. Lucius Rufus is elkészítette költeményét s egy pár rim fölcserélésével a megváltozott körülményekhez alkalmazta.

Bolognáig haladt az ünnepi menet; itt örökre bucsút vett földieitől a menyasszony, bő könnyek között, de örömtől sugárzó arczezal. Egyszerű úti öltönyben, s csak néhány szolga kíséretében folytatták útjokat. Bálint lovag meghagyta hitében a fiatal asszonyt, hogy sötét barbár földre indul vele s már előre örvendett annak a vidám csalódásnak, mikor hazája áldott földét megmutathatja neki, a hatalmas cser- és fenyőerdőket. Bár nem oly szépek, mint Italia piniái s cypressusai, de egy szerető szemének mégis gyönyörűség.

Firenzei barátai azalatt estére még egyszer összegyűltek a Mediciek kertjében, hogy az ünnepnek módját megadják. Megindulással emlékeztek meg a nemesszívű Donatóról, ki mint a tudomány áldozata veszett el idegen földön s az ősz Marsilio Ficino szép beszédben magasztalta az ő Bernardo barátja nagylelkűségét, ki antik hűséggel szavának állott, bár az istenek irigysége a kikötött díjat elpusztította.

— Kissé nehezedre fog majd esni házað magánossága, öreg barátom — mondá a nagy Lorenzo, részvétellel nyújtva kezét Bernardo felé.

Bernardo pislogatott szemeivel; könnyet morzsol-e szét, vagy a lemenő nap fénye zavarta-e, nem tudjuk.

— Leányom csak múltó káprázat — felelé szilárdan. — Beszéljünk valami örökkévaló dologról. Mit tart a magnifico Seneca *Phädrájáról*?

KURZ ISOLDE után, németből

B. K.

MAR A FECSKÉK GYÜLEKEZNEK.

Már a fecskék gyülekeznek,
Csicseregve lengenek,
Alattok majd elhúzódnak
Síkok, hegyek, tengerek.

Néma vágygyal nézem őket.
Oh! velök mint szállanék!
Mért hogy nem tudok repülni?
Mért nem hord a tiszta lég?

És fülemhez csap egy fecske,
Csicseregve így beszél:
Földhöz köt a földi kínod,
A ki ember, porban él.

Csak nem birnál átrepülni
Sorsodon, e tenger bűn,
Leesnél egy hideg sirra,
Szárnyszegetten, szomorún.

Gr. ZICHY GÉZA.

ADA NEGRI KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

HÁVAZÁS.

Im a téli csendbe',
Hol se' hang, se' szó,
Halkan, szinte lengve,
Hull a hó.

Tánczol a magasban
Pajkos-kedvűen,
Aztán lassan-lassan
Elpihen.

Száz és száz alakban
Úton, út felén
Alszik mozdulatlan'
Nyughelyén.

S halmon és lapályon
Feledés terül,
Mindenütt a tájon
Béke ül.

És e csönd a jelenből
Múlt napokba von,
Régi szerelemről
Álmodom.

II.

NYÁRI HŐ.

Délszínre jött a nap. Aranypor
 Száll s reszket fönn a légbé',
 Alant meg messze-messze nyúl'
 A síkság mozdulatlanúl,
 Izzóan, porosan, kopáran,
 Kiegészve.

Kérlelhetetlen' bágyaszt, tikkaszt
 A hőnek súlyos ólma.
 A perzselő, szomoru tűz
 A mint kegyetlen' rája tűz,
 Órjás, fehér sírboltnak látszik
 A róna.

Csönd, béke . . . Lányként, a ki h'jába
 Szomjazta üdve teljét,
 Hajol meg egy kis rózsaszál,
 S a szörnyű, gyilkoló aszály
 A földre nyomja lassan-lassan
 A kelyhét.

Most is remél még harmat-cseppet,
 Remél esőt a kába;
 Egy árva csók, a mért könyörg,
 Egy perczig színi a gyönyört,
 Jutalmul a mért annyit szenvedt
 Magába.'

. . . Ki gondol véle? Minden nyugszik.
 Boltján a végtelen azúrnak,
 A horpadt, sorvadt föld felett,
 Melyen nem látni zöld helyet,
 Komor fenségbe' szárnyal lelke
 Az Úrnak.

III.

KÖD.

A szívem fáj. A magasban
A messze róna fölött
Oly álmosan úszik a köd,
Oly lassan.

Itt állok, s látom régen
A hollók barna hadát
Károgva repülni át
A légen.

A berek meztlen fája
Látom, mi remegve fél,
Ha jó a kemény-fogu szél
S cibálja.

Fázom. Nincs senki se vélem ...
Mint szellemek szava,
Úgy száll egy hang tova
A téren.

Azt vélem hallani : várlak !
A homályba minek vagy ott ?
Oh te bús, oh te elhagyott,
Várlak !

IV.

ZÚG ÉS ZOKOG . . .

Magas két partja közt, hol nincs útjába' fék,
Zúg és zokog az ár. Figyel az ólmos ég,
Melynek nyugodt ivén egy csillag-fény se rezdül;
Szellő se bujdokol az éjtszakán keresztül.

Zúg és zokog az ár, és hordja mélyiben
 S tovább hömpölygeti s ringatja szeliden
 Elsárgult arczait egy szűzi, szép halottnak
 Ki önmaga rohant közéje a haboknak.

Zúg és zokog az ár, olyan panaszkodón,
 Mikéntha nagy keserv síró viszhangja vón',
 Hangjában mintha csak egy ember-szív perelne,
 Melyet gyötört, levert, örvénybe vont szerelme!

V.

CSAK TE.

Így; te légy csak itten; te magad.
 Hadd, hogy homlokom válladra téve,
 Elzokogjam mind a kinokat,
 Mik sebeznek annyi, annyi éve.
     Köny-esőre vágyom.

Itt, a kebleden, tán béke vár;
 Csüggedt fõm oh hadd pihenjen rajta,
 Mint a félõs, reszketõ madár,
 Mint virág, mely kelyhét földre hajtja...
     Nyugalomra vágyom.

Büszke homlokodra hadd, oh hadd,
 Égõ csókját hogy rányomja ajkam.
 Azt az egy szót, a mely üdvõt ad,
 Hadd susogjam a füledbe halkán...
     Szerelemre vágyom.

VI.

RÖVID TÖRTÉNET.

Szebb lányról költõ sohsem álmodott:
 Mindig fehér ruhába járt; szelid volt,
 S az arcza, mint egy sphynxé, oly nyugodt.

Selyem haja sarkáig folyt alá ;
Dal volt a nevetése ; s hogyha mozgott,
Az ember szép szobornak gondolá.

Szerelmes lett — s *az* nem szerette őt.
Közönyt hazudva, őrzé szíve mélyén
A titkolt lángot, a mely egyre nőtt.

S emészté lassan-lassan az a vágy
S egy őszi alkonyon szegényke meghalt,
Mint rózsza, ha nem éri napvilág.

ADA NEGRI *után, olaszból*

RADÓ ANTAL

BEÖTHY LÁSZLÓ EMLÉKE.*)

Az ötvenes esztendőök szépíróinak köre csak lassanként verődhetett össze a fővárosban. Az a szörnyű nyári zivatar, mely porba sújtotta a szabadságharcznak tavasszal még oly diadalmas zászlóit, kegyetlenül szétrebbenté egymástól a magyar költőket és írókat is. Volt, a ki nem is került többé vissza a harcok bőszejéből, például Petőfi; volt, a ki lánczra verve börtönben senyvedt, például Czuczor Gergely; volt nem egy, ki a száműzetés kemény lépcsőit járta és sótalan kenyerét ette, például Jósika Miklós; volt, ki a rabbá lett hazából kívándorolt, hogy aztán északamerikai vadonban haljon meg, hontalanul, de legalább szabad földön, például Kerényi Frigyes; volt sok, ki bujdosva lappangott pusztai tanyákon, például Kemény Zsigmond, vagy rengetegek közt, például e város nagynevű szülöttje: Jókai Mór; volt szintén sok, kiket messzire hurczoltak ki a hazából, hogy osztrák közlegényként sanyarogjanak idegenek közt, például Lisznyai Kálmán.

A kit jobb sorsa ily sanyarúságoktól megkímélt, az is félre vonúlt, elnémult, könnyezve az összedőlt világ romjain.

Tompá Mihály, a ki nem sokára mélyen megható allegóriákban panaszkolta a nemzet gyászát, a közállapotok keservét; de a kit ma már, e boldog időben, oly ritkán emlegetnek, mintha nem is lett volna: hű képét adja az akkori irodalmi nagy elnémulásnak is. Ez énekében a haza madár képében szól hangja-vesztett fiaihoz, a költőkhöz, buzdítva őket, hogy bár «nagy vihar volt s feldúlt berkeinken enyhe, árnyas rejtek

---

*) Fölolvasás a Komáromban, 1895 október 13-dikán tartott emléktábla-ünnepen.

nem fogad» s ha a «víg ének és régi kedv» nem is tér vissza többé: «Fiaim, csak énekeljetek!» Énekeljetek a jövőről, melyben «e kopár föld újra fölvirúl».

De idő kellett hozzá, míg a tördelt ágakon csüggedten ülő madarak egyike-másika megszólalt, hogy aztán különféle hangjaikból hatalmasabb karének támadjon. Egy darabig ál-névvel, majd a magok ismert neve alatt kezdtek újra írogatni a Nagy Ignác elég korán megindított napi lapjában, a *Hölgyfutárban*, majd a Szilágyi Sándor szépirodalmi füzeteiben vagy saját önálló köteteikben. Sőt időről időre mindig több fiatal tehetség is került a fővárosba, elszántan arra, hogy az irodalom akkori száraz és vékony kenere mellett, — bár zaklatva és nélkülözve, — megóvhassák magánéletök függetlenségét.

Beöthy László, ki a *Hölgyfutárba*, mindjárt megindítása után, küldött egy *Miss Fanny* című beszélyt, melyben már fölcsillantak a szellem és elevenség szikrái, de sajátos tehetségének ereje korántsem nyilvánult úgy még benne, mint későbbi jeles elbeszéléseiben, köztök a valódi humorral írt *Komédia és Tragédiában*, már 1850-ben Pestre jött, hogy tollával szolgálja a leigázott nemzetet s ha lehet, meg is nevettesse néha. Érezte, hogy a nevetés áldott enyhítő szer a nagy bajok és gondok közepett.

Huszonnégy éves volt még csak, de már is hányatásokon menván át: korán birt élet- és ember-ismerettel. A növekvő fiúnak el kellett hagynia a szerető szülők meleg hajlékát, hogy Pozsonyban, Pápán és Kecskeméten tanuljon, hol tanuló társai mindenütt nagyon megszerették, míg ő nem mindenütt birta el az iskolai rend szigorú korlátait. Az írói toll Kecskeméten mozdult meg kezében legelőször, kiadva egy beszély-füzetet fölserdült leányok számára. Ez még nem az ő egyéni sajátosságának, hanem csak a korai kedvnek kezdetleges terméke. Különben ügyvédi pályára készült, be is végezte a jogi tanfolyamot s szülőföldjére tekintélyes ügyvéd mellé ment joggyakornoknak. De rövid időn kitört a forradalom s ő az akkori művelt ifjúság közös szent lázával állt be közhonvédnek. Örmesterré lett s majd megtanulva a hadi törvényeket, hadbírónak nevezték ki, főhadnagyi ranggal. Nem neki való állás volt. Érzékeny szívével nem tudott erélyesen szigorú lenni, még bűnösökkel szemben sem. Azt hiszem, polgári ügyvédnek sem vált volna be soha. Szegény adósok holmiját kótyavetyére

dobni dehogy birta volna. Természetétől semmi sem állt távolabb, mint az az életrevalóság, mely más bajából húz hasznót. Az önkényuralom beálltakor pedig, midőn őt, mint komáromi kapitulánst, besorozni nem lehetett, lelke borzongott a gondolattól is, hogy akkori hivatalnokokkal álljon érintkezésben és jó lábon. Függetlenségre vágyott s fölcsapott színésznek. A vidéki színpad akkoriban sok bujdosó honvédtisztnak adott menedékhelyet. Aztán Arany János, Petőfi, sőt valaha Katona József is, színészkedtek egy darabig. Mondják, hogy Beöthy Laczi egyik-másik bonvivant szerepben meg is tudta nevetetni a közönséget; de a színpad iránti kedve hamar elenyészett. Nem egyszer mondta később: a vándorszínészi élettel megismerkedni jó izlésű embernek annyi, mint attól hamar megugrani. De a komáromi nemesi házban is kedvetlenül gondoltak rá, hogy fiok lámpák előtt komédiázgat. A szerető és szorongó szívű anya el is küldte érte legnagyobb fiát, hogy váltsa ki és vigye haza. A szülei lakban egy darabig nyugodtan olvasgatott, írogatott s édes anyja ezt teljességgel nem bánta, mert maga is szerette az irodalmat. Hisz kedves testvére is jeles beszélyíró volt: Kovács Pál. Laczinak azonban nem volt elég nyugalma arra, hogy sokáig otthon maradjon. Az ő vágyainak is «sólyom szárnya» támadt, s bármily szeretettel csüggött szülőin, elhagyta őket s Pestre jött írónak.

Nem ismertem még akkor. Az olasz földön, besorozva, kellett cserepárkodnom. Csak 1854-ben találkoztam vele először, midőn ő már országszerte ismert beszélyíró, kapós élezes munkák szerzője s egyszersmind meghasonlott fiatal embervolt.

A sors nem engedte, hogy barátságunk három esztendőnél tovább tartson, s nekem ez a három esztendő elég volt arra, hogy nagyon megszeressem, de arra kevés, hogy benne, a szövevényes benső emberben, megtaláljam az összhangot.

Ellentétes vonásaival nagyon sajátos, úgy szólván érthetetlen természet volt. Szeretett vígadni, poharazni s néha szilaj kedvben tört ki, de gyakran meg vigadozás közepett, minden külső ok nélkül, hirtelen és mélyen elkomorult. Ha okát kérdeztük, nem mondta, sőt néha meg is haragudott a kérdésért. A fiatal írók közt egyen sem látszott úgy meg a nemzeti nagy hajótörés spleenje, mint e látszólag víg ficzón, ki inter pocula hol fölhevült, hol elborult s ki a férfi-társaságokban bőven szórta az elmésség ötleteit, de néha úgy, a hogy

a villám czikáz terhes borulatban. A sírva-vigadás hangulatát sem láttam soha másnál úgy kifejezve, mint nála, zenészó mellett.

Sajátságos az is, hogy noha ő nem szerette a pathószát általában kevés beszédű volt, mégis köztünk két olyan író-t szeretett legjobban, kik elmésségeikhez lobbanó pathószát vegyítettek és nagy szóbőséggel beszéltek.

Egyikök «Kálmus» volt, Lisznyai Kálmán, ez eredeti, pezsgő kedélyű, cziczomás, ötletes beszédű palócz poéta, kire akkor sem neheztelt meg, mikor egyszer «lumpok czárjá»-nak nevezte. Azt mondta rá csak: «Hogy még a magad czímét is nekem adományozod! Köszönöm, sire!» A másik kegyeltje Balázs Sándor volt, ki alig tudott el lenni nélküle, s mikor egyszer együtt laktak, sugárzó arczczal, fura szuperlativumokkal hirdette, hogy úgy élnek együtt, mint akár a legönfeláldozóbb házastársak, a mire egyszer Vas Gereben azt jegyzé meg:

— S a kik egyszer-másszor nem ebédelnek, vacsorájok pedig az, a mi ettől az ebéd-től megmaradt.

Beöthy Laczi azonban még e két meghittje előtt sem tárta föl bensejét. Nem rideg zárkozottság volt ez, hanem az érzékenység philosophiája. Gyakran mondta, hogy csak az ostobák ösztintéskednek nagyon; okos ember elhallgatja bajait, nehogy sajnálkozzanak vagy nevéssenek rajta.

Múltjának emlékeiről, jövője terveiről nem beszélt. Legfőlebb tréfa kedvéért ejtett el egy-egy adatot.

— Asztalos-inas is voltam én már! — mondta egyszer, s mikor ez ismételt állítását nem hittük el, magyarázta meg később, hogy komáromi ügyvéd principálisát Asztalosnak hívták. Honvédiselt dolgait vagy rövid színi pályáját nem emlegette. Általában élményeiről nem szólt, csak merített belőlük beszélyeiben.

A hazán teljes szívvel csüggött, de lenézve a pathósz szóvirágait, izetlennek találta a haza folytonos emlegetését. Midőn Gyulai Pál egyszer azt írta a szájaskodó magyarokról: ezek az emberek azt hiszik, hogy folyvást ajkukon hordván a hazát, ezzel egyszersmind szolgálják is, Laczi kedvtelve kiálta föl: «Ez már jó, ez már igaz!» S azt a lapot egy hétig hordta a zsebében.

Bizonyos, hogy az ifjúság szép kertjébe ő is csak «vas korbáton» néze át. «Nem is igen iparkodott virágait szakgatni.

Noha gyöngéd, érzékeny szívvel birt: szerelem nem hevítette. Ha véletlenül szép leányokkal esett találkozás: el tudott velök kedvesen beszélgetni; de nem kereste társaságukat. Midőn olykor, nagyobb honoráriumhoz jutva, divatosan kiöltözve jelent meg köztünk, egyszer télen bokáig érő Mentsikoff-kabátban s fénylő magas kalapban, vagy nyáron uracos Pepita-öltönyben, s mi évődve kérdeztük: hogy talán partira talált? bizonyosak lehettünk abban, hogy másnap már látható czáfolatúl leggyűröttebb ruháit szedi magára.

Még is voltunk lepve, midőn holta után három évvel az ő testvérbátyja, Beöthy Zsigmond igaz szeretettel adta ki Ráth Mórnál hátrahagyott *Válogatott Műveinek* három kötetét: az életrajzi előbeszédben azt olvastuk róla, hogy Laczink a szerelmet egyszer, rövid ideig, mégis csak érezte.

Midőn — olvastuk e rajzban — a Királyhágón inneni magyar ifjúság Kolozsvárra az erdélyi ifjúsághoz ment, az Unió ünneplésére, — a mit szónokuk Lisznyai e pathetikus képpel fejezett ki: «mi a rónak sassai jöttünk hozzátok, a bércek sassaihoz», akkor Lacziban is, ki komárommegyei küldött volt, föllobbant a fiatal szív lángja egy lelkes hölgy iránt, kivel rövid ideig levelezett is. Ez lehetett az ő első szerelme, de egyszersmind az utolsó is.

Nem látogatott leányos házakat, sőt még olyan közhelyeket sem, hol nagyobb női társaságokat látott volna. Táncmulatságba vagy hangversenyre hiába hívogattuk. Még a nemzeti színházba sem sokszor nézett be.

Mikor elmés kis vígjátékát: az *Özvegy és proletárt* tetzés mellett mutatták be, ő a nemzeti színház közelében, a Beleznay-kertbe ment vacsorálni, ott minden legkisebb izgalom nélkül várta be az előadás végét s a később oda menő színészekről teljes nyugodtan kérdé:

— Nos, hát mi történt a csecsemővel?

— Megtapsolták. Hát nem nézted meg?

— Nem biz én. Úgy hittem, hogy halva születik meg s nem akartam temetésén, mint a nézőtér bús apája, jelen lenni.

Teljességgel nem bántotta őt a hiuság. De becsvágy, komoly önérzet volt benne. Kedvelt tárgyait gonddal dolgozta ki. Arra meg büszke volt, hogy a beszélyírásban nem utánoz senkit. Sőt arra is, hogy minden tekintetben független író, ki csak azt írja, a mit akar. Még az irodalmi munka köteles nap-

számját is a függetlenség csorbájának tekinté. Ezért nem lett soha hirlapíróvá, bár nem egyszer kapott kedvező ajánlatot s bár a rendszeres havi díj ráért volna.

Általában engedményt csak a közönség kedvéért tett, írva elmefuttatásokat, kiadva élezes naptárakat, füzeteket. Tudta, hogy ez ösvényen a bécsi Saphir modorát követi, de legalább magyarosan. Hogy a közönséget vidítsa, találó szójátékokat szórt eléje, bár Hugo Viktorral egyet értett abban, hogy a szójáték a szellemnek csak szemetje.

A *Laczi konyhájával*, a *Puncs* füzeteivel s a *Karneval*-vagy *Bohóc-naptárral* voltakép a későbbi éleznaptárak felé tört ösvényt olyan nehéz időben, midőn a szatirizálás szabadsága nagyon szűk körre szorult, mert hisz akkor a magyar ember gyarlóságait nem illett, a hatalomét pedig nem volt szabad kicsúfolni, s az elménczkedés — a sajtórendőrség zaklató eljárása miatt — veszedelmes tojástancczává vált. Sokszor gondolt ő kedvetlenül arra, hogy a kiadók jobban fizetik, mert az olvasók is jobban veszik élezirodalmi termékeit, mint gonddal, kedvvel írt, eleven színezetű, komikai rajzú elbeszélő munkáit. Nem értve üzlethez, számításhoz, a kiadók sokszor potomon áron vették meg műveit, még a jövedelmezőket is. De ez sem csappantá írási kedvét, sőt még fokozta termékenyséjét. Csak néha pattantott el egy-egy fanyar élezet kiadóira.

Egyszer Balázs Sándor föllobbanó pathósszal fordult hozzá:

— Barátom, a te múzsád . . .

— Hagyd el azt a múzsát, — szakította félbe Laczi teljes nyugalommal. — Nem valami égi lény az s nem lehetne róla mythológiai eszményképet festeni. Mindössze is egy ösztövért telén, melyet a kiadók erősen fejnek, bár rosszul abrakolnak.

Néha egy-egy fura irodalombarátnak meg is mondta leplezetlenül az igazat. Ismerte ő az irodalombarátok minden fajtáját; becsülte a komoly olvasót, ki veszi a könyvet, mivel benső szüksége az elme gyönyöre; buzditotta a lelkesen hevülő ifjakat, kik örvendeztek, ha egy kedvelt írójuk szóba állt velök; de lenézte az olyan embert, ki csak kérkedett, parádézott irodalom-szeretetével.

Asztalát gyakran ülték körül lelkes ifjak, vidéki birtokosok, kik megismerkedni kívántak vele, a *Komlóban*, *Csokonai-*

ban, *Beleznay-kertben*, vagy az *Adósok börtönében*, egy olcsó, de jó vacsoráló helyen, melyet éppen ő nevezett el így, mivel fiatal írók jártak bele, mikor szűken volt a pénzök.

Egy nap azt mondta nekem:

— Jöjj velem, bemutatlak egy mæcenásnak.

Egyik híresebb vendéglő kerti helyiségébe mentünk, a hol őt másodmagával várta már a mæcenás, ki olvasván a *Laczi konyháját*, annak víg szerzőjével óhajtott megbarátkozni. Nagy lakomát adott a tiszteletére, s Patikárus Ferkót, az akkori leggenialisabb népzéneszt játszatta, tudva, hogy ezt Beöthy Laczi különösen szereti. Estig tartott a mulatozás, miközben a bőkezű gazda folyvást emlegette a *Laczi konyháját*, (de egyéb munkáját nem) s noha már üres üvegek egész erdeje állt az asztalon, a mæcenás nem fáradt ki a költésben s újra pezsgőért kiáltott.

— Hagyd el, barátom, — szólalt föl Laczi. — Elég volt már a jóból! Isten éltesen, te nagy mæcenás! Látom, hogy a kedvemért hozatnál még akár husz üveg pezsgőt s húzatnál akár reggelig. Mit neked száz forint, mikor egy megkedvelt íródat traktálsz! De légy csak őszinte. Ugyan kiadsz-e te évenként öt forintot magyar írók jó könyveire? Éljen a magyar!

S nem sokára vége szakadt a mulatozásnak, nagyban örvendezve, hogy megismerkedtünk.

Pedig különben Laczinak nem volt szokása embereket sértegetni, élő szóval sem, tollal még kevésbbé. Akkor is, ha egy-egy csipősséget valakinek kamatostul visszaadott, sajátosan hunyorgó apró szemének mosolyával azonnal kereste az engesztelődést.

Egyszer a *Komlóban*, az írók nagy kerek asztalánál, a belső sarokban, Patikárusék teljes szívökből és teljesen barátságából húzták a szebbnél-szebb magyarokat. Ilyenkor játszottak ők legjobban, mikor *költőknek* szolt a dal. S költő volt nekik az újdonságíró is.

Mivel más vendég már alig volt, egy búsongó dal rázendítésénél Laczi elkezdte az első sort hangosan dalolni.

Sükei Károly, a dadogó poéta, félbeszakította.

— Kü-kü-különös, — mondta csipősen, — hogy a jó magyar zene úgy hat némely emberre, mint a bo-bo-bot a rabra: ordít tőle.

— Kisebb baj ez, Monsieur, — csípte vissza Laczi, — mint

ha valaki a jó magyar zenétől rossz verset nyafog, bágyadtan, érzélgősen.

Mert Sükei nem régiben ezt cselekedte. De Laczink, látva a poéta elkedvetlenülését, azonnal kezét nyújtott feléje, folytatván:

— Egyébaránt nem dalolok tovább, mert önnek nem tetszik; ön pedig csak énekelje tovább verseit, mert némelyike nekem is tetszik.

Ezekről a hegedűszó melletti sirva-vigadásokról öreg írók köreiből gyakran beszéltek kárhoztatólag. Talán a mai világ is erősebben ítélné el, mint a hogy érdemli. Könnyű a mai jó idők boldog ifjainak rendesebben élniök, mint akkor, midőn a közéletben, közállapotokban nem volt semmi igazság. Bizony nem csoda, ha érzékeny lények, kik csüggedten hordták az idő terhét és saját ifjúságuk reménytelen voltát: sokszor a bor mámorában keresték az igazságot. A mint Lisznyai mondta rólok, bele számítva magát is, «könnyelmű fők és nemes szívek» voltak, kiknek fáj az élet s enyhítő szerre szorúltak.

Emlékszem, hogy egy akkori öreg tudósunk, kinek igen megtetszett a Beöthy László néhány tartalmas, elmés, életigaz beszélye, azt mondta egyszer nekem:

— Nagyon szép tehetség. Kár, hogy nem ír többet s nem mulat kevesebbet. Vétkezik a tehetsége ellen.

— Uram! — feleltem rá — sokkal boldogtalanabb ő, semhogy vétke lehetne. Különben pedig így is elég sokat ír.

— Szép elme, — ismerte el újra a tudós.

— Hát még milyen jó szív, — tettem hozzá.

Valóban elméjénél is, bármint szikrázott, többet ért szíve, mely gyöngédséggel volt tele.

Lánynak arcza, a mint már említettem, nem foglalt e szívben helyet, talán mivel tele volt egy jó, egy áldott asszony képével. Ez az ő szeretett édes anyja volt. Valóságos naiv fiú lett, midőn rája gondolt. Minden csekélységet, melyet tőle kapott, nagy becsben tartott, noha egyebén hamar túl szokott adni.

Eszembe jut egy jellemző kis történet.

Egyéb testgyakorlatunk nem volt akkoriban a vívó óráknál. De néha egyik-másik barátunk tágabb lakásán az újjhúzásban, a kifeszített kar behajlításában, sőt olykor a birokban is versenyezve gyakoroltuk magunkat.

Egyszer Laczinak, vígjátékiró barátunk Kövér Lajos úri lakásán vakmerő gondolata támadt. Noha nem volt valami erősen megtermett legény, míg Kövér Lajos magas termetű, széles vállú, paizs-mellű athletai alak volt, felszólalt:

— Érzem, hogy én most a házi gazdát is földhöz tudnám teremteni.

Rá néztünk, hogy mi jut eszébe; Kövér Lajos pedig szelíden mosolyogva kelt föl a pamlagról:

— Tessék!

Nem is karolta át a kilépő Laczi derekát, nehogy egy-két vékony oldalbordáját beroppantsa, hanem csak nyakán elől az inggallért fogta meg s egy fordítással letérdeltette a puha szőnyegre.

Nagyot neveltünk, s Laczi búsan sietett ki az oldalszobába. Utána mentem s meglepetve láttam, hogy mind a két szeme könnybe lábbadt.

— Micsoda gyerekség ez tőled, — mondtam neki — ezt a lappáliát így a szivedre venni? Hisz tudhattad előre!

— Hát te azt hiszed, — förmedt rám — hogy a ti ostoba nevetésteken búsulok? Egyéb bánt engemet. Nézd, hogy elszakadt ez az ing.

— Nos, hát megvarratod. Vagy vészs helyette mást.

— E helyett? Hisz ezt az én jó édes anyám varrta.

Még jobban megszerettem e szókért. Hogy szerette anyjának még a keze varrását is! Mikor megunva a fővárost, bennünket és a kénytelen dolgozást s készült haza menni: rendesen több napon át komolykodott. Kerülte a tivornyát. Úgy gondolt édes anyja ölelő karjaira, mint a lelkiismeretes pap az oltárra, melyhez járulni készül. Rendbe szedte magát. Aztán búcsúztatások nélkül eltűnt, olykor pár hónapot is töltve a szülei házbán, abban az áldott hajlékban, mely aránylag rövid idő alatt három jeles tehetséget adott irodalmunknak, s melyben e hányatott életű fiú is tudott édesdeden pihenni. Bármily sokáig időzött abban, nekünk levelet ez édes napjairól nem írt soha, csak néha Balázs Sándort bízta meg pár sorban irodalmi ügyekben.

Mikor visszatért, pár napig olyan vidám és beszédes lett, mintha kicserélték volna. De csakhamar ismét beállt nála a mulató kedv és lágy mélabú hullámozása. Midőn pedig utoljára volt otthon, az 1856-ik év két utolsó havában, szüleitől, test-

véreitől is könnyezve vett búcsút, mert akkor már komor előérzet nyomta szívét; köztünk pedig az első két napon sem tudott már vidám és beszédes lenni. Arra gondolt, hogy ha még egyszer haza megy, akkor nagyon messzire megy haza.

Most is, mint máskor, pár új beszélyt hozott magával, melyeket gonddal írt meg a házban, hol az anyaszív édes melegét érezte. Egyiket legkedvesebb lapja: a *Hölgyfutár* akkori szerkesztőjének, Berecz Károlynak e szókkal adta át:

— Citoyen! Itt van egy új termék. Nem valami vig, de adhat rá előleget, nem vesz kárba. Úgy sem sokáig fogom én már zaklatni.

— Hová gondol? — felelte a szerkesztő. — Talán csak nem tépelődik komor eszmékkal? Hisz nincs rá semmi oka.

— Sohse vigasztaljon. Hallhatja, hogyan köhögök. Tudja, mi ez? A halál kutyája ugat ki a mellemből. — S egyet nevetett e fanyar, drasztikus kifejezésén. — Én soha sem bolondítottam magamat vidám kilátásokkal. Ne bolondítson ön sem, citoyen.

Ezt a szerkesztőjét mindig citoyen-nek szólította, gúnyból arra a rossz időre, melyben nem létezett szabad polgártárs, csak zaklatott rabszolga, és ha létezett is néhány, az csak az írók és művészek akkor még szűk köztársaságában volt úgy a hogy található.

A tél hátralevő részében a mi Laczink sokkal kevesebbet barátkozott, de még mindig eleget írt. Türelmetlenül várta a tavaszt s mihelyt fűz-fa zöldülni kezdett, be-beállított szerkesztőségünkbe s felhívta Berecz Károlyt:

— Citoyen! Nem jambusoznánk egyet künn a Városligetben?

Nem versírásról volt szó, hanem sétáról. A szerkesztőnek ugyanis egyik lába kurtább lévén, mint a másik, egy-egy rövidebb lépésére mindig hosszabb következett, s mikor egyszer egy új tavaszi versének pongyola jambusait kritizálta valaki, Lisznyai megjegyzé:

— Nézd el neki! Sokkal szabatosabb jambusokat csinál ő, mikor jár, mint mikor verset ír.

A szerkesztő rendesen örömet jambusozott Beöthy Laczival a liget útjain. Egy hűs májusi napon azonban (10-én 1857-ben), Laczi egy másik barátjával ment ki oda vacsorálni. Gyönyörködött a zöldelő fákban és a nap leáldozásában. Nem

tréfált, hanem a lélek halhatatlanságáról beszélt komolyan. Aztán tavaszas, könnyed ruhájában nagyon meghűlt a vacsorasztal mellett. Másnap délután már tüdőlobban feküdt. Ijedten szaladtunk orvosért. Balogh Zoltán is rögtön vitte hozzá nagy tudományú atyját: Almási Balogh Pált, a híres homeopatha orvost, ki mindent elkövetett megmentésére. A baj enyhült is pár napra, s mi gyakran, ott ülve ágyánál, a lipótvárosi nagy ház kis bohemien-szobájában, — bár szemünkben könnyel — biztattuk, hogy kigyógyúl s jó nyara lesz.

Halkan suttogta:

— Magatok sem hiszitek. Engemet május hozott e világra s május is fog elvinni e világból.

Előérzete nem csalta meg: huszadikán meghalt, minden nagyobb fájdalom nélkül. Annál nagyobbat hagyott ránk, fiatal barátaira, kik nagyon szerettük s köztünk, az ifjú elbeszélők közt, mindig a legkülönb tehetségnek tartottuk. Könnyeinkkel írtuk meg nekrológját s nem enyhítette nagy bánatunkat sem a nagy részvétel, sem a májusi verőfény az ő temetése napján, sem később az a magas és díszes pyramis, melyet a családi fájdalom állított hamvai fölé.

Azt hittük akkor, hogy e harmincz éves ifjában még sokkal szebb jövőt ragadt el a halál *könnyörtelenül*. De midőn most, két esztendő hiján négy évtized múltán, visszaálmodom magamat e régibb világba, az ő élő alakja mellé, s életének, természetének és érthetetlen hangulatainak rejtélyét nem bírom másként megfejtani, mint úgy, hogy a *természet megáldotta őt bőven szellemmel és kedélylyel, elmével és szívvel, de egyet, mely az élet legigazibb balzsama s mely a legzaklatottabb embert is ki tud békíteni sorsával: a jó reménységet megtagadta tőle*, most azt kell mondanom: szerették őt az istenek, hogy még ifjan szólították el a földről, mielőtt a meghasonlás szellemét is teljesen összetörhette volna.

Így, a mint élt és korán elköltözött, egyik igazi tehetsége volt ő azon rossz évtized jó irodalmának, mely a legnehezebb esztendők kemény tűzpróbáját ki bírta állani, mivel *magyar lélek* buzdította. Nem szabad ezt feledniök a mai szabad idő és fölvirúlt nemzeti élet szerencsés fiainak.

Hódoló tisztelet illeti meg a szülő-várost, mely a mai napon, midőn művész-kéztől eredt emléktáblát állíta a kiváló tehetség s rövid életű író születési házára, ünneppel emlé-

kezteti az újabb nemzedékeket ő rá és az ő nehéz korára, hogy jusson eszökbe az a küzdelmes idő, melyben nagyon keskeny nyé mosott ösvényen kellett megállni a sarat, és a mely ösvény híd gyanánt vezetett át a mai közélet és nemzeti műveltség széles és szabad területére.

Komárom városa méltó arra, hogy országos hatású, jeles és dicső fiai születtek a haza, a műveltség, a haladás szolgálatára. Méltó, mert becsülni tudja azok emlékét és érdemeit. Útczanév, szoborterv, díszpolgári oklevél és emléktábla bizonyítják, hogy lakosságának lelke van és hogy a Duna mentén ez a híres pont kétszeres erőssége a nemzetnek, mert nem csak bevehetetlen várával, hanem lakóinak erős magyar szellemével is védi, oltalmazza nemzeti életünk legnagyobb érdekeit.

Áldás legyen mindenha nemes törekvésein, mint áldásunk lebeg azon rég pihenő hamvak fölött, melyeknek tiszteletére gyűltünk ma egybe.

A «mi szegény jó Laczink», a mint egykor őt a fiatal szívek barátságának melegével emlegettük, hányatott rövid életében csupán ezen az egy helyen tudott néha boldog lenni!

VADNAI KÁROLY.

MAGYARORSZÁG KÜZDELMEI AZ OZMÁNOKKAL.*)

Jóval a mohácsi vész, csaknem másfél századdal azon végzetes csata előtt, melyben II. Lajos király életét vesztette s a nemzeti királyság összeomlott, kezdődtek az öldöklő küzdelmek és véres háborúk, melyeket a magyarok egész a múlt századig csaknem szakadatlanul vívtak a törökkel. A mint az ozmánok megvetették lábukat az európai szárazföldön, alig hogy a Balkán-félsziget egy távoli és csekély részét állandóan birtokba vették, nyomban összeütközésbe jutottak a magyar állammal, melynek hatalmi és érdekköre a Balkán messze földjére kiterjedt. Ez összeütközés természetszerű következménye volt annak az előkelő nemzetközi állásnak, melyet a magyar állam a XIV. században elfoglalt, s mely különösen az Al-Duna vidékein s a Balkánon első rangú politikai tényezővé tette. Az ottani kisebb államok, Moldva, Havasalföld, Szerbia, Bosznia, Bolgárország többé-kevésbbé mind kapcsolatban állottak vele. Ő volt mindnyájok legfőbb védnöke s e mellett közvetlen területe szintén sokkal messzebbre nyúlt, mint ma. A szörényi bánság áterjedt a Dunán, s a mai Kis-Oláhország egy részét is felölelte. A macsói bánság Nándor-Fejérvárral a mai Szerbia éjszaki, a Dunához közelebbi vidékein biztosította a közvetlen magyar uralmat. A rajta túl levő országok pedig többé kevésbbé hűbéri kapcsolatban álltak a magyar koronával s nemcsak elismerték, hanem nehéz viszonyok közt egyenesen kérték védelmét.

Természetes tehát, hogy mikor a Balkánon egy új, harcziás,

---

*) *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács. 1526.* Von L. Kupelwieser, k. und k. Feldmarschall-Lieutenant a. D. Wien und Leipzig. Wilhelm Braumüller, k. und k. Universitäts-Buchhändler. 1895.

hódító nép megjelent, Magyarországnak nyomban össze kellett vele ütköznie. Ez megtörtént még Nagy Lajos fényes uralkodása idején s azután minduntalan megújult a későbbi királyok alatt. Már akkor megkezdődött az a nagy, egész Európát érintő, nem egyes tartományok birtokáért, hanem a nyugati világ legszentebb érdekeiért, legnemesebb eszményeinek védelméért folyó küzdelem, melynek a nikápolyi és várnai vereségek megrendítő mozzanatai ugyan, melyben azonban egy Hunyadi János, egy Hunyadi Mátyás s annyi vitéz hadvezér férfias alakja tündököl s dicsőséges tettekkel jegyzé föl nevét a történelem ércztábláira. Küzdelmeik egyes mozzanatai, akár gyászosak, akár sikeresek voltak, egyes hadjárataik, a mindinkább aggasztó mérveket öltő törökvész ellensúlyozására indított némely diplomáciai vagy katonai actióik már behatóbban megvilágítvák történetírásunkban, sőt e munkában, minthogy ezek az actiók nemzetközi jelentőségűek voltak s néha-néha idegen államok közreműködésével folytak, nem egy fontos szolgálatot tett a magyarnak a külföldi történetírás. Kapcsolatos, rendszeres képet azonban azokról a magyar-török küzdelmekről, melyek a mohácsi vést megelőzték s az önálló magyar állam összeomlását előkészítették, mindez ideig senki sem rajzolt. Pedig e küzdelmek menetének szabatos megvilágítása rendkívül tanulságos, mert az fogja az utóvilággal megismertetni, hogyan dőltek össze egymás után a török népáradat hullámzásai alatt azok a bástyák, azok az előre tolt védművek, melyeket a magyar állam a saját és a nyugati polgárosodás, a keresztyén vallás és műveltség védelmére emelt keleten. Az fogja földeríteni, minő áldozatokat hozott e védművek fentartására a magyarság, s hogyan gyöngült el az idők folyamán a küzdelemben saját ereje annyira, hogy végre az árvíz összezapott az ő feje fölött is és hogyan lett végül a magyar anyaország csaknem két századon át örökös csatatér s a török-magyar küzdelmek színhelye.

Azt az időszakot véres tusáival és szörnyű megpróbáltatásaival, mely a mohácsi csatavesztéssel kezdődik, a jeles, részben speciális történelmi művek egész sora igyekszik megvilágítani. De olyan munkát, mely az előző másfél század harcainak rendszeres előadásával derítené föl azt a folyamatot, mely végeredményeiben arra vezetett, hogy az önálló magyar állam a mohácsi harcmezőn a török hatalom csapásai alatt megdőlt, a magyar történetírás mindez ideig nem produkált. Sőt az első kísérlet, mely e nagy és szertelelő bonyolult feladat megoldására tétetett, szintén nem magyar író-

tól indult ki. Egy német szakember, a közös hadsereg egy nyugalmazott tábornoka, Kupelwieser altábornagy, teszi e kísérletet legújabb munkájában, mely igen szépen kiállítva, tizenkét térképpel vagy csataterv-rajzzal ellátva 253 oldalnyi terjedelemben jelent meg. Háborúk és csaták hosszú láncolatát rajzolja szerző, de munkája nem emelkedik amaz idők és események nemzeti hőskölteményévé. Ilyen magas feladat nem is lebegett az érdemes szerző előtt; csupán kapcsolatos rajzát akarta adni a mohácsi vészig terjedő török-magyar háborúknak. Mint hivatásszerű katona, természetesen még szűkebbre szabta e feladatot; a katonát első sorban a hadi események érdeklik; az, hogy a diplomácia, a politika, mely a hadjáratok sorsára oly döntő befolyást szokott gyakorolni, minő szerepet vitt ez eseményekben, csak mellékesen és ott érinti, a hol egyáltalában nem mellőzheti.

Művének magva tulajdonképen egy fölolvadás, melyet még az 1882/3-ki téli idényben Temesváron a katonai-tudományos egyesületben tartott s melynek hőse Hunyadi János volt. Szerző azelőtt, mint említi, ismételve és huzamosabban élt az erdélyi részekben, ott bejárta azokat a csatamezőket, melyeken egykor Hunyadi a be-betörő ozmán hadakkal megmérkőzött s a helyszínén nyert benyomásai és a közkézen forgó források alapján tartott előadást a nagy törökverő életéről és tetteiről. Ez az előadás, noha akkor több felől sürgették, soha sem jelent meg nyomtatásban. Írója azonban később, mikor hivatalos állásának terheitől megszabadult, újra elővette, átdolgozta, tetemesen kibővítette, felölelve benne a Hunyadiak korát megelőző és követő időket, egész a mohácsi csatáig, mely befejezi a török magyar küzdelmek első, a magyar állam mai területén kívül lefolyó tusák korszakát.

A hosszú időszak egyetlen mozzanatát illetőleg sem tett szerző levéltári kutatásokat. De lelkiismeretesen áttanulmányozta a kinyomatott kútfőket, a középkoriakat, valamint a legújabb kiadványokban jelenteket is. Ismeri továbbá a modern szaktudomány ide vonatkozó német, francia termékeit, a földolgozott munkákat s mindnyájok adatait a katonai szakember önállóságával értékeseíti, sokszor erős elmeéllel bírálja s meggyőző módon igazítja helyre. Bírja-e a magyar nyelvet s nem ide vonatkozik-e egy megjegyzése nyelvismeretének fogyatékos voltáról, az nem bizonyos, ámbár azon jegyzékben, hol a fölhasznált kútfő-munkákról ad számot, néhány magyar író és munkát is említ. Fraknóinak *Hunyadi Mátyásán* s egy pár más művén kívül, melyek a mo-

hácsi vész előtti időkre első rangú kútfői értékűek, mert nagyrészt kiadatlan és becses levéltári anyagon épültek föl, melyek azonban németül is megjelentek, említ néhány magyar munkát, a többek közt gróf Teleki József *Hunyadiak korát*. Idézi és használja Kápolnainak a mohácsi hadjáratra és csatára vonatkozó tanulmányát, mely a *Hadtörténelmi közlemények* 1889-iki évfolyamában látott napvilágot. De jelentek meg ugyane folyóirat előbbi és későbbi köteteiben dolgozatok, még pedig nagyobb terjedelemben, melyek ugyanazon időszak küzdelmeinek egyes mozzanatait, a várnai csatát, Sabác megvétele, Nándor-Fehérvár 1521-ki elvesztését, Mátyás király némely hadjáratát stb. tárgyalják. Ezeket szerző nem használja föl, a mi azt jelzi, hogy a nyelvismereteinek fogyatékoságára vonatkozó utalás a magyar nyelven írt munkák használatára vonatkozhatik. Ez azonban a jelen esetben nem épen lényeges fogyatkozás, mert Fraknóinak németre fordított munkáin kívül e korszakról egyetlen egy olyan szakmunkánk sincs, melyet a történetírónak multhatatlanul ismernie kellene, ha igazán jó munkát akar írni. A fent elősorolt tanulmányok mind olyanok, melyek nem adataik újdonságával, ismeretlen kútfők fölhasználásával igyekeznek föladatukat megoldani, hanem csupán a közkézen forgó régi és új forrásokat dolgozzák föl. Ezeket pedig Kupelwieser altábornagy közvetlenül használta s így bármily czélszerű lett volna különben ha a jelzett tanulmányokat is ismeri, mellőzésök a saját munkájának értékét nem igen csorbíthatja.

A törökök ismételve pusztították Európa dél-keleti országait, mielőtt a Balkánon állandóan megtelepedtek. Ez csak 1356-ban történt. A mi az adott viszonyok közt a legmeglepőbb, a byzáczi császár hívta őket oda. Követték a meghívást s birtokba vették Gallipoli vidékét, a Dardanellák mentén. Hódításaikban olyan rohamosan haladtak előre, hogy I. Murád szultán 1363-ban már Drinápolyt tette székhelyévé. Három év múlva elérték a Balkánhoz s ezzel összeütközésbe jutottak a magyar birodalommal, melynek hatalmi érdekei, hűbéres kapcsolatai egész odáig kihatottak. Magyarország akkor állt hatalma delelőjén. A trónon Nagy Lajos király ült s országa keleti érdekeit és hatalmi állását kétféle módon próbálta biztosítani. Az egyik az volt, hogy a keleti hűbéres országok viszonyát a magyar koronához szilárdabb alapokra igyekezett fektetni. Ez azonban ez országok fejedelmeinek kétszínűsége és gyakori hitszegése mellett fölötte nehezen ment és végre meg is hiúsult. A hűbéres országok a helyett, hogy a török veszéllyel szemben

annál szorosabban a magyar államhoz símúltak volna, meghajoltak előtte, ha a király vagy hadai megjelentek körükben, hogy engedelmességre kényszerítsék őket. De mihelyt a magyar hadak elvonultak, Moldvában, Havasalföldön Szerbiában és Boszniában megint megbomlott a hűbéri viszony s ez apró fejedelmek egyikének sem jutott eszébe, hogy ezzel önnönmagát teszi védtelenné s kiszolgáltatja országát az egyre fenyegetőbbben közeledő török hatalomnak. Lajos király ismételve hódolatra kényszerítette őket. 1365-ben a bolgárokat verte meg s birtokba vette Bodon várát, a mai Viddint, hogy ezzel is határt szabjon a török terjeszkedésnek. Mindazonáltal a hűbéres országok engedelmisségben tartása nem sikerült, minek első sorban Szerbia adta meg az árát, mely megveretve, már 1375-ben adófizetője lett a szultánnak. Már ez időben, melynek rövid ismertetésével kezdi Kupelwieser altábornagy elbeszélését, részt vettek egyes magyar vitézek, talán kisebb csapatok is a török elleni küzdelemben, de szerző határozottan kétségbe vonja, hogy ez években magyar hadsereg, még kevésbbé pedig maga Nagy Lajos király harczott volna a törökkel. Ez okból a hagyománynyal ellentétben azt hiszi, hogy a mária-zelli búcsújáró hely templomát a király nem a törökön vívott győzelem emlékére vagy bármi összeköttetésben a török harczokkal építtette. Ha e templomépítés valamely, a Balkánon aratott diadallal áll kapcsolatban, ez — nézete szerint — csak az 1365-iki sikeres bolgár hadjárat lehet.

A második eszköz, melyet Nagy Lajos király a végből alkalmazott, hogy Magyarország erejét a török részről fenyegető veszedelmek ellen biztosítsa; hogy erőssé és keleti állása megtartására képessé tegye, a saját családi hatalmanak öregbítése volt. Megszerzé magának a lengyel koronát s ezzel államát Európa akkor egyik legnagyobb birodalmává tette. Hogy ez a hatalom halála után se csökkenjen, házasságok útján igyekezett annak állandóságot szerezni. Két leányát Európa legnagyobb uralkodó házainak sarjával jegyezte el s szerző helyesen mondja, hogy Nagy Lajos király 1382-ben azon megnyugtató tudattal várhatta halála pillanatát, hogy birodalma biztonságáról elegendőképen gondoskodott. Többet is kellett volna-e tennie a törökök ellen, nem vette-e észre a török részről fenyegető veszedelmet, vagy nem tartotta elég komolynak, ez olyan kérdés, melyet szerzővel együtt már sokan fölvetettek a nélkül, hogy eldöntötték volna. Nem is lehet azt eldönteni soha s feszegetése meglehetősen fölösleges időpazarlás. Tegyük föl, hogy hadjáratot indít s megveri a törököt. Ezzel el lett volna hárítva a

Európáról a török vész? Bizonyára nem, mert a romlott, elaggott byzanczi birodalom, valamint a szláv államok egyaránt képtelenek voltak akadályozni a török újabb betöréseit és térfoglalását Ázsiából, hol hatalmának kimeríthetetlen forrása fakadt. A mit Nagy Lajos a török ellen s Magyarország erejének gyarapítására tett, abban nagy államférfíúi gondolat nyilvánul. Európa nyugatán akart neki új és hatékony segélyeszközöket biztosítani. Hogy tervezgetései, combinatioi nem váltak be, hogy nagy birodalma együtt nem maradt s a férj, a kit leányának, a magyar korona örökösének kiszemelt, nem teljesítette a hozzá fűzött várankozásokat, hogy Magyarország majdnem mindig magára hagyatva volt kénytelen a nagyrészt Európa érdekében vívott küzdelmet folytatni, mindezek a későbbi idők olyan fejleményei, melyeket a nagy király számításba nem vehetett.

Tényleg csak leánya Mária, és ennek férje, Zsigmond idejében mérte össze a magyar király kardját a török szultánnal. Szerbia 1389-ben a rigómezei csatában, hol magyarok is nagyobb számmal harczoltak, tönkre veretett s teljesen a szultán hatalma alá került. Ugyanez történt csakhamar Bulgáriával, mikor Bodon vára is elveszett. Ekkor kezdődött a kis és nagy harczok, a betörések és hadjáratok állandó kora a magyarok és törökök közt. Perényi Miklós szörényi bán már 1389-ben megvert egy török sereget, 1392-ben pedig Zsigmond király idegen hadaktól is támogatva, behatolt Szerbiába s maga előtt űzte az ottani törököket. Valami lényeges eredménye azonban e hadjáratoknak nem volt s szerző szerint ez időbe eshetik a törökök első becsapása a magyar anyaország területére, a Szerémségbe, hol azonban teljesen megsemmisítették. Mindazonáltal Zsigmond király már ekkor belátta, hogy a török hatalom megtörésére Európa segélyét kell igénybe venni. Egy nagy nemzetközi expeditiót, valóságos keresztes háborút tervezett, mely a nyugati államokban lelkesült visszhangot keltett. A lovagság virága sietett az ozmánok elleni harczra. Francziák, burgundok, angolok, olaszok, németek, csehek, lengyelek, híres vitézek vezetése alatt sereglettek Budára, hol 1396 tavaszán mintegy 30,000 külföldi lovas gyűlt össze, míg a magyar sereg létszáma legalább is ugyanannyira ment. Csak július vége felé indult el a sereg Budáról, a legvérmesebb reményekkel, melyek azonban nem teljesültek. Szeptember 12-én érkezett a király a Duna jobbpartján fekvő Nikápolyba, hol összes hadai egyesültek s megkezdték a vár ostromát. De a török szultán, kit mindenki messze távolban, Ázsiában hitt, egész váratlanul meg-

jelent a vár fölmentésére s szeptember 28-án vívatott a véres csata, melyben a keresztyén sereg, első sorban a francziák könnyelmősége folytán, szörnyű vereséget szenvedett. Szerző igen élénk képet ad az egész hadjáratról, valamint magáról a csatáról; elbeszélését a csata tervrajza világítja meg. Zsigmond seregének pusztulása megnyitotta a török előtt az anyaországot. Maga a szultán nem folytatta ugyan az előnyomulást, de a török hadak betörték a Szerémségbe, a magyar anyaországba s égetve, gyilkolva kegyetlenül, egész Buda közelébe és Stiriába hatoltak.

Ilyen szomorú körülmények közt virradt Magyarországra a XV. század. Keleti állása meg volt ingatva, a török hódító közvetlen közelébe hatolt s noha a szultán ázsiai bonyodalmak foglalták le, egyes csapatai minduntalan betörték a határszélekbe. Egyszer-másszor meg is verettek, egyik-másik jelentékeny várat is vesztek, de nagy arányú hadjáratot Zsigmond többé nem indított a török ellen. Utóda Albert szintén csak készült ily hadjáratra, melyet a törökök folytonos térfoglalása lehetetlenné tett. Már Belgrádot is ostromolták, a magyar és az erdélyi részeket pedig ismételve pusztították s egy ilyen betörések alkalmával hagyták itt a keleti pestist, mely azóta gyakori vendége volt az országnak s százezreket vitt a sírba. A veszedelem fenyegetővé vált, s ha nem sikerül Nándor-Fejérvárt megmenteni, a trónviszályok és belküzdelmek által megbénított magyar állam talán már akkor katasztrófába került volna. De Thallóczy bán és főleg Hunyadi János, ki már ez időben megalapította hadvezéri hírnevét, vitézségökkel és hazafias buzgalmukkal elhárították a veszedelmet. Nekik köszönhető, hogy a magyar állam és I. Ulászló ismét támadólag léphetett föl. Kupelwieser altábornagy nagy szeretettel rajzolja Hunyadi János kimagasló egyéniségét, szakavatottan s a fontosságukhoz mért terjedelemben írja le küzdelmeit a törökkel s több csatához, például a maros-szent-imreihez, a helyszínén tett vizsgálat alapján tanulmányos tervrajzot ad. Hunyadi vezetése alatt a magyarok támadó föllépését olyan siker kísérte, hogy Murád szultán igen előnyös békeajánlatokat tett Ulászló magyar királynak, ki azokat 1444-ben a szegedi országgyűlésen el is fogadta. Tíz évi fegyverszünet kötött s Ulászló valamint a magyar főurak az evangeliumra, a török meghatalmazottak a koránra tettek esküt, hogy a békét szentül meg fogják tartani.

Ez 1444 július havában történt. De már augusztus 4-én Ulászló és országa nagyjai új esküt tettek, melyben új hadjáratra

kötelezték magokat a török ellen. Ez az a híres esküszegés, melynek büntetéseül tartották a csakhamar bekövetkező várnai vereséget, s melyről századok óta annyi mindent összeírtak. Kupelwieser röviden elmondja a történeteket s nem bolygatja az esküszegés dolgát. Helyesen teszi; vele sokat foglalkozni teljesen fölösleges, hisz ha Ulászló győz, esküszegését ép úgy elfeledték volna, mint annyi sok hasonlót, melylyel telvék a történelem évkönyvei. Ulászló mindezenesetre jóhiszeműleg cselekedett, de rossz politikát követett. Közében volt olyan békeszerződés, mely az adott viszonyok közt alig remélhető kedvezményeket nyújtott a magyar államnak. Széttépte e szerződést, s midőn ezt tette, nem a magyar állam érdeke vezette. A közép-tengeri országok érdekét szolgálta, melyek hajóhadaikkal éppen akkorra készültek a törököt megtámadni. Szárazföldi erejük nem lévén, Magyarországot ugratták be a háborúba, hogy az ő tengeri actiójokat a szárazföldön támogassa. Ezt a várnai hadjáratot Kupelwieser altábornagy igen behatóan tárgyalja, s előadását a várnai csata két tervrajzával, valamint Ulászló király útját feltüntető térképvázlattal világítja meg. E tervrajzok azon közlemények alapján készültek, melyeket szerző Várna és környéke topographiai viszonyairól Peez Károly várnai osztrák-magyar főkonzultól kapott és sokban eltérnek azoktól, melyek e végzetes csatáról más írók műveiben előfordulnak. A csata leírása szintén több tekintetben eltér attól, melyet Rónai Horváth Jenő ad róla a *Hadttörténelmi Közlemények* 1888-ki évfolyamában.

A várnai csata után Hunyadi dicsőséges harcrai és hadvezéri lángelméje elhárították ugyan a magyar államról a catastrophát, de a Balkánon a török egyre inkább elhatalmasodott s Konstantinápolyt is birtokba vette. Hunyadi tudvalevőleg azzal fejezte be dicsőséges életét, hogy Nándor-Fejérvárt megoltalmazta a magyarság számára. Mikor fia, az ifjú Mátyás, királylyá választatott, a Balkán-államok már teljesen a török kezén voltak s Magyarországot szüntelenül a saját határszélein kellett megvédeni, a mi nem mindig sikerült. A törökök nem egyszer berontottak a magyar földre s egész Budáig dúlták az országot, Nándor-Fejérvár, Sabác, melyet Mátyás vett el a töröktől s tett erős várrá, Jajcza lettek a magyar birodalom legelőbbre tolt védművei s megtartásuktól függött Magyarország megmaradása. Ezek védelmében vérzett el azután két vitézi nemzedék s arra, hogy Zsigmond és Ulászló példájára nagy offensiv hadjárat indíttassék a Balkán távolabbi vidékeire, a magyar állampolitika többé alig gondolhatott. Magyarország nem tűzhetett

többé maga elé ilyen magas szárnyalású czélokat. Egyes támadó műveletek mellett főleg arra a feladatra szorítkozott, hogy határszéleit s az erősségeket, melyeket védelmőkre emelt, biztosítsa. Hunyadi Mátyás alatt ez sikerült, mellette a jeles hadvezérek egész sora működött a törökök fékentartására s nem egy szép diadal, minő a kenyérmezei, melynek tervrajza szintén megvan Kupelwieser munkájában, koronázta hősiek erőlködéseit.

II. Ulászló alatt a határszél védelmére emelt bástyák még mindig nem omlottak össze. De eltűnt az a szellem, mely védőiket régebben lelkesítette. Az a zűrzavar, az az anarchia, mely a belkormányzatban lábra kapott, lassanként áthatott az összes honvédelmi tényezőkre is s megbénította őket. A végvárak őrsege évekig nem kapott fizetést, fegyelme meglazult, kötelességérzete eltűnt s lassankint teljes demoralisatio harapódzott el soraiban. Másrészt a Mátyás korabeli jeles katonák egymás után kihaltak, új hadvezéri tehetségek pedig nem támadtak, csak itt-ott akadt egy-egy lelkiismeretes ember, a ki az általános elfajulás közepett is helyt állt a veszedelemben. A törökök örökös betörései és kalandozásai elnéptelenítették az ország egyes részeit, s általános elszegényedést okoztak. Az 1514-iki parasztlázadás rombolásai és vérontásai újabb óriási kárt tettek emberben és vagyonban, s így a magyar állam egész szervezetében megingatva, úgyszólván a végkimerülés állapotában állt a hatalmas török birodalommal szemben. Az egykorúak tudták, hogy az első roham össze fogja dönteni. Már csak Európa nagy arányú támogatása menthette volna meg. Ez azonban elmaradt s midőn II. Szulejman szultán, a legkiválóbb uralkodók egyike, megkezdte a támadást, Szabács, Nándor-Fejérvár, Orsova, Szörény végvárak egymás után elestek, s egyedül Zajeczát tudták megvédeni, mi azonban ekkor csak helyi jelentőségű siker volt, mert a háború további alakulására a legcsekélyebb befolyást sem gyakorolta. A szultán 1526-ban benyomult az anyaországba s Mohácsnál úgyszólván játszva tette tönkre azt a csekély sereget, mely II. Lajos király vezetése alatt útját akarta állani. Nem csata volt az, hanem inkább mészárlás, lekaszabolása azon harmincezer embernek, a kiben még élt a hazafias kötelességérzet tudata, s a ki a király hívását követve, a sikerben való bizalom nélkül áldozta föl életét. Nem hiába nevezték őket már a csata előtt vértanúknak. Csakugyan nem győzni, hanem egy szent ügyért halni gyűltek az ország zászlaja köré.

A mohácsi csata fejezi be a török-magyar küzdelmek első korszakát, melyben az önálló magyar állam és a nemzeti királyság

vitték a vezérszerepet a keleti kérdésben s igyekeztek a nyugatot megvédeni a török barbárság ellen. E korszak katonai eseményeit szépen, alaposan, kapcsolatosan, részleteiben sok elmés és tudományos megjegyzéssel kísérve adja elő Kupelwieser altábornagy új műve. Érdeme első sorban az, hogy egészökből tárgyalja az eseményeket s így lépésről-lépésre nyomon követhetjük benne a török hatalom előnyomulását s a magyar állam visszaszorítását a Balkán félszigeten. Csak kapcsolatukban áttekintve az eseményeket, érthetjük meg magát a mohácsi vészt, mely egy hosszú bomlási folyamat végeredménye volt. Szerző elfogulatlanul és alapos előkészülettel írta meg művét. Van benne érzék a magyar nemzet százados küzdelmeinek igazi fontossága s azon áldozatok nagysága iránt, melyekkel ezek a küzdelmek jártak. Ő is észre veszi és őszintén konstatálja, hogy s magyar állam e küzdelmekben nagyon kevéssé nyert támogatást Európa részéről s kevés hasznát látta annak, hogy időnkint Németország vagy Csehország koronái a magyarral egy uralkodó fején egyesültek. Magyarország egészben mindig csak saját erejére maradt utalva. A törökök egyre tartó és folyton hevesebb támadásai fokozatosan csökkentették, végre pedig teljesen kimerítették ezt az erőt, mely nagyrészt a szomszéd államok, a nyugati polgárosodás védelmében veszett el. Másfél századon át hozott a magyar állam olyan áldozatokat, melyek gyümölcsét főleg a szomszéd országok élvezték.

E másfél százados küzdelem képét veszszük Kupelwieser érdekes munkájában, melyhez a fontosabb csaták tervrajzán kívül két térkép is van mellékelve. Az egyik az utat tünteti föl, melyet I. Ulászló király hadaival Orsovától Várnáig tett, azon idő megjelölésével, melyet a magyar sereg egy-egy főbb állomáson töltött. A másik még érdekesebb, mert egy térképen teszi szemlélhetővé mindazon nagyobb magyar hadak útirányát, melyek Zsigmond király korától kezdve egész a mohácsi vészig hazánkból a török ellen, vagy török részről hazánk ellen elindultak. Az érdekes térkép előnyösen egészíti ki szerzőnek tanulságos munkáját.

ACSÁDY IGNÁCZ.

É R T E S I T Ő.

Beksi Gusztáv. A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon. Buda-Pest, Athenaeum. 1895. Ára 1 frt 60 kr.

Örömmel üdvözljük a szorgalmas szerző ez új művét. Bár francia nyelven is megjelent, hogy idegenek is meghallják szavát, mindenek előtt a magyar olvasóra érdekes és megnyugtató, A külföldre nem nagy hatást ígérünk a könyvnek; nagyon komolyan, alaposan s behatóan tárgyalja a kérdést; a román irredenta pártolót azonban oly kevéssé lehet okkal meggyőzni, mint magokat az izgatókat. Nem komoly politikusok; szeretik a hamis pathost, politikai mesék gyártását s igazi rossz ízléssel sokkal meghatóbbnak találják a képzelt elnyomásról szóló rémmeséket, mint azt a látványt, melyet az erejében folyton növekvő Magyarország nyújt, s azt a politikai lovagiasságot, melyet a magyar állam fölbujtott nemzeti-ségeivel szemben mutat.

De a magyar olvasóra nagyon tanulságos és megnyugtató a könyv. Tanulságos, mert sok új adattal meglepően világosítja meg a kérdés társadalmi oldalát; és megnyugtató, mert kézzel foghatólag mutatja meg, hogy a román lárna mögött mily kevés kulturai erő van, mely vészessé válhatnék Magyarország fejlődésére. Ritkán olvastunk ékebben szóló dolgot, mint azt a gondosan összeállított statisztikát, mely a magyarországi románok népesedési, műveltségi s gazdasági viszonyait tünteti elénk. Oly szépen szólnak ez adatok, hogy a román autonomia kérdését és a román hivatalos nyelv alkalmazását az úgynevezett oláh nyelvvidéken tiszta képtelenségnek tüntetik föl. A mit az izgatók a magyarok zsarnokságának híresztelnek, az nem más, mint a tényleges viszonyok következménye. Ezt jól tudja a román izgatás és nem is a fejlődés rendes

menetében bízik, mely reá nézve nem kecsegtető, hanem egy beálló nagy európai catastrophában, mikor a mai politikai értékek s érdekek helyébe mások, neki kedvezőbbek léphetnek. Addig izgat, lármázik, nyugtalanít, ha van oka rá, ha nincs. Nagyon jól mondja a szerző, hogy ezzel szemben nincs orvosság; nekünk, magyaroknak, ezzel szemben nincs más föladatunk, mint egyrészt megtartanunk méltányosságunkat az ellenséges nemzetiségek iránt s el nem zárunk előlük a békülékenység kapuit; másrészt pedig minden lehető módon kifejtenuk nemzeti culturánk erejét.

A könyvnek egyik jellemző vonása, hogy a román kérdés minden politikai szálát fölfejtí elöttünk. Az első részben az európai politika szempontjából világosítja meg a román mozgalmat. Megmutatja, hogy a keleti kérdésnek integráló része, mely csak akkor kerül le a napirendről, ha a keleti kérdés is meg lesz oldva. Ha most a román liga csak az erdélyi románok elnyomatását tűzi is napirendre, — ez pusztá ürügy. Célja tulajdonkép a román egység a mai román királyság vezetése alatt. Az se zavarjon meg senkit, hogy a liga politikája ellentétes a hivatalos román politikával; ez a hármas szövetség barátja, amaz a francziával s oroszszal kaczerkodik. A liga ügyis csak egy nagy európai háború eshetőségében remél s ez a kettős politika így kiválókép alkalmas arra, hogy a román kérdést minden véletlen baleset ellen biztosítsa. A román liga így va banque politikát játszik, melynek eshetőségeit azonban a mennyire lehet, előre biztosítani szeretné magának. E törekvések kapcsán szól azután szerző a románok latinságáról s dák eredetéről s kimutatja, hogy a nemzet fogalmat nem pusztán egy, különben is kétes grammatika, hanem a történeti kapcsolat s a culturai egység állapítja meg. E részben pedig a románok tisztán a szláv befolyás alatt állanak s vallásilag, politikailag, s műveltség tekintetében megszűntek latinok lenni. Ezzel szemben ugyan mit nyom a latban grammatikájok, hazugul föllállított történeti joguk s teljesen másodrendűvé válik a kérdés, vajon a Balkánfélszigeten vagy Dárcziában keletkeztek-e? Különben magának a román egységnek kérdése is egészen új keletű s nincsen mögötte semmi történet. Szerzőnk érdekesen elemzi a kérdést. Fölmutatja a román egység embrióját Siaguna nemzeti kérvényében s föltünteti, mily különböző színeket ölt az egység kérdése az európai viszonyok változásával. Ma például czélszerűnek látja a román agitatio a besszarábiai s bukovinai románok előtt szemet húnyni s egész haragjával Magyarországra veti magát, s nem bántja Bukovinát, mert — úgy

gondolja — a magyar király ellen talán még az osztrák császár is segítheti ügyét.

De ez pusztán stratégiai fordulat. Ha változnak a viszonyok, Magyarország után Bukovina, vagy Besszarábia kerül majd sorra. Ezért csakugyan igaza van szerzőnek: az erdélyi román kérdés nem pusztán a magyarok és románok faji kérdése; mögötte nagy európai kérdés is rejlik, mely nemcsak minket érdekel.

Szerzőnk könyve második részében attér azután azon szorosabb kapcsolatra, mely Magyarország s a román kérdés közt fönnáll. Fejtegetéseinek alapgondolata abban vonható össze, hogy a románok követelése nem csak a dualismust támadja meg, hanem egy elsőrendű conservatív európai érdeket is: Ausztria-Magyarország erejét s hatalmát. S csakugyan a román intelligentia magyargyűlöletének oka első sorban politikai: a dákoromán ábránd, mely Magyarország meggyöngyítésére tör. Ez a fanatizmus engesztelhetlenné teszi a románokat s megteremtené a magyargyűlöletet, ha társadalmi okok nem is szítanák az ellentétet. A dákoromanizmusnak faji jellege van, nem pedig osztályjellege. Valójában nem társadalmi kérdés az, hanem politikai. Itt áthidalhatatlan ellentét van a magyar állam s a románok közt; a magyar ezen semmi társadalmi közeledéssel nem segíthet, különben is nem a magyar középosztály utasítja többé vissza a román intelligentiát, hanem ez amaszt: itt csak egy módja van a kibékülésnek: a román túlzóknak föl kell adniok még a területi különállás gondolatát is. Beksics könyvének többi része ép oly érdekesen, mint behatón bizonyítja, hogy mi magyarok sokkal nagyobb joggal alkalmazhatjuk a románokra Schmerlingnek ellenünk intézett mondatát: «mi várhatunk». Minden kulturai előny a mi részünkön van; s igen érdekes általános fejtegetésekkel s meggyőző statisztikai adatokkal mutatja meg könyvünk, hogy a románok követelései és sérelmei pusztán a faji fanatizmusból táplálkoznak, de a tényleges viszonyokban semmi gyökörok nincsen. Valóban Erdély román autonómiája nem jelentene egyebet, minthogy 56% oláh az elnyomott fajok színvonalára süllyesztene 44% magyart és szászot, kiknek kulturája a románnál sokkal magasabban áll. Ép így vagyunk az úgynevezett román nyelvterületekkel. A városokban mindenütt erős magyarság és németiség áll szemben a románsággal, s Fogaras- s Hunyad-megyét leszámítva, a többi vármegyében a románság percentje lejjebb-lejjebb száll, egészen 33-ig. S ezt a képtelen s mesterségesen csinált román hegemoniát semmi intensív cultura nem támogatathatná.

Beksics kimutatja, hogy a román királyságnak kevesebb iskolája van, mint a magyarországi románoknak s az írni s olvasni tudók percentje ott sokkal csekélyebb, mint itt. Ez is példa lehet a magyarok úgynevezett «zsarnokságára».

Könyvünk azután bővebben foglalkozik a románok két fő politikai panaszával: a kettős választói censussal s az erdélyi kivételes törvényekkel. E vádak is pusztán a levegőben függnék, s nincsen komoly alapjuk. Beksics kerületről kerületre terjedő statisztikával s a különböző nemzetiségű lakosság percentjének egybevetésével kimutatja, hogy a régi választótörvények föntartása csak a magyar fajnak vált hátrányára s a nemzetiségeknek, névszerint a románoknak, előnyére volt. Ez eléggé meglepő s egy új ok a választási törvény revideálására. Az érdekesen s világosan egybeállított adatok alapján kitűnik, hogy egyenlő census esetén, a kerületeknek a lélekszám arányához mért beosztásával a román vidékekre kevesebb választó kerület esnék, mint a mennyi választó kerületök most van a sokat vádolt kettős census alapján. Ugyanígy állana a dolog a Magyarországra természetesen nem alkalmas általános szavazatjog esetén. Így a románok passivitása az alkotmányon belül más színezetet nyer. Egyszerűen a mártiromság koszorújára pályáznak vele Európa előtt, hogy gyöngeségeket takarhassák. Ép ilyen szilárd alapon áll a románok panasza a kivételes törvények miatt. 1867-ben épen a románok siráinkoztak keservesen, hogy Erdélyben hagyjuk érvényben az osztrák törvényeket. Most pedig ezért vádaskodnak ellenünk. Akkor tudták, mit cselekesznek; oda-kötötték magokat az osztrák joggal a régi Ausztriához s partikularismusukat gondolták ezzel jobban megóvhatni. Most pedig vádaskodnak érte. Szívesen számba vesszük a vádat. A partikularis jog helyébe lépő egységes törvénykezés csak a magyar államegységet fogja előmozdítani.

A könyv harmadik s nem kevésbé érdekes része általánosabb szempontból szól a fajok harcáról, azok hasonulásának törvényeiről, életképességéről. E szűk helyen csak röviden utalhatunk e kimerítő fejtegetésekre, melyekből egyszersmind a magyar fajjal szemben a magyarországi románok csekélyebb culturereje iparban, kereskedelemben, földbirtokban, a városi életre termettségben, faj-propagatio-képességben is kitűnik. Komoly statisztikai adatok és alapos fejtegetései után örömmel osztozik az olvasó is a szerző optimismusában. Könyvét a következő szavakkal végzi: «Így aggodalom nélkül törekedhetünk átpillantani azon a félig átlátszó fá-

tyolon, mely a jövőt takarja. A láthatár ködén újra átszillan a Mohácsnál lenyugodott, de most fölkelőben levő nap világító s melegítő sugara. »
—ly.

Pages choisies des Grands Écrivains: I. M. Guyau. Paris, 1895.

A jelenkori francia írók jelesei közül talán Guyau az, kivel nálunk legkevésbé foglalkoztak vagy legalább az, kiről legkevesebbet írtak. Guyau philosophiai író ugyan, de oly sokoldalú, finom szellem, oly költői író, oly vonzó egyéniség, hogy bizonyára azoknak a figyelmét is megérdemli, kik a philosophiával nem foglalkoznak szakszerűen. Az előttünk levő kis könyv (340 lap) egy nagyobb gyűjteményből való, mely a nagy francia próza-írók legjelesebb termékeit az iskola céljaira állítja egybe. A Guyau-kötet szemelvényeket tartalmaz, melyek igen alkalmasak arra, hogy Guyau philosophiájával és általán szellemével megismertessen olyan olvasót is, ki különben nem találna alkalmat és módot, nagyobb terjedelmű bölcséleti művek elolvasására. E czélszerű és jellemző anthologia szerkesztője Fouillée Alfréd, az ismert francia bölcséleti író, ki mint Guyau pályatársa és rokona, első sorban volt hivatva e földadat megoldására.

Guyau ezelőtt néhány évvel 33 éves korában halt meg. Pályája rendkívül rövid, de rendkívül fényes volt. Csak 19 éves volt, midőn a francia akadémia (a l'Académie des Sciences morales) egy bölcséleti művét a nagy díjjal megkoszorúzta. Húsz éves korában már a bölcsélet tanára volt Párisban. Erre néhány év alatt egy sor philosophiai munkát írt, melyek az egész művelt világon bámulatot keltettek. 1888-ban Mentonében meghalt. Egyik főműve csak halála után jelenhetett meg.

Guyau műveinek fősajátsága abban rejlik, hogy ő az erkölcsi, æsthetikai és történeti tüneményekre nagy következetességgel és bámulatos leleménynyel egy új szempontot alkalmaz: a társadalom szempontját. Senki se vizsgálta behatóbban nálánál azt, hogy mi következik abból, hogy az ember társas lény. Az embernek társas lényéből fejthetők meg Guyau szerint a művészetek, az erkölcsiség és a vallás. Ezeknek alapja és mértéke szerinte az emberiség társas jellege. Ezt a társas jelleget pedig az élet fogalmából vezeti le Guyau.

Az élet, helyesen fölfogva, magában rejtje a kiterjeszkedés, a termékenység, az együttlét és a nagylelkűség elvét. A rendes, átlagos életnek tehát magába kell egyesítenie az egyéni és a társadalmi

szempontot. Ezek közt tehát valódi ellentét, örök ellentét nincs! A jelenkor gondolkodásának fő feladata Guyau szerint az, hogy kiemeljük az egyénnek socialis oldalát. Ha megértjük, mennyire összefügg az egyén a társadalommal, milyen sok és lényeges az egyénben a társas sajátság, magoktól elenyésznek a materialisticus elméletek és új, biztos alapot talál az erkölcsiség és a vallás. Guyau e célból a rokonszenvnek, a sympathicus tünemények összes jelenségeit tanulmányozza. «A jövő század — így szól egy helyen — igen fontos fölfedezéseket tehet majd az akaratörők és az érzékenységek vonzalmáról, a szellemek solidaritásáról, meg arról, hogyan hathatják át egymást a lelkiismeretek.» Szóval a tudományos lélektan alapja az ember társas lényének meghatározása lesz. Azt mondják, csak azt értjük meg igazán, a mit szeretünk. Tehát szeressünk mindent — mondja Guyau — hogy mindent megérthessünk.

A társas szempontnak fontosságát és sokféle vonatkozását nem mutatta senki sem oly meggyőzően, mint Guyau. Szemében két dolognak van föltétlen értéke: az életnek és a szépségnek. Az élet azonban csak a társaságban nyilvánulhat teljességében, a művészet pedig a társas élet virága, s ilykép megint a társaság fogalma előtt állunk e részben is.

A társadalmi elvet alkalmazta Guyot rendszeresen a művészetre és irodalomra nézve is. A művészet összes jelenségeit meglepő módon tudja a socialis szempontból megvilágítani. A szépség szerinte a kifejlődő élet, mely a tárgyakban mutatkozik és melylyel a mi tulajdon életünk rokonszenvez. A művészet tehát lényegére nézve socialis; törvénye a következő: a rokonszenv kisugározása és keltése. «A művészet — így ír Guyau — sympathiát támaszt és sympathiát kap sympathia fejében.» A valódi művészet abban rejlik, hogy mind a többi lények életét éljük és hogy ezt az életet a valóságból kölcsönzött eszközökkel fejezzük ki. Másban élni pedig annyit tesz, mint szeretni. A valódi művész szeret és megszerettet. Az æsthetikai érzés alapja ezek szerint a solidaritás és az általános rokonszenv érzete.

Legyen szabad itt befejezéskép egy oldalt Guyau műveiből idéznem, egy lapot, mely jellemzően mutatja, hogyan tárgyalja Guyau az æsthetikai kérdéseket és mikép köti össze az erkölcsi, a társadalmi és művészi szempontokat. A következő pár sor az erkölcsi megindításról, mint a művészet legmagasabb céljáról, szól és egész végletességében így hangzik:

«A legerősebb æsthetikai érzelem, mely bennünk fölidézhető,

az erkölcsi bámulás. A regényekben és színművekben is rendesen azon személyek iránt érdeklődünk leginkább, a kiket leginkább bámulunk. Az erkölcsi megvetés ellenben æsthetikai csömört okozna, ha nem szülné szükségszerű ellenhatáskép a fölháborodást: ez pedig ismét erkölcsi érzelem. A művészetet ép úgy, mint a társadalmat ugyanazok az érzelmek éltetik: a nagylelkű és rokonszenves érzelmek. Azok az önző és barbár érzelmek, melyek szívünk mélyen szunnyadoznak és néha-néha föl akarnak ébredni, mindinkább elgyöngülnek majd bennünk és lassanként kivesznek lelkünkkel. Az æsthetikai érzések fejlődése kissé késik az erkölcsiek fejlődésével szemben: késik, de azért mégis követi. Igenis, ki lehet mondani, hogy azon műtermékeknek, melyek önző és erőszakos érzelmekhez fordulnak, nincs jövőjük. Sőt még az *Ilias*ból is, vajon mi fog a késő utókorra szállani? Egy ősz esengése fiáért, egy nő bucsúzó mosolya férje előtt — azaz két fenköltebb érzés rajza. Az erköcs-telenség rossz álláspont arra nézve, ki a halhatatlanság számára dolgozik. Az a művészet, mely durva érzelmeket fejez ki, lealacsonyít, visszafejleszt bennünket oly típusok felé, melyek kihálnak és voltaképp a primitív őskor kortársai. A bámulat ellenben főlemel bennünket és annál inkább æsthetikai az élvezetünk a bámulás alkalmával, mennél távolabb esik a játéktól, mennél őszintébb. A bámulat tényleg nem lehet játék, nincs is benne semmi fictio. A bámulat mindig valami erkölcsi érzellemmel van kapcsolatban, ez az érzelem pedig igenis komoly dolog. Sőt több e nél: erkölcsi javulásnak jele: mi tényleg jobbak vagyunk, ha bámulunk. Ekkor hajlandók vagyunk oly cselekvényre is, melyet különben bátorságunkkal föl nem érénk. Lelkünk egyszerre bámulatunknak magaslátán van. Íme, a művészet érinti a valóságot, sőt maga is valóság: bámulatunkban összeolvad a való és a képzelet, a lét meg a látszat. Azzá szeretnék lenni, a mit szemlélek és bizonyos mértékben azzá leszek is. E részben tehát az a plátói felfogás, mely szerint a szépet látni annyi, mint megjavulni, belsőleg is meg-
szépülni — igaznak bizonyul.»

av.

A kaukázusi nyelvekről. Schuchardt Hugó: Über das Georgische. Wien 1895. Selbstverlag des Verfassers. (Gedruckt in 100 Stücken.) 4-r. 16 l. — Ugyanaz: Über den passiven Charakter des Transitiivs in den kaukasischen Sprachen. Wien, 1895. F. Tempsky. (Sitzungsberichte der kais. Akademie d. W. in Wien. Phil.-hist. Klasse 133 : 1.) 8-r. 92 l.

A Kaukázus vidékén annyi különféle nép és nyelv él, hogy a benszülöttek nyelvek hegységének nevezik. Ezek a kaukázusi nyelv-

vek a görög monda szerint már az Argonautákat bámulatba ejtették rendkívüli változatosságukkal. Egy részök még ma is kevéssé ismeretes. Soknak közülök sikerült a kölcsönös rokonságukat megállapítani; ez a szorosabb értelemben vett kaukázusi nyelvcsalád, melynek két ága van, egy éjszaki s egy déli. Azonkívül vannak ott indogermán eredetű nyelvek, az osszéték s a kurdok nyelve, végre török-tatár nyelvek, minő a nogaji tatároké.

E sok nyelv közül kettő már azelőtt is érdekelt bennünket: az avar s az osszét nyelv. Az avar azért, mert a kaukázusi avar népet némelyek — okkal-e vagy a nélkül — a régi pannoniai avarok maradékának tartották. Az osszétéké pedig azért, mert az ethnologusok szerint kétségtelen, hogy ezek utódai a régi alánoknak, kiknek egy része a húnok kíséretében jött be Közép-Európába.

Nyelvészeink azonban azelőtt nem foglalkoztak e nyelvekkel, s csak legújabban kezdtek jobban érdeklődni irántok, mikor 1892 őszén gróf Zichy Jenő néhány száz szóból álló jegyzéket juttatott kezökbe, melyet Erckert R. volt kaukázusi kormányzó gyűjtéseiből másoltatott. Munkácsi B. e jegyzékekben egész csomó magyar s ugor nyelvekbeli műveltségi szót talált, melyek kétségtelenné teszik, hogy azon kaukázusi népek valaha szomszédai voltak a magyarnak s néhány más ugor népnek is. Kitünt, hogy a kutya neve avarul (magyarosan írva) *khucsa*, az agár *eger* (birtokos esete *agril*), a bajusz *mejeds* (kabarul *paacse*), a dió *teulathlo*, kabarul *dé*; a hatyú kabarul *chacs-dze*, az üveg *apkj* stb. Még több szavunknak találtuk megfelelőjét az osszét nyelvben. E sorok írója kimutatta, hogy pl. az *asszony* neve, mely még a *Halotti beszédben* *achszin*, osszétul is *achszin* (s az *asszonyom* eredetileg úgy látszik a. m. galambom, legalább *achszinak* a galambnak osszét neve); továbbá az ezüst ott *evziszt*, e vért *varth*, a méreg *marg*, az agár *igar*, a ravasz vagyis róka ott *ruvasz*, a kerecsen *heresiya*, az üstök *szthug*, a híd *chid* (a georgiai nyelvben *chidi*), az ára valaminek *arj*; a mi zöld szavunknak ott *zeldé* felel meg, a mi fűvet jelent. — Mindez azt bizonyítja, hogy nyelvünkre nagy hatással voltak valaha ezek a kaukázusi nyelvek.

Az idén napi lapjaink is sokat emlegették e nyelveket, gróf Zichy Jenő expedíciója alkalmából. Azt is mondták a többi közt, hogy a cserkesz a magyar nyelv rokonának bizonyúl. Ilyen elharmarkodott ítéletektől óva int bennünket a georgiai nyelvről írt füzetében Schuchardt, a gráci egyetem jeles romanistája, ki állandó figyelemmel kíséri tudományos törekvéseinket és minden nap olvas magyar újságot. Szó szerint idézzük ide vágó nyilatkozatát:

«Mindig hajlandók vagyunk pontosan megállapítani egyes nyelvek rokonsági fokát, pedig már az annyira közel «rokon» román nyelvek, melyek általában minden nyelvtörténeti kutatásnak legjobb előiskolául szolgálnak, megtaníthatnak bennünket az egyszerű schematikus rokonítás bajos, hogy ne mondjam lehetetlen voltára . . . Különösen szükségesnek tartom azt az intést, hogy az urál-altáji vagy ha tetszik turáni nyelvtörzsnek ne tulajdonítsunk a tyai vagy anyai szerepet a kaukázusi nyelvekkel szemben, noha némely tekintetben világos nyomait mutatják e nyelvtörzs hatásá-

nak. Intésem épen időszerű. Egy magyar gróf kereste az idén ősei nyomát a Kaukaszus vidékein, s ő és útitársai, mint egyikök a jun. 21-diki *Budapesti Hirlapban* értesít, a cserkeszekben turáni fajt s a magyarok rokonait födözték föl. Azt mondja, hogy Lopatinszkij, kinek tüzetes tudósítást köszönhetünk a cserkesz nyelvről, szintén sejtette a rokonságot s tanult is magyarul; hogy továbbá az ethnographus Hahn örül, hogy még nem adta közre a cserkeszekről szóló könyvét, mert a magyar utazókkal való ismeretsége óta sokat másképen, tisztább világításban lát. Majd ha a tífiszi urak megtanultak magyarul s a magyarok cserkeszül, akkor lehet mind a két féllel a rokonság kérdéséről értekezni s akkor bizonyára meg fogjuk egymást érteni. Különben még bensőbb s tartósabb viszony volt az árjak s a kaukazusiak közt, s így a kaukazusi nyelvészet az árja tudomány részvételére és segítségére is számíthat.»

Hozzátehetjük, hogy Schuchardt, ki oly jól tud magyarul s ki — mint másik munkája bizonyítja — utóbbi időben a cserkesz nyelv titkaiba is mélyen behatolt, bizonyára észrevette volna a kettő közti rokonságot, ha ilyesmiről egyáltalán szó lehetne.

Maga a két munkának tulajdonképi tartalma kevésbé érdeklő e folyóirat olvasóit, azért csak egy pár szóval adunk róla számot. A georgiai nyelvről szóló füzet voltaképen a georgiai bensülött grammatikusokhoz intézett röpirat, mely ez érdekes ragozó és bekebelező nyelv szerkezetének némely fontos jellemvonásaira figyelmezteti s további kutatásra buzdítja őket. A másik munkában a kaukazusi nyelvcsaládnak összes nyelveiben elemzi az ige szerkezetét, mely ott még sokkal változatosabb s bonyolódottabb, mint a magyarban.

Simonyi Zsigmond.

A M. Tudományos Akadémia kiadványai.

A magyar tudományos Akadémia főtítkári hivatalánál az alább következő munkák, a folyó év végéig, tetemes árleszállítással szerezhetők meg, nevezetesen:

12 frt ára, 25 % engedménnyel, 9 frton.

30 „ „ 33 % „ 20 „

50 „ „ 50 % „ 25 „

A *-gal jelölt könyvek csinos angol-vászon kötésben is kaphatók, minden kötet kötéseért, a kitett áron felül, 40 kr. számítatván.

A kik a könyvek árát előre beküldik, a csomagot posta-fordultával portomentesen kapják; utánvétel esetén a szállítás költségeit a megrendelő fizeti.

Ez árleszállítás január 1-jével megszűnik.

I. Nyelvtudomány és irodalomtörténet.

Ábel Jenő: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon.* (298 l.) 1 frt 80 kr.

Ábel Jenő: *Egyetemeink a középkorban.* (89 l.) 50 kr.

Ábel Jenő és Mokos Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen.* (208 l.) 2 frt 20 kr.

Aristophanes vigjátékai. Ford. Arany János. Három kötet. (XXIV. 392, 404, 330 l.) 6 frt, díszkötésben 8 frt.

*Badics Ferencz: *Fáy András életrajza.* (VIII. 672 l.) 1 frt 50 kr.

Balassa József: *A phonetika elemei.* (124 l.) 70 kr.

Balassa József: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, a magyar nyelvjárások térképével.* (150 l.) 1 frt 80 kr.

*Bánóczi József: *Révai Miklós élete és munkái.* (416 l.) 1 frt.

Bartalus István: *Adalékok a magyar zene történelméhez.* Két füzet. (184, 77, 61 l.) 90 kr.

*Barthélemy-Saint Hilaire: *A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz.* Fordította Péterfy Jenő. (VIII. 196 l.) Ára 1 frt.

Bayer József: *A nemzeti játékszin története.* Két kötet. (644, 496 l.) 7 frt.

*Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* Két kötet. I. 1526—1774. (304 l.) II. 1774—1788. (384 l.) Ára 3 frt.

*Beöthy Zsolt: *Széchenyi és a magyar költészet.* (112 l.) 1 frt.

Bogisich Mihály: *Régi magyar egyházi népénekek.* Két füzet. (47 és 80 l.) Ára 80 kr.

*Boyesen Hjalmar Hjort és Heinrich Gusztáv: *Goethe Faustja.* Tanulmányok. Két rész egy köt. (XVI. 272 l.) 1 frt 50 kr.

*Cherbuliez V.: *Művészet és természet.* Ford. Geőcze Sarolta. (243 l.) 1 frt 50 kr.

*Dante Alighieri: *Isteni színjátéka (Divina commedia).* Ford., bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Második rész: *A purgatórium.* (528 l.) 2 frt.

Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai.* Arczképével, síremléke rajzával s egy térképpel. (438 l.) 3 frt.

Emerson R. W.: *Az emberi szellem képviselői.* Fordította Szász Károly. (XVI. 199 l.) 1 frt 50 kr.

Finály Henrik: *Hogy is mondják ezt magyarul?* (296 l.) 1 frt 80 kr.

Finály Henrik: *A beszterczei szószedet.* A nyelvemlék hasonmásával. (92 l.) 2 frt.

Gabányi Árpád: *Pogány magyarok.* Történeti színmű. (164 l.) 1 frt.

Goldzieher Ignác: *Renan mint orientalista.* (100 l.) Ára 1 frt.

*Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története.* Két kötet. *Az őskortól a nemzeti irodalom fölvirágzásáig.* (XVI. 576 és XVI. 567 l.) 3 frt.

József főherczeg: *Czigány nyelvtan.* (XXIV. 378 l.) 3 frt.

Kazinczy Ferencz levelezése, összeállította Váczy János. Edig öt kötet (620, 628, 574, 644, 524 l.). Az I., III., IV. és V. köt. 5 frt. A II. köt. 6 frt.

Komjáthy Benedek: *Az zenth Paal leveley magyar nyelven.* 8-rét (491 l.) 3 frt.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek. Tizennégy kötet. Kötetenként 2 frt.

Pecz Vilmos: *A görög tragöedia története*. Egy kötet. (383 l.) 2 frt 40 kr.

Régi magyar költők tára. II.—V. köt. (503, 480, 414 l.) Ára kötetenként 2 frt.

*Ribbek O.: *A római költészet története*. Ford. Csiky Gergely és Katona Lajos. Három köt. (430, 448, 452 l.) 4 frt 50 kr.

*Sainte-Beuve: *Arcképek a francia újabbkori társadalomból*. Ford., jegyzetekkel és bevezetéssel ellátta Wohl Janka. (XX. 416 l.) 1 frt 50 kr.

Schrauf K.: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. (366 l.) 4 frt 50 kr.

Schrauf K.: *A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke 1493—1558*. (XXI. 143 l.) 1 frt 50 kr.

*Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv*. Két kötet. (301, 363 l.) 2 frt.

Simonyi Zsigmond: *A magyar határozók*. Két köt. (456, 462 l.) 7 frt 70 kr.

Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár*. I. köt. Az 1531—1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. II. Az 1473—1711. megjelent nem magyar nyelvű, hazai nyomtatv. kézikönyve. (752, 754 l.) 8 frt 50 kr.

Szamota István: *A schlägli szójegyzék*. A nyelvemlék hasonmásával. 2 frt.

Szász Károly: *Attila halála*. Történeti tragédia 5 föl. (187 l.) 1 frt.

Szász Károly: *István vezér*. Történeti dráma 5 föl. (155 l.) 1 frt.

Szegedi Gergely: *Énekes könyve 1569-ből*. (XVI. 221 l.) 2 frt 50 kr.

Szilády Á.: *Temesvári Pelbárt élete és munkái*. (136 l.) 80 kr.

Szinnyei József: *Finn-magyar szótár*. (XX. 528 l.) 3 frt.

Telegdi Miklós: *Katekizmusa 1562-ből*. Új kiadás. (182 l.) 1 frt.

Vass Bertalan: *Horvát István életrajza*. (514 és VIII. l.) 3 frt.

*Villemain: *Pindar szelleme és a lantos költészet*. Ford. Csiky Gergely. (484 l.) 1 frt 50 kr.

Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. (IV. és 296 l.) 25 mellékletbeli és egy szöveggközi hasonmással. 6 frt.

II. Történettudomány.

Acsády Ignác: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt*. (284 l.) 1 frt 70 kr.

Acsády Ignác: *Két pénzügy-történelmi tanulmány*. I. A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565—1604. II. A jobbágy-adózás 1564—1576. (238 l.) 2 frt.

Adalékok a M. Tud. Akadémia megalapítása történetéhez. (I. Szilágyi Istvántól. II. Vaszary Kolostól. III. Révész Imrétől.) (100 l.) 60 kr.

Alvinczi Péter *Okmánytára*. Erdély visszacsatolása felett a magyar királylyal és megbízottjaival folytatott alkudozások történetéhez 1685—1688. Három kötet 5 frt 50 kr.

B. Apor Péter munkái 1732-ből. Egy kötet. 2 frt.

Balás György: *Az 1866. évi osztrák-porosz háború.* (329 l.) 19 szövegábrával és két térképmelléklettel. 3 frt.

Ballagi Aladár: *Colbert.* Két rész egy kötetben. (244, 272 l.) 3 frt 20 kr.

Baranyai Decsi János magyar históriája 1592—1598. Egy köt. 2 frt.

Brutus János Mihály magyar históriája 1490—1552. Három kötet. 6 frt.

Bunyitay Vincze: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista.* (32 l.) Egy rajz és két fénynyomattal. 1 frt.

Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I. köt. (790 l.) 7 frt. — II. köt. (800 l.) 7 frt.

Dankó József: *A francia könyvdisz a renaissance korában.* (194 l.) 1 frt 30 kr.

Deák F.: *Magyar hölgyek levelei 1505—1709-ből.* (464 l.) 2 frt.

Deák Farkas: *Gróf Tököly Imre levelei.* (XXIV. 300 l.) 1 frt 60 kr.

Deák Farkas: *A bujdosók levéltára.* (365 l.) 1 frt 80 kr.

Demkó Kálmán: *A felsőmagyarországi városok életéből a XV—XVII. században.* (290 l.) 2 frt 70 kr.

Fejérpataki László: *A kir. kancellária az Árpádok korában.* (150 l.) 1 frt.

Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* (I—XIII. 682 l.) 4 frt.

Finály H.: *Az ókori súlyokról és mértékekről.* (164 l.) 1 forint.

Fraknoi Vilmos: *Mátyás király levelei 1448—1479.* (XIV. 496 l.) 4 frt 50 kr.

Fraknoi Vilmos és Károlyi Árpád: *Magyar Országgyűlési emlékek.* (1526—1604 l.) Eddig tíz kötet. Kötetenként 3 frt.

*Fustel de Coulanges: *Az ó-kori község.* Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről. Ford. Bartal Antal. (XIII. 609 l.) 1 frt.

*Goldzieher Ignác: *Az iszlám.* Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből. (XII. 412 l.) 50 kr.

Hampel József: *A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban.* (173 l. 200 képes táblával és rajzokkal a szövegben.) 5 frt.

Helmár Ágoston: *Bonfinius mint történetíró.* (88 l.) 50 kr.

Henszlmann Imre: *A bécsi 1873. évi világtárlat magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya.* 10 táblával és 277 fametszettel. (336 l.) 8 frt.

Henszlmann Imre: *Löcse régiségei.* 14 táblával. (163 l.) 6 frt.

Henszlmann Imre: *Pécs középkori régiségei.* Három részben. (97, 372, 165 l.) 12 képtáblával és számos fametszettel. 6 frt.

Henszlmann Imre: *A székesfehérvári ásatások eredménye.* (226 l.) 9 táblával. 2 frt.

Hunfalvy Pál: *Az oláhok története.* Két kötet. (482 és LXVI. l., 481 és LXXII. l.) 6 frt.

Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592—1603. és Hidvégi Mikó Ferencz históriája 1594—1613. Biró Sámuel folytatásával. Egy kötet. 2 frt.

Jakab Elek: *Az utolsó Apafi.* (336 l.) 1 frt 80 kr.

Jakab Elek: *A m. tud. Akadémia kéziratárának ismertetése.* (43 l.) 40 kr.

Ipolyi Arnold: *A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása.* (234 l.) Pompás díszkiadás. 10 frt.

*Kállay Béni: *A szerbek története 1789—1815.* (640 l.) 50 kr.

Karácsonyi János: *Szent-István oklevelei és a Szilveszterbulla.* (224 l.) 2 frt.

Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre.* (216 l. IV.) 1 frt 20 kr.

Károlyi Árpád és Szalay József: *Nádasdy Tamás nádor család levelezése.* (262 l.) 1 frt 40 kr.

Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* I. köt. (VIII., L. és 639 l.) 4 frt. — II. kötet 1. fele (LI. és 521 l.) 4 frt 50 kr.; 2. fele (LXX., VIII. és 422 l.) 4 frt 50. — III. kötet (LXXXI. és 801 l.) 7 frt.

*Lanciani R.: *A régi Róma, a legújabb ásatások világításában.* Ford. Lubóczi Zs. (368 l.) Számos műmelléklettel. 3 frt.

Lipp Vilmos: *A keszthelyi símezők.* (52 l.) 363 rajzzal. 1 frt 60 kr.

*Mac-Carthy Justus: *Anglia története korunkban.* Ford. Szász Béla. Három kötet. (618, 686, 485 l.) 4 frt 50 kr.

Marino Sanuto: *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai, 1496—1501.* Három kötet. (XVI. és 282, 300, 390 l.) Ára 4 frt 20 kr.

Meyer Gotthold Alfréd: *Szent Simeon ezüstkoporsója Zarában.* (64 l.) 14 képes melléklettel és 29 ábrával. 4 frt.

Myskovszky Viktor: *Bártfa középkori műemlékei.* Két részben. (146 és 132 l.) 14 fénynyomatú táblával és számos fametszettel. 9 frt.

Oláh Miklós, esztergomi primás és kir. helytartó levelezése. 2 frt.

Ortvay Tivadar: *Magyarország régi vizrajza.* Két kötet. (544, 464 l.) 5 frt.

III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomatiái levelezései 1535—1549. Egy kötet 2 frt.

Pázmány Péter levelezése 1605—1625. Egy kötet 2 frt.

Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társai összeesküvése 1664—1671.* Két kötet. (X. 412, 450 l.) Ára 1 frt.

Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* Két kötet. (XVI. 668, 790 l.) 6 frt.

Péchy Antal: *Alsómagyarország bányaművelésének története.* Két kötet. (502, 846 l.) 8 frt 50 kr.

Pesty Frigyes: *A szörényi bánság története.* Három kötet. (482, 560, 426 l.) 7 frt.

Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei, történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben.* I. köt. (448 l.) 3 frt.

Pulszky Ferencz: *A rézkor Magyarországon*. 21 ábrával (79 l.) 1 frt 20 kr.

A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. 1632—1660. Egy köt. 2 frt.

Rákóczy Ferencz önéletrajza és *Egy keresztyén fejedelem áhításai* című munkája. (Az eredeti kéziratból.) (592 l.) 3 frt.

*Rambaud A.: *Oroszország története*. Ford. Laukó Albert. Két kötet. 432, 448 l.) 3 frt.

*Ratzel Frigyes: *A föld és az ember*. A földrajz történeti alka'mazásának alapvonalai. Ford. Simonyi Jenő. (XX. 624 l.) 1 frt 50 kr.

Rédey László történeti maradványai 1658—1663. (XII. és 270 l.) 80 kr.

Reissenberger Lajos és Henszlmann Imre: *A nagyszobeni és a székesfehérvári régi templom*. Két rézmetszettel és számos ábrával. (87 lap) 4 frt.

Rómer Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. 13 képtáblával. (170 l.) 8 frt.

Rozsnyay Dávid: *Az utolsó török deák történeti maradványai*. 2 frt.

Rupp Jakab: *Budapest helyrajzi története*. Két térképpel. (314 l.) 2 frt.

Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézményekre*. Három kötet (808, 474, 376 l.) 3 frt 30 kr.

*Schuchardt K.: *SchUemann ásatásai. Trója, Tyrins, Mykéne, Orchomenos, és Ithakában*. (2 arczk., 7 tervrajzzal és 321 ábr. (464 l.) Ára 3 frt.

*Sorel Albert: *Európa és a francia forradalom*. I. rész: A politikai erkölcsök és a hagyományok. Fordította Szathmáry György. (VIII. 718 l.) 1 frt 50 kr.

Szádeczky L.: *Báthory István lengyel királyllyá választása*. (354, XLIII.) 3 frt.

Szádeczky L.: *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban*. (108 l.) 70 kr.

Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. (432 l.) 1 frt 20 kr.

Szamosközy István: *Történeti maradványai 1566—1608*. Négy kötet. (XXXI. és 247; XIV. és 383; 368; XXI. és 430 l.) 8 frt.

Gróf Széchenyi és az Akadémia alapítása. Szász Károlytól. (260 l.) 1 frt 50 kr.

Gróf Széchenyi István Külföldi úti rajzai és följegyzései. Naplóí nyomán. Összeállította Zichy Antal. (440 l.) 4 frt.

Gróf Széchenyi István Hirlapi cikkei. Két kötet. (I., VII. és 564. II. köt. 692 l.) Összeállította Zichy Antal 10 frt.

Szécsi Mór: *Az osztrák-olasz háború 1866-ban*. (XI. 281) 281 l. 12 melléklet. 3 frt.

Szentkláray Jenő: *A dunai hajóhidak tört.* (334 l.) 2 frt 60 kr.

Szilágyi Sándor: *Lorántfy Zsuzsánna*. (104 l.) 60 kr.

Szilágyi Sándor: *Erdély és az északkeleti háború*. Két köt. (635 és 596 l.) 10 frt.

Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése.* (470 l.) 2 frt.

Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek. 1540—1679.* Eddig tizenhét kötet. Kötetenként 3 frt.

Szinnyei József: *Hazai folyóiratok és hírlapok történelmi repertoriuma.* Két kötet. (1486, 1648 l.) 10 frt.

Téglás Gábor: *Az alduinai zuhatagok sziklafeliratai.* Folio, 55 lap. 14 szövegek közti rajzzal. 1 frt.

Thaly Kálmán: *Bercsényi házassága.* Történeti ének 1695-ből. Toldalék: *Actio curiosa.* Magyar színjáték 1678-ból. (200 l.) 2 frt.

Thierry Amadé: *Aranyuszájú Szent János és Eudoxia császárné. A keresztyén társadalom keleten.* Ford. Öreg János. (XIV. 580) 1 frt 50 kr. — *Szent Jeromos. A keresztyén társadalom nyugaton.* (XXVI. 588 l.) 1 frt 50 kr.

Tököly Imre levelei, könyvei és egyéb emlékezetes írásai. Két kötet. 4 frt.

Tököly Imre naplója. Két kötet. 4 frt.

Thúry József: *Török történetírók Magyarországról.* (VIII. 433 l.) 4 frt.

Torma Károly: *Az aquincumi amphitheatrum.* (Jelentés az ásatásokról.) 1 frt.

Torma Károly: *Dacia régiség- és felirattani irodalma.* (192 l.) 2 frt 50 kr.

Török Aurél: *Jelentés III. Béla magyar király és neje testvérékről.* Két füzet. 4 táblával. (181 és 66 l.) Ára 2 frt 60 kr.

*Vámbéry Armin: *A török faj.* (XVI. 768.) Ára 1 frt.

Verancsis Antal, esztergomi érsek összes munkái. Tizenkét kötet. 24 frt.

Vitnyédi István levelei. Két kötet. (272, 268 l.) 1 frt 60 kr.

Wenzel G.: *Magyarország mezőgazdaságának története.* (424 l.) 2 frt 50 kr.

Wenzel G.: *Magyarország bányászatának kritikai története.* (456 l.) 3 frt.

Wenzel G.: *A Fuggerek Magyarország történetében.* (212 l.) 1 frt 20 kr.

Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. R. Horváth Jenő kiad. (404 l.) 2 frt.

III. Jog- és államtudomány.

*Beöthy Leo: *A társadalmi fejlődés kezdetei.* Két kötet. (429, 534 l.) 1 frt.

*Berryer: *Törvénytörési beszédei.* Ford. Tóth Lőrincz. (400 l.) 1 frt 50 kr.

*Carrara F.: *A büntető jogtudomány programja.* Ford. Beksics Gusztáv. Két kötet. (XX. 390, 591 l.) 1 frt.

*Concha Győző: *Újkori alkotmányok.* Két köt. (X. 314 és XVI. 512 l.) 3 frt.

*Földes Béla: *Értekezések az angol és francia nemzetgyűlési köréből.* Ford. Földes Béla. (188 l.) 50 kr.

Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent István-tól Mária Teréziáig.* (559 l.) 5 frt.

Gide Pál: *A nők joga.* Ford. Tóth Lőrincz. Két kötet. (390, 412 l.) 3 frt.

Hüppe Siegfried: *A lengyel alkotmány története.* Ford. Szathmáry György. (542 l.) 3 frt.

Janet Pál: *A politikai tudomány története a morálhoz való viszonyában.* Ford. Lőrinczy Béla és Angyal Dávid. Három kötet. (608, 544, 568 l.) 4 frt 50 kr.

Király János: *Ibzsony város joga a középkorban.* (464 l.) 4 forint.

Kovács Ferencz: *Az 1843/44-dik évi országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Hat köt. (687, 724, 511, 771, 448, 553 l.) 21 forint.

*Laveley Emil: *Kormányformák az újkori társadalmakban.* Ford. Tóth Lőrincz. (XVIII. 180 l.) 50 kr.

*Lavergne Leonce: *Az angol mezőgazdaság.* Ford. Beksics Gusztáv. (XX. 464 l.) 50 kr.

*Leroy Beaulieu Pál: *Az új socialismus és annak bírálata.* Ford. Sasvári Armin. Bevezető előszóval Kautz Gyulától. (XII. 496 l.) 1 frt 50 kr.

Leroy Beaulieu Pál: *Pénzügytan.* Ford. Láng Lajos. Négy kötet. (XXVI. 542, XXII. 506, XX. 486, XX. 536 l.) Ára 2 frt.

*Mayr György: *A társadalmi élet törvényszerűsége.* (XVI. 348 l.) 50 kr.

*Medveczky Frigyes: *Társadalmi elméletek és eszmények.* (IV. 412 l.) 1 frt 50 kr.

*Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.* (312 l.) 1 frt 50 kr.

*Taine Hippolit Adolf: *A jelenkori Franciaország alakulása.* Öt kötet. (VIII. 664, 574, 632, 426, 320 l.) Ford. Toldy László és Csiky Gergely 7 frt 50 kr.

*Todd Alpheus: *A parlamenti kormányrendszer Angliában.* Ford. Dapsy László. Három kötet. (VIII. 600, 618, 628 l.) 1 frt 50 kr.

Vécsey Tamás: *Széchenyi és a magyar magánjog.* (62 l.) 60 kr.

Verbőczy István hármaskönyve. A m. t. Akadémia által gondozott harmadik kiadás. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. (XLIV. és 466 l.) 5 frt.

Wlassics Gyula: *A tettesség és részesség tana.* Bővített új kiadás. 6 frt.

A NEMZETISÉGEK ARÁNYA AUSZTRIÁBAN.

Magát Ausztriát kivéve, bizonyynyal senkit sem érdekelhet közelebbről a nemzetiségi arányok azon nagy átalakulása, mely Ausztriában a németek hátrányára és a szlávok előnyére úgy szólván szemeink láttára végbemegy. És noha Ausztriában egész irodalom foglalkozik ezzel a kérdéssel mindkét táborban, addig nálunk legfőlebb a napi sajtó emlékezik meg e nagyérdekű folyamat egyik-másik kimagasló mozzanatáról. E változás nagyfontosságú politikai háttere lesz, ha észre vették is, valószínűleg a legfőbb ok, a miért azt a tudományos szakkörök, közelebből nem méltatták. És én részemről meg épen abban a véleményben vagyok, hogy minél nagyobb fontosságú ez átalakulás, annál komolyabb kötelességünk, vele a legnagyobb elfogulatlansággal foglalkozni, mellőzve, különösen e helyen, minden legkisebb politikai következtetést. Feladatunk itt nem lehet más, mint magoknak a tényeknek megállapítása. Az e tényekben rejlő politikai tanulság és azok miként való értékesítése közéletünkben egészen más térre tartozik. Magok a tények előtt azonban nem szabad szemet hunynunk. Sőt azoknak megállapítása talán nem is történhetik sehol oly sikeresen, mint e körben, a mely a helyes megítélés legfőbb föltételét a rokon- és ellenszenven fölülemelkedő, minden közvetlen felhasználási törekvést kizáró tárgyilagosságot, leginkább biztosítja.

A németiség számbeli erejének viszonyos csökkenése gazdasági és kulturális fölényének hanyatlása minden politikai célzat nélkül is elég érdekeseek arra, hogy azokat megfigyel-

---

* Fölolvastatott a m. t. akadémia 1895 november 11-dikén tartott ülésén.

jük és a rendelkezésünkre álló tudományos és hivatalos adatok világánál közelebbről megismerjük. *)

I.

Az osztrák németek küzdelme a slavismussal, különösen Csehországban, nem mai keletű, visszavezet az századokra, melyeken keresztül a küzdelem változó szerencsével folyt, s a németiség barátai a slavismus mai erejét és saját nemzetiségök gyöngeségét, talán nem ok nélkül, arra a körülményre vezetik vissza, hogy a német elem betelepítése a cseh tartományokba eredetileg nem győzelmes német császárok által, hódító szándékból, hanem inkább nemzeti cseh fejedelmek által, általános culturalis és gazdasági indokokból történt. A német elemben kezdettől fogva hiányzott a vágy, új hazákat a németiség javára elfoglalni. És ha a telepítések mind nagyobb elszaporodásával s az új telepesek magasabb culturája következtében a német műveltség maga hódítólag terjeszkedett is, és a luxemburgi császárok alatt Prága lett a német műveltség központja, úgy hogy az első német egyetem is Prágában keletkezett, az ennek visszahatása gyanánt kitört huszitamozgalom már a XV. században megtörte a XII. század óta folyton gyarapodó németiséget. A későbbi német betelepítések az ország nyugati és északi szélén háttérbe szorították újból a cseh elemet, de az ország belsejében annál erősebben őrizték meg a csehek a magok nagy és zárt nyelvterületét. Az ellen-reformatio idején a katolikus egyház is segítette egyideig a németiséget a cseh nemzeti protestantismus ellen, de a protestantismus kiirtásával a katolikus egyháznak sem volt többé érdeke a németiséget támogatni, mely II. Józseffel és az annak szellemében fölnevekedett burocratiával különben is az egyház ellenében a fölvilágosodottság szolgálatában állott.

---

*) M. Hainisch: *Die Zukunft der Deutsch-Östreicher*. Wien, Deuticka, 1892. — v. Dummreicher: *Südostdeutsche Betrachtungen*. Leipzig, Duncker und Humblot. 1893. — O. Wittelshöfer: *Politische und wirtschaftliche Gesichtspunkte in der österreichischen Nationalitätenfrage*. Berlin, Hermann Walther 1894. — Rauchberg: *Bevölkerung Österreichs*. Wien, Holder. 1895. A hivatalos statisztikai kiadványok közt legérdekesebb az, mely a népiskolák fejlődését tárgyalja, különösen az utolsó évtizedben.

II. József uralkodása azonban másrészt a német nyelvet kétségtelenül oly uralomra juttatta Ausztriában, a minőnek ez az előtt soha sem örvendett. S habár II. József halála után a visszahatás Ausztriában is bekövetkezett, nagyjában a német nyelv maradt nemcsak a kormányzat és közigazgatás, hanem a közoktatás nyelve is, annak legfőbb tagozatától le a népiskoláig. A míg Bécsben a központosításra törekvő hatalom uralkodott, addig természetesen a német nyelv terjesztésére is törekedtek, és ezen még az absolutismus megdőlése sem változtatott egyelőre. Mert a 60-as évek elején Ausztriában életbe lépett alkotmányosság nevezetes különbséget jelez ugyan a szabadelvűség szempontjából, de a központosítás és germanisatio ezentúl is cél maradt, minthogy a februári alkotmány legfőbb hordozói a német polgári elem és a josefinus hagyományokban növekedett, ugyancsak német bureaucratia valának.

Annál erősebb azonban a változás, mely 1866 után beáll. Midőn Schmerling egyformán kudarcot vallott úgy a nagy német politikában, mint magában a monarchiában, a februári alkotmány már 1865-ben felfüggesztetett, és a német centralisták helyét Belcredi és az autonomisták foglalták el. Még teljesebb lett azonban a fordulat, midőn a sadowai csatával Ausztria megszűnt német nagyhatalom lenni. A 67-iki alkotmány, mely újból a német szabadelvűeket juttatta uralomra, már tehetetlen volt e nagy átalakulással szemben. A hajlam a germanizálásra meglehetett még, de a nagy világtörténelmi események elmosták azt az alapot, a melyen egy német Ausztriát lehetett volna fölépíteni. A minek kezdetei már I. Ferencz alatt, a német Bundnak Napoleon által való széttépése után, mutatkoztak, s a mit Stadion a bécsi congressuson azon alkalomból mondott, hogy a Habsburg-ház a németalföldi tartományokról lemondott, valóban bekövetkezett. Ausztria megszűnt német állam lenni és polyglott állammá lett, mely a nemzetiségek teljes egyenjogúságán nyugodott.

Nagy tévedés azt hinni, hogy a német elem gyöngítése a Taaffe-rendszerrel kezdődik vagy épen csak arra szorítkozik. A mily mértékben különödik el Ausztria Németországtól, a mily mértékben a Habsburgokétól idegen hatalom kezd érvényesülni Németországban, szóval a mily mértékben csökken az érintkezés Ausztria és Németország között: abban a

mértékben természetesen csökkent a német elem kiváló jelentősége is magában Ausztriában. Poroszország, egyrészt a Zollverein és másrészt hadserege útján, mindinkább erősebben szívja föl magába a kisebb német államoknak idegen földön kenyeret vagy hivatási kört kereső polgárait. És magában Ausztriában a szláv nemzetiségek erősödése, mélyre menő gazdasági és társadalmi tényezők behatása alatt, már az abszolutizmus fénykorában is lassan, de biztosan halad előre. A hosszú évtizedek csendes munkája, a sadowai csata után, az éjszaka-német szövetség, majd a német birodalom megalakulásával, csak élénkebb világításba jut, és a német szabadelvűek uralomra jutása 1867-ben nem képes e folyamatot föltartóztatni.

Az osztrák németiség jövőjeért aggódók igen ékesszóló adatokat gyűjtöttek össze annak bebizonyítására, hogy a német elem miként szorúl háttérbe úgy a gazdasági, mint a politikai és culturalis életben. Vannak összeállítások, melyek azt mutatják, miként szaporodnak a múlt század végétől a jelen időig Bécsben a házi urak, ügyvédek és különféle iparosok közt a cseh nevek 1—2 százalékról 10—20, sőt 40 százalékra, különösen a cipészeknél. A minél még fontosabb talán, hogy a bécsi iparos-tanoneczok között a cseh elem 1880-ról 1890-re 25 %-ról 50 %-ra emelkedett. A közép- és felsőbb rétegekben még mindig a német elem uralkodik, de az alsóbbakban mindjobban terjeszkedik a szláv és különösen a cseh elem, Bécsben csak úgy, mint a német csehek tulajdonképeni fészkeben, Reichenbergben. Hasonló, sőt még nagyobb növekvést mutat a nem-német elem a hivatalnoki karban, különösen az alsóbb fokozatokban. A bécsi legfőbb törvényszéknél 1890-ben 44 udvari tanácsos között állítólag csak 10 volt német, Csehországban ugyanakkor 257 Gerichtsausscultant között 31 és 46 államügyészégi hivatalnok közt csak 2 volt német. A minek egyik igen egyszerű magyarázata a kétnyelvű szolgálat, mely mindent összevéve, mindig jobban kedvez a cseheknek, mint a németeknek.

A németiség barátai nem kevesebb aggálylyal utalnak az egyéves önkéntesekre is, a mennyiben a tisztí vizsgát le nem tevők nagy arányát (60 %) főleg a német nyelv nem tudásának tulajdonítják. Továbbá egyenesen a németiség ellenségének tekintik a német eredetű cseh nagybirtokosságot, melynek hitbizományi birtoka az ország 12 %-át, szabad birtoka ennek

22 %-át teszi, és a mely épen azért nagy és fontos tényező. Legkeserűbb azonban a panasz a katolikus papságra, melynek már püspökei között is találkozunk a slavismus kiméretlen harczo-saival, míg az alsóbb fokozatokban mindinkább háttérbe nyomul és végül majdnem egészen eltörpül a német elem.

Mindez adatok, melyeket a nemzetiségük sorsán ag-gódó német írók munkáiból még sokakkal lehetne gyarapí-tani, eléggé mutatják, hogy itt nem új keletű változással, hanem régi és állandóan működő folyamattal állunk szemben, mely bizonyos fokig természetszerűleg vonta maga után azt az újabb kormányzati rendszert is, mely a slavismust a né-metség rovására még jobban kifejlesztette.

Ez a régi és állandóan működő folyamat kettős termé-szetű: egyrészt népesedési vagy jobban mondva gazdasági, másrészt culturalis vagy társadalmi. Az első abban mutatko-zik, hogy a szláv elem jobban gyarapodik, mint a német, a mi főleg gazdasági mozzanatokra vezethető vissza. A másik viszont abban mutatkozik, hogy a szláv elem Ausztriában értelmileg jóval magasabban áll, mint minálunk; kiváló részt vesz ki magának az iskolából és előszeretettel fordul azon tanulmányokhoz, melyek a közszolgálat felé vezetnek, úgy a polgári, mint a katonai és egyházi téren, mely pályákat a német elem viszont meglehetősen elhanyagol. Ebben a pár szóban rejlik a német elem lassú de kétségtelen háttérbe nyo-mulásának tulajdonképeni magyarázata. Az újabb politikai fejlemények e folyamatot inkább elősegítették mint előidézték, és inkább okozatai voltak ennek, mint okozói.

Lássuk már most mind a két folyamatot külön-külön.

II.

A mi a gondolkodóbb osztrák németeket leginkább elke-seríti, az nem annyira az a veszteség, mely a német nyelvre a kormányzat és közoktatás terén a változott politikai viszo-nyok miatt súlyosodott, mint inkább azon valódi veszteség, melyet a német nyelv magában a nemzetiségben, az élő eleven népben szenvedett. Mert a német nyelv Ausztriában nemcsak mint érintkezési nyelv szorul háttérbe, hanem mint nemzeti-ségi anyanyelv is.

E változás pontos megállapítása Ausztriában igen nehéz, majdnem lehetetlen. Egyrészt azért, mert az 1880 előtti statisztikai adatok az anyanyelvre, az 1880. utániak pedig a társalgási nyelvre vonatkoznak; azonkívül azért, mert a hivatalos népszámlálás csak 1880 óta terjedt ki a nyelvre, míg a korábbi adatok értéke csak Czoernig nagy érdemű ethnographiai munkájának főleg tudományos tekintélyén nyugszik, mely különben is inkább a nyelvhatárok megállapításával, mint a nemzetiségek számszerinti meghatározásával foglalkozott.

Ugyanegy alapon nyugvó összehasonlítás tehát csak 1880 és 1890 közt, vagyis az utolsó évtizedben lehetséges.

De azért az összehasonlítás régebb időkről még sem oly értéktelen. Nem szabad ugyan is feledni, hogy akár az anyanyelvet kérjük, akár a társalgási nyelvet, az inkább látszólagos különbség, mert mindegyik főleg érzület dolga, és egyik úgy mint a másik annak a tanúságául fog szolgálni, hogy ki-kí milyen nemzetiséghez óhajt számíttatni. Sokkal fontosabb különbséget tesz egy más körülmény, hogy tudniillik a fölvételt végrehajtó közegek milyen befolyást gyakorolnak a vallomásokra. És itt fekszik az osztrák nemzetiségi statisztikának, magok az osztrákok részéről sem méltatott legnagyobb fogyatkozása. Mert azt hiszem, hogy régebben a központi közegek akaratlanul is inkább a germanisationnak szolgáltak, míg a számlálást ma végrehajtó autonóm közegek inkább a nemzetiségi törekvések befolyása alatt állanak.

Más szóval igen valószínű, hogy se a korábbi, se az újabb adatok nem egészen hívek, csakhogy a korábbiak inkább a német nyelvnek kedveztek, míg a maiak éppen ellenkezőleg a német nyelvet a ténylegesnél kedvezőtlenebb arányban tüntetik föl. Ilyen viszonyok között, világos, hogy csak oly eltérések jöhetnek számba, melyeknél vagy az eltérés nagysága vagy annak természete elegendő biztosítékot nyújt az iránt, hogy az nem származhatik a korábbi és újabb fölvételek ellentétes elfogultságából.

Ezért egészen más természetű összehasonlításokra kívánunk súlyt fektetni. Először azokra, melyek a nyelvhatárookra vagy jobban mondva a nyelvszigetekre vonatkoznak. Másodszor azokra, melyek az egyes tartományok egész népességét tüntetik föl. Ez utóbbi esetben ugyanis az irányzatosság érvényesülése meglehetősen ki van zárva, mindamellett elég ala-

pot találunk a nemzetiségek viszonyos fejlődési mérvére is, midőn tudniillik egyfelől a majdnem tiszta német tartományok, másfelől a vegyes nemzetiségű tartományok népességének fejlődését állítjuk egymással szembe.

A legélénkebb harcz a német nyelv ellen a sudeti hegy-ségek tartományaiban, azaz Csehországban, Morvában és Sziléziában folyik. S itt a német írók ritka egyhangúsággal azt panaszolják, hogy Csehországban egykor tisztán német falvak elcsehesedtek, hogy a cseh nyelv területén korábban előforduló német nyelvszigetek közül a kisebbek majdnem mind elvesztek, míg a nagyobbak, mint Brünn, Olmütz, Iglau és Budweis oly erős mértékben vannak cseh elemekkel megtelítve, hogy az egykor nagy német népesség leolvadt maradványait már alig fog sikerülni a német nemzetiségnek megőrizni. Még erősebben érvényesül azonban a cseh elem ott, hol kezdettől fogva erős volt, mint nevezetesen Prágában. A cseh főváros népességében már eredetileg is kétségtelenül a csehek voltak többségben, de vagyon és értelmiség dolgában egyideig a németek jóval magasabban állottak, és a harmincz éves háború után különösen sokáig a németeknél volt a túlnyomó politikai hatalom, míg ma a városnak egész képvisellete úgy a községi, mint a tartományi, sőt még a birodalmi tanács termeiben is kizárólag cseh. Az 1856-iki népszámlálásnál még 73,000 német állott volna szemben 50,000 csehvel, habár Ficker 1857-re vonatkozólag, igaz, csak a helybeli illetőségű lakosságban 24,000 németet és 40,000 csehet vesz föl. A két utolsó hivatalos adat szerint 1880-ban 162,323 lakosból 32.657 (20.1 %) volt német és 125,742 (77.5 %) cseh, és 1890-ben 182,530 lakosból 29,504 (16.2 %) volt német és 150,164 (82.3 %) cseh. Pilsen többsége, az 1850-iki népszámlálás szerint, állítólag szintén német volt, míg 1890-ben 50,221 lakosból több mint 80 % cseh.

Még fájóbb, mert újabb eredetű vesztesége a németeknek Budweis, melynek lakosságában a német és cseh elem 1880-ban majdnem egészen egyenlő volt, és a döntő politikai hatalom természetesen a németek kezében volt, míg 1890-ben 28,491 lakosból már 16,585 (58.3 %) volt cseh és 11,642 (40.9 %) a német. Hogy a politikai hatalom itt is a csehek kezébe vándorolt, nem szükséges mondani. És, ha nem csalódom, épen a budweisi kereskedelmi kamara birodalmi tanácsi

képviselője volt az, ki engem először tett figyelmessé a slavis-mus terjedésére Ausztriában. Egy delegationalis udvari ebéden, melyen a magyar és osztrák delegatusok mindig vegyest ülnek egymás mellett, az ebéd végeztével a szokásos «Viszontlátásra» szóval búcsúzva el egyik német szomszédomtól, az keserű mosolylyal azt felelte nekem, hogy ezen a helyen bizony nem igen fogunk egymással találkozni, mert a kamarában időközben a csehek jutottak többségre, s azok őt mint németet nem választják meg többé.

A németek azon általános panaszát, hogy a sudeti tartományokban a német elem folytonosan hátrább szorul a cseh elemmel szemben, az országos arányszámok az első tekintetre nem igen igazolják. Mert 1880-ról 1890-re német társalgási nyelvű lakó találatot Csehországban 37·17, illetőleg 37·20 %, Morvaországban változatlanul 29·38 % és Sziléziában 48·91, 47·76 %. Érezhető csökkenés tehát csak Sziléziában mutatkoznék, Morvában változatlan lenne a helyzet, és Csehországban még a németek javára történt volna némi, az igaz, hogy kicsiny változás.

E látszólagos ellentét magyarázata az, hogy a zárt cseh területek a magok fölöslegeivel elöntik a vegyes nyelvű, sőt az egykor zárt német területeket is, mi több, a szomszédos Alsó-Ausztriát is. Így magában Csehországban a maga egészében nem igen változott az arány a két nemzetiség között, de igen is változott az arány a városokban, és változott Csehországon kívül, a már említett Alsó-Ausztriában, nevezetesen Bécsben, a hol a csehek száma 60,000-ről 90,000-re emelkedett az említett évtizedben. A mi pedig az 5000 lakoson felüli cseh városokat illeti, azok egészében 56·9 %-ról 58·4 %-ra és a 10,000 lakoson felüli városokban 58·2 %-ról 60·1 %-ra emelkedett a csehek aránya. Mily fontos a nemzetiségi viszonyok ilyen eltolása, annak igazolásául, a városok általános politikai és kulturális jelentősége mellett, még csak arra utalok, hogy, miként mindenütt, úgy Csehországban is, a városi lakosság évről-évre nagyobb részét teszi az összes lakosságnak, a mennyiben a városok az összes lakosság 18·2 %-át tették 1880-ban és 20·7 %-át 1890-ben.

Ennyit a nyelvhatárokról és nyelvszigetekről, különösen Csehországban. Most térjünk át a németek és szlávok általános szaporodására az egész birodalomban.

III.

Régi panasza a németeknek az, hogy a szláv faj általában erősebben szaporodik, mint a német. És az kétségtelen tény, hogy 1880-ról 1890-re az összes népesség Ausztriában 7·90%, átlagos gyarapodást mutat, a mi mellett a németek 5·65%-kal az átlagon alul maradnak, úgy hogy a németiség aránya 1880-ban 36·75%-ról 1890-ben 36·05%-ra szállt le.

Ezzel szemben utalni lehet arra, hogy a csehek és morvák gyarapodása is csak 5·63%, a szlovéneké meg éppen 3·19%, s az igazi nagy szaporodást csupán a ruthének és lengyelek mutatják 10·19, illetőleg 14·84%-kal, a mely utóbbi nemzetiségek azonban kívül állnak a tulajdonképeni küzdelmen.

A németiség barátai mindamellett nem tudnak megnyugodni e számokban, melyek szerint a német és cseh elem körülbelül egyforma mértékben gyarapodnék. Mert a németiség igen nagy része és ezzel a német szaporodási arány még nagyobb része magára Bécsre esik, úgy hogy ha a németek szaporodásából leütjük azt, a mi magára a mindenütt nagy arányokban fejlődő fővárosra esik, akkor a németiség és szlávtság viszonyos szaporodása, a lengyeleket és rutheneket általában nem tekintve is, már nem lesz oly egyenlő.

A mi az osztrák németeket főleg nyugtalaníthatja, az azon körülmény, hogy a tulajdonképeni német tartományok lakosságának szaporodása nem tart lépést a szláv tartományok lakosságának szaporodásával. S annyit e részben minden esetre meg kell engedni, hogy azok az adatok, melyek egy egész tartomány népességére vonatkoznak, és a melyek ép azért sokkal kevesebb befolyást engednek az elfogultságnak, mint az általános nemzetiségi adatok, igen kedvezőtlen színben mutatják a németiség sorsát.

A hivatalos kimutatás szerint ugyanis a népesség szaporodásának átlaga 1880-ról 1890-re 7·9%. Legnagyobb a szaporodás Alsó-Ausztriában, 14·2%, azután Bukovinában, 13·1%, Galicziában és Dalmátiában egyformán 10·8%, majd a tengerpartvidéken 7·3%, továbbá a sudeti tartományokban, Sziléziában 7·1%, Morvában 5·8%, és Csehországban

5·2 %. A német tartományok közül ez arányt csak a kis Salzburg és Stiria haladja meg, 6·1 %-kal és 5·7 %-kal, ellenben Krajna szaporodása 3·7 %, Felső-Ausztria és Karinthia szaporodása 3·5 %, Tirol és Vorarlbergé már csak 1·8 %.

Még szembetűnőbb lesz a szláv és ezekkel a sudeti tartományok kedvezőbb népességi viszonya, ha a tartományok helyett az egyes járásokra térünk át. Ausztriában 359 járási kapitányságot és önálló várost számlálnak. Ezek között 1880-ról 1890-re 95 mutat 10 %-nál nagyobb gyarapodást. Ebből az összesen 95 járásból és városból Alsó-Ausztriára esik 6, Felső-Ausztriára 2, Stiriára 5, Krajnára 1, a tengerpartra 2, Tirolra 2, Csehországra 11, Morvára 5, Sziléziára 4, Galicziára 40, Bukovinára 7, Dalmátiára 10. Ha tehát eltekin-tünk a keleti tartományoktól és Dalmátiától, melyekre összesen 57 járás és város esik, marad még 38 járás és város, a melyekből, Alsó-Ausztriát is beleszámítva, 18 esik a német tartományokra és 20 a sudeti tartományokra.

Még kedvezőbb lesz az arány a szlávokra, ha a legmagasabb, 20%-ot mutató járásokat és városokat vesszük. Ilyen van összesen 14, és ezekből esik Alsó-Ausztriára 2, Felső-Ausztriára 1, Csehországra 6 (ezek közt az is, mely a legnagyobb gyarapodást mutatja egész Ausztriában), Morvára 1, Sziléziára és Galicziára ugyancsak 2; tehát a német tartományokra 3, a sudeti tartományokra 9.

Ha már e számok is kedvezőbbek a sudeti tartományokra, mint a német alpesi tartományokra nézve, még kedvezőbb lesz rájuk nézve az arány, ha e szaporodás természetét vizsgáljuk. Valamely népesség szaporodása ugyanis két forrásra vezethető vissza: a belső szaporodásra, azaz a születések és halálozások különbözetére, és a külső szaporodásra, a vándorlásra. A pillanat szempontjából a két forrás egyenértékű, de az állandóság szempontjából az első a sokkal fontosabb, és látni fogjuk, hogy e részben, tudniillik a természetes szaporodás tekintetében, a sudeti tartományok kedvezőbb helyzetben vannak, mint a német alpesi tartományok.

A természetes szaporaság átlaga 1880-ról 1890-re az osztrák tartományokban 8·81 %. Ez átlagnál kedvezőbb természetes szaporodást, 10—13 %-ot, mutatnak egyrészt a keleti tartományok, másrészt Dalmátia, Görz és Istria, melyek bennünket most kevésbé érdekelnek; az átlag körül vannak a

sudeti tartományok, és pedig Csehország 8·64, Morva 8·24 és Szilézia 8·33 %-kal. Ehhez legközelebb áll Krajna 7·96 %-kal, valamennyi alpesi tartomány közül az, mely legtöbb, közel 50% nem-német elemet foglal magában. Ez után következnek csak a többi német tartományok, Alsó-Ausztria 6·88, Karinthia 5·41, Stiria 4·89, Vorarlberg 4·32, Felső-Ausztria 3·63, Tirol 3·42, közbe Trieszt 3·07 és végül a tiszta német Salzburg 2·85 % természetes gyarapodással.

A sudeti tartományok e fölényét, a természetes növekvés terén, még félelmesebbé teszi a németekre nézve az a körülmény, hogy, nem tekintve a kis Görzöt, melynél a népesség 6%-a özönlött más tartományokba, a sudeti tartományok és ezek mellett ismét a dél-szláv nemzetiség legfőbb fészke, Krajna, árasztják el leginkább népességek fölöslegével a többi tartományokat. Krajna népességének ugyanis 4·28, Csehország népességének 3·44 és Morva népességének 2·48%-a vándorolt más tartományokba. S minthogy a vándor elemek a szegényebb osztályokhoz tartoznak, azok egyelőre a gazdaságilag erősebb munkaadók nemzetiségét, tehát a legtöbb esetben a németekét gyarapítják. De ha a nemzetiségi küzdelem mindinkább élénkebb lesz, nem valószínűtlen, hogy a tömegek, melyek ma még a szlávokra nézve veszendőbe mennek, ugyancsak a slavismust fogják terjeszteni, és akkor a németiség helyzete a mainál is kedvezőtlenebb lehet.

Azzal a ténnyel, hogy a sudeti tartományok természetes szaporodása nagyobb, mint a német tartományoké, a legszorosabb kapcsolatban áll két más tény is, tudniillik, hogy a sudeti tartományokban ugyancsak 1880 és 1890 közt egyrészt nagyobb a születések száma, és másrészt nagyobbak az ifjabb korosztályok is. A míg ugyanis egész Ausztriában 1000 születés-képes nőre 153 születés esik, a német tartományokban e szám 127 és 136 közt mozog, Krajnában már 155-re emelkedik, s a sudeti tartományokban 149 és 153 közt ingadozik. A mi pedig a 15 éven aluli korosztályt illeti, erre esik Ausztriában átlag 1000 lakóra 341, a német tartományokra 292—311, Krajnára 356, a sudeti tartományokban 341—377. E számoknál nem kívánok hosszasan időzni, és csak azért utaltam rájuk, hogy más oldalról is megerősítsék azt a tényt, hogy a természetes szaporodás jóval nagyobb a sudeti tartományokban, mint a német tartományokban.

IV.

A német tartományok lassúbb szaporodása azonban nem esetleges, csak az utolsó évtizedre szorítókozó jelenség. Ellenkezőleg, ha több évtizedre megyünk vissza, annál kirívóbb lesz a német tartományok elmaradása és a sudeti tartományok rohamos fejlődése.

Mellőzve egyrészt a keleti tartományokat, melyek a nemzetiségi küzdelemben a német részről rég föladott pontokul tekinthetők, vegyük egyrészt a német alpesi tartományokat (Felső-Ausztriát, Salzburgot, Stiriát, Karinthiát, Krajnát, Tirolt és Vorarlberget) és másrészt a sudeti tartományokat (Csehországot, Morvát és Sziléziát), és akkor azt látjuk, hogy az előbb említett német tartományok népessége 1830-ról 1890-re 3.270,985 lélekről 4.026,224 lélekre emelkedett, vagyis 23%-kal szaporodott, míg a sudeti tartományok lakossága ugyanez időben 5.942,419 lélekről 8.712,580 lélekre emelkedett, vagyis 46 %-kal gyarapodott; tehát még egyszer oly nagy mérvben.

Alsó-Ausztria népességét, mely ugyanezen időben 1.297,974 lélekről 2.651,930 lélekre emelkedett, tehát több mint megduplázódott, itt szándékosan mellőztem, mert Bécs fejlődése természetesen egészen más szempont alá esik.

A német nemzetiség háttérbe szorulása a szlávokkal szemben, az imént közölt adatok tanúsága szerint, nem véletlen és múló természetű, hanem évtizedek óta tapasztalható, és ezért szükségképp mélyen fekvő és állandó forrásra vezetendő vissza. Ilyenül tekinthető az a kétségtelen tény, hogy az alpesi német tartományokban a házassági szám jóval kisebb, mint a sudeti tartományokban. Esik ugyanis 1890-ben átlag Ausztriában 100 házasságképes korban levő nőre 93·19 férjes nő. Az alpesi tartományok arányszámai 45·94—82·56 az átlagon jóval alul maradnak, míg a sudeti tartományok arányszámai, 87·71—102·86, az átlagot jóval meghaladják. Szoros kapcsolatban áll ezzel az a másik tény, hogy a házasság nők aránya jóval kisebb a németeknél, mint a cseheknek és morváknál. Esik ugyanis 1890-ben 1000 nőre férjes nő, a németeknél 316, míg a cseheknek és morváknál 344.

Közel fekkethet a föltevés, hogy a házások alacsony számát a németeknél főleg Bécs mint nagyváros idézi elő. De ez a föltevés nem felel meg a tényeknek. Alsó-Ausztriában ugyanis 100 házasságképes nőre 77·29 férjes nő esik, s a legalacsonyabb arányszámot e részben Karinthia és Salzburg adja, 45·94, illetőleg 57·98 %-kal.

A mily kétségtelen azonban a házassági arányszám kisebb volta a német alpesi tartományokban, ép oly kétségtelen az is, hogy e jelenség forrása nem annyira nemzetiségi, mint inkább gazdasági okokra vezethető vissza, nevezetesen arra, hogy a míg a sudeti tartományokban a birtokfölaprózás igen előre haladt, a német alpesi tartományokban, a birtokfölaprózás igen kis mérve mellett, a közép- és nagy parasztbirtok jóval nagyobb mértékben van elterjedve, mint bármely más tartományban. A közép- és nagy parasztbirtok kapcsolatosan a zárt tanya-gazdasággal, a parasztbirtok fölosztásától való idegenkedéssel, sőt a házasság egyenes megnehezítésével, sehol nem őrizte meg a paraszt-osztályt oly nagy mérvben, mint épen e német tartományokban, de ugyanakkor késleltette és csökkentette a házasságok és ezzel a születések számát, annak ellenére, hogy egyes alpesi tartományokban, nevezetesen Karinthiában, a törvénytelen születések száma oly magasra rúg, hogy az összes születések 45%-áig terjed, és e törvénytelen születések jó része utólagos házasság által törvényesíttetik.

A birtokmegosztás tekintetében Ausztriában is csak kevés, szórványos és főleg régibb időből való adat áll rendelkezésre, de azért vannak egyesek, melyek igen érdekes világot vetnek e kérdésre. Így például vannak adatok arra, hogy Felső-Ausztriában a hatvanas évek végén a terület két ötöde 20—50 holdas parasztbirtokokra esett, míg a többi, és nevezetesen a szláv tartományokban, a kataszteri adatok a birtokfölaprózás nagy előhaladásáról tanúskodnak. Csehországban már II. József alatt hatóságilag mozdították elő a birtokfölaprózást, egyenes pénzbeli jutalmat osztogatva az olyan bevándorlóknak, kik régi nagyobb parasztbirtokok földarabolásával új parasztgazdaságot alapítottak. E földarabolásokról évi jelentéseket tettek a központra, honnan egyes kerületi hatóságok egyenes dicséretben részesültek sikeres buzgalmukért. E földarabolás haladásáról újabb adatok is tanúskodnak.

1869—1880-ig 41,000 új parasztgazdaság keletkezett, régiek földarabolása által, mintegy 86,000 hold terjedelemben, s a földművelési miniszternek 1889 november 9-ikén a képviselőházban tett nyilatkozata szerint 1887 folyamán 683 nagyobb parasztbirtokot daraboltak föl, 7080 parcellára. Hasonló irányzatról tett bizonyosságot Chlumeczky Morvában, midőn a képviselőház 1888 november 16-iki ülésén közölte, hogy a szabad birtokföldarabolás behozatala óta az 50 holdon fölüli birtokok 9·57 és a 20—50 holdas birtokok 10·4 %-kal apadtak, ellenben az 5—10 holdasok 8·44 %-kal, a 2—5 holdasok 67 %-kal és a 2 holdon aluliak 74%-kal gyarapodtak.

Nagy befolyást gyakorol ez irányban a megtelepedés alakja is, hogy tudniillik tanyák vagy falutelkek szerint alakulnak a községek. A sudeti tartományokban ugyanis majdnem kizárólag falusi községekkel találkozunk, melyek a földarabolást megkönnyítik, míg az alpesi tartományokban a községeknek több mint fele tanyákból áll, melyek viszont a földarabolást igen megnehezítik.

Nem utolsó akadály a német tartományok szaporodásának az a körülmény, mely különben a régi patriarchalis agrarius rendszerrel teljesen összhangban áll, hogy tudniillik a házasságkötés Tirolban jogilag és Salzburgban tényleg még a község jóváhagyásához van kötve, míg a sudeti tartományokban a községi jóváhagyás már a negyvenes években pusztá alakisággá vált. Hogy a községi jóváhagyás kinyerésének szüksége gátlólag hat a házasságok megkötésére és ezzel a születések számára és a lakosság gyarapodására, azt alig szükséges mondani.

Az alpesi tartományok népességének e lassúbb szaporodása még egy további hátrányt mért a németiségre, azt, hogy a népfölöslegekre támaszkodó ipar főleg a sudeti tartományokban honosodott meg. A huszas években, az ipari fejlődés kezdetén, az éjszaki tartományok túlsúlya még nem volt érezhető, sőt a legrégebbi iparágak, nevezetesen a vas- és fémipar, Stiriában, Karinthiában és Krajnában jutott először virágzásra. Ma ellenben a legtöbb iparág, úgymint czukor, pamut- és selyemipar, főleg a sudeti tartományokban honosult meg, a minek igazolására fölhozható, hogy a míg különösen a pamut-iparnál 1890-ben a német tartományokban alig 800,000 orsót számítottak, addig a sudeti tartományokra több

mint 1.400,000 orsó esett. Mi több, magának a vasiparnak terén is az északi tartományok elérték már a délieket.

A sudeti tartományok ipari fölényét egyébiránt elég világosan mutatják az 1890-diki foglalkozási statisztika adatai is. Ezek szerint a keresőkből 28 % esett az iparra Morvaországban, 35 % Csehországban és 36 % Sziléziában; míg a német alpesi tartományokban csak Felső-Ausztriában haladta meg az iparosokaránya némileg a 20 %-ot (22%-kal); a többiek, Salzburg, Stiria, Karinthia és Krajna 18, 16, 15 és 12%-kal, a 20%-on is alul maradtak.

Az alpesi tartományok mind e hátrányaihoz járul még egy, mely talán mindezeknél is nagyobb. A hegyes országokra a civilisatio haladtával két egymástól igen eltérő sors vár, melyet Svájc és Skócia felföldje mutatnak a legjellegzetesebben. Magas állattenyésztés és nagy idegen-forgalom által táplált, élénk kereset, és ezzel folyton fejlődő népesség — az egyik esetben; vagy csak egyes keveseknek szórakozást nyújtó vadászterület, mely a már meglevő népességet is kiszorítja, nem hogy azt magasabb fejlődésre juttatná, — a másik esetben. Az alpesi tartományokban a vadászati czélokra lefoglalt területek mindinkább szaporodnak, és Salzburgnak állítólag több mint fele már ily lefoglalt vadászterület.

A sudeti tartományok sokkal kedvezőbb fejlődését igen élénken mutatja egy statisztika, mely az 1828-iki és 1880-iki egyenes adózást hasonlítja össze. E szerint, nem tekintve egyrészt Dalmatiát, és másrészt Galicziát és Bukovinát, a többi Ausztria egyenes adójából 1828-ban 22·5%, esett Alsó-Ausztriára, 26·5 az alpesi tartományokra, 2·5% a tengerpartra és 48·5 % a sudeti tartományokra. Ellenben 1880-ban 33·6 %, esett Alsó-Ausztriára, 18·2% az alpesi tartományokra, 3·4 % a tengerpartra és 44·8 % a sudeti tartományokra. A míg tehát Bécs óriási föllendülésével szemben a sudeti tartományok nagyjában nem sokat vesztek eredeti arányaikból, a német alpesi tartományok viszonyos adóképesége tetemesen lejjebb szállt.

Ausztria hatalmi állása tehát nemcsak népességi, de vagyoni tekintetben is, a főváros mellett jóval inkább nyugszik a túlnyomóan szláv-sudeti tartományokon mint a túlnyomólag német alpesi tartományokon.

A kik e jelenségekkel szemben bizalommal tekintenek a németiség jövő szerepe elé Ausztriában, azok Bécs uralkodó helyzete mellett főleg a magasabb cultura áthasonító erejében reménylenek. S hogy ma még, a német gyűpontokon és különösen Bécsben, a németek magasabb culturája és fejlettebb anyagi ereje igen sok szláv bevándorlót magába olvaszt, az iránt nem is lehet kétség. Mert a germanisatiónak e más oldalon való jelentkezése nélkül a német és szláv nemzetiség aránya kétségkívül más képet mutatna.

Hogy azonban a német cultura túlsúlya a többi nemzetiségek culturájával szemben alig képez oly erős áthasonító hatalmat, hogy a németek minden aggodalmát jövőjük iránt eloszlatathatná, ezzel a körülménnyel a következőkben óhajtok foglalkozni.

V.

Hogy Ausztria polyglott állam, a melyben valamely egyes nemzetiség, tehát a németiség sem gyakorol igazi hegemóniát, azt semmi sem mutatja oly világosan, mint közoktatásának helyzete, és pedig annak minden ágazataiban, az elemi iskolától föl az egyetemig.

A mi az elemi iskolát illeti, a mai osztrák németek, főleg az alkotmányos iskolatörvényt hibáztatják, melynek egyik rendelkezése szerint minden olyan községben, a melynek közvetlen területén és annak egy órajársnyi környékén együttvéve, ötéves átlagban, legalább 40 gyermek találhatik bármely nemzetiségen, e nemzetiség számára, még ha a lakosság kisebbségét képezi is, megfelelő nyelvű nyilvános népiskola állítandó, ha csak e bizonyos nemzetiségű gyermekek egy órajáráson belül saját nyelvű iskolához nem juthatnak. E törvény bizonynyal igen sokat segített a modern osztrák népiskola nemzetiségi szétforgácsolásához. De hogy ez az irányzat igen régi Ausztriában, és már az absolutismus alatt is érvényesült, azt elég kétségtelenül bizonyítják a hivatalos adatok. Mert a tiszta német népiskolák az absolutismus alatt sem igen szaporodtak, ellenben szaporodtak a szláv és főleg a két nyelvű német-szláv népiskolák. Az alkotmányos élet által előidézett fordulat abban mutatkozik, hogy a német népiskolák

most sem igen szaporodnak, de annál inkább szaporodnak a nemzetiségi népiskolák, és pedig a két nyelvűek rovására is. Így történt, hogy a míg 1857-ben 6000 német népiskola mellett 3.897 szláv és 2000 többnyelvű népiskola volt, 1865-ben 6203 német népiskola mellett 4.434 szláv és 3097 többnyelvű népiskola találtatott. Más szóval, a német népiskola meglehetősen vesztéglése mellett a szláv, de még inkább a többnyelvű népiskolák nagyot haladtak. A hetvenes években, a német szabadelvűek uralma alatt, a német népiskola némileg előtérbe lép, de már 1880-tól föltartóztatatlan a háttérbe nyomul, és pedig többé nem a többnyelvű, hanem a tiszta szláv népiskola javára, mely most a több nyelvűeket még számszerűleg is csökkenti, úgy hogy 1890-ben 7157 német népiskola mellett 8955 szláv és csak 442 több nyelvű népiskola volt. Más szóval, az absolutismus szaporította első sorban a több nyelvű népiskolát, másodsorban a nemzetiségit, az újabb alkotmányos időszak, a német szabadelvűek uralmát leszámítva, csak a nemzetiségit, de ezt annál nagyobb erővel, még a több nyelvű népiskola fölemésztésével is. A német népiskola egy rövid évtizedtől eltekintve, mindig háttérben maradt. Az eredmény azután természetesen az, hogy a míg 1854-ben a német népiskolára esett 57 és a szlávra 36%, 1890-ben a németre esik 41 és a szlávra 51 %. Azaz az absolut többség a német népiskoláról átszállt a szlávra.

Hogy az egyes szláv tartományokban és nevezetesen a sudeti tartományokban a helyzet a német nyelvre nézve még kedvezőtlenebb, azt alig szükséges mondani. Így 1890-ben Csehországban a népiskoláknak csak 44, Morvaországban 30, Sziléziában 43 %-a volt német, és ez arány még mindig csökkenni fog, már csak azért is, mert az még mindig magasabb, mint a németségnek lakosság szerinti aránya.

Még kedvezőtlenebb a németiségre nézve, hogy részben a népiskolában elfoglalt aránya, de részben más okok miatt is; az általános műveltség tekintetében sem foglal igazán kiváló állást, a többi nemzetiségekkel szemben. Az általános műveltségnek legelfogadottabb ismervét, az írni-olvasni tudást illetőleg, a keleti és déli szlávok jóval hátrább állanak ugyan mint a németek, de a sudeti tartományok népessége kedvezőbb helyzetben van mint a német alpesi tartományok népessége, már csak azért is, mert a sudeti tartományokban az ipar jóval nagyobb szerepet játszik mint az Alpesek tövében.

A míg ugyanis a német alpesi tartományokban, nevezetesen Felső-Ausztriában, a férfi-lakosság 8, Salzburgban 12, Stiriában 25, Karintiában 36 % -a nem tud sem írni, sem olvasni, addig a sudeti tartományokban és pedig Csehországban a férfi-lakosságnak csak 7, Morvában 9 és Sziléziában 11 % -a nem tud sem írni, sem olvasni.

A népiskolának és általában az elemi műveltségnek e nemzetiségi szétforgácsoltsága azonban még nem volna oly hátrányos a németekre nézve, ha ellensúlyra találna a középiskolában, mely az értelmiségnek és ezzel az ország vezető osztályainak tulajdonképeni fészke. Csakhogy a középiskola és különösen annak az az ága, mely a politikai hatalom birtokosait neveli, értem a gymnasiumot, ismét nem olyan, hogy az a német hegemoniát biztosíthatná.

Lássuk először a középiskolát a maga egészében. 1854-ben 102 középiskola közül 79 volt német, 7 német-lengyel, 8 német-cseh, 1 tiszta cseh és 7 tiszta olasz. 1865-ben a 113 középiskola közt 78 volt tiszta német, 25 német-szláv és 12 tiszta szláv. 1880-ban a 247 középiskola közt 160 volt tiszta német, 4 német-szláv és 70 tiszta szláv. 1890-ben 250 középiskola közt 153 volt tiszta német, 3 német-szláv és 85 tiszta szláv. Vagyis ez egész időszak végeredménye az, hogy a német iskola 78 % -ról leszállt 61 % -ra, a szláv iskola 1 % -ról fölemelkedett 34 % -ra.

Még kedvezőtlenebb az arány a németekre nézve, ha csak a gymnasiumot tekintjük. Volt ugyanis az ötvenes évek végén 96 gymnasium és ebből 60 német, 20 német-szláv és 6 tiszta szláv; ellenben 1890-ben volt 173 gymnasium között 96 tiszta német, 3 német-szláv és 70 tiszta szláv. Vagyis, a míg eleinte 73 % esett a német gymnasiumra és 7 % a szlávra, végül 56 % esett a németre és 40 % a szlávra.

A népiskolánál nem foglalkoztunk a tanulók nemzetiségével, mert az általános iskolakötelezettség mellett, az elemi tanulók nemzetiségi aránya nagyban és egészben összevág a lakosság nemzetiségi arányával. Nem úgy a közép- és felső iskolában. A németiség ereje kétségtelenül magasabb kulturájában rejlik, vagyis abban, hogy a közép- és felső iskolában magasabb arányokat foglal, mint a népességben, hol 36 % német áll szemben 60 % szlávval. Csakhogy a németiség e fölénye a középiskolában, úgy mint a felső oktatásban,

mindinkább gyöngül. Így a középiskolában általában 1854-ben még 52 % volt a német és 47 a szláv, 1890-ben már csak 48% a német és majdnem ugyancsak 48 % a szláv. A gymnasiumban pedig még kedvezőtlenebbül alakult a németiség aránya. Mert itt ma már csak 43 % a német és majdnem 53% a szláv. Más szóval a németek aránya fogy, a szlávoké pedig emelkedőben van.

A legfőbb oktatásban, az egyetemen nemkülönben hanyatlást mutat a német, és növekvést a szláv elem. E tekintetben azonban nem mehetünk vissza a nemzetiségekkel az 1865 előtti időkre, mert addig a zsidókat az egyéb nemzetiségek között vették föl, a mi által úgy a németek, mint a szlávok aránya tulajdonképen kiszámíthatatlanná válik. Minthogy azonban épen 1865-ből kell kiindulnunk, az összehasonlítás a németekre nézve természetesen még kedvezőtlenebb. Esett ugyanis 1865 óta az egyetemi tanulók között a németekre 53 %, a szlávokra 38 %; ellenben 1890-ben esett a németekre 46 %, a szlávokra 45 %.

Az egyetem egyes karain belül pedig ugyanazt tapasztaljuk, mint a középiskolánál, hogy tudniillik azon pályáknál, melyek a politikai hatalom szempontjából a legfontosabbak, a németiség aránya még az általánosnál is kedvezőtlenebb. Így a jogászok közt 1890-ben 45 % volt a német és 50 % a szláv; a theologusoknál még épen 32 % a német és 56 a szláv. Így lesz érthető a németek azon panasza, hogy a katolikus papság ifjabb nemzedéke mindinkább szláv, és maholnap a tiszta német hívek sem kaphatnak német lelkészt.

A politikai hatalom szempontjából még egy harmadik pálya bír nagy fontossággal és ez kétségkívül a katonai. A közös hadsereg tiszti karára vonatkozólag azonban nem birunk nemzetiségi statisztikával. Itt csak arra nézve gyűjtöttek adatokat, hogy ki milyen nyelvet beszél még a németen kívül. És ezekből azt látjuk, hogy 1870-ről 1880-ra két nyelv tudása mutat haladást; a csehé, melynek aránya 30 %-ról 36 %-ra, és a magyaré, mely 20 %-ról 25 %-ra emelkedett. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a felsőbb katonai intézetekben a német nyelven kívül vagy a magyart vagy valamely szláv nyelvet kell az ifjaknak tanulniok, talán nem tévedek, ha a magyar nyelv nagyobb mérvű tudását nem annyira a magyar elem szaporodásának, mint inkább annak

tulajdonítom, hogy azt a nem-magyarok közül is minél többen kezdik elsajátítani; ellenben a cseh nyelv tudásának szaporodását jóval inkább azzal magyarázom, hogy a szláv elem még mindig emelkedik a hadseregben és pedig a német elem rovására. És ez, ha nem csalódom, az általános fölfogás is Ausztriában.

A mi az oktatás egyéb ágait illeti, az ipariskolában a német nemzetiség 1880-ról 1890-re 49%-ról 48%-ra szállt le, míg a szláv nemzetiség 41%-ról 49%-ra emelkedett. Ellenben a reáliskolában, a kereskedelmi iskolákban és a műegyetemen a német elem kedvezőbb képet mutat, a mennyiben 1890-ben a reáliskolában 61% német állt szemben 33% szlávval, a kereskedelmi iskolákban 70% német 24% szlávval, a műegyetemen 54% német 38% szlávval. Nem szabad azonban feledni azt, hogy a kereskedelmi iskolákat nem tekintve, a németiség irányzata még itt is hanyatló, s azt a kevés előnyt, a melyet talán a kereskedelmi iskolák föltüntetnek, az ipariskolák szláv irányzata, már a tanulók sokkal nagyobb száma miatt is, bőven kiegyenlíti, mert a míg kereskedelmi szakoktatásban 14,000 ifju részesült, ipari szakiskolát 90,000 végzett.

Még csak a sajtóra vonatkozólag akarok néhány adatot közölni, melyek nem kevesebb súlylyal tanúskodnak a slavismus emelkedő irányzatáról Ausztriában. 1865-ban 208 lap és folyóirat jelent meg Ausztriában, és abból 160 volt német és 32 szláv. 1892-ben 1951 lap és folyóirat jelent meg és ebből 1259 volt német és 553 szláv. Más szóval, a németek aránya 69%-ról leszállt 65-re, a szlávoké fölemelkedett 23%-ról 29-re. Ha pedig nem tekintjük Galicziát, akkor a németek aránya leszáll 81-ről 70-re és a szlávoké fölemelkedik 12%-ról 24-re. A mi pedig az egyes sudeti tartományokat illeti, azokban 1874-ről 1892-re Sziléziában a német lapok és folyóiratok száma 17-ről 23-ra emelkedett, a szlávoké viszont 12-ről 24-re, Morvában a németeké 37-ről 63-ra, míg a szlávoké 14-ről 87-re Csehországban a németeké 89-ről 158-ra, a szlávoké viszont 92-ről 281-re. Vagyis mind a három tartományban a német lapok és folyóiratok száma 143-ról 183-ra emelkedett, míg a szlávoké 118-ról 392-re szaporodott.

Ha még egyszer végigfutunk mindezen adatokon, melyek a németiség számbeli erejének gazdasági és kulturális jelentőségének viszonyos csökkenéséről tanúskodnak, bizonyynyal érteni fogjuk, hogy akadnak a németiség körében olyanok, a kik a fejlődésnek rájuk nézve oly elszomorító hatása alatt, a legsötétebb színekben látják nemzetiségök jövőjét, és keserű szavakra fakadnak a németek és különösen a bécsi németek ellen, kiket még ezen rájuk nézve oly komor alakulások sem képesek hagyományos gondatlanságukból fölzavarni. Nemcsak szláv, de német jósok is találkoznak, kik azt jövendőlik, hogy a XX. században Bécs ép úgy szláv város lesz, mint a hogy szlávva lett az aranyos Prága a XIX. században. Prágának minden nevezetesebb építészeti emléke, dómjai, kapui, hídjai, a középkori német város legsajátosabb jellegét hordják magokon, és később magán és középületei a német renaissance és a német barokk izlés leghivatottabb mestereit dicsőítik. Csoda-e mindezek után, ha Bécs szép és hatalmas épületeinek azon szakadatlan sora, mely a német kultúra fényét és dicsőségét ép az utolsó évtizedben oly fennen hirdeti, a nagy többséget megerősíti ugyan abban a hitben, hogy Bécs Bécs marad és soha el nem merülhet, de ugyanakkor némely kevesekben mégis azt a gondolatot ébreszti, hogy a legpompásabb építkezés némelykor csak a közeli hanyatlás előhírnöke volt, s hogy a midőn a legszebb márványpalotát építették a lagunák városában, akkor Velenceze állami és kereskedelmi hatalma már a hanyatlás csiráját hordta magában.

E jóslatok bizonyynyal messze túlzottak és csak az elkese-redéssel magyarázhatók. Annyi azonban kétségtelen, hogy Ausztriában nemcsak felszínen mozgó, de igen mélyen fekvő tényezők működnek közre a németiség számerejének, gazdasági és kulturális hatalmának viszonyos csökkenésére, melyek hol gyöngébben, hol erősebben, de szünet nélkül befolyást gyakoroltak a múltban és ezért kétségtelenül befolyást fognak gyakorolni a jövőben is.

Szándékosan nem terjeszkedem ki e helyütt arra a kérdésre, hogy e tények ránk nézve kedvezőek-e vagy kedvezőtlenek, sem arra, hogy minő állást kelljen azokkal szemben elfoglalnunk. Itt csak a tényt magát akartam megvilágítani, melyet eltagadnunk nem lehet, számba nem vennünk nem szabad.

LÁNG LAJOS.

WASHINGTON.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

VII.

Washington első elnöksége: kormányállapotok, pénzügyi reformok, a képviselő-reformja.

A formaszerűn megalakult szervezet megvalósítására, az ige megtestesítésére senki sem volt hivatottabb, mint Washington. Az egyesült államok elnökségét, bár idegenkedőleg, de kénytelen volt elfogadni. Érezte a helyzet nehézségeit és szerénységében kételkedett önnön hivatottságában az új föladatra. De honfitársai rokonszenvező ösztönükben másként vélekedtek, mint nyomott kedélyű vezérok. Útazása Mount-Vernontól New-Yorkig, az unio akkori székhelyéig, nagy diadalmenethez hasonlított; New-Yorkban tenger nép örömrivalgása fogadta. A közhangulat örömittassága, a mint naplójába írta, inkább kínos mint kellemes érzésekkel tölté el lelkét, mert azon ellentétes jelenetekre gondolt, melyek talán egy nap be fognak következni, a közjó érdekében kifejtett erőfeszítései ellenére. — Nemes lelkének töprengései nem valósultak meg; mert habár tapasztalnia kellett a közvélemény szeszélyes ingadozásait, elnökségét nem kevesebb dicsőséggel fejezte be, mint hadvezéri pályáját.

Washington 1789 ápril 30-dikán tette le az esküt, mint az egyesült államok elnöke. Kormányára összeállításánál nem

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 226. és 227. számaiban.

követett párttekintetet, sőt ellenkezőleg szándéka volt a fő egyéneket pártkülönbség nélkül a kormányban egyesíteni. Nem tartozott azon államférfiak közé, kik csak középszerű egyénekkel környezik magokat, csakhogy elsőségök kétségessé ne válják. A kiválóbb szellemek sem idegenkedtek állást foglalni mellette, mivel szívesen látta képességeik és jellemök érvényesülését. Kormánytársai közül, kiket kétizbeli elnöksége alatt maga mellé hívott, egyik-másik fölülmúlta őt némely tekintetben, vagy szakképzettség szempontjából: de valamennyiök fölött állott azon uralkodói adományra nézve, mely szerint előítélet nélkül minden kérdést a leghelyesebb szempontból bírált meg és képes volt az ellentétes vélemények fölött dönteni. Szellemi felsőségét mindenki elismerte. Annyira kivált a többiek közül, hogy a nyolcz évi elnökösködés alatt föl-föl-tünetezett kormányférfiak kisebbeknek látszanak, mint a milyenek valóban voltak. Pedig a korszak gazdag volt kiváló egyénekből, sőt egyik-másik helyet foghat minden korok és nemzetek kiváló férfiai közt is. Washington első kormányát ezekből alakítá: hadügyi államtitkár lőn régi fegyvertársa Knox tábornok, kincstári államtitkár Hamilton, főügyész Randolph, főbíró vagyis a legfőbb ítélőszék elnöke Jay és külügyi államtitkár Jefferson.

Kiváló férfi volt Jay; már eddig is nagy érdemeket szerzett, később mint főbíró és nemzetközi megbízásban még nagyobbakat volt szerzendő. De a kormányban legkiválóbbak voltak Hamilton és Jefferson; a két főpártnak, a *federalista* és *democrata* párt vezérei. Kitünő fogás volt Washingtontól, hogy e két férfit kormányában egyesítette; ezáltal a pártküzdelmeket sokáig a kabinetbe szorítá és a külvilágtól elhárítá. Nem kis mértékben járult ezzel az államszövetség megszilárdításához.

A mikor Washington az elnökséget elfoglalta, zilált viszonyokat talált. Amerikának kevés tekintélye volt Európában és viselkedését alapos bizalmatlansággal nézték. A francia tisztek elmaradt zsoldjokat várták. Az államadósságokat az amerikaiak nehezen fizették, nem épen kevesen egészen mellőzni szerették volna. Az amerikai bíróságok külföldieknek ritkán adtak igazat, mert sok helyen a közvélemény nyomása alatt álltak; következőleg az amerikaiaknak nem volt hitelök, senki sem akart velök üzleti összeköttetésbe lépni. Az elnökség előtti

zürzavaros időben Franklin, Adams és Jefferson képviselték Amerikát Európában és az angol sajtó gúnyolódva azt feszegette, elegenden vannak-e a tizenhárom köztársaság képviselésére. De csakhamar minden jobbra fordult. Washington tevékenysége a legapróbb kérdésektől a legnagyobbakig mindenre kiterjedt. Elnöksége első teendői közé tartozott, hogy a közigazgatási ágak vezetői által részletes jelentéseket adatott magának tárczájuk állapotáról. Különös gonddal tanulmányozta a pénzügyi tárczáról szóló jelentéseket és jegyzés útján a legkisebb részletekbe ható tájékoztatást szerzett. Egyáltalában szokása volt, hogy az irományokat nemcsak gondosan elolvasta, de jegyzeteivel kísérté is. Egyik föladatául tűzte ki, hogy a külügyekben teljes otthonosságot szerezzen; e végből minden irományt, mely a békekötés óta elnökségre jutásáig érkezett, tollal kezében tanulmányozott. Megzavarodhatnak az ember ítéletében, látva e kisszerűséggel határos serénységet. A részletekben elvész az eszme, gondolhatná az ember; csak hogy Washington azon különös tehetségek közé tartozott, kikben az egyszeri elolvasás nem teszi meg a kellő benyomást és kik azt sajátítják el tökéletesen, a mit tollal kezökben tanulnak meg. Egyébiránt kétségtelen, hogy az életrevaló, a tartósságra igényt tartó eszme csak dús adatokból szülemlhetik és hogy csak azon terv érvényesülhet, mely szilárd részletek alapján épült.

A közigazgatási szervezet megalkotása lévén szőnyegen, sokan ostromolták Washingtont hivatalért. A kinevezéseknel merevségig szigorú elveket tűzött maga elé és el volt határozva, tőle telhetőleg csak érdemet és tehetséget figyelembe venni. A folyamodóknak csak kis része jutott álláshoz; a nagy többségnek választ sem adott. Egyszerű elutasítással nem akarta a kérelmezőket sérteni, de nem is akart udvarias szavakba öntött kedvezőtlen végzéssel bennök a jövőre nézve reményt gerjeszteni. Ezáltal sokak neheztelését vonta magára és, a mi ilyenkor méltatlanul történni szokott, jellemét granúsították, őt gögösnek és önkényes hajlamúnak híresztelve. De kivételt tett rokona, Bushrod Washington kérvénye tárgyában, a ki ügyészi állásért folyamodott valamely szövetségi törvényzékhez; ennek őszintén megírta, hogy nem nevezheti ki, mert idősebb és érdemesebb ügyvéd folyamodik az állásra.

Fokozták Washington helyzete kényelmetlenségét a saját személyi és hivatalbeli magatartására vonatkozó rend-

szabályok és szertartások megállapítása. Tudta, hogy minden elhatározása a következő államfőkre előzményül fog szolgálni. A mint minden fontosabb kérdésben, úgy a feltűnést kelthető kisebbekben is kormánya tagjainak véleményét kérte ki, sőt tanács végett a kormányon kívül álló férfiakhoz is fordult. A létesített rendszabályban nem az iránt érdeklődött, tesz-e kedvező hatást, hanem az, tesz-e kedvezőtlent. Nagyrovágyást kizáró, tárgyilagos fölfogása mellett célja volt minden körülmények közt megállható és a viszonyoknak teljesen megfelelő rendszert alkotni. Legjobb szándéka mellett sem kerülhette el, hogy modorát és magatartását ne gáncsolják. Majd azt neheztelték, hogy igen merev, igen hideg; majd azt, hogy a kihallgatásnál nem ülteti le a feleket. Nem valami mélyen érintette őt a gáncsoskodás, de tartózkodás nélkül nyilatkozott fölöle szóval és barátjaihoz intézett leveleiben. Egy ízben enyelgőn megjegyzé, hogy az ellene forduló vádnak lihetőleg hajló kora vagy tánczmestere az oka. Az ernyedetlen szobai tevékenység következtében egészsége, mely már hivataloskodása kezdetén sem volt a legjobb, szenvedni kezdett; nem csoda, az előbbi évtizedekben, a háborúskodás folyamán és falusi foglalkozás közben, sokat időzött a szabad levegőn és megszokta a testmozgást. Nem üres phrasis tehát, ha őt hazafias kötelessége áldozatának tekintjük. Igaz. De az ügy, melyet szolgált, megérte az áldozatot. Az akkori viszonyok közt oly nagyrovágyás nélküli, minden pártok és egyének fölött álló tekintélyre volt szükség, a milyen ő volt; különben fölötte kétes, sikerül-e a közviszonyok megszilárdulása.

Washington első elnökségének legkiválóbb ténye a pénzügyi reform, mely Hamilton kincstári államtitkár előterjesztései következtében létesült. Általában a pénzügyi intézkedések nagyobb fontossággal bírnak Éjszak-Amerika történetében mint másutt; a minthogy az egyesült-államok történetét tulajdonképpen pénzügyi történetnek nevezhetni. Az angol telepítvényes politika teremtette az uniót képezendő egyes államokat. Az angol kereskedelmi és hajózási törvényhozás hintette el az elégületlenség magvait az anyaország és a telepítvények közt; utóbbiakban nagyra növelvén az önállóságra való törekvést. A bélyegtörvény és a thea-adó idézték elő a fölkelést, a telepítvények testvéresülését és függetlenségüket; a küzdelmet Angliával és Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződés-

sek fejezték be. A közgazdasági jelenségek döntő mozzanatait az egyesült-államok későbbi történetében is föllelhetni. A vám- és kereskedelmi törvények fölötti viszályok 1842-ben Franciaországgal és Angliával surlódásokra, sőt az utóbbival nyílt háborúra vezettek. Louisiana és Florida megszerzése, a terjeszkedések nyugaton az indiánok vadászterületein pénzüzletek voltak, sőt a Mexico elleni háború is 1848-ban földterület vételével végződött. Az Unio belső életének nagy változásait hajózási törvények, vám- és bank-acták okozták; sőt az 1861-iki secessionális polgárháborúra a rabszolgakérdésen kívül a vámrendszer fölötti ellentétes fölfogás szolgált okul, mert az iparüző éjszaki államok érdeke a rabszolgaság eltörlését és a védvámrendszert, a földművelő délieké pedig a rabszolgaság föntartását és szabad kereskedést igényelte. Az éjszaki államok védte szövetséges ügy diadalát nem annyira az éjszaki hadseregek túlsúlya, mint inkább az éjszak népességének sűrűbsége és pénzügyi felsőbbbsége vívta ki; és kevésbé emlékeztet a két viaskodó fél hadseregei emberanyagának talpra állítása, mint azon anyagi eszközök előteremtése, melyekkel a hadseregeket föntartották és a csatákat kiküzdötték. A háború befejezte után a roppant mértékben megszaporodott papírpénz forgalma, a belső megadóztatás és vámkérdések valának azok, melyek az Uniót elfoglalták. Legújában a szabad kereskedés és a védvámrendszer elvei állítják szembe egymással a foederalista, vagy a hogy mostanában nevezik, a köztársasági pártot a democrata párttal. A köztársasági párt a védvámos rendszernek hódol, a democrata párt a szabad kereskedésnek; a védvámos irány kezd túlsúlyra vergődni. Csak a Mac Kinley-féle billre kell gondolni, mely védvámos intézkedéseivel az Uniót függetlenné akarja tenni Európától, biztosítani az amerikai ipar kizárólagos uralmát az amerikai államokban és ennek ellenére szabad tért nyitni az amerikai iparnak Európában. Mac Kinley billje az európai államok viszálykodó vámpolitikájánál fogva teljesen el is érné célját, ha a túlzó irány magában az Unióban a sértett elemek ellenhatásában nem találná ellensúlyát, mely már eddig is a democratákra kedvező választási eredményekben nyilvánult. Szélesebb látkört nyit a Blaine államtitkár kezdeményezte panamerikai mozgalom, mely egész Amerikát gazdasági és forgalmi szövetségbe tömöríteni készül Európa ellen. Az e

czélból 1839-ben Washingtonban az amerikai köztársaságok képviselőiből összegyűlt congressus nem érte el ugyan célját és amerikai vámszövetség létesítése nélkül oszlott föl, de az alapeszme megjelöli a haladás irányát. A jövőendőben Amerikának döntő befolyást ígér a földkerekség forgalmában, az Uniónak pedig a hegemoniát a szövetkező amerikai köztársaságok közt.

A Washington első elnöksége alatti pénzügyi reform létesítésénél Hamilton egyénisége állott előtérben; javaslatai az állami adósságok rendezését, a fedezetről való gondoskodást és a bankügy szabályozását ölelték föl. A közadósság összesen 54 millió dollárra szaporodott. Ebből nyolcz millió Franciaországot, három-négy millió Holland magán hitelezőit és 250,000 Spanyolországot illette; tehát körülbelöl 12 milliónyi volt a külföldi adósság. A belföldi adósság körülbelöl 42 milliót tett; hitelezői voltak katonák és tisztek, kik éltöket kockáztatták, farmerek, kik élelmet és hadi szereket vittek a hadseregnek, vagy kiknek vagyonát kényszerrel vitték el, és tőkések, kik a háború válságos pillanataiban pénzüket kockáztatták a közjóért. A belföldi adósság a névérték egy hatoda alá süllyedt és ez áron többnyire már más kezekre került. Az egyesült-államok kül- és belföldi adósságain kívül az egyes államoknak is volt adósságuk, mely körülbelöl 25 millió dollárra rúgott. Úgy keletkezett, hogy az egyes államok saját határaiton belül védműveket létesítettek, fizetést előlegeztek a kontinentális csapatoknak és a miliciának eleséget, öltözeteket és hadi szereket nyújtottak. A tartományi adósság nagyobb felével három állam tartozott: Massachusetts és Dél-Carolina, mindegyik öt millióval és Virginia $3\frac{1}{2}$ millióval.

Mindez adósságok rendezése került szőnyegre. Az alkotmány VI. fejezete elvül állította föl, hogy minden a jelen alkotmány előtti időben kötött adósság és vállalt kötelezettség a jelen alkotmány alatt oly érvénnyel bír, mint a confederatio előtt. Bár ez alaptörvényt az egyszerű becsületesség és az állami érzék sugalta, megvalósítása sok nehézségbe ütközött.

Hamilton kifejtette az elveket, melyek terve megvalósításánál mérvadók lennének. Szerinte a külföldi adósság kifizetése kérdés tárgya nem lehet; de az amerikai állami hitelezőknek is egyforma jogigényök van, akár legyenek eredeti

hitelezők, akár időközben vétel útján jutottak legyen a kötelezvényekhez. A két minőség közti megkülönböztetést igazságtalannak, politikátlannak és gyakorlatiatlannak jelentette ki. Sürgette az egyes államok adósságainak a szövetséges kormány általi átvállalását, azok is a közügy érdekében lévén fölvéve és kívánta, hogy érdekekben ugyanoly intézkedés történjék, mint az Unio adósságai érdekében. Ajánlta, hogy az adósságok egész tömege legyen fundálva, az Unio legyen értök felelős és folyósításukra adókat vessen ki. Egyébiránt az adósságok nagyobb biztossága és a kamatok pontosabb fizetése szempontjából a belföldi hitelezők követeléseinél a fölszaporodott kamatok leszállítását javasolta.

Hamilton javaslatát a congressus nagy komolysággal vette tárgyalás alá és már itt kezdődött a mélyreható ellentét az éjszak és a dél között, mely később is folyton, sőt az egyesült államok történetén végig nyilvánul.

Erős ellenzék képződött, mely a javaslatot politikai és pénzügyi szempontokból kifogásolta; a központi kormányt túlságosan erősítőnek találták az egyes államok rovására és alkotmányosságát is kétségbe vonták. Az államok pénzügyi egysége eszméjét nemcsak a congressusban neheztelték, de kívülről, az Unio különböző részeiben is. Az éjszaki és keleti államok általában kedveztek a pénzügyi tervnek, kevésbé a déliek; minthogy többnyire az előbbieken voltak az adósságok elhelyezve. A tartományi adósságok átvállalása ellen fölhozták, hogy a címletek már nem igen vannak az eredeti hitelezők kezén és így a mostani tulajdonosok meg nem érdemelt nyereségben részesülnek az Unio költségén. Madison a képviselőházban megkülönböztetést indítványozott, mely szerint a címletek vevői bizonyos részösszeget kapnának, az eredeti tulajdonosok a többi; de ez indítványt, mint igazságtalant és gyakorlatiatlant, hosszú vita után elvetették. A kötelezvények formája és szövege szerint az adósság az eredeti hitelezőnek vagy a bemutatónak fizetendő vissza. E föltételek alapján lőnek a címletek kiadva: az eladók minden igényeket a vevőknek engedték át bizonyos arányos viszontszolgáltatásért és a vevők az átvételkor magokra vállalták az esetleges kockázatot. És így méltán volt Madison indítványa ellen fölhozható, hogy megkülönböztetést tenni nem lehetne, legföljebb igen szűk korlátok közt és igen részrehajló módon; de

e czélból is az átruházások egész sorozatát beható bizonyítás tárgyává kellene tenni s a közbenső hitelezők a legjobb esetben sem kapnának semmiféle kárpótlást a fokozatos értékcsökkenésért.

Washington helyeselte Hamilton javaslatát és élen kivánta megvalósulását. Hamilton pénzügyi műveleteivel azt a nagy eszmét szolgálta, mely az alkotmányt hozta létre. Tervével nemcsak a nemzeti becsületet megőrizni és az amerikai hitelt emelni, de az egyes államok közt a kötelekeket erősíteni akarta, őket pénzügyileg egyesítvén, a központi kormányt a tőkéseknek köréje csoportosításával támogatván és új tartóssági elemet létesítvén az állami hitelezők érdekbe vonásával. A javaslatot épen ez előnyei miatt kifogásolták leginkább. Szenvedélyes viták után a javaslat több ízben kisebbségben maradt. A fáradhatatlan Hamilton megállapodásra lépett az imént Párisból a külügyi államtitkárság elfoglalása végett megérkezett Jeffersonnal; eredménye volt, hogy néhány ellenzéki a javaslat mellett szavazott, mely azután, bár csekély szótöbbséggel és módosított formában, keresztülment a congressus két házán. A megállapodás ára volt az Unio székhelyének megállapítása. Ugyanis a dél érdekében elhatározott, hogy a congressus tíz évig Philadelphiában székeljen, azután egy a Potomac mellé építendő városba helyezkedjék át. E czélból Virginia és Maryland határán egy tíz négyszögmérföldnyi területet hasítottak ki és azt Columbiának nevezték. Ebben épült Washington, az egyesült államok mostani fővárosa.

Az egyezmény alapján létrehozott 1790-dik évi augusztus 4-diki törvény a vámok hozadékanak felülségét a létező és a jövő uniobeli adósságok kamatai fizetésére és az adóssági tőke törlesztésére szánta. A törvény értelmében a régi külföldi adósság visszafizetése végett 12 millió dollárnyi, legkésőbb 15 év alatt visszafizetendő kölcsönt vettek föl. A belföldi adósságot hátrálékos kamatai betudásával, a valutának, melyben adatott az ezüst dollárhoz való arányában, évi részletekben visszafizetendő új adóssággá változtatták át és e mellett az Unio papírpénzét úgy számították, mint százat az egyhez. A tőkére 6%-os kötelezvényeket adtak ki; $\frac{2}{3}$ -át 1791-től, $\frac{1}{3}$ -át 1801-től tették kamatozóvá. A hátrálékos kamatok törlesztésére pedig 3%-os kötelezvények kerültek kiadásra, melyek kamatai 1791-től

folytak. Egy folyósító bizottság volt megvizsgálandó, az egyes államok mely adósságai lennének a közös érdek szempontjából kötötteknek tekinthetők. A főösszeg a valuták összevonása után az egyes államok közt képviseleti lakosságuk arányában volt fölosztandó és a fölosztási hányadnak minden egyes állam adósságát meghaladó többlete, $21\frac{1}{2}$ millió dollárnyi maximumig, az Unio által volt átveendő, ellenben azon államok, melyek a hányadnál kevesebbel tartoztak, az Unio adósainak voltak tekintendők.

Két nagy elvet vitték keresztül: első, hogy minden adóssági kötelezvény bizonyos idő multán visszafizetendő; második, hogy a magasabb kamatláb mindig eléje teendő a tőke megrövidítésének, eléje teendő a kölcsön egy mesterkéltnél vagy a szerencse ingerét alapúl vevő formájának. Az Unio nem ismer járadékot vagy oly adóssági kötvényt, melyben a visszafizetés határideje kikötve nem lenne, nem ismer sorsjátéki kölcsönt.

Az állami adósságok átvállalása következtében a kincstári államtitkár a költségvetés összeállításánál 826,000 dollárnyi évenkénti hiányt tapasztalt, melynek fedezéséről gondoskodnia kellett. Fedezetül a külföldi szeszre vámot, a belföldre fogyasztási adót indítványozott. Az adó a congressusban ellenzéssel találkozott; politikátlannak és egyenlőtlennek találták. Ráfogták, hogy gyűlöletes, a szabadsággal ellenkezik, fölháborítja a népet és gyakori kijátszásra sőt ellenállásra vezethet. Egyenlőtlennek is mondták az Unio különféle részeire nézve, mert a szeszfőzést főképen nyugaton üzték, másutt kisebb mértékben. A bill mégis keresztül ment. Magában véve nem lenne semmi nevezetes rajta, mert hiszen oly adó nem képzelhető, mely minden tekintetben megfelelné a belső és külső egyenlőség igényeinek; oly törvény is ritka, mely, ha fontosabb, ellenzés nélkül mehetne keresztül: de nevezetessé vált a törvény következményeiben, minthogy a fogyasztási adó kivetése miatt a pártszenvedély izgatásai következtében, később nagy mérveket öltő lázadás tört ki.

Az Unio adósságainak könnyebb törlesztése és hitelének a külföldtől való függetlenné tétele végett Hamilton állami bank felállítását javasolta. A bill javaslata szerint ment keresztül a senatuson, de a képviselőházban heves ellenzéssel találkozott. Politikai tekintetek, de főképen alkotmányossági aggá-

lyok merültek föl ellene. Egyfelől tagadták, hogy az alkotmány a congressusnak az incorporatio jogát megadta volna; másfelől azt állították föl, hogy az abbeli jogosultság benne van foglalva a congressusnak pénzszerzési jogosultságában. A bill a képviselőházban 19 szótöbbséggel menvén keresztül, a végrehajtó hatalom elé került, jóváhagyás végett. A kabinet véleménye meg volt osztva. Jefferson és Randolph tagadták a bill alkotmányosságát, Hamilton és Knox védelmezték. Washington írásban adatta magának a kabinet tagjainak véleményét és érett megfontolás után szentesítette a billt.

Így létesült az 1791-dik évi február 8-diki határozat, mely az állami bank alapítását mondotta ki. A bank 20 évre terjedő szabadalmat kapott. Alaptőkéje 10 millió dollárt tett, húszezer részvényben; az alaptőkében az állam két millióval vehetett részt. Minden részvény $\frac{1}{4}$ -ét készpénzben, $\frac{3}{4}$ -ét állami adóssághűkötvényekben kellett letenni. A banknak nem volt szabad a központi kormánynak 100,000 dollárnál többet, az egyes kormányoknak pedig 50,000 dollárnál többet hitelezni; ellenben kötelessége volt az állam kölcsöneit közvetíteni és az Unio minden nagyobb kereskedelmi helyén fiókinvézetet állítani. Az aláírás első napján minden részvény elkelt.

Az eredmény igazolta a bank fölállítása helyességét. 1791 január 1-én a közadósság 75·5 millió dollárt tett és az Unio 10·2 milliónyi évi bevételeinek felénél több kölcsönből folyt be; már 1811-ben, vagyis 20 év multán, a legkedvezőtlenebb viszonyok közt, a kereskedelmi zár és a Francziaország-gal és Angliával folyó zavarok alatt és miután az Unio Francziaországtól Louisianát 15 millióért megvette volt, a közadósság 48 millióra apadt és kölcsönök többé nem szolgáltak bevételi forrásul. Ez évben járt le a bank szabadalma. Az Unionak nem volt többé szüksége a bankra és a 88 szabad bankintézet, melyek az egyes államok védelme alatt 36 millió dollárnyi alaptőkével létesültek és 30 milliónyi jegyeket bocsátottak ki, teljesen megfeleltek a forgalom szükségleteinek. Az állami bank nem kereste többé szabadalma megújítását és felszámolt.

Hamilton bankjának legnagyobb ellenfele volt kormánytársa, Jefferson. Ellenvetései csak nagyjában voltak pénzügyi természetűek, inkább pártpolitikai és személyes indokokon alapultak. Jefferson általában bankellenes volt, mert a bank papírpénzt hoz be készpénz helyett, emeli a pénzaristocriatiát

és a lakosságot martalékul adja át a kapzsiságnak és a szédelgésnek. Elismerte ugyan, hogy a papírpénz némi előnyökkel bír, de visszaéléseit elkerülhetetlennek és hatását végzetesnek tartotta, mivel az értékmérőt megbénítva, a magántulajdonból sorsjátékot csinál. Bár Jefferson érvei rámutatnak a bankintézmény és a jegyforgalom árnyoldalaira, még sem mondhatni, hogy érvei a dolog lényegét érintenék. A kérdés lényege az, vajon az akkori viszonyok közt egyáltalában volt-e szükség bankra és jegyforgalomra. Erre igenlőn kell válaszolni, annál inkább, mert, ha már az éjszak-amerikai telepítvényekben régtől fogva mindig hiány volt készpénzben, e hiány a napról-napra jobban föllendülő közgazdasági életben mindinkább érezhetővé vált; következésképp a jegyforgalom a körülmények igényelte szükséglet volt és bizonyára nagyobb mértékben és kevésbé szabályozott formában, de okvetetlenül bekövetkezett volna Hamilton javaslata nélkül is. A kétségtelen szükségesség mellett a Jefferson említette hátrányok kisebb jelentőségűek és az intézménnyel járnak, mint árnyék a fényvel. De általánosságban szükséges fejleménynek tartván az akkori viszonyok közt bankot és jegyforgalmat, előáll az a különös kérdés, nem volt-e indokolt, állami bankot fölállítani és azt, a forgalmi szükséglet kielégítésén kívül, az állam pénzügyek rendezésére is használni. Erre is igenlőn kell válaszolni. Nem tekintve minden elméleti kételyt, nem vitatható el, hogy a pénzügyi szervezetlenség akkori állapotában az állami bank mint a pénzügyi szervezet középpontja a közgazdasági érdekeknek lényeges szolgálatot tett, melyet az általános bizalmat nélkülöző magán bankintézetektől elvárni nem lehetett, de rájuk bízni talán bátorságos sem lett volna. Később a viszonyok oda fejlődtek, hogy az állami bank szabadalma lejártával a szabad bankrendszer következett be: de azért Hamilton állami bankjának érdemei a közgazdasági viszonyok szabályozása és az államszövetség megszilárdítása körül elévülhetetlenek. A mi pedig a Jefferson említette hátrányokat, a jegyforgalom elszaporodását, pénzaristocratia megerősödését, a kapzsiság és a szédelgés elhatalmasodását és egyéb bajokat illeti, ezek később mint a megizmosult üzleti szellem túlzásai, mint a nagymérvű anyagi jólét kinövései, szinte hihetetlen arányokban nyilvánultak, a mikor Hamilton állami bankja már régóta a történethez tartozott.

Jefferson pénzügyi érveinél nagyobb fontosságot tulajdoníthatni azon ellenvetéseknek, melyeket a pártpolitika és az egyéni szenvedély tárházából merített. Jefferson már a közadósság rendezésekor létesült egyezmény óta mély idegenkedést táplált Hamilton iránt. Tapasztalván, hogy az adósság rendezése és a vele járó intézkedések nagyon megszilárdították a föderalista pártot és Hamilton politikai állását: utólag megbánta hozzájárulását az egyezményhez és szentül állította, hogy Hamilton visszaélt az ő, Párisból alig visszaérkezettnek tájékozatlanságával és kijátszotta őt. Ezen, már benne meggyökerezett mély ellenszenvből indult ki küzdelme az állami bank ellen. A bankot hatalmas eszköznek tekintette azon gépezet befejezéséhez, mely által szerinte Hamilton a törvényhozás egész tevékenységét a kincstár vezetősége alá akarja hozni és mely a Hamiltonnak méltatlanul tulajdonított célzatnál fogva lépcső lenne a monarchiai kormányformához. Washington, Jefferson nézete szerint, nem vette észre Hamilton célzatát. «Washington járatlan lévén, vélé Jefferson, pénzügyi javaslatokban, számításokban és költségvetésekben, helyeslése csak az egyénbe vetett bizalmon alapult». De Jefferson, a Hamilton iránti gyűlöletből elfogulva, e tekintetben helytelenül ítélte meg Washingtonot. Bár Washington nem volt szakember a pénzügyi tudomány és a pénzügyi kormányzat terén és bár Hamilton őt, Jeffersont és többi kormánytársait is messzi túlhaladta e téren: Washington mégis birt helyes pénzügyi tapintattal és mindenkiét felülmúló gyakorlati érzékkel. Különben Washington sohasem vezettette magát párttekintet által és minden eléje kerülő kérdést mély megfontolás tárgyává tévén, sohasem sietett a döntéssel. Ha egy fontos rendszabály iránt kétséget táplált, beható tanácskozásokat folytatott s ha még akkor sem birt megállapodni, írott véleményeket kívánt a tanácsbeliektől. Ezután magában latolgatva az ellentétes nézeteket, szinte csalhatatlan eszélylyel döntött és az ily módon benne megszilárdult elhatározást hajthatatlan következetességgel vitte keresztül. Igaz, hogy bizalma volt Hamilton tehetségeiben és önzetlen jellemében, de bizalma gondos megfigyelésen alapult. Jefferson egyéni fontosságát is kellően méltányolta Washington s ha kedélye őt inkább Hamiltonhoz vonzotta, mint Jeffersonhoz, azt Hamilton lovagias jelleme, melylyel Jefferson épen nem birt, eléggé megmagyarázza. Hamil-

ton és Jefferson ellentétes politikája őket gyakori összeütközésekbe hozta és szakadást létesített a kabinetben. Esküdt ellenségek gyanánt ültek egymással szemközt a tanácsban, mindig készek egymás ellen sikra kelni. Az egyenes és őszinte Knox rendesen régi fegyvertársa, Hamilton, mellett foglalt állást, a kinek magasabb tehetségeit nagyra becsülte; Jefferson azért bizonyos kicsinyléssel nézte Knoxot. Randolph rendszerint Jefferson oldalára állott. A kabinet belső viszáljai fölött Washington nyugodt és masszív értelme örködött; személyes vagy pártbeli indok nem vezérelvén őt, rendszerint elsimitotta a gyakori egyenetlenségeket. Azon tény, hogy Hamiltont és Jeffersont a kabinetben egyesítette, a szövetséges államok egységének biztosítására szolgált. Ha valamelyik a kabineten kívül marad, az ellenzéki szellem a tömegben elmérgesült volna, mielőtt a közviszonyok eléggé megerősödnek és ezáltal könnyen végzetes megrázkódtatásoknak lehetett volna kitéve az államszövetség épülete. De a két versengő egyesítésével Washington lön viszáljaik bírójává és a haza javára fordíthatta ellentétes törekvésöket.

Jefferson egy vádat sem hozhatott volna föl kevésbbé indokolatlanul Washington ellen, mint a pártfogás vádját. Washington tárgyilagos eljárását és pártatlanságát bizonyítja a képviselet reformja is, mely 1791-ben került szőnyegre. Az alkotmány szerint a képviselők száma nem lehetett több, mint egy minden harmincezer lakos után, de a fölosztás ez alapon minden államban kisebb-nagyobb töredéket hagyott képviseltetés nélkül. Ez aránytalanság reformja került tárgyalásra; az egyes államok és a pártok túlsúlyának kérdése volt az. Az aránytalanságon segitendő, a senatus a fölosztás új elvét fogadta el, az egyesült államok összes lakosságát és nem az egyes államokét vevén alapul a képviselők száma megállapításánál. E szerint az összes lakosság fölosztandó lett volna 30 ezerrel: az eredmény 120 képviselőt adott, és e szám fölosztásra került volna az egyes államok közt, népességök arányában, mindenkinek 30 ezer lakos után egy képviselőt adván, a 120-as számból megmaradó többletet pedig megosztván azon államok közt, melyek legnagyobb töredékekkel bírtak. A törvény a déli államokra kedvezőtlen volt és a congressus két háza csak kis szótöbbséggel fogadta el. A déli képviselőket roppant izgatottság fogta el, és az unio létele

látszott kérdésben forogni. A törvény Washington elé kerülven szentesítés végett, Washington meghallgatta kabinetje véleményét. Jefferson és Randolph az alkotmánytól ellenkezőnek tartották a törvényt és Washingtonnak vetojoga igénybevételét tanácsolták. Knox ingadozott, Hamilton az alkotmánynak a képviselőre vonatkozó szövegét általánosnak és homályosnak tartván, a képviselőház határozata mellett foglalt állást és a törvény szentesítését javasolta. Washington az érvek megfontolása után a törvény alkotmánytalan volta mellett döntött, nézete szerint az alkotmány szelleme a mellett szólván, hogy a képviselői arányt az egyes államok és nem az egyesült államok népességének száma határozza meg. Washington először élt vetojogával és a törvény újabb tárgyalás végett visszakerült a congressushoz. Új törvényt szavaztak meg, mely a különböző államoknak 33,000 lakos után adott egy-egy képviselőt. Ily módon a képviselők száma 65-ről 105-re lőn emelve; a déli államok 16 képviselővel kaptak többet, az éjszakiak csak 12-vel, a közép államok szintén csak 12-vel. Jefferson és a déli államok meg lehettek elégedve. Túlsúlyra vergődtek nemcsak általánosságban a képviselők számának szaporítása által, mely tény voltaképpen a központi hatalom elleni bizalmatlanságnak köszöni lételetét, de a különös számszaporulat által is, melyben a déliek a többi államokhoz viszonyítva részesültek.

A vázolt törvényhozási intézkedések folyamában a pártélet erősen forrongni kezdett és az ellentétek napról napra élesültek. A kabinet belső küzdelmeiben, mely mindinkább kifelé, a törvényhozásba és a közvéleménybe is elhatott, a fő szerepet Hamilton és Jefferson játszották. Szellemi és egyéni fontosságra nézve nagyobb és méltóbb ellenfelek ritkán állottak egymással szemközt; de felfogásra, hadviselési módra és véralkatra nézve különbözőbbek is ritkán. Hamilton nagy eszének élénkségével és sokoldalúságával uralkodott a katonai és a polgári ügyek minden ágában és elméje termékenysége-nél fogva képes volt minden tekintetben irányt adni. Tevékenysége buzdító közvetlenségével hivatva volt nagy alkotások kezdeményezésére; a közgazdasági ágakban való jártasságra nézve mindenkit fölülmúlt. Birta a szó művészetét és kitűnően forgatta a tollat. Mint egyén bátor, nyílt és támadó volt: személyes vitézségét a háború folyamán sokszor bizonyí-

totta be, a politikai életben pedig föllépte csattanósságával legfélelmesebb ellenfeleit, Jeffersont is visszavonulásra birta és áleszközök megragadására kényszerítette. A gondolkodás módjára nézve büszke volt és nemes; hajlamai aristocraták lévén, nem titkolta előszeretétét az angol alkotmány intézményei iránt, bár sokkal mélyebb belátású ismerője volt hazája viszonyainak, semhogy a köztársasági intézmények megváltoztatását komolyan tervezhette volna. Mégis Jefferson és pártja őt minduntalan monarchiai irányzatokkal vádolták, pedig ő tulajdonképen csak a központi hatalmat mentül erősebbé tenni és a föderalizmust minden lehető törvényhozási eszközzel biztosítani akarta. Kiváló egyéniségének nagy fogyatkozása volt, hogy sziporkázó, majd túláradó szellemét nem tartotta szoros fegyelemben és hogy nem birt elég uralommal heves, bár nemes indulatú véralkata fölött. Ez okozta, hogy ravaszabb és számítóbb ellenfeleit inkább elhallgattatta, mint legyőzte és hogy mérsékelt elvei az amúgy sem fogékony amerikai talajban tartós diadalra nem vergődhettek.

Más szabású tehetség és jellem volt Jefferson. Népembere, a legnagyobbak egyike, kiket a történet ismer, de a népemberek minden árnyoldalaival. Nem birt széles körű jártassággal a közigazgatás ágaiban, sem akkora szakképzettséggel, mint Hamilton, de minden kérdést következetesen a democratia örök elvénél fogott föl és ítélt meg. Nem voltak nagyszabású tervei, de lelkesen ragadott meg minden új és szabad eszmét; lelkének eszménye volt, melynek megvalósítására törekedett, az egyéni és a politikai szabadság meghonosítása, legszélsőbb formájában. A szó művészetéhez nem értett, de kitünő író volt és nagy olvasottsággal birt. Mint egyén álnok és ravasz; kitűzött czélja megvalósításában kitartó és szívós. Nem birt a meggyőződés erkölcsi bátorságával; mindig szívesebben alkalmazta a cselszövényt, mint a nyílt hadviselés eszközeit. Személyes bátorság hiányzott benne és katonai érdemeket nem szerzett, sőt a háború folyamán gyáván viselte magát. A háború alatt Virginia kormányzója lévén, az állam 50,000 főnyi miliceit fegyverre szólíthatta volna: mégis Arnold tábornok néhány száz emberrel ellenállás nélkül hatolt be Virginiába, fővárosát elfoglalta, maga előtt üzven kormányzót, kormányt és assemblyt, és mindent elpusztítván. Ezért Jefferson gúny tárgyává lett egész Ameri-

kában és népszerűsége egy időre mély csorbát szenvedett. Hamilton néhány szóval így jellemzé Jeffersont: «politikája fanatismustól van áthatva, democratiáját túlságos komolyan veszi, cselszövényes és makacs céljai elérésében, nem igen aggályos eszközei megválogatásában, nem sokat törődik az igazsággal és nyomorúlt tettető». E jellemzés találó, bár csak az árnyvonásokat erős színekkel festvén, egyoldalú. Jefferson nagy emberismerettel bírt, de bizalmatlan és kételkedő lévén, az embereket mindig hibáiknál fogva, azért gyakran igazgaltalanul ítélte meg és ehhez intézte magatartását. Kiválón jellemzi őt a művészi alkalmazkodás népe hajlamaihoz és gyöngeségeihez; ez azt eredményezte, hogy aránylag rövid idő alatt nagy democrata pártot szervezett s hogy végre is, bár a teljes diadal már Washington korán kívül esik, a democrata párt került túlsúlyra. A küzdelemben előbb-utóbb Jeffersonnak kellett győznie. Hamilton bátor és nyílt harczmodorával a jelen fölött uralkodott és folytonos izgatottságban tartotta ellenfeleit; a jövőt Jefferson biztosította magának, óvatos és cselszövényes eljárásával. Nem mert minden alkalommal Hamiltonba kötni, de minden szavát és tettét vigyázta. Jeffersonnak csak Washington imponált, nagyszerű nyugalmával és szellemi felsőbbségével; de nem érzett benső vonzalmat iránta, hanem bizonyos fázékony tiszteletet. Washington jelenlétében mindig tartózkodó és elfogult volt; érezte, hogy Washington tiszta szeme az ő lelke mélyébe lát. De kedélye idegenkedése ellenére nagyra kellett becsülnie, elsőnek tartania Washingtont; meg volt győződve, hogy a szabadság ügyét Washington önzetlenségétől és becsületességétől veszély nem érheti, de lelke mélyében attól tartott, hogy a föderalista párt és Hamilton befolyása következtében a hite szerinti monocrát hajlamok és intézmények el találhatnak hatalmasodni, a minek végre is a szabadság adná meg az árát. Ezért már, mint a kormány tagja néhány hónap alatt titkon erős ellenzékét szervezett és várton várta az alkalmat, a mikor nyíltabban léphet föl. Kétkulacsosan járt el eleintén: nyíltan a központi hatalmat támogatta, titkon az ellenzést szította. Az ellenzék vezérférfiaival, különösen Mdisonnal czimborált és az ellenzéki sajtónak folyton anyagot szolgáltatott, sőt egy véresszájú hírlapíró, Freneaut, a legbántalmazóbb ellenzéki lap szerkesztőjét, saját tárczájánál alkalmazta. Nem vált meg tőle akkor

sem, a mikor Washington neheztelését fejezte ki azon korlátlan támadások fölött, melyeknek ő és kormánya Freneau lapja részéről ki van téve, szentül meg lévén győződve, hogy Freneau lényeges szolgálatot teljesít az alkotmány megmentése érdekében. Washington pedig büszkeségében méltatlan támadás fölött állónak érezve magát, Freneau elbocsátását nem kívánta és ellene erélyesebb rendszabályhoz nem nyúlt volna, még ha ilyen rendelkezésre állott volna is. Az, hogy Jefferson kormánytagsága ellenére ellenzéki vezér szerepet játszott, az meg nem lephet; hiszen Washington kabinetjét céltudatosan állítván össze, pártkülönbség nélkül, nem kívánta, de nem is kívánhatta, hogy kormányának valamelyik tagja egyéni meggyőződését visszatartóztassa, vagy épen megváltoztassa. De, bár a tény maga a viszonyok sajátságosságánál fogva természetes magyarázatot lel is, Jefferson ellenzékiiségének alattomos módja és általában az ellenzékiiségnek személyeskedő heve, melyet a kormánytag Jefferson tőle telhetőleg mérsékelni nem igyekezett sőt szított, nem menthető és jellembe vág. Jefferson önző számításból vitette magát a közáramlat által, mely féktelen túlzások felé tódult. Az elégtelenséget a francia jakobinus-klubbok mintájára alakult számos demócrata-társulatok is szították, és izgató tevékenységek Jefferson elnézésével, sőt pártfogásával találkozott. Ily módon fejlődött az ellenzék. Taktikája volt egyelőre Washington személyét kímélni, csak politikáját ostromolni; később ledobta az álcát és Washington személyét sem kímélte többé.

VIII.

Washington második elnöksége; a külügyi politika; belviszályok.

Ezalatt letelt Washington első elnökségének ideje és a kormányférfiak gondjait az elnökválasztás foglalá el. A már hatvanegy éves elmúlt Washington magát öregedni, emlékező tehetségét gyöngülni és egészségi állapotát hanyatlani érezvén, a közügyektől visszavonulni vágyódott. A pártélet surlódásai idegenkedéssel, sőt undorral töltötték el és a falusi élet zavartalan örömei teljes tisztaságukban kecsegtették lelkét. De a pártok ragaszkodtak hozzá; nemesak a föderalista

párt, a democrata párt is; amaz benső odaadásból, emez önérdékből, azért nagyobb sürgölődéssel, amannál. A democratákat nagy nyugtalanság fogta el; mert, ámbár taktikájukhoz tartozott Washington politikája ellen küzdeni, mégis önzetlen és pártfölötti kormányzásában látták legerősebb pajzsukat a federalista párt kizárólagos uralma ellenében. Jefferson tiszteletteljes hangon és a hízelgés finomságában tartott levelet intézett Washingtonhoz, melyben kimerítőn eléje terjeszté az indokokat, melyeknél fogva maradását szükségesnek véli. Elismeré levelében, hogy az unio sorsának biztossága Washington maradásától függ, míg attól tart, ha visszavonúl, az unio szétbomlik és szakadás következik be éjszak és dél között. Egyszersmind nem titkolá abbéli meggyőződését sem, hogy mihelyt a democrata párt többségre vergődik, a közviszonyok annyira meg fognak szilárdulni, hogy Washington veszély nélkül elégítheti ki a visszavonulás iránti előszeretétét.

Washington nem érezhette magát sértve, Jefferson előterjesztése által, mely a hódolat hangján volt tartva, de nem is vezette őt félre Jefferson pártpolitikájának önzősége. Keresztüllátott a szitán és hamar felismerte, hogy őt, a federalistát, a democrata párt akarja saját céljai elérésére fölhasználni. De a dolog lényegére nézve igazat kellett adnia Jeffersonnak. Az unio fennmaradása volt a főcél és Washington meggyőződhetett arról, hogy a pártszenvedély korlátlanúsága könnyen szakadásra vezethet. A pártok féktelen szenvedélyét természetes medrébe szorítani, erre csak Washington volt hivatva. Azután megfontolandó, hogy Washington, Hamilton és Jefferson tulajdonképen ugyanegy célra törekedtek: a köztársaság szilárdítására és a szövetség fentartására, bár különböző módon és különböző eszközökkel. E cél nem lehetett elérhető egy bizonyos irány erőszakos alkalmazásával, hanem csak a természetes fejlődés útján, az unio polgárai többségének megállapítására jutandó közvéleménye szerint, történjék az akár a federalista, akár a democrata párt szellemében. A helyes fölfogás tehát csak az lehetett, hogy a közviszonyok fejlődésének természetes folyását biztosítani kell, nyilvánulásainak nem elnyomásával vagy önkényes irányba terelésével, de a fejlődés szabadságának megőrzésével, legfőljebb észszerű korlátozásával és vezetésével. Washington ebbeli hivatása még nem volt betöltve. A kinek közpályája, hajlamaival

ellentétben állván, áldozatok sorozata volt, újabb áldozatot igényelt. Maradt és másod ízben is egyhangúlag elnökké választották.

Második elnöksége alatt a külügyek válságos helyzetbe kerültek és az unió kénytelen volt létjogát az önálló nemzetek családjában, a diplomatia útján, újra kiküzdeni. Washington működése e téren méltán a honalkotás nagy műve betetőzésének tekinthető. Hazafias tevékenységének összes ágai közül külpolitikája találkozott legnagyobb ellenzéssel polgártársai részéről és mégis leginkább külpolitikája miatt magasztalja a történelem. Az általa helyesnek tartott irány megvalósításában rendületlen maradt és érette áldozatul adta népszerűsége nagy részét; de a későbbi emberöltőkben nem találkozott amerikai, a ki nem helyeselte volna külpolitikáját. A követte külpolitika saját teremtése; ebben volt leginkább független a congressustól és mások véleményétől. Miatta őt érte minden támadás, de őt is illeti az osztatlan dicsőség.

Mint minden téren, úgy a külpolitika terén is alkotó tevékenységet kellett kifejteni; ez az alkotmányi szerződés alapján képződött új szövetségi alakulatnál fogva természetes. A függetlenségi háború után, a mikor Washington elnökségre jutott, az államszövetség külpolitikai érintkezése gyöngé lábön állott és az európai államok kevés hajlandóságot mutattak, az uniót az államok családjába fogadni. Kivételt képezett Franciaország, melylyel Jefferson, ki akkoriban az unio követe volt, konzulsági egyezményt és némileg kedvező tarifát eszközölt ki; de kivételt képezett Poroszország is, melylyel barátsági szerződés létesült. Utóbbi, bár erkölcsi vívmánynak beválik, az unio fejlődésére nem nagy hatálylyal bírt. A jó diplomatiái érintkezés hiánya leginkább két nagyhatalom irányában volt érezhető, melyekkel, szomszédai lévén, leginkább szükségelte volna az unio a barátságos érintkezést. Ezek voltak Spanyolország és Anglia.

Spanyolország a Mississipi torkolatainak ura lévén, elzárta azt a nagy közlekedési vonalat, mely egyedül lett volna képes az Alleghany-hegységen túli roppant területeket fölélélnkíteni és az unio területeivel kereskedelmi kapcsolatba hozni. A helyzet veszélye az unióra nézve abban állott, hogy a nyugoti népek fejlődésökben akadályozva lévén, türelmetlenekké váltak és törekvésök akadályait lerontandók, készek lehettek magu-

kat Spanyolország hatalmának alávetni vagy vele háborúskodásba bocsátkozni, nem törődve az unio többi részeivel, csak hogy megnyerjék a szabad hajókázást a Mississipin. Washington nagy hajózási terve még nem bírt megvalósulni, mivel a tengeri államok és a nyugot telepítvényesei közt még ritka és nehéz volt a közlekedés. Az uniónak vagy győznie kellett Spanyolország rosszakarátán, vagy széttagolásnak nézhetett eléje.

Anglia, ámbár a béke meg volt kötve, föltételeit nem híven teljesítette. Megvető ránkorral viselkedvén régi alattvalói irányában, az 1783-dik évi békekötés ellenére megszállva tartotta a nagy tavak katonai pontjait, mintegy zálogul bizonyos követelések fejében, melyek kötelező voltát az amerikai bíróságok elismerni vonakodtak. Később, a kormányzat rendezése után a bíróságok biztosították ugyan a követelések behajtását, de az angolok nem méltatták a kicsinyelt amerikaiakat a békekötés pontjainak teljes megtartására és a katonai helyeket tovább is megszállva tartották. A mit a spanyolok délen, azt tették az angolok éjszakon. Akadályozták a közlekedést a nagy tavakkal, pártfogolták az indián törzsek békétlenségét és a lakossággal folyton barátságtalan viszonyban élvén, minduntalan nyílt háborúval fenyegették az unio nyugalmaát. Az amerikai hajók, a telepítvények elszakadása után, a többi külföldi hajókhoz hasonlóan, ki voltak zárva az angol Antillákból. Az amerikai matrózok, a faj hasonlatosságánál fogva, angol alattvalókként alá voltak vetve az erőszakos besoroztatásnak tengeri szolgálatra. Az amerikai rabszolgákat, kiket az angolok a függetlenségi háborúban gazdáik ellen fegyvereztek föl, a béke beálltával sem adták vissza az amerikaiaknak, de kárpótlást sem nyújtottak értök. Az angol kormány nem találta méltónak az uniót arra, hogy diplomatiái képviselőt tartson Philadelphiában, azért a congressus is visszahívta a magáét Londonból. Az uniónak e szerint sok sérelme volt, de nem létezett közege eligazításukra. — Ily viszonyok közt találta Washington a külügyeket.

Régi tapasztalás, hogy népállamok, minthogy bennök a közvélemény ingadozó hangulata szokott dönteni, nem nagy érzékkel bírnak a külügyek vezetése iránt. A külügyek vezetéséhez öntudatos és egységes akarat szükséges, mely képes a pillanatnyi fölhevülés szülte hajlamok, mondhatni a népegyéni

rokonszenvek és ellenszenvek mellőzésével, sőt ezek ellenére a józan érdek igényeit megvalósítani. A függetlenség kezdetleges korszakában a józan érdek iránti érzék hiányzott az amerikai közvéleményben; vak hajlandóság, a francziák és szinte leküzdhetetlen idegenkedés az angolok irányában befolyásolta. De Washington a közvélemény viharos áramlata ellenére bírta a nemzeti érdeknek megfelelő meggyőződését megvalósítani; a minnek fő eredménye volt, az unió távoltartása a kalandos franczia befolyástól és jó nemzetközi viszony létesítése Angliával. A legfönségesebb látvány Washington, sokat hányt-vetett pályáján.

Washington, alkalmazkodva hazája gyöngeségéhez, melyet izolált fekvése, lakossága számának a terület nagyságához való aránytalan volta és vagyoni állapotának kezdetlegessége magyaráznak meg, a semlegességet tűzte a külpolitika elvévé és következményeit minden irányban levonta. Kimondotta, hogy az amerikaiak sohase fogjanak pártot Európa belső viszályaiban. Terjeszszék ki kereskedelmi összeköttetéseiket az idegen népekkel, de mentül kevesebb politikai kapcsolatot szerezzenek. Maradjanak távol az európai politika és a háborúk tömkelegétől; kerüljék a kihívást, a míg viszonyaik annyira nem fejlődnek, hogy egy külhatalmasság se merje bántalmazni vagy kicsinylőleg bánni velök. Ha európai hatalmak közt viszályok keletkeznek, használják ki természetadta előnyeiket, hogy hasznot húzhassanak az európaiak tévedéseiből. Washington eszménye volt, hogy hazája folyton és megrázkódtatás nélkül nagyobbodjék; idegenkedett oly diplomatiai sikerektől, melyek gyűlöletet gerjesztenek és a megtorlás eszméjét fejlesztik. Elveit az emberiség tiszta szelleme lengi át, megtermékenyítve a természetes önérdek talajában. Nézete szerint a nemzeteket, valamint az egyéneket, nem kormányozhatja az érdek nélküli barátság; de arról is meg volt győződve, hogy a mikor a nemzetek érdekében áll jó egyetértésben élni egymással, kevés ok van félni a szakadástól. Nemzetekről úgy hitte, mint egyénekről, hogy a melyik egy másik megszorításából valamely előnyben részesül, végtelenül többet vesz az emberek véleményében és a jövőben, mint a mennyit pillanatnyilag nyert volt. Meggyőződése szerint, a mely nemzet magát a szeretet vagy a gyűlölet érzelmeinek engedi át más nemzet irányában, bizo-

nyos tekintetben rabszolgává válik, gyűlöletének vagy szeretetének rabszolgájává. De bár a semlegesség képezte Washington külpolitikája alapelvét, nem volt tartózkodó, vagy épen tétlen, hanem ellenkezőleg tevékeny, ügyes fogásokban termékeny és a nemzeti hatalom nagyobbítására törekvő. Nem volt érzékeny, sem kötekedő, de udvarias, jóakaró és előzékeny. Kis sérelmekben elnéző, alárendelt fontosságú kérdésekben engedékeny, de annál hajthatatlanabb és kitartóbb a nagy érdekek védelmében. E ponton fenyegető és támadó is tudott lenni. A védelem legjobb módjának tartotta a támadást, sőt olykor a támadó műveleteket, a védelem egyedül lehetséges eszközeinek. E célra, a mitől pedig a demokraták észjárása leginkább irtózott, hazája erejének fokozását, bár kicsiny de erős hadsereget és jól szervezett hajóhadat vélt szükségesnek, azon meggyőződésben élén, hogy ha ki távol akarja tartani a sérelmet, legyen képes azt visszaverni, ha ki pedig a békét akarja biztosítani, mindig legyen kész a háborúra. A külügyi fejleményekhez alkalmazkodva, csodálatosan ki tudta használni ellenfelei gyöngéit. Semleges álláspontja nem tartóztatta vissza attól, hogy a Spanyolország és Anglia közt kitörni fenyegetődző háborúból az Amerikára kínálkozó előnyt le ne vonja. A semlegesség ára fejében Spanyolországban a Mississippi fölszabadítására törekedett, sőt hogy Madridra hasson, Párisban tétette meg a kellő diplomatiái lépéseket. A háború nem tört ugyan ki Spanyolország és Anglia közt és az amerikaiak diplomatiái törekvései csak később vezettek eredményre, a mikor a francia forradalom zavarba hozta Európát; de Washington az ideiglenes sikertelenség ellenére megóvta szilárd magatartását, sőt fenyegető állást foglalt. Küldöttét visszahívta Angliából; Spanyolországot nyugtalanította a déliek fenyegető magatartásával és Anglia tengeri hatalma ellen egy hajózási acta javaslatát intézte a francia, a spanyol és a portugál kormányokhoz. Spanyolország és Anglia megütődtek Washington állhatatos és önérzetes magatartásán. Az unio mellőzése megszűnt az államok érintkezésében és a hatalmak mindinkább jobb diplomatiái összeköttetésbe igyekeztek vele jönni.

Washington előítélet nélküli elméje helyesen ítélte meg a mozgalmakat, melyek Franciaországban a nagy forradalomra vezettek, és előre látta eredményöket. Körültekintő és

óvatos szelleme nem volt elragadható népszerű áramlatoktól; kezdetben rokonszenvezett a mozgalmakkal, melyek lángszellemű férfiak eszméinek kifolyása valának, de attól tartott, hogy az első lázt, melyet a francia nemzet hamar kiállott, mások, veszedelmesebbek fogják követni. Előre látta, hogy a király ingadozása, a királyné cselszövényei, az udvar és a nemesség kihívó magatartása a nemzetgyűlésben elégületlenséget fognak előidézni és a népszabadság féktelen kitérését fogják eredményezni. Előrelátása teljesült, és különösen XVI. Lajos lefejezése világtörténeti esemény volt, melynek nyomában járt a francia királyság összeomlása és köztársaság képződése. Az új köztársaság kihívólag lépett föl egész Európával szemben; Amerika érdekével akkor ütközött össze, a mikor Angliának háborút izent. Mihelyt Washington a háború hírére vevé, azonnal a semlegesség elvét állította föl, és a rendszabályokról tanácskozandó, azonnal kabinetgyűlést tartott. A gyűlés egyhangúlag elhatározta, hogy az elnök kiáltványt bocsásson ki, melyben megtiltja az egyesült államok polgárainak bármely fél javára a tengeri ellenségeskedésben részt venniök, eltiltja őket attól, hogy a hadviselő feleknek oly czikkeket szolgáltatassanak, melyeket a nemzetközi jog contrabandnak tart és általában eltiltja őket minden cselekvénytől, mely egy barátságos lábon álló nemzetnek egy másikhoz való helyzetével össze nem fér. A semlegesség kinyilvánítása és az ennek szellemében elrendelt rendszabályok oly természetűek, melyek az unio helyzetéből, különösen az akkori viszonyok közt, önkényt folynak. Az unio sokkal gyöngébb volt, semhogy Franciaországot hatékonyan segíthette volna; beavatkozásával néhány európai hatalmat különösen Angliát zúdította volna föl maga ellen. Különben is a pusztá rokonszenven kívül, semmiféle érdeke nem szólt a beavatkozás mellett; de ha rosszúl értelmezett halából beleavatkozva segílyt nyújtott volna is, a francia forradalom későbbi története bizonyítja, hogy a segíly nem vált volna a népszabadság hasznára. A beavatkozás gondolata tehát nem volt egyéb érzelgős képzelgésnél; ezt utólag mindenki belátta, Amerikában leginkább. Csakhogy az események folyása alatt másként állt a dolog: az amerikai közvélemény, tudniillik a lakosság nyugtalanabb és zajosabb része, nagy garral Franciaország mellett és Anglia ellen foglalt állást. A sajtó és a fölízgatott tömegek a beavatkozást sürget-

ték, Washingtont pártszenvedélytől elvakultan semleges magatartása és hajthatatlan következetessége miatt hálátlansággal vádolván Franciaország irányában, és személyét is aljas módon kisebbitvén. A közügyek válság felé érlelődtek, a mikor a francia köztársaság követe, Genêt, lázas tevékenységében minden tisztességes korlátot mellőzve, az amerikaiakat erőszakosan a semlegesség útjáról eltéríteni törekedett. Genêt nem törődve az amerikai kormány nyal és Washingtonnal, kimélet nélkül lázított és eljárását a sajtó és a tömegek nemcsak rokonszenvvel, de ujjongással kísérték. Genêt democrata klubokat alakított, ünnepélyeiken részt vett és nyugtalan lelkesedésével szóval és írásban izgatott. Kihasználva a nyugati lakosságnak spanyolelles hangulatát, csapatot szervezett köztök Louisiana és Florida ellen; az unio kikötőiben pedig kalózokat toborzott Anglia ellen. Washington szétszóratta a szabad csapatokat, a kalózok fegyverkezését megakadályozta és a fölszerelt hajóknak megtiltotta amerikai kikötőkben menedéket keresniök, Genêt látván, hogy működését a kormány közegei megghiúsítják, kihívó tényeit ezentúl a kormány és Washington személye ellen intézte, sőt Washington ellenében a népre hivatkozással fenyegetődött. Általában pedig, a diplomatai illem és az amerikai alkotmány szelleme ellenére, úgy viselkedett, mintha nem Washingtonhoz mint államfőhöz, hanem az amerikai néphez lenne küldve. A tusa örökké nem tarthatott, végre is Genêt küldetésének megszakításával kellett végződnie; de a semlegesség föntartása miatti küzdelemben Washington ropant népszerűsége emésztődött, és ezért, bár egy perczig sem ingadozott szilárd elhatározásában, keblét keserű érzés szállta meg. Vigaszt annak tudatában talált, a miről azt mondá, hogy földi erőszak tőle el nem veheti, abban, hogy elhatározására sem nagyravágyás, sem érdek nem gyakorol befolyást, azért a rosszakarat nyilai nem sebezhetik lénye legsebezhetőbb részeit. Valóban, ha valaha, most volt helyén Washington szenvedélytelen állhatatossága. Genêt ígérete ellen egy amerikaiakkal fölszerelt hajót indított el, hogy az angolok ellen portyázzon. E tény kifejlés felé vezette a válságot: Washington a francia kormánytól Genêt visszahívását kívánta. A visszahívás sokáig húzódott el, s ezalatt Genêt magatartása még türhetlenebbé vált. Nyilvános bántalmakra vetemült az elnök ellen, a hírlapokat tiltakozásokkal töltötte be, a tömegeket fölzaklatta

szónoklataival, hazája konzuli ügynökeit fegyveres ellenállásra serkentette az amerikai végrehajtó hatalom ellen, a francia hajóhadnak, mely a partok mellett czirkált, utasítást adott, hogy támogassa őket; csak a congressus tekintélyét akarva elismerni, vonakodott a konzulok megbízó leveleit az elnök elé terjeszteni, állítván, hogy csak a fölséges nép képviselői fogadhatják. Washington a személyét sértő támadásokat mellőzte, de a hatalma körébe ütközőket erőyes intézkedésekkel ellensúlyozta. Egy konzultól lázítás miatt megvonta az exequaturt; másoktól pedig, a kiknek megbízása a kellő formát nélkülözte, megtagadta azt. Genét félreismerte az amerikai nép önérzetes részének gondolkodási módját, és különösen rosszúl számolt Washington jellemével, tartózkodását gyöngeségnek, kiméletességét határozatlanságnak vélvén. Az amerikai lakosság józanabb részében ellenhatás keletkezett. Népgyűléseket tartottak, melyeken tiltakoztak a francia küldöttnek az unio méltóságát sértő magatartása miatt, és helyeselték Washington semleges politikáját. Washington már arra készült, hogy a rakoncátlan francziát önhatalmúlág visszaküldje, a mikor megérkezett a francia kormánytól a visszahívó rendelet.

Washington az önmérséklet legszélsőbb határáig menve, szerencsésen elkerülte az összetűzést a lázas állapotban levő Franciaországgal, és elérte, hogy a baj orvoslása önmagából, a közhangulat jobbra fordulásából fejlődött ki. Tekintélye emelkedett Európa előtt, és különösen Anglia nagyra becsülte uralkodói erényeit.

Jefferson, külügyi államtitkár, a Genét-féle eseményt jól állotta ki, és hathatósan támogatta Washingtont; különben is sokkal mélyebb belátású államférfi volt, semhogy ne helyeselte volna a semlegességet és azon intézkedéseket, melyek föntartására szükségesek. De nyíltság és őszinteség hiánya jellemezvén őt, magatartása eleintén nem nélkülözte a kétszínűséget: Genét-t kezdetben eszközül használta a foederalista párt ellen és részben ennek is tulajdonítható, hogy a mozgalmak annyira elmérgesedtek. Jefferson önön eljárása következtében ferde helyzetbe jutott. A sugalmazta ellenzéki sajtó általa kormányozhatatlanná kezdett válni, és ellenzéki barátai nyíltan Genét mellett foglaltak pártot. Bár Jefferson személyes indokokból, és a jövő reményében az ellenzékkel szeretett volna tartani, hivatalos állásánál fogva a kormányt kellett támo-

gatnia. Kettős irányú tevékenységében felelőssé vált mind az ellenzék, mind a kormány eljárásáért. Feltette népszerűségét és magát a jövőre számára akarván épségben tartani, még mielőtt a Genêt-féle esemény végét járta volna, 1793-dik évi július végén beadta lemondását. Washington a lemondást nem fogadta el, és éreztette Jeffersonnal, hogy a főnforgó körülmények közt a visszalépés annyi lenne, mint hátrálás az ütközet előtt. Washingtonnak, hogy a válságon keresztül essék, szüksége volt Jefferson nevére, a ki a democrata pártot képviselte a kormányban; nyilvánvaló lévén, hogy ha Genêt visszahívása Jefferson elbocsájtásával összeesnék, e tény Franciaország irányában ellenséges színezetet nyerne, és a democraták párt-szenvedélyének új tápot nyújtana. Jefferson kénytelen volt maradni, és azontúl őszinte erélylyel lépett föl Genêt ellen, sőt, a mikor ez kettőztetett szemtelenséggel viselkednék, Jefferson büszke kicsinylést éreztetett vele. Jefferson egyszersmind a pártpolitika terén is állást cserélt, és ezt Genêtnek napról-napra fokozódó túlzásai belsőleg is indokolttá tették. Madisonnak, a ki a képviselőházban a democrata pártot vezette, azt adta ki jelszavul: a democrata párt helyeselve a semlegességet, kerüljön minden kicsinyes vitát a végrehajtó hatalom illetősége felől, és ejtse el Genêt-t, mindazáltal Franciaország iránt nyilvánítson lelkes baráti érzelmeket. Jefferson teljesen a helyzet urává lőn, politikai barátai helyeselték eljárását, ellenfelei elhallgattak, és Washington is elismeréssel adózott neki az erélyért, melylyel a kormány ügyét szolgálta. Miután a francia kormány Genêt-t visszahívta, Jefferson 1793 végével kilépett a kormányból, és Washington hozzá intézett elbocsájtó levelében nagy elismeréssel emlékezett meg önzetlenségéről és kiváló tehetségeiről. Jefferson egy időre lelépett ugyan a közélet színpadáról, de azért nemcsak a későbbi években volt mint az unio alelnöke és kétízben is elnöke vezérszerepet játszandó, de a magányban sem szünt meg a közügyekre nagy befolyást gyakorolni. Körülbelül egy évvel később Hamilton is kilépett a kormányból, mert vagyontalan lévén, nagy számú tagból álló családja föntartása érdekében kénytelen volt jövedelmezőbb kenyérkeresethez fordulni. Ügyvédségre adta magát. A két kiváló férfi helyét mások foglalták el a kormányban, de Washington elnöksége alatt a kabinet tagjai többé vezérlő szerepet nem játszottak. A belügyek már rendezve voltak; a

külgöyek vezetésében pedig Washington egyénisége állván előtérben, azok az ő jelleme vonásait viselték. Hamilton, Adams elnöksége alatt, mint a föderalista párt legkiválóbb tagja és Jefferson legfélelmesebb ellenfele, magán helyzete ellenére a kormány tagjainak intézkedéseit befolyásolta; de a föderalista párt rohamos gyöngülését nem bírta megakadályozni. Conservatív és központosító eszmékre hiányzott a kellő talaj és az unio polgárai észjárásának az eszmék és intézmények szinte korlátlan fejlődése felelt meg; ez pedig leghívebb kifejezést a Jefferson alkotta democrata pártban talált. A nagy szellemű és nemes Hamilton veszett ügyet szolgált és mint az ókori tragédia hőse, ki a szenvedélye által fölidézett végzet elleni küzdelemben bukik el, Jefferson elnöksége alatt, pártmozgalmak okozta surlódás miatt, Burr alelnök kezétől párbajban elesett. Más sors várta Jefferson; Hamiltonnál szerencsésebb, Washington korán túl a democrata pártot szinte kizárólagos uralomra vezette és maga is a legnagyobb állásra emelkedett, melyet hazája polgárainak adhat. De nem hagyott hátra oly erkölcsileg tiszta emlékezetet, mint Hamilton.

Jefferson visszavonult falusi jószágára azon kifejezett szándékkal, hogy a közélettől örökre visszahúzódik; másokat áztatott és önönmagát hitegette ezzel. Bár a közélet emésztő surlódásai után jól esett neki a nyugalom, csakhamar foglalkozni kezdett a közügyekkel. Folytonos érintkezésben maradt a democrata párt fő embereivel, különösen Madissonnal és irányt adott nekik. Vezéröknek tekintették. Felelősség nélküli helyzetében szabadon beszélt és írt, támadta a kormány intézkedéseit és fondorkodott Washington ellen. Mégis érdekében állónak tartotta magát oly színben föltüntetni, mintha nem lenne az alkotmány és Washington ellenfele és mintha sohasem lehetne egyenetlenségben e két nagy erkölcsi hatalommal. Fontoskodásának híre gyorsan elterjedt és Jefferson sietett Washingtonhoz levelet intézni, melyben a szállongó híreket megczáfolandó. megbotránkozását fejezte ki a nyomorúlt rágalmazók miatt, kik legcsekélyebb szavait is a közügy ellen irányzott merényletté fordítik, és, hogy kétszínűségét jobban palástolja, büszkén hangoztatta ártalmatlan eszmecsere szabadságát. De csakhamar hazugságban maradt. Mazzei, olasz diplomata, a francia hivatalos lapban egy Jefferson által hozzá intézett levelet tett közzé, melyben Jefferson szen-

vedélyesen bírálhatta az amerikai kormányt és melyben a közviszonyok nyomorultságaért azon hitehagyott férfiakat okolta, a kik Salamonok voltak a tanácsban és Sámsonok a háborúban, de kiknek hajzatát levágta a ringyó Anglia. A célzás félreérthetetlen volt és Jefferson a közzététel miatti zavarban szomorún megvallotta, hogy nem hazudtolhatja meg a levelet, mert ő írta, de magáénak sem vallhatja, nehogy szakadást hozzon létre Washington és maga között és nehogy magára zúdítsa mindazokat, a kik előtt Washington neve népszerű, vagyis az egyesült államok népességének kilencz tizedét. Jefferson erkölcsi gyávaságában kikerülte ugyan az őszinte nyilatkozást, de örökre elvesztette Washington becsülését. Mélyen érezte azt és azontúl került Washingtont; többször haladt el Mount-Vernon mellett, de egyszer sem tért be.

Sohasem látták egymást többé. Jefferson érezte, hogy hírneve az utókor előtt sokat szenvedne a legkisebb ellentét által is, mely az ő és a függetlenség megalapítójának emlékezte közt mutatkozhatik, azért Washington halála után azt igyekezett kimagyarázni, hogy Washington nem ismerte és nem ismerhette föl magát a Salamon és a Sámson hasonlatában. Washington nagyságának nem legkisebb diadala e mentegetődzés és azon vélemény, melyet ekkor Jefferson fölélelt, mondván: «önzetlensége a legtisztább vala; igazság-érzete a leghajthatatlanabb, melyet valaha ismertem, sem érdek vagy rokonság, sem barátság vagy gyűlölet nem lévén képes megváltoztatni elhatározását. Valóban, a szó minden értelmében bölcs, jó és nagy ember vala.» — Persze ezeket csak Washington halála után írta; életében, pártcélok üldözése miatt, nem volt elég erkölcsi bátorsága ily őszintén nyilatkozni, de folyton Washington tekintélye kisebbitésén iparkodott.

A napi sajtó izgatása és a democrata társulatok működése megtermették gyümölcsüket. Pennsylvania nyugoti grófságaiban tizenháromezer fölkelő nyílt ellenkezésre szállt a kormány ellen. Lázongva gyülekeztek össze, hogy megakadályozzák a szeszes italokra vetett fogyasztási adó beszedését, de voltaképen a társadalmi rend fölforgatása volt céljuk. Washington kiáltványban nyugalomra intette őket, törvényes eszközök igénybevételével fenyegetvén. Hasztalanul.

A közrend és a jogszolgáltatás embereit megfutamították, a postát kimotozták és a fölfogott levelekből vádakat faragtak egyes polgárok ellen, őket magok közül alakítandó bíróság elé állítani szándékozván. A lázadás terjedt és hasonló mozgalmak tünetei mutatkoztak Virginiában és Marylandban. Ijedtség szállta meg a birtokos osztályokat. Washington új fölkiáltványt bocsátott ki, melyben záros határidő alatt megadásra szólította föl a lázadókat, különben fegyveres erővel való szét szórásukat helyezvén kilátásba. Ennek fogamatja nem lévén, 1794 szeptember 1-én fegyverre hívta Virginia, Maryland, New-Jersey és Pennsylvania miliceit. Tizenötezer ember sorakozott Washington parancsai alá és valóban emelő látvány tárult a szem elé. Tábornokok álltak kis szakaszok élére, magasabb vezénylet híján. Tisztek készántag egyszerű katonai teendőkre sorakoztak be. A legtekintélyesebb emberek vegyültek a csapatok közé és hosszú meneteket tettek podgyászszal a hátukon, fagyos éjszakákon szellős sátorban szalmazsupon hálván. Washington lelkülete fenkölt hangulatban volt a közszellem ilyenén nyilvánulásra; látta, hogy hosszas jelenléte nem szükséges a diadal biztosítása végett. Lee Henrik tábornoknak, Virginia kormányzójának, vezénylete alatt hagyta a miliceket, maga meg visszatért Philadelphiába. Komoly összeütközésre nem is került a dolog; a fölkelők ijedten szétszóródtak. Vagy ötvenet a legmerészebb lázadók közül elfogtak; kettőt az esküdszék hazaárulás miatt halálra ítelt. Ezeknek is megkegyelmezett Washington. A lázadás vértelen elnyomása tanúbizonyságul szolgált a mellett, hogy a közrend iránti érzék mélyen meg volt már gyökerezve és hogy a közviszonyok már eléggé megszilárdultak. Washington fölhasználta az alkalmat, hogy csapást mérjen a nagyban elszaporodott democrata társulatokra, melyek az anarchia magvait hintették el. 1794 november 19-ikén a congressushoz intézett megnyitó beszédében szilárd és nyugodt szavakkal a democrata társulatokat okozta a mozgalmak szításával és a kormány fölforgatására törekvő irányzatokkal vádolta. Ezzel a közvélemény előtt megbélyegezte őket és ámbár pártfölköti magaslaton állván, pártcélt nem követett, mégis a democrata pártot sujtotta erélyes nyilatkozatával. A csapás döntő volt; megéreztek a democrata párt és vezérférfia, és a visszavonult Jefferson féktelen haragra lobbant. Madisonhoz intézett leve-

leben azt írta, hogy a democrata társulatok gyanúsítása egyike azon vakmerő fogásoknak, melyekhez a monocrata pártja már hozzá szoktatta a democrata pártot, és sajátságos, hogy az elnök a szó- és írásszabadság elnyomásának eszközévé lenni bátorkodott, épen a közvetett megadóztatás pokoli törvénye indokából. Ily hangon megy tovább a levél. Bár Jefferson és pártja nem mondhatók a lázadás közvetlen okozóinak, mégis az következményeivel együtt a democrata izgató taktikájának természetes folyománya volt és érette az erkölcsi felelősség közvetve a democrata pártot, első sorban Jeffersont terhelte. De nem is a lázadás elnyomása fájt Jeffersonnak és pártjának, hanem az erkölcsi túlsúly, melyre általa Washington és kormánya emelkedett és mely a federalista párt előnyére is szolgált.

Anglia felé borulni kezdett a láthatár. A tengerek fölött korlátlanul uralgó Anglia 1793-ban rendszabályt adott ki, mely szerint minden hajó föltartóztandó, a mely francia telepítvényről terményt hoz, vagy a mely valamit francia telepítvényre visz; e rendszabály szerint a hajó terhe britt kikötőbe volt szállítandó, ott a tengeri bíróságok által nyervén elbánást. A rendszabály a semleges hatalmak szabadságával és a nemzetközi joggal ellenkezett és azt eredményezte, hogy az angolok hadi hajóikkal elfogták a Franciaországnak szánt gabnával és liszttel terhelt amerikai hajókat és terhőket angol vagy szövetséges kikötőkben eladták. A congressus szigorú ellenrendszabályokkal válaszolt. Elhatározta, hogy minden britt alattvalónak Amerikában megítélt követelése zár alá kerüljön és a kincstárba folyjon, kármentesítési alapul amerikai polgárokon ejtett azon megkárosításokért, melyeket angol czirk lók okoztak; elhatározta továbbá, hogy a forgalom Angliával tiltva legyen, míg az okozott sérelmekért kárpótlást nem nyújt, és míg a nyugaton megszállva tartott helyeket föl nem adja. Az ingerültség magas fokra hágott Amerikában és a háború pártja növekedett. Az angol kormány amúgy is hadi lábon állván Franciaországgal, nem vélte érdekében állónak az egyesült államokkal háborúba elegyedni és látva rendszabálya kedvezőtlen hatását, békülékeny indulatot tanúsított. Grenville lord Pinckney amerikai követtel társalogva, a rendszabályt fejtegette és bár elismerte sujtó természetét, azt állította felőle, hogy nem célja az amerikai

kereskedést sérteni. Pinckney az angol külügyi államtitkár nyilatkozatáról jelentést tett Washingtonnak, a ki azt a congressus elé terjesztette; a jelentés mind a két házra jótekonny hatást gyakorolt. A föderalisták békés kiegyenlítés lehetőségét olvasták ki belőle; a democraták nem sürgettek háborús határozatot és szintén hajlandóságot mutattak a kibékülésre. Washington, fölhasználva a kedvező esélyt, külön meghatalmazottat küldött Angliába; Jay legfőbb bírót küldte.

Jay megbízása három irányra terjedt: kártérítést követelni az angol tengerészet által az amerikai kereskedelmen okozott károkért, az 1783-iki békekötés kivitelét biztosítani és kereskedelmi szerződést kötni. Ily módon létesült az 1794-iki barátsági, kereskedelmi és hajózási egyezmény, mely nagyjában megvalósította ugyan a kiküldés célját, de részleteiben mind a két félre csak félig volt kedvező. Az egyezmény nem vetett véget valamennyi kétségnek a két nemzet között és nem is intézett el mindent Amerika javára: de kölcsönös jóakaratot hozott létre és rendezte, bár az amerikaiakra kevésbbé kielégítő módon, a kereskedelmi viszonyokat. Anglia tengeri hatalma érdekében biztosította magának a föntartására irányuló rendszabályok érvényét, de készséget tanúsított hatásuk enyhítése, bal következményeik orvoslása tekintetében. Az egyezmény formailag nem biztosította az amerikaiakat az angol tengerészetbe való kényszerítés ellen, de tartalmazta az angolok abbeli szándéka kifejezését, hogy a személyekben bizonyult tévedéseket jóvá teszik. Nem kötelezte határozottan az angolokat az 1756-iki szabályzat mellőzésére, mely szerint a semleges hatalmaknak tiltva volt az angolok ellenségei telepítvényeivel kereskedniök: de biztosította teljes kártalanítást azon amerikaiaknak, kiknek hajói e szabályzat értelmében elfogattak és elkoboztattak. Nem tiltotta el az angolokat attól, hogy az élelmi szereket dugárúnak ne tekintsék, de arra kötelezte őket, hogy a tulajdonosoknak kárpótlást nyújtsanak. — Különben az egyezmény értelmében az angolok elhagyták a békekötés ellenére eddig megszállva tartott helyeket.

Washington nem aggodalom nélkül várta Jay küldetésének eredményét. Tudta, hogy népszerűségét teszi kockára, de tudta azt is, hogy az egyezménytől függ hazájában a béke és a háború sorsa. Természetesnek tartotta, hogy az egyezmény Amerikára mindenben kielégítő nem lehet, alapját a kölcsö-

nösség képezvén; de el volt határozva, hogy lényeges kérdésekben nem enged.

Az egyezmény létrejövén, Jay azt írta Washingtonnak, hogy ennél többet kieszközölnie lehetetlen volt, egyszersmind kiemelte, hogy a Washington jellemébe vetett bizalom kiérezhető volt a tárgyalások hangulatából és lényegesen elősegítette a kiegyezést. Washington az egyezményt egyelőre titokban tartotta, nehogy a közvélemény, melyet már az első lépés megtétele, Jay kiküldésének ténye is kedvezőtlenül hangolt, az egyezmény ellen még rosszabbra változzék. Annyi mégis kiszivárgott az egyezményről, hogy ellene izgatást folytathattak; de érdemeit nem ismerték. Washington 1796 június 8-ikán a senatus elé terjesztette, mely zárt ajtóknál vette tárgyalás alá. Szigorú és heves bírálat alá fogták, de a legtöbb ellenzésre tizenkettedik szakasza talált. E szakasz szerint a közvetlen kereskedés az egyesült államok és a britt Nyugat-India szigetei közt az egyesült államok és a szigetek terményeivel meg volt engedve, hetven tonnásnál nem nagyobb amerikai hajókon; de egyáltalában meg volt tiltva amerikai hajókon melasz, cukor, kávé, kakao vagy gyapot kivitele, akár az egyesült államokból, akár a szigetekről a világ bármely irányába. Jay az ily értelemben megszorított forgalmat a szigetekkel nyereségnek tartotta az unióra és tény, hogy ezen bár szűk körű de rendezett viszony is lényeges előny volt az előbbi állapothoz képest; ámbár másfelől igaz, hogy a megszorítás különösen a gyapotra nézve volt terhes, melyet Dél-Amerikában is kezdtek termesztetni és melynek jelentősége rövid idő óta nagyra emelkedett. A dél nem tudott eleget előállítani szükséglete számára és ott a gyapot fontos kereskedelmi cikké vált. A senatus, a hogy az alkotmány megszabja, két harmadnyi szótöbbséggel ratifikálta az egyezményt, a tizenkettedik pont kivételével; e pontra nézve kérte az elnököt, hogy a Nyugat-Indiával való kereskedés előmozdítása érdekében újabb alkudozásba bocsátkozzék Angliával.

A részbeli ratificatióból új kérdések merültek föl. Vajon ratifikálhatta-e a senatus az egyezményt a tizenkettedik pont kivételével? teljesnek tekinthető-e a cselekvény, vagy később az egész egyezménynek újra a senatus elé kelljen-e terjesztetnie? aláírhatja-e és ráillesztheti-e jóváhagyó pecsétjét az elnök az egyezményre, mielőtt a tizenkettedik szakasz iránt új

megállapodás nem létesült? — Washington az egyezmény fő czélját tartva szem előtt, érett megfontolás után magát a végleges elfogadásra följogosítottak ítélte, következetesen úgy okoskodván, hogy miután a senatus az egyezményt a tizenkettedik pont kivételével ratifikálta, ő azt jóvá is hagyhatja. Az ügyet a kabinet elé hozta, melynek minden tagja a jóváhagyás mellett volt, Randolph kivételével, a ki e miatt a kabinetből ki is lépett. Ezután Washington jóváhagyta az egyezményt és a tizenkettedik pont iránt újabb alkudozást indított meg.

Nagy volt az elégtelenség, már a titkos tárgyalás miatt is. «Köztársaságban nincs titok!» ez volt a jelszó, melylyel az ellenzék az izgatást folytatta. Egy senator az egyezményt ellenzéki hirlapban közzétette és kevésbé kedvező pontjai miatt a nyugalanság fokozódott. Népgyűléseket tartottak az egyezmény ellen, sőt azt a brit követ háza előtt el is égették. Washington a sajtóban és a népgyűléseken hihetetlen szenvedélyes támadásoknak volt kitéve, melyek magán életét és önzetlenségét sem átallották becsmérelni; de a támadásokat nagy lelki nyugalommal vette és állhatatos maradt elhatározásában. Jól ismerte az egyezmény hiányait, mégis előnyösebbnek tartotta azt, mint az egyezmény nélküli állapotot. Az egyezmény nem oldott meg valamennyi kérdést és nem biztosítá az egyesült államok minden érdekét, de véget vetett a két nemzet viszályainak; biztosítá teljes végrehajtását mindazon megállapodásoknak, melyek az unio függetlenségének előismerésekor létesültek és melyek megvalósítását eddig Nagy-Britannia hátráltatta és előkészíté új és kedvezőbb alkudozások ösvényeit. Az egyezmény a biztosított békét jelentette, mely azon bajokat is csökkenté, a melyek még megoldatlanul maradtak. A legmagasabb államférfiúi belátás vezette Washingtont az egyezmény elfogadására és a legnagyobb mértékben birt az erkölcsi bátorsággal szembeszállni az ingatag közvélemény föltornyosuló hullámai ellen. 1794 februárjában Anglia elfogadta az egyezményt a senatus módosítása szerint; Washington azt a hó utolsó napján kiáltvánnyal az unio legfőbb törvényének nyilatkoztatta. A képviselőház democrata ellenzéke, mely a többséget képezte, sértve érezte magát, hogy Washington a kiáltványt kibocsátotta, mielőtt a képviselőháznak véleményét e tárgyban kihallgatta volna és tagadta az elnöknek és a senatusnak abbeli jogát, hogy

egyezményt létesítsen a képviselőház szentesítése nélkül. Az ellenzék hajlandóságot mutatott arra, hogy az egyezmény foganatosítására szükséges törvényeket nem szavazza meg és előzményül határozatot vitt keresztül, melyben a képviselőház kérte az elnököt, tegye le a ház asztalára a Jaynak adott utasításokat, az e tárgyban folytatott levelezéseket és a többi irományokat. Minthogy az alkotmány szerint egyezmények kötése kizárólag az elnök és a senatus hatáskörébe tartozik, a képviselőház határozata illetéktelenül belényúlt az elnök és a senatus jogkörébe. Washington, az elv megóvása szempontjából, elejétől fogva el volt határozva ellenállni a képviselőház hivatlan beavatkozásának. A közigazgatási ágak vezetői és a főügyész véleményének meghallgatása után megtagadó választ küldött a háznak, kiemelve, hogy a külföldi alkudozások óvatosságot és titoktartást igényelnek és ez egyik oka, miért tartozik egyezmények kötése csupán az elnök és a kevés egyénekből álló senatus illetőségéhez; egyszersmind hangsúlyozta, hogy a képviselőház jóváhagyása egyáltalában nem tartozik az egyezmény jogerejűségéhez. Azután kormánya által törvényjavaslatot nyújtatott be az egyezmény életbeléptetése iránt. Ez éles ellenzést keltett és ismét megindult az izgatások és a népgyűlésezések hosszú sora. De kitűnt, hogy a közvélemény voltaképen a ház kisebbségével érez és Washington pártján áll; egyik fő oka kétségtelenül Washington imponáló egyéniségében keresendő, mely a féktelen támadások ellenére sem vesztette el varázsló erejét a népre. Különben is az egyezményes állapot jótékony hatása a közgazdasági életre szembeszökő volt és azt a termelő osztályoknak, az előző állapot tarthatatlanságából, tapasztalniuk kellett. A közakarat győzött és ennek a képviselőház is kénytelen volt engedni; az életbe léptető javaslat három szavazat többségével ment keresztül.

Az egyezmény hatása áldásosnak bizonyult, nemcsak közvetlenül a vitás kérdések rendezése miatt, hanem közvetve az unio nemzetközi tekintélyének emelésénél és azon eredmények következtében is, melyek az egyezmény megkötésének nyomában jártak. Az angol egyezmény létesülte után, még 1795-ben diplomatai vívmányok egész soraköszöntött be, melyek nagyobb-részt az unio és az Anglia közti kibékülés következményeinek tekintendők. Éjszaknyugaton az indiánok, az angolok kibékü-

lése miatt támaszt vesztvén, meghódoltak. Az algiri dey, kivel évek óta tárgyalások folytak foglyok kiadása iránt, méltán attól tarthatván, hogy az amerikaiak most már teljes súlylyal léphetnek föl ellene, engedett és szerződésre lépett. Spanyolország, mely mindig kész volt Angliával az unio ellen szövetkezni, magára maradván és különben is a Franciaország elleni hadjáratból kimerülvén, szerződést fogadott el, mely az amerikaiaknak szabad hajózást biztosított a Mississipin, szabad lerakodást engedett nekik Új-Orleansban és lehetővé tette nekik egy lépést tenniök Louisiana megszerzéséhez. Az unio ezentúl éjszaknyugaton és délen szabadon fejlődhetett, egysége veszélyeztetése nélkül. Mindez Washington előrelátó szellemének érdeme.

Utódai alatt megváltozott a helyzet és épen volt külügyi államtitkára, Jefferson, haladt mesterével ellenkező irányban. Washington ugyan a semlegesség elvét állította föl a külpolitikában, de a nemzetközi csere és forgalom terén szaporította az érintkező pontokat: Jefferson, mint az unio elnöke, azt az elvet állította föl, hogy az amerikaiak sohase kérjenek szabadalmakat, előnyöket más nemzetektől, nehogy ők is kénytelenek legyenek ilyeket adni. A mi különösen a viszonyt Angliával illeti, azt teljesen megrontotta az által, hogy az elvi merevség álláspontjára helyezkedett; pedig ha Washington szellemében a békülékenység terén halad vala, a lényegesen javult érintkezésnél fogva, Washingtonnál többet vívhatott volna ki és azt, nemzete nyugodtabb hangulatánál fogva, könnyebben vihette volna keresztül. De Jefferson a gyakorlati szempontot mellőzte és a jövőendő nemzetközi jog elveül felállította azt a tételt, hogy a tengeren hadakozó felek ne birjanak a semleges hajók átkutatása jogával. Azonban belátván, hogy elmélete megvalósításának ideje még el nem érkezett, elhatározta, hogy meg nem újítja azon egyezményeket, melyek az átkutatási jog mellőzését nem tartalmazzák. Inkább tartózkodott az amerikai lobogót diplomatiái cselekvénynyel védelmezni, semhogy biztosítására tökéletlen biztosítékokat fogadjon el. Ezért a Jay-féle kereskedelmi egyezményt, mely 1803-ban járt le, nem újította meg. Ugyanis az átkutatási jognak határozott elejtését kívánta az újabban kötendő egyezmény fő föltételeül, de Anglia, bár kilátásba helyezte, hogy a jogot mérséklettel fogja gyakorolni, sőt, hogy azt olykor mellőzi is,

nem akart róla határozottan lemondani. Ezért egyezmény nem jött létre. Tudni való, hogy az átkutatás joga volt Anglia leggyűlöletesebb, leggyötrőbb és mégis leginkább szükséges eszköze tengeri hatalma fentartására és erről saját érdekében le sem mondhatott. Megakadályozása csak úgy lett volna lehetséges, ha az unio túlnyomó tengeri hatalmat birt volna Anglia ellen kifejteni, a miről persze szó sem lehetett. A Washingtontól kivított egyezményes állapot megszűnván, az angolok korlátlanul zsarnokoskodtak a tengeren. Kevesebb, mint három év, alatt csak a philadelphiai kikötő öt millió dollárnál többet vesztett és az angolok az amerikai kereskedelmi hajókról háromezer matrónál többet kényszerítettek tengeri szolgálatra. Jefferson elnök oly eszközre határozta el magát, mely a semlegesség torzképének válik be és mely nem kevesebből állott, mint a kereskedelmi köteléket Anglia és az unio közt megszakítani. Politikájával megbénította az amerikai kereskedelmet és az angolokat újabb hatalmaskodásokra ingerelte. Elméletének gyümölcse volt az 1807-ben hozott embargo-acta, mely elkobzás terhe alatt megtiltotta minden hajónak, evezék bármily lobogó alatt, hogy amerikai kikötőből idegen kikötőbe menjen. E rendszabály teljesen elnyomta a külkereskedelmet és bűnné minősített minden közlekedést Nagy-Britanniával. Az egymással hadi lábon álló Franciaország és Anglia az embargo-acta következtében egyaránt éreztették hatalmukat az unióval: Franciaország elkobozta az amerikai hajókat, azon ürügy alatt, hogy szövetségesének rendszabálya keresztülvitelénél segédkezet nyújtson; Anglia pedig az amerikai kereskedelmet ösztökölte, a tilalom elleni cselekvésre. Két évvel később az embargo-acta hatályon kívül lépett és Jefferson helyette a non-intercourte rendszerét hozta be. Ennek értelmében az amerikai kikötők megnyíltak ugyan a forgalomnak, de az összeköttetés Franciaországgal és Nagy-Britanniával ezentúl is tiltva maradt. A tilalom általánossága megszűnt ugyan, de a részbeli tilalom annál élesebben nyilvánult Nagy-Britannia irányában, melynek mindenható tengeri kereskedelme a világrész egy táján megbénult általa. Az embargo és a non-intercourte rendszabályai oly természetűek voltak, melyeknek előbb-utóbb összeütközést kellett magok után vonniok Anglia és Amerika közt. Angliának csak kereskedelme kedvéért állhatott érdekében a

békét föntartani Amerikával; másfelől pedig kereskedelme akadálytalan folyása okáért a létező gazdasági háború megszüntetését fegyveres erővel is ki kellett erőszakolnia. Jefferson merev és visszataszító kereskedelmi politikája okozta tulajdonképen az 1812-ben kitört háborút; ekkor már Madison volt elnök, a ki előbb, mint Jefferson külügyi államtitkára, az embargo és a non-intercourte létrehozásánál közreműködött. Az 1812-iki háború az uniót készületlenül találta; kettős politikátlanság, mert épen a vezető államférfiaknak be kellett volna látniok, hogy kereskedelmi politikájok előbb-utóbb összeütközésre vezet, Jefferson elvont democrata észjárásában magát a szabadszelleműség általános elvei által vezettetvén, nemhogy a hadsereget és a hajóhadat erősítette volna, azt folyton gyöngítette, emberek és hajók létszámát következetesen leszállította.

Ezek szerint, másfél évtizeddel Washington elnöksége után, politikájának helyessége újra bebizonyult ellentétének alkalmazása által. A democrata párt vezérférfiai ellenkező rendszabályokkal Washington vívmányainak épen ellenkezőjét idézték elő; a külügyeket összebonyolították, a külkereskedelmet megakadályozták és a rokon származású angolokkal, voltaképen szükség nélkül, háborúba keverték az uniót. Az ellentét politikájának bal következményei nagyban emelik Washington dicsőségét az utódoké rovására. Az angol hajóhad is, a mikor a hadjáratban a Potomacra levezett, bár nyílt háborúban volt a jobb létre szenderült Washington honfitársaival, a legmagasabb tisztelet jeléül leszülyesztett lobogókkal haladt el Mount-Vernon mellett.

IX.

Washington lelép a kormányról és Mount-Vernonba vonul vissza. — Befejezés.

Washington második elnöksége lejárván, el volt szánva a harmadikat el nem fogadni, sőt vitatását sem engedte meg. Hivatása be volt töltve: a belügyeket rendezte és az uniónak tekintélyt szerzett kifelé. Mint győző, a helyzet magaslatáról vonult vissza s még tőle függött volna a vezetésben tovább is

megmaradni. A gyepölőt rendben adta át utódjának, a föederalista Adamsnak; ekkor még a föederalista párt volt uralkodó. Adams a föederalista párt egyik főbb tagja és Washington politikájának személyes hive, nem birt rendkívüli egyéni tulajdonságokkal, sem magas uralkodói erényekkel, ezért kormányzása nélkülözte azt az imponáló határozottságot, melyre nézve a Washingtoné kivált; saját pártja előtt sem birt általános tekintélyvel és az kormányzása alatt rohamosan gyöngült. A föederalista párt romlása nem volt föltartóztatható, és a democrata párt uralmának szárnycsattogásai már erősen hallatszottak. Adams után Jefferson került az elnökségre és vele a democrata párt túlsúlyra; a párt azon túl évtizedekig uralmon maradt. Washington kellő időben, a mikor kormányelve még teljes hatalomban állott, lépett le a kormányról; ha tovább megmarad vala, hihetőleg még vezetése alatt kellett volna megérnie a közszellem átváltozását, részben a saját hajlamai és ízlése ellenére. Habár ő a pártok fölött állott, hajlama és elvei a föederalista párthoz vonzották. De hiba volna őt, mint pártja első emberét fölfogni; mert pártkérdésekben, nemcsak kizárólagos állásánál, de szelleme tárgyilagos természeténél fogva is, mindig tartózkodó volt, és semmit sem tett az úgynevezett pártállás erősítésére. Az újonnan megalakult államszervezet azon szerencsés helyzetben volt, hogy hagyományok nem tartóztatták vissza fejlődése szabadságában, és hogy a közszellem bármily irányban fejlődjék is, az az állami lét jövődjére egyaránt üdvös lehetett. Ezt belátva, Washington a közszellem fejlődését önön természetére bízta, és elvben elfogadhatónak tartott bármely pártot, föltéve, hogy az állami lét egysége és biztonsága ne szenvedjen. E tárgyilagos fölfogásban nyilvánul messi elörelátása, lelki szemének tisztasága. Mégis ideje volt, hogy visszalépjen. Akkora szellem mint ő, csak addig van helyén, míg egyéni meggyőződése szerint mehet minden, és egy Washington nem érdemelte volna azt, hogy a hatalom apránként málljék szét kezében. Ez pedig az évek folytában bekövetkezett volna, már az emberi természet általános törvényénél fogva is, mely szerint a legélesebb fogékony-ság is eltompúl, a legnagyobb tehetség is elgyöngül a hajló kor súlya alatt. Különben is providentialis egyéniségeknek meg van vonva a határ, melyre érdeklődések és tevékenységek kiterjed. E határ egy nagy föladat betöltése, ezután a tevékeny-

ségi ösztön megszakad. A hatalom nem vonzotta Washington lelkét, és kisszerűn emberi jellegei nem tették kíváncsiságá előtte az uralkodást, sőt ellenkezőleg, inkább elidegenítették tőle. Jellemével nem fért meg a pártpolitikusok taktikája, kik a közvélemény minden tünetét kihasználják, csak hogy hatalomban maradjanak. Mihelyt érezte, hogy nagy műve, az állam megalapítása, emberi előrelátás szerint biztosítva van, az idegenkedés érzete túlnyomóvá lőn benne, és lelke ellenállhatatlanul a magán élet felé vonzotta. Visszavonult. Visszavonultakor búcsuzó nyilatkozatot intézett nemzetéhez, mely politikai végrendeletét tartalmazza. Csodálatos nyilatkozat; egy képbe gyűjti össze mindazon elveket, melyek az államszövetség fönmaradására szolgálnak. Az elvek a helyzetből önkényt folynak ugyan, de nagy jelentőségűvé tette azokat az ihletes hangulat, mely sugalta, és a jelentős történeti pillanat, melyben a búcsuzó hazafi nemzetéhez intézte.

A nyilatkozatban ajánlja a kormány egységét, mely az unio valódi függetlenségének főoszlopa, oszlopa a politikai biztonságnak és a jólété. Kívánja, hogy valamennyi polgárt, legyen születés vagy választás szerint az, az «amerikai» fogalma egyesítse, vagyis, hogy valamennyi polgárt az amerikai nemzetiség érzete hassa át. Úgy találja, hogy az unio minden lakosa egyesülhet ez érzetben, mert a lakosok különfélesége az érdekek közösségében kiegyenlíti egymást. Az éjszak a dél nyerstermelésének anyagait forgalomba hozza és iparczikké dolgozza föl; nyugat és kelet nagy mértékben közvetítik a forgalmat a világgal. Ezért a haza minden érdeke kielégítést talál az egyesülésben; ezért a szövetséges viszony folytatása a hazafias érzet legelső tárgyának tekintendő. Az államszövetség hatályához és örökkévalóságához az egész számára közös kormányt tart elengedhetetlennek. Semmiféle szövetkezés az egyes részek közt, legyen bármily szoros, nem helyettesítheti az uniót; mert minden szövetkezés az idők folytában surlódásoknak és szakadásoknak van kitéve.

Elevenre tapint a nagy hazafi, a mikor búcsuzójában a pártszellemre tér át; nem nyúl belé a pártélet köznapi torzsalkodásaiba, de magas álláspontra helyezkedve, látnoki szemmel néz körül. Óvja hazáját azon pártok veszélyeitől, melyek a geographiai különbségeken alapulnak és óvja általánosságban a pártoskodás túlzásaitól. Bár nézete szerint a pártoskodás

szelleme az emberi természetben van, és mindenütt föltalálható, végleteiben az roppant önkényt jelent. Egyik párt a másik fölött uralomra vergődvn, a megtorlás ösztöne vezérli, és előbb-utóbb egyeseknek nyit útát az uralomra a közszabadság romjain. Bizonyos mértékig áll ugyan, hogy a pártoskodás jótékonyan hat a kormány tevékenységére és ébren tartja a szabadság érzetét; de ez csak bizonyos mértékig áll. Monarchiai kormányforma mellett a hazafiság elnézéssel tekinthet a pártszellemre, mert a közviszonyok társadalmi korlátok közé ékelve lévén, itt fokozottabb élénkségre szükség van; de népies kormányformánál, a hol a kormány tisztán választáson alapszik, a pártszellemet fölbátorítani nem szabad. Természetes irányzatánál fogva itt mindig lesz akkora pártszellem, a mekkora az üdvös célnak megfelel.

A politikai föllendülésre mellőzhetetlen támaszoknak nyilvánítja a vallást és az erkölcsösséget. Úgy véli, hogy a tulajdon, a becsület, az élet minden biztonságot nélkülöz, ha a vallásos kötelezés hiányzik az esküből, mely a bíróságok előtt a bizonyítás legfőbb eszköze. Kikel azon általánosan elterjedt hiedelem ellen, mely szerint az erkölcsösség vallásosság nélkül föntartható lenne; a finomított műveltség bármit mondjon, a józan értelem és a tapasztalás nem engedik hinni, hogy a nemzeti erkölcsösség megóvható, a vallásosság elvének kizárásával.

A nemzet belső fejlődését úgy fogja föl, mint valamely serdülő, nagyra törekvő egyén fejlesztését. Ajánlja az ismeretek terjesztésére szolgáló intézmények előmozdítását; mert a mily arányban a kormányalkat erőt ad a közvéleménynek, oly arányban szükséges, hogy a közvélemény fölvilágosultságban részesüljön. Az erő és biztonság forrásának tartja a közhitel föntartását és életelvnek a takarékossgot.

S a mit hazája vezetésében az idegen nemzetekkel való érintkezésben nagyra tartott és tetteivel megvalósított, ismétli búcsuzójában is. Elve: légy hű és igazságos minden nemzet iránt; mívelld a békét és az egyetértést mindenfelé. Megrögzött ellenszenvek és vonzalmak bizonyos nemzetek iránt legyenek kizárva. A nemzetközi érintkezésben pedig szabályul azt állítja föl nemzetének: terjeszsze ki kereskedelmi viszonyait mindenfelé, de lépjen lehető legkevesebb politikai összeköttetésbe más nemzetekkel; a már létesített összeköttetéseket teljesítse becsületes hűséggel.

A búcsuzó nyilatkozatnak jelentőséget főképen az nyújt, hogy, bár általános szempontokból indul ki, minden ízében az amerikai nemzet egyéniségéhez van alkalmazva, és hogy elveit Washington hosszú közpályáján jellemével és tetteivel megvalósította. Nem is tévesztette el hatását a nyilatkozat, sőt mint az állami lét megalapítójának végső szózata, politikai meggyőződésének összege, most is, folytonosan hat az amerikai közszellemre.

A közélettől visszavonult hazafi levelezésében elégtűl kifejezésre jut a kedélyével összhangzó élet öröme, de élete alkonyán földereng nagy múltjának visszfénye is. Barátai és tisztelői, sőt kíváncsiak két világrészből meg-meglátogatták őt Mount-Vernonban. Hívei politikai szellemének bizalmas érintkezésben állottak vele, kétségeikben eligazítást, terveikhez tanácsot keresve. Washington a maga természetes modorában mindig kész volt híveit támogatni, de tartózkodott politikai vezérséget gyakorolni, vagy éppen tiszteletbeli államfő minőségében játszani szerepet. Egyszerű állampolgárnak érezte magát, mint bárki más. Magára nézve semmi kivételt vagy előjogot nem igényelt; nézeteit senkinek sem kínálta, de nem is tartotta vissza, ha kívánták. Beavatkozás miatt a kormányférfiaknak sohasem lehetett panaszuk ellene, sőt éppen ők folyamodtak ismételve hozzá tanácsért. Kedvencz foglalkozásává lőnek a gazdaember kötelességei; ezeket különben elnöksége ágas-bogas teendői közt sem hanyagolta volt el. Elnök korában jószágai kormányzója által hetenként jelentéseket tétetett magának, és rájuk válaszolólag oly pontos, oly határozott utasításokat küldött, mintha a hely színén írta volna. Most persze maga lévén jószágai személyes vezetője, legtöbb idejét a gazdaságnak szentelhette. De élte utolsó szakában, annyira óhajtott magányában, lelke mélyére, mely máskor mindig derült volt, némi bágyadás és szomorúság nehezült. Természetes hangulat oly hosszú életpálya után, mely polgártársai ügyeinek volt szentelve, és talán maradéka, alja az elmúlt küzdelmek és támadások keserűségének, mely a magányban korlátlanabbúl rezegetett vissza. Az aggkorban, a melancholia korában, a lelki erőknél gyöngébb az újjáteremtő képességek és az ember révedező elmével inkább a múltba jár vissza. Tiszteletre méltóbbat képzelni sem lehetett a magas természetű, katonás tartású aggastyánnál, a kinek halántékát ősz fürtök

lobogtak körül, és a kinek arczáról komoly megnyugvás méla borúja sugárzott vissza.

De irva van, hogy Washington a magány melancholiáját sem élvezhette zavartalanul és megszorúlt hazája ismét szolgálatra hívta a Franciaország iránti viszony megzavarodása alkalmából. Franciaországban a forradalmi kormányok egymás után váltakoztak és indulatra mindinkább hevesekké, hangra mindinkább követelőkké váltak. A francziák az amerikai uniót, mint democrata államrendszert, melynek alakulásához az összedült királyság hozzájárult volt, magokkal szerették volna sodorni; a mikor ez nem sikerült, ellenséges indulatot tápláltak iránta. Ez fokozódott, a mikor Washington bölcsesége Angliával barátságos egyezményt hozott létre; azontúl Franciaország részéről az ellenséges indulatú rendszabályok egymást követték. A directorium 1796. évi július 2-ikán kelt decretummal elkobzandónak jelentette ki az ellenséges árukát amerikai hajókon. Az amerikai államtitkár, Pickering, tiltakozott e rendszabály ellen, a Franciaország és az unio közt 1798-ban létesült egyezmény alapján. A franczia követ az Angliával kötött szerződés ellen emelt kifogást, és hogy az elnökválasztás küszöbén az amerikaiakra hasson, válaszát közzétette, működését fölfüggesztettnek nyilvánította, és azt híresztelte, hogy a francziák haragja nem az amerikai nép, hanem a hatalmon levő párt ellen irányul. Az időközben elnökségre jutott Adams, a ki sem Washington nagyszerű nyugalmaival sem erős értelmiségével nem birt, a jó viszonyt fentartani szerette volna. Nem sikerült. Csakhogy a directorium kihívó föllépésével semmi eszélyességet nem tanúsított, sőt ügyetlenül nemcsak, hogy az amerikai kormányt a közvéleménytől izolálni nem tudta, hanem az amerikaiak önértetét fölláztotta és a tömegekben ellenséges indulatot gerjesztett Franciaország iránt. Kicsinylő megvetéssel bánt az amerikai követekkel, sőt az egyezés ára fejében pénzt akart az uniótól kicsikarni. Tovább menve, 798 január 18-ikán törvénnyel kimondta, hogy elkobzandó minden hajó, melyen angol eredetű áru van és hogy a franczia kikötőkből kizárva minden hajó, mely Angliában időzött. Ez annyi volt, mint a kereskedelmi összeköttetés fölfüggesztése. A franczia kormány a három amerikai követ közül a két föderalista pártinak kiadta az útlevelet; a harmadik, a democrata párti, honfitársai

haragja miatt nem sokáig maradhatott. Az amerikai népben az ingerültség magas fokra lágott; a nemzet magát méltóságában sértve és érdekeiben bénítva érezvén, mint egy ember, a kormány oldalára lépett. A háború kikerülhetetlennek látszott. A congressus 10,000 embert szavazott meg. A senatus, az elnök javaslatára, Washingtont nevezte ki az összes amerikai hadak fővezérének; Washington a fővezérséget nehéz szívvel és csak két föltétel alatt fogadta el: hogy szabad keze legyen a tisztek ajánlásában és hogy a mi hajlott koránál fogva természetes, egyelőre csak távolból vezethesse a hadsereg szervezését.

Adams részéről kétség merülvén föl, mily mérvben alkalmazandók a függetlenségi háborúból származó tisztek, Washington azon elv mellett szólt, hogy a hadsereg szervezése újból történvén, az elnöknek joga van tetszés szerint bármely állampolgárt tisztnak kinevezni. Senki sem tudta jobban Washingtonnál, mily tekintetek vannak befolyással népháborúkban a tisztek kinevezésére és tapasztalta, hogy a személyes érdemek nem mindig szoktak döntení. Gyökeres rendszerváltozást akart e tekintetben létesíteni. Nézete szerint, a kinevezésre való jogosultságot csak magasabb tapasztalat, fényes tettek és érdemen alapuló hírnév adhatja meg. Ajánlatára mindenekelőtt három főtábornok lön kinevezve: elsőnek és fővezéri helyettesnek, régi fegyvertársa és első kormányának egyik főoszlopa, Hamilton. Washington különösen érdemesnek tartotta Hamiltont erre, azt tartván fölöle, hogy nagy vállalkozó szellemmel, szilárd lélekjelenléttel, gyors fölfogással, sejtelemszerű ítélőtehetséggel és az emberek fölött természetes tekintélylyel bír, a melyek a katonai jellem lényeges sajátosságai. De a kinevezések és a hadsereg szervezése nem ment oly simán, a mint Washington szerette volna. Népállamokban az egyéni nagyravágás szabályozatlanabb, mint társadalmi formákhoz kötött államszervezetekben; így Washington, tárgyilagos elve keresztül vitelénél, sok neheztelésre talált. Adams is, katonai ügyekben képtelen, mégis államfői jogosítványaira rátartó lévén, hátráltatta a szervezést, mely lassan haladt előre, míg végre Washington nézetei keresztül hatottak.

Washington főtábornokaival behatóan tanácskozá, a hadi tervre nézve is megállapodásra jutott velök. Tisztában volt az iránt, hogy a francziák elleni hadviselési módnak

különbözőnek kell lennie attól, a melyet a függetlenségi háborúban követett volt. A függetlenségi háború lassú, várakozó folyása az ellenség fárasztására irányult; az új háborúnak gyorsnak és élénknek kell lennie, nem nyújtván időt és alkalmat a francziáknak, idegen területen állásokat foglalniok, tért nyerniök. Washington feladatúl tűzte ki, a francziákat már a kiszállásnál háborgatni, és a hol lehetséges, támadólag föllépni ellenök. Kétségtelennek tartotta, hogy Spanyolország a háború kitörésekor Franciaországgal szövetkezik és ezt terve kiinduló alapjául vette. Hadászai czélul tűzte ki Louisianát és Floridát, melyeket a spanyolok birtak és melyek birtoklására a francziák vágyódtak, örökre Amerika számára elfoglalni; ezt az unio jövőendő helyzetére és kereskedelmére nézve is elkerülhetlenül szükségesnek tartotta. A háborút nagy mérvben igazságosnak nézte és az hasznos és veszélytelen színben tűnt föl előtte.

De a háború elmaradt. A francziák meghökkentek: rohamosan fejlődő viszonyaikban a hangulat is gyorsan változott. Talleyrand, külügyminiszter, békés hajlamot mutatott egy magánlevélben, melynek másolata Adams kezébe került. Adams, a ki igazi nyárspolgár lévén ellensége volt mindannak, a mi katonai, kabinetje meghallgatása nélkül a hágai követ útján megkezdte a diplomatiái érintkezést a directoriummal, majd 1799 októberében útnak indította a békét kötni rendelt követeket; ez kibékülésre vezetett. A meglepetés e miatt általános volt Amerikában; a foederalista pártban pedig nagy volt a megbotránkozás. Washington is rosszalta Adamsnak kevés önérzetet tanúsító eljárását és nyíltan kifejezte, hogy az első lépést Franciaországnak kellett volna megtennie, mely sértő intézkedéseivel az uniót fegyverkezésre kényszerítette.

Néhány hónappal később véget ért Washington élte pályája. 1799 telében, a hogy naplója tanúsítja, szokása szerint folytatta házi teendőit és házon kívüli foglalkozásait. Erőnek, egészségnek örvendett, gyakran fogadott vendégeket és a nap nagy részét nyeregben töltötte, hogy, a mint magát katonásan kifejezé, «szemlét tartson az előörsök fölött». Néhány héttel halála előtt tervhez fogott gazdatisztjei számára, jószágai kezelésére nézve, a mivelési módokat több évvel előre megállapítván. Harmincz folio lapot tett a munkálat és azon világozottsággal és pontossággal volt kidolgozva, a mely üzleti iro-

mányait általában jellemzi. Deczember 10-ikén fejezte be. Deczember 12-ikén reggel érdekes levelet intézett Hamilton-hoz, melyben helyeslőleg nyilatkozott ennek egy katonai akadémia fölállítását tárgyazó javaslatáról, melyet a hadügyi államtitkár elé terjesztett volt. Ugyanaz nap, lovaglás közben esőtől és hótól átázván, meghült. Torokbajt kapott, melynek következtében deczember 14-ikén éjjel, élte 68-dik évében, elhunyt. Közelgő vége tudatával birt és szellemi képességei teljében hunyt el. Halálos ágyán élete hű társának, hitvesének átnyújtotta végrendeletét, melyben vagyonáról nagy lelki ismeretességgel intézkedett.

A legtökélyesebb emberek egyike, és a tevékeny ember eszménye hunyt el benne. Bár szellemi adományai egyenként nem látszanak rendkívülieknek, a képességek fölött uralgó hatalmas értelem fönséges nyugalma, a gondolkodási mód előkelősége, és az akarat hajthatatlan következetessége egyéniségét tűneményszerű jelenséggé teszik. Az emberi gyöngeségek, melyek mindenkiben többé-kevésbbé, a legkiválóbb emberekben gyakran leginkább nyilvánulni szoktak, nem érvényesültek benne. A jellem erkölcsi magassága dicsfényt von köréje.

A bensejében uralgó összhangot külső személyisége is visszatükrözte. Jóságát mindenki érezte körülötte; de a vonzalom, melyet maga iránt keltett, nem vala önkénytelen, hanem erényessége becsüléséből és a tehetségei iránt táplált magas véleményből származott. Mondják, hogy szívesen bocsátkozott belé főbb hadi tettei részletezésébe, de mindig szerényen és röviden; önönmagáról csak udvariasságból beszélt. Magas termetű, arányos növésű és önérzetes tartású volt. Arczkifejezése szelíd és kellemes, de olyan, hogy különösen egy vonásáról sem lehetett beszélni; őt elhagyva, csak egy szép és rokonszenves ábrázat emlékezete maradt meg. Ágyán mély gondolkodás nyomait lehetett észlelni, de sohasem a nyugtalanságéit. Tiszteletet gerjesztve, bizalmat ébresztett, mosolya mindig jóakaratot tükröztetett vissza. Egyénisége nyert a hosszú és benső ismeretséggel; ezt kevés kiváló emberről mondhatni. Magán titkára írta felőle, hogy talán Washington az egyetlen fenkölt szellem, a ki semmit sem veszít tiszteletreméltóságából, a benső ismeretség után. Legkisebb dolgot sem talált titkára, mely nagyrabecsülését csök-

kenthette volna, a becsületesség, az egyenesség és az önzetlenség, melyet Washington a legaprólékosabb magánviszonyokban is tanúsított, olykor azt gondoltatták vele, hogy Washington több az embernél. White püspök nyilatkozása szerint, nem ismert embert, a ki oly gondosan igyekezett önönmagáról, tetteiről vagy mindenről, a mi őt illette, a társalgást elvonni, mint Washington; idegen, a ki nem tudja kivel beszél, soha sem tudta volna meg társalgásából, hogy oly ember körében van, a ki magát a világ szemében kitüntette. Washington, bár el-elmerült gondolataiba, társas hajlamokkal bírt, és kedvelte a vidám társaságot. Alaphangulata nyugodt komolyság volt, mely könnyen jóakaró mosolygásba enyhült át. Nevetni, ritkán nevetett, de olykor elemi kacaj tört ki belőle, a mikor valami furcsa esemény hirtelen lepte meg. Mindenki, a kivel érintkezett, roppant felsőbbbségének behatása alatt állott; mégis igen szerény volt. Szerénysége szigorú önvizsgálatból származott. Tudta, hogy minden korok legkiválóbb embereivel hasonlítják össze, de érezte, hogy a lángész csillogó adományai és egyes tettek nagyszerűsége tekintében mögöttök marad. Szinte páratlan jelentősége a jellem magas erkölcsi kinyomataiban és a körülmények fölötte kedvező voltában rejlik, melynélfogva képességei és jelleme a legalkalmasabb működési tért nyerték és világtörténeti fontosságú eredményben érvényesültek. Egyéniségét egészében szemlélve, elsőség dolgában vetekszik más korszakok és nemzetek elseivel. Sándor, Cæsar, Napoleon és Frigyes a lángelműség röptére és hadvezéri tettekre nézve nagyban felülmulják őt, de érezzük, hogy erkölcsi árnyoldalaik és egyéni fogyatkozásai voltak, melyek Washingtonban hiányoztak; az eredmény tartósságára nézve, közülök csak Frigyes állja ki vele a versenyt. Richelieu és Bismarck, bár a legnagyobb szabású államférfiak, kicsinyes emberi gyöngeségekkel bővelkedtek, különösen Bismarck, melyektől Washington jelleme teljesen ment volt. Keresve kell keresni a világtörténetben, míg erkölcsi fönségre nézve Washingtonhoz foghatót, mint embert is oly valóban nagyot találni. Athénæi Aristides, a görög államférfi és hadvezér, hasonlítható hozzá, a ki annyira kivált önzetlenségével, hogy e tekintetben az akkoriak emlékezete szerint nem volt párja és azért «igazságos» néven nevezték; de Aristides, nyugtalan honfitársai körében és kitűnő versenytársak mellett,

nem emelkedhetett a jellemét megillető jelentőségre. Washingtonhoz hasonlítható Hampden, a puritán vezér, a ki nemcsak kiváló államférfiúi és hadvezéri tulajdonságokkal, de nagy önuralommal és szigorú önzetlenséggel is bírt. Hampden csatában kapott seb következtében elhalt, mielőtt hivatását betölthette volna; ha életben marad vala, Cromwell aligha kerül uralomra és Anglia története természetes, nem erőszakos irányban fejlődött volna. Jellemzőn mondja Macaulay Hampdenről: «a mikor a bűn és a tudatlanság, melyeket a régi zsarnokság szült, megrontással fenyegette az új szabadságot, Anglia nélkülözte a józanságot, az önuralmat, az ítélet tökéletes épségét, az intentio tökéletes tisztaságát, melyeknek a forradalmak történetében csak Washingtonban volt párja». Az angol történetíró óta a magyarok közt is fejlődött egy államférfi, a ki józanság, önuralom, ítélet épsége, önzetlenség és a törekvés tisztasága szempontjából Washington mellé helyezhető: Deák. Ez Washingtonhoz hasonlóan, szintén nagy nemzeti hivatást teljesített, melynek jelentősége hazája határain túlhat; de nélkülözte Washington sokoldalúságát és a kényelmes keleti nép személyesítője lévén, tevékenységi ösztön dolgában messze áll a fáradhatatlan amerikai mögött.

Washington kiállja a versenyt a nagyok nagyjaival; senki sem volt hivatottabb, mint ő, embertársai fölött állni és egy világnemzet sorsát vezetni. Tünetényszerű alakja uralkodói erényekkel teljes. Az agg Franklin végrendelete utolsó pontjában így intézkedett: «Szép sétapálczámat, vadalmafából, melynek aranyos gombja egy szabadsági sapka formájában van kifaragva, hagyom az én barátomnak és az emberiség barátjának, Washington tábornoknak. — Ha kormánypálca volna, úgy is megérdemelné és megkapná».

Washington teljes életében a józan értelem vezette, mégis egyéniségének szemlélése mozgalomba hozza a kedély nemesbik felének hűrjait. Habár ő a szív gerjedelmeit épen úgy visszatartotta, mint a lélek indulatos kifakadásait: valóján őszinte bensőség ömlik el, mely áthatotta egész tevékenységét. Az igazán nagy ember hajlamain mindig megérzik gyermekkori játékainak nyoma, világra szóló tetteiben az édes anyának szeretetteljesen intő szózata. Senki sem állott távolabb az érzelgestől, mint Washington, mégis mindenki, a ki felőle nyilatkozott, szívbeli jószágát magasztalta. Nehogy e sorok

írója áradozásba essék, tanulmányát a senatus és az unio elnöke nyilatkozatai néhány pontjának idézésével fejezi be. melyeknél meghatóbbat, mégis jellemzőbbet nem ismer. A senatus, mely mindenkor, s válságos helyzetek komoly pillanataiban is, hűségesen kitartott Washington mellett, Adams elnökhöz intézett fölíratában a mély meghatottság hangján nyilatkozott Washington elhúnyta alkalmából. «Az esemény,» mondja a fölírat, «megszomorító polgártársainkra, és különösen súlyos önre nézve, a ki az elhúnyttal oly sokáig szövetkezve volt a hazafiság tetteiben. Engedje meg, hogy könnyeinket az önébe vegyítsük. Most férfias sírni. Ily férfit elveszíteni, akkora válságban, nem közönséges balesemény a világra nézve. Hazánk atyját gyászolja. Az emberi dolgok Mindenható Intézője elvette tőlünk legnagyobb jótevőnket és díszünket. Hódolattal meg kell nyugodnunk Annak elhatározásában, «a ki a homályt tette sátrává» . . . . Hazafias büszkeséggel szemléljük a mi Washingtonunk életét és bátran összehasonlítjuk őt más nemzetek fiaival, a kik a dicsőségben kiválók valának. A régi és az új idők eltörpülnek előtte. A nagyság és a bűn gyakran szoktak szövetkezni; de az ő hírneve inkább tiszta, mint fényes. A nemzetek pusztítói elszégyenülve állanak erényeinek fönségessége előtt. Elítéli nagyravágyásuk mértéktelenségét és elhomályosítja győzedelmeik fényét . . . Az ég kegyeltje elköltözött, a nélkül, hogy az emberiség gyöngeit kimutatta volna. Lélekben nagy a halál, a sír sötétsége nem homályosíthatá el fényét . . . . Washington a földön szeplőtelen példájában él . . . . Tiszteljük honfitársai a hőshalvezér, a hazafias államférfi és az erényes bölcs emlékeztét. Tanítsák gyermekeiket arra, soha el ne feledjék, hogy az ő tevékenységének gyümölcse, és az ő példája képezi örökségeket . . . .» «Engedjék elmondanom», írta az elnök a senatusnak válaszul, «hogy lássam őt a balszerencse napjaiban, a legmélyebb szomorúság és a megpróbáltatás zavaraiiban. Megfigyeltem őt az emelkedésben és a szerencse legkedvezőbb esélyei közt; s egyaránt csudáltam bölcsességét, önuralmát és állhatatosságát . . . . A mi Washingtonunk nem kisebbedik az összehasonlítás által más nemzetek fiaival, a kiket a hír fölmagasztalt és nagyra emelt. A királyi méltóság előjogai és jellegei csak elhomályosíthaták volna erényei fölségét, mely őt szerény polgárból tündöklő fényoszloppá tévé . . . . A rossz-

akarat sohasem érintheté becsülését, és az irigység különös kivétellé tévé őt az általános szabály alól . . . . Példája teljes; bölcseségre és erényre fogja tanítani a köztisztviselőket, a polgárokat és az embereket, nemcsak a jelenkorban, de a jövőendő emberöltőkben is, a míg történetünket olvassák . . . .»

Lovasszobra alá, mely a washingtoni capitoliumot díszíti, e szavak írvák: «Első a háborúban, első a békében és első honfitársai szívében».

JOÓB LAJOS.

A LEGFÖBB KEGYÚRI JOGRÓL.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

Mint láttuk, nyugaton az egyházra nézve teljesen sérelmes alapon fejlődött a patronatus. Az alapot egyrészt az ó-német «Gewere», a szabad ember uralma telkén, földjén, s azon a mi telkén találtatott, tehát az egyházon is, másrészt az ebből eredő gyámkodás, védelmi jog a telkén tartózkodó személyek fölött szolgáltatta.

III. Sándor (1159—1181) pápa és utódainak törvényhozása mondta ki, hogy a kegyúrság egyházi kedvezmény, mely kiváltság jellegével bír s nem tulajdonjoga a földesuraknak az egyházakon, hanem kijelölési joga.

Majd 1122-ben a Concordatum Calixtinum az investitura harcának véget vetve, az egyházi megerősítés jogát a pápának biztosította.

A püspökségek felállítására csak a XI-ik századtól van a pápáknak**) fentartva.

A mi a püspöki székek betöltését illeti, nagyon helyesen mondja Sfondrati,***) hogy a püspöki székekre választásnak nem mindig ugyanazon, hanem különböző, soknemű módja volt alkalmazva, mit csodálni nem is lehet, mert a választási eljárás semmi isteni vagy természeti törvénnyel nincs szentesítve, hanem az emberek akarától függ, mint egyéb emberi jogok, az embereknek új törvényeket kívánó új szokásaival ugyanis ennek is meg kellett változnia, mert nem kevésbé

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 225., 226., és 227. füzeiben.

**) Hergenröther 209. l.

***) Sfondrati idézett mű 43—46.

kell kinevetni azt, ki ugyanazon törvényt, mint azt, ki ugyanazt a ruhát akarja minden időre alkalmazni.

Az első püspököket az apostolok nevezték ki*) a nép hozzájárulása nélkül, mely csak később és ekkor sem döntőleg következett be. A döntés vagy egyedül az illető tartomány püspökeit s a metropolitát illette vagy legalább a megüresedett megye papsága választásának megerősítése elejökbe tartozott. A clerus a nép jelenlétében, néhol az ő hozzájárulásával választott. Máshol a metropolita által egybehívott tartományi zsinaton a püspökök választottak a clerussal és nép hozzájárulásával. A nép vagy csak óhajtatást, kérését nyilvánította, vagy a választandó életéről s erkölcseiről tanuskodott, vagy tanácsa meghallgattatott, vagy a választás után hozzájárulása kikéretett, nem mintha ez szükséges lett volna, hanem azért, hogy reájok akaratuk ellen lelkész ne erőszakoltassék. Mint-hogy a zsinat összehívása hosszabb időt igénylett s így a püspöki szék sokáig árván maradt, idővel a tartományi zsinat egybehívása elmaradt s csakis a clerus választott optante populo s a metropolita a választási decretummal neki bejelentett választást vagy elfogadta vagy jóvá nem hagyta. Lassan azonban a nép a választásokból kiszorult, mint ez Justinian törvényeiből kitetszik, melyek szerint három jelölt közül**) a metropolita választott. Utóbb a népnak befolyása részint szokás, részint a canonok értelmében tiltatott, mert a választás módja emberi jogon alapulván, a szükséghez képest megváltoztatható. A nép közreműködése különösen a megyék határainak tágulásával tűnik el, jelesen a IX. századtól kezdve, mi megfelel annak a szabálynak***), hogy «Docendus est populus non sequendus.» A nép kizárásainak okai Sfondrati szerint a következők voltak. A hívek számának szaporodása miatt az összehívással járó nehézségek és csődület. A visszavonások és pártok öldöklései. A szavazatoknak méltatlanra adása. A püspökséget magoknak vagy hozzátartozóiknak kívánó hatalmasok befolyása, melynél fogva a nép nem annyira választott, mint inkább a püspökséget eladta. Hivataloknak a méltóságra kényszerítése. Az egyik egyház püspö-

---

*) Hergenröther 216.

**) Sfondrati 44, 45 l.

***) Hergenröther 217.

kének a másik egyház élére hívása. A nép ítélete állhatatlan s változó s ennél fogva a nép hiú szava meg nem hallgandó.*)

Úgy keleten, mint nyugaton az elv a püspöki székeknek választás útján betöltése volt s a választóknak tulajdonképen főleg csakis a püspököknek kellett volna lenniök. A világi fejedelmek azonban itt is, ott is csakhamar befolyást gyakoroltak, bár már Constantin idejében a canonok szerint tilos volt, hogy olyanok legyenek püspökök, kiket «nem a clerus választott, nem a nép kívánt, hanem egyedül a fejedelmek akarata nevezett ki».**) E választást azonban nyugaton általánosságban jobban tisztelték, mint keleten, hol a császárok a három jelölt közül egyet választottak. Viszont keleten a püspökök kinevezése nem jött szokásba. Nyugaton tovább tartotta magát a tartományi zsinaton való püspökválasztás, míg keleten szokásba jött a Konstantinápolyban, vagy a fővároshoz közel székelő püspökök által választás. Keleten nem fejlődtek ki a káptalanok, ott tehát nem jött szokásba — mint ez nyugaton történt — a püspököknek a káptalanok által választása.***) Azonban a nép által való választás eltűnésével az állami hatalom gyakorolt befolyást a püspökségek és praelaturák betöltésére.

Nagyon természetes volt a fejedelmek befolyásának érvényre jutása. A fejedelmek akarata a választásoknál már korán kikéretett és az hosszú szokással vagy tisztességgel vagy némi joggal is hozatott be. Midőn ugyanis — kérdi Sfondrati — a szent canonok a nép kíváratával rendelik a püspök választását, mennyivel inkább a fejedelem kíváratával, ki a *republica* feje és csúcsa? Sőt nagy szükségben s a polgári viszályok félelmeiben a püspökök magok bízták a császárokra a választás jogát és az egész választás az ő parancsuk alatt állott. Sfondrati felhossa a pápáknak a fejedelmek által választását. Hogy ne lett volna még nagyobb befolyásuk a püspökökére? Azonban hozzáteszi, hogy midőn a fejedelmek a pápai és püspöki választásokba beavatkoztak, nem saját, hanem a papok által reájok ruházott joggal éltek, sőt a dolog termé-

---

*) Sfondrati 45—46 l.

**) Ugyanott.

***) Phillips VIII 168—170.

szeténél fogva, mely ily esetekben a fejedelmeknek, mint az egyház védnökeinek s pártfogóinak az egyház védelmét megengedi. *)

A keresztyén fejedelmek jóakarátának köszönhatték az egyházak — mondja Sfondrati — hogy tőlök nem csak temérdek aranyat, ezüstöt, drágaköveket kaptak, hanem sok és nagy hűbérrel, uradalommal és joghatósággal megadományoztatnak. Épen e gazdság és nagy vagyon okozták az egyház szolgaságát. A püspökök hatalmának emelésével gyarapodott az irigység, vagy birvágy, vagy félelem, vagy végtére a szükség a fejedelmekben, hogy magokhoz kössék azokat, kiktől félniök lehetett. Mert kettős — mint Szent-Bernát mondja — a főpapok uralma: mert birják az egyház kulcsait, melyekkel zárnak, és senki nem nyit és birják a Regália-kat, mivel városok és községek urai s nem csak a püspökségeket, hanem birják a hivatalokat is (consulatus), úgy hogy méltán mondható rólok, mit kellett még többet tennem, mit nem tettem? Csak hogy az, mi nekik segélyül adatott, az botrányukra fordított. Innen eredt a választások szolgasága és annak szüksége, hogy azok emeltessenek a püspökségre, kiket a királyok parancsoltak vagy kívántak, bár csak nem annyi volt kívánni, mint parancsolni. Innen keletkeztek az investitúrák, melyek Nagy Károly idejében a püspökségek adományozásának jelzésére meg nem szolgáltak. Ez a hűbériséggel jött be, midőn a király által a hűbérrel megadományozottnak az átruházott hatalom jeléül bot, pálca vagy ilyesvalami adatott át, később kard vagy zászló, a főpapoknak pedig kereszt, gyűrű és tőlök eskü is kívántatott. Mindez azután az investitúra harcára vezetett. **)

A XIV. század közepétől a főpapok megerősítése kizárólag a pápának tartatott fenn. Törvényes püspöknek tehát csak az tekinthető, kit a pápa — a mennyiben nem ő nevezte ki — megerősített; ámde előfordulnak kivételek, a mennyiben a Rómától távol eső püspökségekben a confirmatio bevárása nem szokás és a diöcesis kormányzása a kijelölt püspöktől azonnal átvehető, nehogy ecclesia, quae interim administratione careret, non modicum incurreret detrimentum. ***) Az,

---

*) Sfondrati 46, 47, 56, 61.

**) U. o.

***) Phillips V. 388. l.

hogy minden püspök megerősítését a pápák fentartották, azután történt, hogy Kelet Rómától a szakadás miatt elvált. *)

A XII. századtól kezdve a püspököknek a káptalanok által választása volt szabály, e mellett azonban érvényt nyert az egyház engedélye alapján a *nominatio regia*, néha a *libera electio summi pontificis* vagy a tartományi püspökök vagy *cle-rus* részéről többek ajánlása (*commendatio plurium*) a pápa által a legérdemesebbnek kiválasztása végett.

Nyugati fejlődés a fejedelmeknek a püspökségek fölött való patronatusa is, melynek alapján a fejedelem a kijelölést gyakorolja, valamint a pápa által engedélyezett kinevezési jog is, melynek értelmében a patronatusi jogok és kötelezettségek nélkül a kinevezést gyakorolja a kinevezettnek pápai megerősítése mellett, továbbá a fejedelemnek engedett az a jog, hogy valamely püspökjelöltnek megválasztása ellen kifogást tessen. **)

Az, hogy fejedelmi patronatus (*jus patronatus regium*, *landesherrliches*, *landesfürstliches Patronat*) nincs, ez, úgy véljük, ma már a köztudatba átment igazság. ***) Ha a fejedelmi patronatus alatt az ország fejedelmét a kegyuraság alapjául szolgáló jogi indokoknál fogva megillető patronatust értjük, jogilag nem képez az külön kegyurasági módot, hanem nevét csakis onnan nyeri, hogy a fejedelem az, ki a kegyuraságot gyakorolja. Így a dolog nem is fogós. Azonban ez alatt azt a kegyuraságot értették, mely a területi fensőségen, az állami fensőségen alapul s e fensőség alapján terjed ki az egyházi hivatalokra s intézményekre, mi pedig semmi alappal nem bír, mert ellenkezik az egyháznak létfeltételét képező függetlenségével s az állam és egyház észszerű jogi viszonyával.

A *nominatio regia*, a fejedelmi kinevezés háromféle formában nyilvánult: vagy egyszerűen mint *jus supplicandi*, vagy mint a kegyuraságból folyó kijelölési jog, vagy mint pápai indultumon alapuló kinevezési jog; ez *privilegium speciale contra jus commune* s csak katolikus fejedelemnek engedélyezett *jus personale*, mert nem katolikusok legfeljebb a persona minus grata exclusivájára bírnak joggal.

---

*) Phillips VIII 168—170.

**) U. o.

***) Hergenröther. 224., Grosz 158. l.

A nominatio és praesentatio egyforma jelentőségben használtatik ugyan, de szabályszerűleg megkülönböztetendő. XIII. Gergely (1577) mondja: *jus praesentandi ex legitimo patronatu, jus nominandi ex privilegio apostolico, jus tantummodo supplicandi.**)

Hazánkban a *jus nominandi* van. A király a javadalmaikat dat, donat, confert.

Bár az első századokban magok a püspökök — az apostolok példáját utánozva — állítottak püspököket és Keleten nines tudomás arról, hogy a pápák új püspökségek felállítására közvetlen befolyást gyakoroltak volna, sőt bizonyos, hogy a VI-ik századig egyetlen keleti püspököt sem consecráltak, nem szenved kétséget, hogy új püspökségek felállítása, melylyel nagyon természetesen egy megítélés alá esik azok egyesítése, szétválasztása, megszüntetése, a pápának, az apostolfejedelem utódjának joga.

A joghatóságot csak a pápa adományozza. Az, hogy metropoliták, patriarchák Péter utódjának hozzájárulása nélkül is alapítottak püspökségeket s ez eljárás megszüntettetett, épen nem jelenti a pápai jogok növekvését. «Ha későbbi időben a pápa új püspökségek alapításának hatalmát az Isten rendeletéből reá utalt sok más kötelességgel együtt kezébe veszi és nem engedi azokat többé, mint előbb, másoknak át, ez — mondja Phillips — nem új jogoknak neki részül jutott növekedése, hanem semmi egyéb, mint az ő terhének szükségessé vált szaporítása.»**)

A pápák, nagyon természetesen, közvetlenül vették kezükbe a pogány népek megtérítését. Ők is úgy, mint az apostolok, ordináltak püspököket, a nélkül, hogy székhelyet jelöltek volna ki számukra és kiküldvén őket a pogány néptörzsek megtérítésére (*Episcopus consecratus in sorte praedicationis*), rendszerint egyszersmind nagy hatalommal, jelesen a szükséghez képest új püspökségek felállításának jogával ruházták fel. «A hol alkalmas helyet találsz, írja III. Gergely Bonifácznak, a canonok szabálya értelmében rendelj *helyettünk* püspököket és tanítsd őket az apostoli és canoni hagyomány megőrzésére.»

Magyarországba szent Romuald készült, írja Phillips,

*) Hergenröther. 220. l.

**) Phillips V. k. 314., 317. l.

s a szentszéktől kérte erre a beleegyezést, melyet el is nyert, és kísérő tanítványai *) közül a pápa kettőt érsekké szentelt. II. Sylvester azonban apostoli követévé Istvánt nevezte ki s így tőle indult ki a püspökségek felállítása.

A püspökségek felállítása a pápa kizárólagos joga. Kizárólagos joga volt akkor is, midőn azt tartományi zsinatok és metropoliták is gyakorolhatták.

Miként gyakorolhatott volna István, mint az ország fejedelme, oly jogot, mely a másik társaság, az egyház fejét illeti. Világos, hogy erre a jogot nem az állami hatalomból merítette.

Egyházi joghatóságnak világi fejedelemre való illetén ruházása a történelem lapjain elszigetelten álló eset, mondja hírneves történetírónk, Fraknoi.**)

Az ő kutatásai alapján készéggel elfogadjuk, hogy világi fejedelemnek szentszéki követsége egyetlen egy eset. Ezt az egyetlen egy esetet azonban csakis a követségnek okmányilag kiállítására vonatkoztathatjuk, mert hogy világi fejedelmek ugyanazon jogokat gyakorolták, mintha szentszéki követséggel bírtak volna, ez a történelem lapjaiból nagyon is ismeretes. Úgy véljük, nem azon fordul meg a dolog, hogy létezik-e okmány e követségről, hanem hogy gyakorolták-e azt a jogot más fejedelmek is. Erre pedig a válasz csak igen lehet.

Phillips ad erre választ „... alig lehet arról szó, miként értendő, ha több esetben azt látjuk, hogy a világi hatalom is tevékeny a püspökségek felállításában és névleg a két nagy császár Károly és Ottó a szászoknál, dánoknál, valamint a szláv országokban püspökségek alapítását eszközli. ... Határozottsággal kell állítani, hogy jogosítottságuk forrása ép oly kevésbé vezetendő le az ő királyi hatalmukból, mint a számos király és császár által a zsinatok egybehívása körül gyakorolt felhatalmazottság. Ez a vélelem Károlynak és Ottónak is nehezen jutott eszébe, hanem ők a püspökségeknek általuk foganatosított felállításával, melynél a pápai tekintély nem hiányzott, csakis annak a szép kötelességnek tettek legteljesebben eleget, hogy az Isten által nekik adott hatalommal

*) U. o. 336., 327.

**) *Századok* 1893. 850. l.

az egyháznak minden módon segítségére jöjjenek. Sőt még ha azt a közvetlen érintkezést, melybe azon fejedelmek ez okból magokat a pápával kétségtelenül helyezték, kétségbe akarnók is vonni, azon idő püspökeiben, kik ezen rendelkezéseknél a királyoknak kezökre jártak, még is élt az a tudat, hogy a királyok szent Péter helyettesei és Isten után ő tőle vezetik le tekintélyöket. Azokban az országokban tehát, melyekben az egyházi és világi hatalom valósággal kezét fogva haladtak, a fejedelem és az episcopatus ily közös működése, föltéve, hogy mindketten az apostoli szék irányában hűségesen odaadók voltak, magában véve teljesen elegendő lett volna».*)

Fraknoi mondja, hogy István király pápai felhatalmazásra hivatkozik, de hogy apostoli követ tisztét viselte, erről nem tesz említést. Ebből azt lehetne következtetni, hogy ily követi tisztséggel nem bírt a szó szoros értelmében, mert különben István alig mulasztotta volna el erre hivatkozni, már azon oknál fogva is, mert a pápai hatalomból eredő tekintély, az akkori idők viszonyai közt, fejedelmi tekintélyét is különös fényvel vette volna körül és emelte volna és mert ez a térítés művét is előmozdította volna. Bár mint álljon is a dolog: felhatalmazás vagy követi tisztség alapján járt-e el István vagy utólag kérte a jóváhagyást, mindenképen a pápát illető tisztet gyakorolt, a pápa helyett járt el, épen úgy, mint más fejedelmek is, kiknek működése a püspökségek felállítása s rendezése tekintetében Istvánéval teljesen egy megítélés alá esik.

Akár felhatalmazás, akár követség, akár utólagos jóváhagyás a pápa részéről, a dolog lényege nem változik. A joghatóság mindenképen a pápában volt.

De nem is oly magánosan álló még a követi tiszt tekintetéből sem István esete. Hergenröther**) ezt mondja: «Még világi fejedelmek is nyertek a középkorban pápai joghatósági jogokat, mint Magyarország királya. (Később csak tiszteleti jog.)» Megemlíti Hergenröther azután, hogy «A két Szicília korábbi katolikus királyainak követi jogai visszaélés miatt megszüntették.»***)

---

*) Phillips *Kirchenrecht* V. k. 333. l.

**) 275. l.

**) U. o. ötödik jegyzet. Pii IX. Const. «Suprema» d. 28 januar

Fraknoi szerint az apostoli követség joga személyes jog volt. Készséggel elfogadjuk, bár az előbb egyedül a személyekhez kötött követségek később püspöki vagy érseki székhöz is kötettek, melyhez állandóan kapcsolva maradtak s később az illetők legatus natusnak nevezettek. Köthette kétségtelenül azt a pápa a magyar koronához is, a mint a legatus natus czímével ma is bír.

De nincs is szükség a magyar királyoknak jogát abból származtatni, hogy mint a Hkönyv említi (I. R. 11. cz. §. 3), Szent István az apostolok helyett járt el: vices apostolorum in terris, prædicatione et bonorum operum atque exemplorum exhibitione gessit vagy épenséggel egész határozottsággal a pápát helyettesítő követ jogából származtatni, mely — mint Fraknoi mondja — személyes jog volt s így át nem szállott az utódokra.

☛ «A magyar királyok a mikor egyházi téren jogokat gyakoroltak avagy ezeket ótalmazni kényszerültek, a Szent Istvánnak adományozott pápai kiváltságokra soha sem hivatkoztak. Mindenkor *kegyúri*, *patronatusi* állásra támaszkodtak, melyet az egyes egyházi intézmények alapítói és javadalmazói, úgyszintén ezeknek örökösei részére az egyetemes egyházi jog biztosított.»*)

Ime tehát oda érünk, hogy Fraknoi szerint is a magyar király kegyúri joga nem több, mint mennyit az egyetemes egyházi jog biztosít.

Némi kis megjegyzésünk azonban mégis van. Az, hogy az egyetemes egyházjogtól országok szerint bizonyos eltérések lehetnek, a mint ez az eset, tudvalevőleg, nálunk is fenforog.

Nagy tudományú püspökünk tovább ezt mondja: «A királyok a kegyuraságukhoz tartozó javadalmak betöltésére is mindenkor befolyást gyakoroltak, de az, mértékét és formáját tekintve, időnkint ingadozásokat és változásokat mutat fel. Mert kegyúri jogaik, mint már említve volt, nem különös pápai kiváltságban gyökerezve, az egyetemes egyházi jog egész fejlődése folyamán és minden külső viszonytárságán végigmentek.»**)

1864, publicirt 1867. Cf. Sentis, Monarchia Sicula Freiburg 1869. *Archiv für kath. Kirchenrecht*. Bd. XIX. S. 92 ff.

*) Századok 1893. 854. l.

**) U. o. 855. l.

Fraknói szerint tehát a magyar királyok kegyúri jogai nem kiváltságban, hanem az egyetemes egyházjogban gyökereznek. Ez bizonyára szélesebb alap, mint a kiváltság és az ellen, hogy azokat Fraknói szélesebb és biztosabb alapra fekteti, kifogást tenni csakugyan nem lehet.

Némely megjegyzéseket azonban mégis bátrak vagyunk kockáztatni.

Az 1855 augusztus 18-án kelt és szeptember 23-án jóváhagyott austriai concordatum 19. §. határozottan pápai privilegiumról szól.***) A Felség címéből a király «apostoli» megjelölése kihagyatott, de a kinevezési jognak az elődökről átháramlása beismertetett. A magyar episcopatus felségfolyamodványa a pápai privilegiumra fekteti a magyar királyok jogát, és Boncz művének tudós bírálója Dedek, V. Pál pápának a püspöki kar által is idézett leveléből királyaink jogának kútforrásául a pápai privilegiumot jelöli meg, s e szót bírálatában, hogy a figyelmet arra még inkább reá irányozza, ugyancsak feltűnő betűkkel idézi az olvasó szemei elé.

Ha tisztán az egyetemes egyházjogon alapulnak királyaink kegyúri jogai, akkor miképen támadhattak a pápai szék és királyaink közt a betöltések tekintetében oly viszályok, melyek a kegyúri jogok megrövidítése miatt keletkeztek? Miként lehetett szükség a constanci zsinaton ezen magoktól érthető kegyúrijogok megerősítésére? Miként taníthatják a legelőkelőbb jogi írók, hogy István szélesebb körű jogokat gyakorolt?

Miként tarthatná magát az általános felfogásban közjogi íróinknál is, hogy a magyar király kegyúri jogai oly magánosan álló kitűnő jogok, melyek más uralkodóknál ismeretlenek?

Pázmány azonban azt mondja, hogy a magyar király nem úgy, mint a többi kegyurak, csak kijelölési és kinevezési joggal (*jus praesentandi et nominandi*) bír, hanem megilleti a püspökválasztási és javadalomadományozási különös jog (*jus peculiare eligere praelatos et conferre beneficia*) s e kiváltságot V. Márton esküvel erősítette meg. (*quod Martinus P. P. V. Bulla jurata hoc privilegium confirmavit.*)

**) *Majestas sua Cæsaria in seligendis episcopis, quos vigore privilegii apostolici a serenissimis successoribus suis ad Ipsam devoluti a sancta sede canonice instituendos praesentat seu nominat, imposteorum quoque Antistitum imprimis comprovincialium consilio utetur.* *Landesregierungsblatt f. d. Königreich Ungarn* 1855. I. 420 l.

Maga a patronatusi jog is tulajdonképen privilegium. Privilegium pedig a szó szoros értelmében akkor, midőn azt a királyok nem a szokásos módon a bőkezű kegyúr alapítása: a javadalom, építés, telek által (patronum faciunt dos, ædificatio, fundus), hanem adomány útján szerezték pápai kiváltság által.

Ha a pápa a patronatus jogát, a præsentatiót vagy pedig a nominatiót engedheti annak, ki alapítás által ipso jure azt meg nem szerezte, annál inkább megadhatja azt annak a fejedelemnek azokra az egyházakra, melyeket mint fejedelem alapított és javadalmazott.

A nominatio joga ugyanaz a jog, mely a præsentatio joga. Az utóbbi azonban a patronatuson alapszik és a patronatusnak képezi alkatelemét, mely az alapítót ipso jure megilleti, míg az előbbi: a nominatio pápai privilegiumon, vagy indultumon alapul, mint ez a fejedelmek által birt nominatio regia jogánál legnagyobb részben az eset.

A Hármas könyv egyébiránt határozottan azt mondja, hogy az egyházak főpapságait és javadalmait a pápa megegyezéséből István maga azoknak, kiknek akarta, osztogatta, «beneficia solus ipse, ex nutu summi pontificis, quibus maluit, contulit és (5. §.) hogy az országnak e szabadsága a javadalomnak adományozására nézve a constanci zsinaton eskü szentségével is megerősített». *Ista libertas Regni quantum ad beneficiorum collationes in concilio Constantiensi corroborata, jurisque jurandi religione firmata fuit: prout in bulla superinde confecta clare continetur.*

A collatio kétségkívül sokkal több, mint a nominatio, de midőn Pázmány azt a magyar király számára vitatja, e jogot szoros értelemben még sem vehetjük. A collatiót ugyanis tágabb és szűkebb értelemben lehet venni. Tágabb értelemben a collatio két részből áll. Egyik a személy kijelölése, designatio personæ, másik a szorosabb értelemben vett adományozás, a hivatal adományozása, collatio, collatio officii. Ez utóbbi a hivatali hatalom, az egyházi jogosítványok átruházását jelenti, mi pedig csak magából az egyházból, jelesen püspökségeknél csak a pápától indulhat ki.

A collatio beneficii azonban több mint a designatio personæ, a præsentatio vagy nominatio.

Midőn tehát Pázmány annak kelt védelmére, hogy a régi kifejezések megtartassanak, egyenesen a magyar közjogi felfo-

gást vette védelmébe, melynek értelmében a magyar király nemcsak a személyt designálja, kinevezi, hanem magát a javadalmat adományozza, mert a magyar közjog szerint a magyar király a főpapoknak örököse s a megürült egyházi javadalom visszaszáll reá újraadományozás végett.

Azon kettős jelentőségen kívül, hogy egyrészt az egyházi javadalom visszaszáll a magyar koronára, honnan az kiindult s hogy másrészt éppen ezen körülménynél fogva a magyar koronát magára a javadalomra nézve nagyobb befolyás méltán illeti meg, mintha az nem az ő adományozásából keletkezett volna, gyakorlatilag nem bír jelentőséggel az, vajon a püspöki szék betöltése csak *nominatio* vagy egyszerűen *beneficii collatio* útján történik-e, mert hiszen gyakorlatilag a személyi kérdés a döntő, s az eredményt illetőleg mindegy, hogy a király *præsentatio*, vagy *nominatio*, vagy egyszerűen *javadalom-adományozás*, *collatio beneficii* útján is választhatja ki a püspöki megye kormányzására a neki tetsző személyt.

A mennyiben a fejedelem a *patronatusi* jog keretét meghaladó joggal bír, vagy a *patronatus*t gyakorolja a nélkül, hogy azt alapítás által szerezte volna meg, akkor mindenesetre *privilegium forog* fenn.

Igaz, hogy maga az, vajon a *patronatusi* jog pápai *privilegium* alapján megszerezhető-e, vita tárgyává tétetett. A kik ezt tagadják, a tridenti zsinatra hivatkoznak, mely állítólag megszüntette a kegyuraság adományozását, kivéve az uralkodó fejedelmekéit, s a pápai *privilegium*ról, mint szerzési módról nem szól. Ennek ellenében azonban hivatkozhatni arra, hogy a zsinat a szent szék tekintélyének mindenben sértetlen maradását kimondta: *omnia et singula . . . ita decreta fuisse ut, in his salva semper autoritas, sedis apostolicæ et sit et esse intelligatur*. A pápa joga tehát ma, a tridenti zsinat után is sértetlenül fennáll.

Felesleges királyaink kegyúri jogának kétséget nem szenvedő érvényének és tartalmának megítélésére nézve ellentmondó tényeket a történeti fejlődés folyamából felhoznunk, mert ez egymásnak ellentmondó tények sem az ez idő szerint gyakorolt jogok érvényére, sem tartalmára semminemű megerősítő hatást nem gyakorolhatnak.

A trienti zsinat (Sess. 25. C. 9. de ref.) kimondta, hogy a kegyúri jog czíme alapításból vagy javadalmazásból származik,

mely hiteles okmányokkal és egyebekkel, mint jogilag kívánatlik, vagy emberemlékezetet meghaladó kijelölési gyakorlattal és egyéb módon bizonyítandó be. Decernit s. synodus, ut titulus juris patronatus sit ex *fundatione vel dotatione*, qui ex authentico documento et aliis jure requisitis ostendatur, sive etiam ex multiplicatis praesentationibus per antiquissimum temporis cursum, qui hominum memoriam excedat, aliasve secundum juris dispositionem.*)

Megvan tehát a fundatio, megvan a dotatio, megvan a pápai privilegium, megvan a Verböczy által említett elévülés, az immemorialis praescriptio is, de meg kell jegyezni, hogy ez utolsó a tridenti zsinat értelmében nem külön szerzési mód, hanem annak bizonyítéka, hogy az illetőnek patronatusi joga a zsinat által elismert jogcímek egyikén: a fundatión vagy a dotatión nyugszik.

VI.

Az apostoli iroda szabályai. — A pápai reservatiók egyes országokban. — A helyzet különösen Franciaországban. — A bourgesi pragmatica sanctio. — A bolognai concordatum. — A regalia miatt keletkezett viszály. — A francia papság 1682-ik évi nyilatkozata. — Sicilia. — A sicíliai királyok apostoli követsége. — A Monarchia Sicula. — Az apostoli követség megszüntetése IX. Pius által 1867-ben. — A reservatiók Magyarországon. — Riganti műve az apostoli iroda szabályairól. — Verböczy Hármaskönyve. — Pázmány Péter a magyar korona jogai iránt. — A reservatiók az újonnan felállított püspökségeknél. — A magyar és francia király kegyúri joga. — Pithou műve a gallican egyház szabadságairól. — A püspöki székek betöltése Fraknoi püspök szerint a magyar egyház főnnállásának első két századában. — Zár-következtetések.

A magyar királyokat a patronatus és privilegium alapján egyaránt illetvén a főpapi székek betöltésének joga, nincs helye ennek ellenében a pápai reservatióknak sem.

A választásoknál, a kinevezéseknél tapasztalt visszaélések miatt tartották fenn a pápák a püspökségek betöltésére és a püspökök fölszentelésére vonatkozó eredeti jogukat a székesegyházakra vonatkozó reservatiók által. E reservatiókat,

---

*) Gross *Kirchenrecht* 165 l. *Concilia omnia* Surius 1567. 4 k.

ha a IX. Gergely részéről II. Frigyes ellen és VIII. Bonifác részéről a francia király ellen tett intézkedések ideigleneseknek tekintethetnek, törvényszerűen valószínűleg V. Kelemen (1305—1314) állapította meg, s a reservatiókat később a pápák nemcsak a püspöki, hanem a szerzetesi javadalmakra is kiterjesztették.*)

E reservatiók az apostoli iroda szabályaiban foglaltatnak, melyek V. Miklós által (1447—1455) gyűjtettek össze, s mely szabályok minden pápa által, trónralépte után, megerősíttetnek vagy megváltoztatnak.**)

IV. Kelemen (1265—1268), VIII. Bonifác (1294—1303) a per obitum in curia vagyis a római curia székhelyén és attól két napi utnál nem távolabbi helyeken elhaltak után megüresedett javadalmak collatióját tartották fenn. E reservatiókat újabbak és újabbak követték, mint a 2-ik cancellariai szabályból kitetszik.***)

Jelesen a II. Regula Cancellariæ 1. §-a föntartja a cathedralis egyházakat pápai betöltésre: Per hanc reservationem fit reditus ad ius antiquum. Etenim provisio Episcopatum et aliarum dignitatum majorum, olim ad Summum Pontificem pertinebat.

Később a pápák megengedték, hogy a cathedrális és a társas egyházakban a főpap választása a kanonokoknál legyen; de mivel a választásoknál a kanonokok közt a legnagyobb viszályok eredtek és gyakran meg nem engedett és simoniacus megegyezések jöttek létre, továbbá igen gyakran a világi hatalom bizonyos személyek megválasztására kényszert gyakorolt, úgy hogy a kanonokoknál csakis a választás árnyéka maradt meg, a római pápa a reservatiókat életbeléptetni, s a betöltést ő maga eszközölni kezdte, — «mely betöltés a választás és megerősítés erejével bír».

A reservatiók eredete, Riganti szerint,†) IX. Gergelyre látszik visszavezethetőnek, ki II. Frigyes kezéből a választásos püspökségeket és apátságokat ki akarta venni. Hosszú volt a

*) Phillips III. k. 397—401.

**) U. 400 l.

***) Hergenröther 235.

†) Joannis Bapt. Rigantii commentaria ad Regulas, constitutiones et ordinationes cancellariæ apostolicæ. T. I. Romæ 1744.

viszály «Romana tandem auctoritas prævaluit, atque ita tandem eligendi licentia de regum manibus fuit excussa» idézi Riganti Lupus után.

Mivel azonban a választók egymás közt viszázkodtak s tiltott módon egyezkedtek, VIII. Bonifác és V. Kelemen újabb reservatiókat rendeltek el. Különösen élt e joggal XXII. János, és őt tekintik általában a választások megszüntetésének és a reservatiók behozatalának szerzőjéül. Ezért panaszkodik Orsatus bibornok, a XVI-ik században jeles francia diplomata — kinek szavait Riganti idézi, — Henrik királynak. «Háromszáz éve, hogy különböző ürügyek alatt iparkodtak a pápák eltörölni a választásokat. A francia XXII. János találta ki a taksákat és annátákat és a mennyire tőle telt, a székesegyházak káptalanaitól, a püspökök és az apátságok kolostoraitól az apátok választását elvette, s egyedül magának tartotta fenn a püspökségek és apátságok betöltését. És a pápák egymásután hasonlóképen jártak el.»*)

Riganti szerint akár IX. Gergely, akár XXII. János hozta be a reservatiókat, céljuk az volt, hogy a szerzetesektől elvegyék a választást, és az apátságokat magoknak tartsák fenn és pedig azért, hogy a világiak kezéből az egyházi javadalmak kivétessenek, a szerzetesek közt a viszályoknak vége szakíttassék és a simonia pestise kiirtassék.

A reservatiók ellen hiába is voltak a királyok és a szerzetesek panaszai, mert ellenökben a pápai hatalom jutott érvényre s a canoni jognak Paduában majd Flórenczben híres tanára, a constanzi zsinaton 1417-ben elhalt Zabarella bibornok, mint Riganti idézi, ismert szabályként mondta, hogy a püspökségek és apátságok tudvalevőleg az apostoli székeknek vannak fönntartva, úgy hogy senki sem választhat és vétkesek azok a szerzetesek, kik a választásba beavatkoznak. A baseli zsinat meg-

---

*) Tant y a qu'il y a trois-cens ans que les Papes ont taché de les (elections) abolir sous divers prétextes et les ont abolies partout où ils ont pu. Jean XXII., François de nation (dont il me deplait), fut le premier, qui, outres les taxes et annates, qu'il inventa, otant encore, en tant qu'en lui etoit, aux Chapitres des Eglises Cathedrales l'election des Evêques et aux Couvens des Abbayes l'election des Abbez, se reserva a soi seul la provision des Evêchez, et Abbayes de toute la Chrétienté; et les Papes suivans continuerent toujours à faire semblables reservations l'un après l'autre. Id. mű 236. l.

kísértette ugyan a pápai tekintélyen nagy és súlyos sebet ejteni és a pápai hatalomnak föntartott reservatiók megszüntetésével a káptalanoknak és conventeknek a választások jogait visszaszerezni, de hasztalan törekvés, mert a pápák a püspökségek és apátságok visszatartására szabályokat alkottak.

A baseli pseudozsínat után azonban, — folytatja tovább Riganti,*) — a javadalmi ügy mégis némileg változott, mert a németeknek a béke kedvéért a püspökségi és apátsági választások restituáltattak. Más országokban — a választások megszüntetésével, alapítottak ugyan reservatiók, de a fejedelmeknek az országok különfélesége szerint vagy a bemutatás vagy a kinevezés, vagy a supplicatio joga engedélyeztetett.

A cancellaria II. regulájának 1. §-a alatt a cathedralis egyházak foglaltatnak ugyan, de mivel az, a különféle országok szerint különféleképen tartatik meg és a tridenti zsínat «pro præsentium temporum ratione» ez ügyben mit sem akart változtatni, Riganti felsorolja az egyes országok szerint való gyakorlatot.**)

Olaszországban a nápolyi királynak több egyházra van kinevezési joga, de nem jus patronatus czímén. A trani egyházra nézve 1577-ben a consistoriumban Gesnaldus bibornok a jus patronatust állította a nominatio alapjául; a pápa azonban azt mondta, hogy nem kegyuraság, hanem csak apostoli privilegium alapján illeti a királyt a kinevezés.***)

Sardiniában a spanyol királyok bemutatására töltettek be, a pápák által adott engedély alapján, a püspöki székek. Miodőn Savoyai Amadéra szállt át a sziget, XIII. Benedek neki és törvényes utódainak a jus patronatus és præsentia jogát engedte.

Máltában, mely Siciliához tartozott, V. Károly azután, hogy a szigetet a johannitáknak adományozta, föntartotta magának a jogot, hogy a püspöki székre egyet præsentáljon a pápának azon három férfiú közül, kiket a rend nagymestere ajánl.

Toscanában a nagyherceg négy férfit jelöl ki, s a pápa ezek közül egyet választ.

*) Id. hely.

**) I. mű. 208—228. l.

***) «Cum Gesnaldus proposuisset in consistorio Ecclesiam Tranensem, come jus padronato della Corona di Spagna: il Papa disse, che la cosa non stava così, ma che aveva solamente la nominazione per apostolico privilegio.»

Sienában a magistratus nyolcz férfiút nevez meg, és ezek közül a toscanai nagyherczeg négyet terjeszt a pápa elé.

Velenczében a patriarchai székek IV. Jenő apostoli kiváltságából a köztársaság jus patronatusához tartozik. VIII. Sándor pedig a jus patronatus és praesenta jogát a töröktől visszafoglalt területeken felállítandó s a köztársaságtól javadalmazandó székesegyházakra megadta (1690) s XIV. Benedek is a velencei patriarcha kinevezési és bemutatási jogát, hivatkozással IV. Pius engedélyére, megerősítette, valamint a püspökök kinevezési jogát is engedélyezte. *)

Savoyában eredetileg a fejedelem nem birt a kinevezés jogával, hanem a pápa tett kérdést, hogy «grata»-e az illető személy. Itt tehát tulajdonképen a pápa nevezett, de előbb javaslatba hozott a királynak egy személyt, s a betöltést csak ezután eszközölte. XIII. Benedek azonban (1727) brevejében egyenesen a kinevezési jogot adta meg Sardinia királyának a savoyai herczegségre.

A kinevezés joga illeti meg *Piemontban* is a hercegeket és pedig III. Gyula pápa által II. Henrik francia királynak adott engedmény alapján, midőn Henrik Savoya és Piemont herczegségek urává lett. **)

Salzburgban az érsek apostoli privilegiumból birt joggal a gurki, chiemi, seccaui és lavanti püspöki székek betöltésére.

Lengyelországban a király csak supplicatio jogával birt.

Spanyolországban a királyok a praesentatio jogával bírnak, melyet VI. Adorján (1522—1523) a katholikus királynak minden metropolitán és székesegyházra és a consistorialis monostorokra, (t. i. azokra, melyek addig a pápai consistoriumból adományoztattak), engedélyezett. ***) Az 1753. évi concordatum a király kegyuraságától akár alapítás, vagy javadalmazás, akár kiváltságok és apostoli levelek, és egyéb törvényes címeknél fogva függő javadalmakra a kinevezés és bemutatás általános jogát biztosítja. †)

Vasquez Ferdinánd, spanyol tanácsos, a király jogára nézve ezeket mondja: mert ezen ügy teljes ismeretére szük-

*) Roskoványi: *Monumenta* I. 271. l.

**) Riganti 214. l.

***) Riganti 79. l.

†) Roskoványi: *Monumenta* I. 264.

séges előbocsátani, hogy az, mit a spanyol királyok ily javadalmak adományozása, vagy a kinevezés körül bírnak, az nem egyedüli vagy egyszerű kegyúri jog, nem is egyedül a canoni jog engedélyéből, hanem főleg magából a királyi jogból és így a természetjogból (ered) . . .*)

Főntebb különben a spanyol korona kegyúri joga részletes fejtegetés tárgyát képezte.

Portugalliában némely egyházakra a jus patronatus alapján a praesentatio, egyebekben azonban sem a nominatio, sem a praesentatio, hanem csak a supplicatio joga illette meg a királyokat. XIV. Benedek azonban e kérdést újra tárgyalatván, 1740-ben azt határozta, hogy minden cathedralis egyház betöltése a király praesentatiójára eszközrendő.

Angliára nézve Riganti a megüresedett egyházaknak hajdan a királyok által betöltését usurpationak mondja. Később a király supplicatiójára töltettek be, és ellentmond a Libertés de l'Eglise gallicane szerzőjének, Pithounak, ki szerint a királyok a kinevezés jogával bírtak volna.

Scotiában vita támadt a pápa és király közt, hogy bír-e az utóbbi azon joggal, melylyel Anglia királyai. Midőn ugyanis X. Leo 1515-ben a király hozzájárulása nélkül töltötte be az érseki széket, s a kinevezettnak a szék elfoglalását a király meg nem engedte, a pápa interdictum alá vette Scotiát. A király az emlékezetet meghaladó szokásra és az Anglia királyaival megegyező gyakorlatra hivatkozott. A pápa azonban azt válaszolta, hogy Anglia királyainak pápai különös engedélyök van. Mutassák tehát e kiváltságot föl Scotia királyai is. Az ügy tisztázásáig az interdictum fölfüggesztetett, oly hozzáadással, hogy ha a privilegium nem igazoltatik, a pápai intézkedés végrehajtandó. A supplicatio jogát azonban a pápák mégis megadták Scotia királyainak.

Irlandban a betöltés hajdanta a királyok supplicatiójára, de XI. Innocent pápa alatt Jakab királynak nominatiójára történt.

A mi Franciaországot illeti, erre részletesebben kiterjeszkedni nem lesz fölösleges. Főntebb már megemlékez-

---

*) Les libertés de l'Eglise gallicane, Dupuy államtanácsos magyarázataival. Lyoni 1771. évi kiadás (par Durand de Maillaue avocat en Parlement). II. k. 518 l.

tünk az egyháznak a frank birodalomban a hűbéri viszonyokkal szoros kapcsolatba jutásáról. A püspökök tekintélye már a római császárok idejében, azon tiszteletnél fogva, melylyel a nép irántok viseltetett, oly széles alapra helyezkedett, hogy eleinte a nép bizalmánál, utóbb pedig a császárok rendelkezéseinél fogva bírói hatalmat nyert, mely Theodosius és Justinianus törvénykönyveiben, majd a francia capitulárekban is kifejezést nyert. A germanok és frankok Galliába benyomulásukkal meghajoltak előttök, s midőn a fejedelmek a keresztyén hitre tértek, a püspökök Franciaországban is az első helyet foglalták el az ország tanácsában, a királyok udvarában, az igazgatás, valamint a törvényhozás és törvénykezés terén, melyben a püspökök, kik hűbéreké vált püspökségeikben a király első és legbefolyásosb hűbéreseivé lettek. Előkelő állásukat vérdíjuk is mutatta, mely nálök 900 soust, míg a legnagyobb világi hűbéreseknél csak 600 soust tett.

Az a befolyás, melyet a nép a püspökválasztásra gyakorolt, s melyet a különböző pártok, cselszövények, fölizgatott szenvedélyek között a választásra összegyűlt püspökök előrelátása vagy hatalmi szava ellensúlyozott, sokáig nem tarthatott. A választás, melynek visszaéléseitől már az V. századi orange-i zsinat szigorún eltiltotta a fejedelmeket és hűbérurakat, kik a püspöki székek betöltését hatalmukba kerítették, csakhamar csakis a választási külső formaságokra szorítkozott, mert a választásnak a fejedelem által kijelölt személyre kellett esnie.

A XIII. században azonban a püspökök választása, a lassan, mintegy észrevétlenül tértfoglaló törekvésnek megfelelőleg teljesen a káptalanok kezébe jutott. Az időpont a kezdetre nézve körülbelül megegyezik a káptalanoknál a közös életrend megszüntetésével, 1200 körül. A káptalani választás is — sajnos — a választás minden kinövéseivel jutott érvényre. Ez időtől kezdve tartották fenn a pápák is a választás megerősítését.

Nagyon természetesen a választásra a fejedelmek most még inkább iparkodtak nyomást gyakorolni, mint azelőtt. A középkornak, a hűbéri időknek zavarai közt azonban a pápák saját kezeik közé vonták a választásokat, különösen pedig a francia XXII. János. E pápa, a kinek nemesak Bajor Lajossal, hanem bár magában Franciaországban, Avignon-

ban, székelte, a francia királylyal, Valois Fülöppel, is nagy viszályai voltak, — a választást megszüntette. Ez egyébiránt régi irányzat volt.

A pápák már korán kezdték a káptalani választásokat saját kezökbe venni. Erről tanúskodik IX. szent Lajosnak 1268-ban kiadott *pragmatica sanctio*ja, melylyel Franciaország és a pápai székek viszonyát szabályozta, a canoni választásokat biztosította, megerősítette a francia egyház szabadságait, kiváltságait és mentességeit, s korlátozta a Rómából kivetett taksákat s kimondta, hogy Franciaország koronája egyedül az Istentől függ.

Magában az egyházban is beállottak azonban a hosszú időre terjedő zavarok, melyek megszüntetését célozta a Zsigmond által 1414-ben egybehívott constanzi zsinat. A francia király követe, a párisi egyetem cancellárja, Gerson Jánosnak, az *Imitatio Christi* szerzőjének, befolyása alatt a zsinat 4. és 5-ik ülésében kimondta, hogy az egyetemes zsinat a pápa fölött áll és megalapította a gallicanismus elveit. A zsinat többségét erősítette meg az 1431. évben tartott baseli zsinat is. E zsinatoknak a reformatiora irányuló határozatait a világi hatalom úgy Francia-, mint Németországban, elfogadta. Az első országban az elfogadás 1438-ban, a papságnak Bourgesben tartott gyűlésén történt, mely a baseli zsinat 23 decretumát elfogadta, a határozatokat a király, VII. Károly, megerősítette s a *pragmatica sanctio*ban rendeletileg közzétette.

E határozatok állami törvénynyé váltak s főbb rendelkezéseik: 1. §. az általános zsinat tekintélye a pápáé fölött áll 2. §. Minden évben általános zsinat hívandó egybe. 3. §. A választások szabadsága, úgy mint az a XIII. századig fönnállt, az egyházak és apátságok számára visszaadatik. 4. §. A regale megerősítették és a királyság tartományaiban az üres egyházi javadalmak jövedelme Franciaország királyát illeti V. Károly rendeletének megfelelőleg. 5. §. Az annaták, reservatiók, várandóságok és mandátumok (javadalomra kinevezés iránt), melyeket a pápák magok számára igényeltek, megszüntetettnek. 6. §. A pápához való föllebbezés néhány rendkívüli és kivételes esetre szoríttatik. 7. §. A pápa bullái Franciaországban nem tétetnek közzé s nem válnak végrehajthatókká, csakis a király jóváhagyása után.

A *pragmatica sanctio* célja tehát főleg az ellen is.

irányult, hogy megakadályoztassék Franciaország annyi egyházának Rómából való adományozása és annyi pernek, melyek után terhes illetékek szedettek, — Rómába vitele. E viszonyok idézték elő a világi hatósághoz való föllebbezés alkalmát, úgy hogy, mint Phillips mondja, a *pragmatica sanctio* lett főleg az ugynevezett *appellatio tanquam ab abusu* forrása.

A *pragmatica sanctio*t megszüntette ugyan 1461-ben XI. Lajos, de visszaállította 1479-ben kiadott rendeletével, melyet utódai megerősítettek.

A *pragmatica sanctio* azonban, mely ellen a pápai szék a választási szabadság visszaállítása és az egyházi javadal-mak *reservatiójának* s az azokra vonatkozó várományosságnak eltiltása miatt, folyton küzdött*) — és a választás ellen való küzdelem nagyon is érthető, ha figyelembe vesszük azokat a végtelen visszaéléseket, melyeket Leo pápának a *concordatum* tárgyában 1516 aug. 18-án kiadott bullája kirívó színekkel fest — **) nem állott fönn egy századig sem.

X. Leo és I. Ferencz bolognai találkozásuk és értekezések alkalmával állapodtak meg a *concordatumban*, melyet Duprat cancellár kötött Bolognában 1516-ban a pápával. A *concordatum* 36 cikkelyből áll. Legfontosabbjai azok a czikkek, melyek eltörlik a káptalani választásokat, vissza-állítják az annátákat, a pápához való föllebbezéseket, viszont azonban a püspökök és javadalmasok kinevezésének jogát a királynak engedik át, míg a *canonica institutio*t kizárólag a pápának tartják fönn.

A *concordatum* végtelen vihart keltett föl, úgy tekintették azt, mint két hatalomnak erőszakos tettét, melylyel mindenik azt adja, mi nem az övé. A pápa átengedi a királynak a lelkit, a király a pápának az anyagit. A pápa az egyház, a király a nemzet jogait bitorolja. Ellene volt a parlament, ellene a párisi egyetem, ellene a cardinálisok, ellene a clerus. Pedig a clerus, mint Sfrondati bibornok mondja, ***) nem is panaszkodhatott a választás elvétele ellen. Miért ne engedhette volna Leo pápa Ferencznek azt, mit valaha Zacharias pápa Pipinnek, a clerus ellenzése nélkül megadott. Ha keve-

*) Sfrondati: *Regale Sacerdotium* 59. l.

**) Roskoványi: *Monumenta* I. k. 127. l.

***) Sfrondati: *Regale Sacerdotium* 60. l.

sebb érdeme is volt Ferencznek, mint Pipinnek, nem volt mégsem kisebb a szükségesség érzete Leonál. A választásnál egyébiránt, úgyis a király akarata döntött, mert az ő beleegyezése mellőzhetetlen volt. Pedig, ki nem tudja, mondja Sfrondati, hogy a királyok kérései a parancscsal egyenlők? Mert Tacitus és Ausonius szerint: a reábirásnak legerősebb módja az, midőn kér, kinek parancsolni van módja, mert oly kérések ezek, melyeknek ellenmondani nem lehet.

A parlament nem akarta beigtatni, minden fenyegetés daczára sem, a concordatumot. A király elrendelte 1519-ben kiadott levelével (*lettres de jussion*). De kétes, hogy a parlament teljesítette-e a király rendeletét. Az bizonyos, hogy továbbra is úgy járt el, mintha a concordatum nem léteznék s a *pragmatica sanctio*t tekintette irányadóul, és a királyok is lassan a concordatumból csak azt tartották meg, mi javukra szolgált, sőt 18 évvel a concordatum után visszaállították a *pragmatica sanctio* azon rendelkezését, hogy a pápai bullák és zsinati határozatok csak királyi jóváhagyással tehetők közzé. A concordatum megkötésére, melynek értelmében a francia király a kinevezési jogot gyakorolja a *cathedralis*, metropolitán egyházakban, valamint a monostorok és *conventi* perjelségeiben, — Riganti szerint a fő ok a baseli zsinat *decretumaiból* szerkesztett és a sz. szék tekintélyét sértő *pragmatica sanctio* eltörlésének kívánata volt.

A concordatum, melyről beismeri Riganti is, hogy a *cardinalisok*nak, a *clerus*nak és a parlamentnek nem tetszett, szerinte tényleg kihirdettetett. A *clerus* és a parlament különösen azért voltak ellene, mert megszüntette a választást.

A kinevezési jog, Riganti szerint: nagy kiváltság ugyan, de nem is vala új Franciaországban a kinevezés indultuma, miután a választás árnyán kívül semmi sem maradt a *clerus*-nál, mint ezt Sfrondati *cardinalis* előadja. A példa megvan a külföldi nemzeteknél is, mivel Olaszországban, Spanyolországban, Angliában és Németország egy részében a választások már többé nincsenek érvényben, hanem a betöltést a pápák a királyok kinevezésére eszközlik.*)

A tridenti zsinat határozatai, melyek a gallican elveket kárhoztatják, nem fogadtattak el Franciaországban, és így

---

*) Riganti 221.

tényleg úgy áll a dolog, hogy a concordatum teljesen az állam javára vált és be kell vallani, hogy a francia papság 1682-ik évi, alább ismertetendő nyilatkozata mit sem igényel maga és a hívek számára azon jogokból, melyeket a concordatum a francia egyháztól elvett. A nyilatkozat nem a francia egyháznak tartja fönn azt, mit Róma tőle elvett, hanem az államnak.

Róma kezében azonban az állam ellen hatalmi eszköz volt az *institutio canonica*, melyet ha akart, megtagadhatott. Ez eszközt használta is a regalia ügyében előfordult viszály alkalmából. 11 éven át a király kinevezései meg nem erősítettek, úgy hogy 32 püspökség maradt ürességben. A viszály elmérgesedése hozta létre az 1682-ik évi nyilatkozatot és vetette föl a schisma eszméjét, valamint azt a tervet, hogy Franciaország számára külön patriarcha neveztessek ki.

A regalia joga volt az főleg, melynek alkalmazása körül támadt viszály az elkeseredést a végsőig fokozta. Az egyház történetében — mondja Sfondrati*) — alig van valami homályosabb és szövevényesebb, mint a regalia; és könnyebben megtalálhatni a kivezető utat egy labirinthból, mint a zsinatoknak máskép és mindég máskép rendelkező annyi canonjaiban és decretumaiban. Fáklyát gyújt tehát — mondja — és a mennyire lehet világosságot derít e sötétségre.

A regalia tulajdonképen négy jogból áll, mint ezt Sfondrati másokkal egyetértőleg kifejti. E jogok a választás, az investiálás, a püspöki szék üressége alatt a tőle függő javadalmak adományozása és ugyancsak a püspöki szék üressége alatt a jövedelmek élvezete. Az első három lelki és az utolsó világi regaliának neveztetett.

A fejedelmek nem csak kincseket, hanem véröket áldozták az egyház javára. Természetesnek tetszik Sfondrati előtt, hogy ha a püspökök, kik nem vérség és örökség, hanem választás útján jutnak a püspöki méltóságra, elhalnak, a hűbérek és regaliák a fejedelemre szálljanak. Ezt a hűbériségből

---

*) *Regale sacerdotium romano Pontifici assertum et quatuor propositionibus explicatum.* Auctore Eugenio Lombardo S. S. Theologiae et I. U. Doctore. Cum permissu et facultate superiorum excudebat Sebastianus Trogius. Typis et expensis Cyriandri Donati. Anno 1684. l. 43.

folyónak és e szempontból törvényesnek is tekinti. Mindazonáltal nem hallgathatja el, hogy eredetének alapja a kapzsiság, azután a szokás, mely a lyoni 1274. évi zsinat részéről megadott kiváltság által joggá vált. *)

A jus regaliæ ott, hol az egyházakat a fejedelmek adományos vagy hűbéri birtokokkal javadalmazták, mintegy természetszerűleg és nagyon egyformán fejlődött.

Eleinte a megüresedett püspökségi javadalmat a tartományi püspökök és metropolita által választott egyik püspök, ki intercessor, vagy — ha mint Olaszországban a pápa nevezte ki — visitator nevet viselt, igazgatta.

Az egyházak javadalmazásával ez igazgatás a fejedelmek kezébe ment át.

Sfondrati**) bibornok szerint e jog eredetileg nem volt egyéb, mint őrizet és letét joga, melynél fogva a megüresedett javadalmat és jövedelmeit a fejedelmek őrizetbe és letétbe vették addig, míg azokat a megválasztott új javadalmasnak átadhatták. Utóbb azonban az őrizet arra vezetett, hogy a mit őriztek, fel is használták; pedig mint Sfondrati mondja, qui custodiam habent custodire debent, non consumere. Igénybe vették a tizedeket, a kegyes hagyományokat, adományokat és egyéb jövedelmeket is, és a széküresség alatt ők adományozták a kanonokságokat és a püspöktől függő javadalmakat is. Ez ellen különösen az 1274. évi lyoni zsinat szólalt fel, mely midőn egyrészt a már fennálló gyakorlatot megerősítette, másrészt megtiltotta, hogy azon személyek, a kik alapítás vagy régi szokás czímén a regalia jogával birnak, azokat is bitorolják, mik a jövedelemhez nem tartoznak, «s azon javakat, melyek őrizetét birni állítják, elpusztulni hagyják, holott kötelességek, hogy azokat inkább jó karban fentartsák».

Az elsők közé tartoztak — mondja Sfondrati — Franciaország királyai, kik a regalia jogát már réges-régen megszerezték, kik «úgy a hatalom erejével s végbevitt tetteik nagyságával s az egyház iránt szerzett határtalan érdemeikkel érték azt el, hogy a pápáktól, kiket annyi jótéteménnyel halmoztak el, — a legkitünőbb dicséretekkal ékesítették». Az egy-

---

*) U. o. 69., 71., 72. l.

**) U. o. 2. l.

házi javak jövedelmeinek szedésére nézve Sfondrati III. Innocent, IV. Kelemen és X. Gergely bulláit idézi. *)

Kérdés támadt azonban arra nézve, hogy e jog valamennyi egyházra kiterjeszthető-e? Az ügy a parlamentben is tárgyalatván, IV. Henrik alatt kimondatott, hogy e jog általános és minden egyházra vonatkozik. A kérdés újra felmerült XIII., majd XIV. Lajos alatt is, ki kimondta, hogy az ügy már IV. Henrik alatt eldöntetett. Két püspök ellenállása azonban az ügyet Róma elé vitte, miből végtelen viszály keletkezett. Róma nem tagadta meg a jogot azon egyházakra nézve, melyek annak kiváltságok, szokás vagy alapítás következtében alá voltak vetve. E jog azonban szerinte nem terjed ki azokra az egyházakra, melyeket a legujabb győzelmek Galliához kapcsoltak, de melyeket a király soha sem alapított és birt. **)

A király ennek ellenében arra hivatkozott, hogy e jog nem kegyelemből, kérelemből eredt, hanem a legkiválóbb, különösen a római egyház iránt tanúsított jótéteményeken alapult. A Franciaországban alapított és javadalmazott annyi püspökségek, annyi adományozott hűbérek, templomok, kegyes helyek, præbendák és egyéb számtalanok, mindmegannyi alapok, melyeken (mintha csak a magyar viszonyokról szólt volna) a királyok regalia-joga nyugszik. A regalia joga valaha azt hozta magával, hogy a püspökök a királyokat harcza követni, fegyvereket, pénzt szolgáltatni, az udvart és a fegyvereseket befogadni és sok egyebet szolgáltatni tartoztak, míg mindettől a püspökök ma mentesek. A megüresedett egyházak jövedelmeit egyébiránt az uralkodó király akként osztja fel, hogy egy harmadát a megválasztott lelki pásztoroknak engedi át, mi pedig megmarad, azt nem világi célokra, hanem a hæretikusok javára fordítja. Mit tenne, vajon, maga a pápa jobbat? Maga a király a katolikus hit öregbítésére vért és kincseket nem kimél. Nem dönthető el, hatalma vagy vallásossága nagyobb-e? És Róma csekély jövedelmek miatt vitatkoznék: *et Romae circa pauculos fructus tantum pulveris et contentionis esse?* «Az őrizet és a jövedelmek igénybevételének joga a koronával kapcsolatos jog, melyet egyik király sem idegeníthet és engedhet el». ***)

*) U. o. 5., 6., 7. l.

**) U. o. 9. l.

***) U. o. 10—11. l.

XI. Innocent 1679 december 29-én kemény szavakat írt a nagy királynak. Figyelmeztette a halandóknak, különösen a királyoknak mulandó s hamar tűnő életére, kik örök, kíséret, a királyi méltóság jelvényei nélkül, a hatalom erőit nélkülözve, fegyvertelenül jelennek meg Isten ítélőszéke előtt, ki előtt nincs személyválogatás, és a kinek hatalma van a gehennára küldeni, hol a hatalmasak gyötrelmeket szenvednek.

A viszály főleg a pápának a királyi jogokhoz ragaszkodó papokat excommunicáló brevéje után mind erősebben elmérgesedett és alig kilencz tizeddel azután, hogy Pithou Péter a Bourbonházi első királynak, IV. Henriknek, a gallican egyház szabadságait 83 cikkbe foglalt műben előterjesztette, a francia clerusnak e szabadságok sértetlenségét kimondó nyilatkozatára vezetett. E szabadságok, a melyekről e művet XIV. Lajos, mint a francia egyház első és általános kegyura és védnöke, 1651-ben a korona jogaira, az állam javára és az egyház érdekére nézve kiváló fontossággal bírónak jelentette ki, — a következő két főelven alapulnak; először, hogy a pápák, a mi a világi ügyeket illeti, sem általánosságban, sem különösen Franciaországban, mit sem parancsolhatnak s rendelhetnek és másodszor, hogy a pápa mint lelki souverain elismertetik ugyan, de Franciaországban nincs absolut és korlátlan hatalma, hanem e hatalmat korlátozzák a Franciaországban recipiált canonok és szabályok. A gallican egyház e szabadságai azonban sok vitára adtak méltó alapot.*) A király az ügy rendezésére a püspökök gyűlését hívta össze. A összegyűlte (számra 34) már azon ponton állottak, hogy a schismát kimondják. Lajos azonban feloszlatta a gyülekezetet. Ekként megakadályozta ugyan a dolgoknak tovább fejlődését, de egy edictumban (1682 márczius 23.) a gyülekezetnek a pápai hatalom tárgyában szerkesztett, bár Bossuet által átalakított declaratiója részére a feltétlen elismerést követelte s arra minden püspök megesküdni tartozott. A márczius 19-éről kelt nyilatkozat**) négy cikkből áll. Az első kimondja, hogy Isten Péternek és utódjainak csak a lelki dolgok és az egyház, nem pedig a világi és polgári dolgok felett adott hatalmat s az egyház kulshatalma által a fejedel-

*) Phillips III k. 346. l.

**) *Memento juris ecclesiastici*. Deshayes 574. Sfondrati 89. l

mek le nem tétethetnek s alattvalóik az engedelmesség és hűség alól fel nem oldhatók. Másodszor. A pápák a lelki hatalom teljességét bírják ugyan, de e mellett épségben maradnak a constanzi zsinatnak az egyetemes zsinatok tekintélyére vonatkozó és az apostoli széktől jóváhagyott, a római egyház gyakorlatával megerősített, a gallican egyház által megőrzött decretumai, s a gallican egyház nem helyesli, ha e decretumok tekintélye s jóváhagyása kétesnek tekintetik, vagy hogy azok tekintélye csak schisma idejére szoríttatik. Harmadszor, az apostoli hatalom használatát az Isten lelke által sugallt és az egész világ tiszteletével megszentelt canonoknak kell szabályozniok; teljes érvényben maradnak a Franciaország királysága- és egyházától elfogadott szabályok, szokások és alaptételek, valamint atyáink gyakorlata. Negyedszer. Hit dolgában a pápának van legjelesb tekintélye és határozatai minden egyházra érvényesek és mindenikre különösen; ítélete azonban nem megváltozhatatlan, ha az egyház beleegyezése hozzá nem járul.

A pápa 1682 ápril 11-én a párisi conventhez intézett iratában a regalia visszaélését nemcsak az egyház fegyelme, hanem egyszersmind a hit épségére is veszélyesnek találja, mert a királyi decretumok, a javadalmak adományozását a király részére nem mint az egyház valamely engedélyéből folyó jogot, hanem mint a királyi koronának veleszületett jogát követelik.

Innocent utódja, VIII. Sándor pedig 1690 augusztus 4-én a nyilatkozatot és az abban foglalt elveket egyszersmindenkorra érvényteleneknek nyilvánította.

XIV. Lajos 1693-ban visszavonta a declaratióra vonatkozó edictumát, melyre, mint XII. Innocentnek írta, az akkori körülmények kényszerítették — (*conditiones præteritæ adegerrant*).

A visszavonást sokan kétségbe vonják. Lajos nem is mondja, hogy visszavonja az edictumot, hanem csak azt, hogy az 1682 márczius 23-án kelt edictumban foglalt dolgok meg ne tartassanak. *)

Tényleg mégis érvényben maradt az és XV. Lajos az

---

*) Roskoványi: Monumenta 215. l.

edictumot 1766-ban újra világosan megerősítette és érvényben levőnek tekintetik az ma is.

Franciaországban a bourges-i *pragmatica sanction*ál fogva a reservatióknak helye nem volt s azoknak — bár Riganti szerint a Ferencz-féle concordatum értelmében a római széknél történő üresedéseknél a betöltés a pápának reservált volt, hely később sem adatott a gallicanismusnak mindenkor fentartott elvei szerint és azon oknál fogva, mert az apostoli iroda szabályai (3-at kivéve) el sem fogadtattak. *)

Külön kell Siciliáról szólnunk. Itt az összes egyházak a királyi kegyuraságtól függtek (*Ecclesiae omnes sunt de regio patronatu*). Ezenfelül azonban Siciliában a királyok oly kiváltsággal bírtak egész 1867-ig, milyennel egy fejedelem sem. Sicilia uralkodói ugyanis állítólag II. Orbán pápától 1098-ban Rogernek, Sicilia grófjának, nyert kiváltság alapján, pápai követek voltak s e minőségben majdnem korlátlan lelki joghatóságot gyakoroltak, melyből később az egyházi és világi hatalom közt sűrű viszályok támadtak. **) Különösen elmérgesedtek azok XI. Kelemen alatt, mint erről e pápának 1714 és 1715-ben kiadott bullái tanúskodnak. A pápai szék intézkedései eredményre nem vezettek és XI. Kelemen, hivatkozván arra, hogy a szentszékek feladata az egyházi szabadság és az apostoli tekintély csorbitására még helyes okokból is adott engedményeket megszüntetni s megváltoztatni, ha azt az egyház érdeke kívánja, 1715 (X Kal. Mart.) kelt bullájával a siciliai királyok előjogát megszüntette. ***)

Midőn azonban Sicilia királya VI. Károly név alatt császárrá választatott, az apostoli követségnek Roger gróf részére engedett jogait, melyek hat századon át érvényben s gyakorlatban maradtak, mint törvényes örökös és birtokos igényelte. XIII. Benedek azon czélból, hogy «*ius ex aequo universis red-datur*» a *Monarchia Sicula* néven ismert kiváltságra vonatkozólag keletkezett viszályokat 1728-ban kiadott bullájával ren-

---

*) Les libertés de l'Eglise gallicane, 54 tétel. Fleury : *Institution au droit eccl.* Ch. 25.

**) *Archiv für kath. Kirchenrecht.* Fortgeführt von dr. F. H. Vering. 1868. I. f. 92—109.

***) *Monumenta Catholica pro independentia potestatis ecclesiasticae.* Roskoványi. I. 238—247 l.

dezni kívánván, elismerte az apostoli követség, a Monarchia Sicula előjogait olyképen,*) hogy minden ügyeknek (kivételével azon igen nagyoknak, melyek a pápa elé tartoznak) Sicilia királyságában leendő elintézését kimondta s meghatározta a bíraskodás és felelbbvitel módját a VI. Károly és utódai által kiküldendő és ennél fogva egyszersmind eo ipso az apostoli szék tekintélyével kiküldöttnek elismerendő bíró és felállítandó törvényszékek előtt.

A Monarchia Sicula előjogai — bár nem surlódások nélkül — fennállottak 1867-ig, midőn a nápolyi királyság romba döntésével az apostoli követség jogát Victor Emmanuel is igénybe akarta venni. IX. Pius pápa ekkor «Suprema universi» bullájával**) az apostoli követséget és az ügynevezett Monarchia Siculát, a delegált bírót, kit a Monarchia bírójának neveznek, annak törvényszékét minden indultumaival, kiváltságaival és jogosítványaiival, valamint a Messinában felállított törvényszéket is, eltörölte, mivel oda jutott a dolog, hogy az apostoli követség ürügye alatt az egyházi ügyek legnagyobb részt elvonattak Rómától, úgy hogy a pápai szék a siciliai egyházakra üdvös befolyását nem gyakorolhatta; az ügynevezett Monarchia törvényszéke teljesen a világi hatalom befolyása alatt állott, a püspökök tekintélye megszűnt s a világi hatóság az egyházi fegyelem ügyeiben legkevésbé sem akart a pápától függeni, kinek képviselőjében eljárni hivalkodott.

Kételemek támasztattak az iránt, vajon Orbán pápa csakugyan az apostoli követség jogait engedte-e Sicilia királyainak. Az okiratok erre vonatkozólag hiányozhatnak ugyan, de hogy az apostoli követség és ennek jogai fennállottak, míg Victor Emmanuel azokat gyakorolni szintén nem akarta, — kétséget nem szenved.

IX. Pius bullája nem is mondja azt, nem is mondhatja, hogy e követségi jog nem létezett, de azt sem mondja, hogy azt Orbán nem engedélyezte, hanem csak «*praetensa legatione ac tribunali Monarchiae, quae concessa dicuntur ab Urbano II*» szól. Annaira nem vonja kétségbe, hogy még hozzá teszi, hogy «ha még oly dolgokról volna is szó, melyek törvényes okok miatt valaha engedélyeztettek, ily engedélyek mindenesetre

---

*) U. o. 254. l.

**) Archiv f. k. Kirchenrecht. U. o.

visszavonandók és eltörleendőek lennének, mihelyt a tapasztalat igazolta, hogy az engedélyekből a legnagyobb bajok keletkeztek és keletkeznek». A körülmények parancsolták az eltörlést, a körülmények a visszaállítást, azok igazolják egyaránt Kelemen, Benedek és Pius eljárását. Kelemen bármily erős kifejezéseket használ is, bullája még sem fejezi ki annak tagadását (még ha XIII. Benedek intézkedését tekintetbe sem vesszük), hogy Orbán kiváltságot adott Rogernek. És ha igaz is lenne Kelemennek az az állítása, hogy még ha Orban a követség-jogát Rogernek és fiának, sőt többi örökösének adományozta volna is, de az át nem szállhatott Sicilia minden királyaira és a királyság világi jogaival úgy össze nem vegyülhetett, hogy az a világi hatalom előjogává válhassék, e körülmény még sem változtatja meg azt a tényt, hogy ez előjogot Sicilia királyai gyakorolták.

A sicíliai királyoknak ezen 28 év előtt még gyakorlatban, érvényben volt joga áll páratlanul, melylyel egy világi uralkodó sem bírt s melyhez csak megközelítőleg is hasonló jognak gyakorlásától a spanyol királyt, a «katholikus»-t is, kinek országában a katolikus vallás ma is államvallás annyira, hogy a könyvbírálatot is gyakorolja, az 1753. évi concordatumban*) a pápa eltiltotta.

Mint áll azonban a reservatiók hatálya Magyarországra nézve?

Riganti maga mondja a bevezetésben **) — mint fent idéztük, — hogy a cancellaria regulái nem minden országban tartatnak és nincs mindenütt ugyanaz a gyakorlat érvényben. Elősorolja tehát országok szerint a gyakorlatot, mint ezt ismer tettük.

Magyarországra Riganti odanyilatkozik, hogy valaha kétség forgott fenn, vajon ott a reservatiók és a cancellaria szabályai helyt igényelhetnek-e? Felmerült eset alkalmából 1700-ban tárgyalatott a kérdés, midőn a 15 éves Pechman Antalnak a győri káptalanban kanonokság adományozása forgott szóban és az ügy akként adatott***) elő, hogy az adományozás az időszerinti püspököt illeti. Ezen semmivel bizonyí-

---

*) Roskoványi: *Monumenta* I. 264.

**) 8. l.

***) 9. l.

tott állítás azonban nem fogadtatott el, mert a javadalmak iránt való intézkedés vagy a cancellaria reguláiban, vagy concordatumokban vagy indultumokban vagy az alapítás particularis törvényében gyökerezik.

A határozat tehát az volt «Doceatur de indulto». Mint intéztetett végleg el a dolog, Riganti nem tudja, de hozzá teszi: «az előttem bizonyosnak látszik, hogy Németország concordatumai Magyarország királyságára ki nem terjeszthetők, mert Magyarországnak mi közössége sincs a császársággal, mint Card. de Luc. mondja disc. 161. num. 34 de Regalib. Az említett concordatumok nem is a magyar nemzettel kötöttek».

A Riganti által felhozott eset két dolgot bizonyít. Egyik az, hogy a reservatio nem a legfőbb kegyúr, hanem a püspök (akkor Keresztély Ágost szász herceg, bibornok,) ellenében vettetett fel, a másik pedig az, hogy mint a százados gyakorlat igazolja, a királylyal szemben a kanonoki kinevezésekre nézve reservatióknak helye nincs.

Riganti kifejti,*) hogy Magyarország királya a kinevezés jogával bir az országban létező székesegyházak fölött. Erre nézve számos szerzőt idéz, jelesen hivatkozik Pithoura, ki *De Libertate Ecclesiae gallicanae* című művében Magyarországnak Verböczy István által írt szokásjogából adja elő, hogy a pápa Magyarországon a megerősítés jogán kívül az egyházak betöltése körül semmi joghatóságot nem gyakorol és pedig négy okból. Szóról-szóra idézi ezután Verböczy szavait, a négy ok kifejtésére nézve.

Magyarországra és Verböczyre sokszor történik hivatkozás. Germonius Anastas turini főesperes, apostoli protonotarius mondja: «Hasonlóképen az angolok királya adományozta és Magyarország királya adományozza: mindenik a maga országában, nemkülönben — mint hallom — Lengyelország királya a pápa kiváltságából a præbendákat».**) Másik könyvében***) Baldust, a hírneves olasz jogtudóst idézi, ki szerint «Anglia és Magyarország királyát a római főpap engedélyéből

*) T. I. regula II. § 1. p. 218—220.

**) Anastasii Germonii: *Tractatus de indultis apostolicis, sive de facultate collativa*. Romae 1590. 91. l. 5 num.

***) *De sacrorum immunitatibus libri tres*. Romae 1591. Lib. III. Cap 12. num. 30. lap 207.

jog és hatalom illeti meg, a javadalmakat, melyek præbendáknak neveztetnek, adományozni». A portugall Barbosa Ágoston, ugentoi püspök, Boetius-Epo flamand jogtudós után idézi, hogy Nápoly és Magyarország királyait a bemutatási jog illeti. *)

Dupuy, a *Les libertés de l'Eglise Gallicane* commentatora írja: «a többi keresztyén királyok és fejedelmek tartják és gyakorolják e kinevezési jogot. Érvényben van az a magyar királyságban, mint ez Werbeuzi Istvánnak Magyarország királysága szokásjogából I. R. 11. cz. «le lieu est fort notable» látható». Idézi azután teljes szövegében a *Hármas könyv* említett részét. **)

Mint Riganti mondja, különösen VII. Sándor (1655—1667) alatt fordultak elő ellentétek a püspökségek betöltése körül és pedig először, vajon a magyar királyok használhatják-e ez igét: Eligimus. Másodszor, birnak-e a kinevezés vagy præsentatio jogával és harmadszor igenlő esetben mely püspökségek tekintetében? Az elsőre nézve — folytatja Riganti — előadatott, hogy a választás joga: jus eligendi tisztán lelki, mely nem száll világra és ennélfogva el nem birlalható.

A másodikra nézve az mondatott, hogy a tridenti (sess. 25. cap. 9. §. Reliqui) fentartotta a királyokat illető kegyuraságokat, kikkel szemben megtartandó a közönséges jog, mely szerint a királyt megilletheti a jus patronatus fundatio vagy dotatio czímén, elévülésből vagy kiváltságból.

Tíz püspöki egyháznak Szent István által alapítása és javadalmazása pedig bebizonyítottnak állítottott Suriusból és másokból, kik a magyar dolgokról írtak és a Breviarium Lectio-iból.

II. Gyula — adja tovább Riganti az ügyet elő — 1550 július 4-én kelt consistorialis decretumával megtiltotta ugyan, hogy a magyar királyság egyházai valakinek kinevezésére betöltessenek s a királyt figyelmeztette, hogy a kinevezésektől tartózkodjék, ha csak a törvényes czímet nem igazolná, mindazonáltal Laurus János, a szent collegium titkára, VIII. Orbán alatt megjegyezte, hogy a mondott decretumnak vagy a király

---

*) *Augustini Barbarosae juris ecclesiastici universi libri tres.* Lugduni 1650. L. I. VIII. C. 84 num.

**) *Les libertés de l'Eglise gallicane lyoni*, 1771. évi kiadása, II k. 518., 538. l.

a cím bebizonyításával eleget tett vagy ellenkező gyakorlat fenmaradásával a decretum hatályon kívül helyezettett, mivel 1550-től 1613-ig a király kinevezésére számos betöltés történt: Laurus azt is megjegyezte, hogy midőn a consistorialis ügyek congregatiójának a szent collegium könyveiből kivett több kinevezést, melyek mindenkor végrehajtást nyertek, bemutatott, az ügy nehézség nélkül keresztül ment.

A mi a harmadikat, t. i. azt illeti, hogy mely püspökségekben birnak a magyar királyok a kinevezés jogával, az mondatott, hogy az ügy 1625 szeptember 17-én a consistorialis congregatio decretumával eldöntetett, melyben különbség tétetvén az országgyűlésen jelenlevő és a katolikus vallás ügyét előmozdítható magyar püspökök és a többi püspökök közt, kik bár a magyar király joghatóságának alávetett területeken léteznek, de az országgyűlésen mint az ország főurai nem jelennek meg, — a congregatio azt határozta, hogy nem szolgálván gátul II. Gyula fentidézett decretuma, csakis azok kinevezése engedhető meg, kik az országgyűlésen megjelennek, nem azonban más püspököké, ha csak nincs külön apostoli engedély vagy más törvényes jog, mely a királyi kinevezés jogát megadná.

A bibornokokok s praelatus particularis congregatioja 1639-ben, figyelemmel az 1625. évi decretumra, azt határozta, hogy a magyar királyokat a bár Magyarországtól függő, de uralma alatt nem álló (non sunt in illa Ditione nec parent imperio regis Hungariæ) Bosznia, Szerémség, Horvátország stb. püspökségeire semmi kinevezési jog meg nem illeti, de igen is fennáll joga a császárnak, mint magyar királynak: Egerre, Nándorfehérvárra, Boszniára, Csanádra, Kalocsára, Nyitrára, Pécsre, Zengg-Modrusra, Szerémre, Vácra, Váradra, Veszprémre és Zágrábra.*)

XII. Incze alatt kérdés tétetett, vajjon van-e joga a császárnak a gyulafehérvári püspökségre a kinevezést gyakorolni. Az 1696 szept. 13-án tartott consistorialis congregatióban 8

---

*) Verum observantia stat in contrarium ut ex mox recensendis exemplis, reperitur hodie Imperator, uti Rex Hungariæ, in quasi possessione nominandi ad Ecclesias Angriens., Bellograden., seu Albæ Græcæ, Bosnen. (in Bosnia). Canadien., Colocen., Nitrien., Quinque Ecclesien., Signien. et Modrusien. in Croatia, Sirmien, Vaccien, Varadinen, Vesprimien. De Ecclesia Zagrabien. in Regno Sclavoniæ existente in præconio 25 junii 1703 nihil dicitur de nominatione.

szavazat a kinevezési jog ellen volt és pedig azért, mert a püspöki széket 1539 máj. 30-án III. Pál és 1554 aug. 3-án III. Gyula szabadon töltötte be, mert a kinevezést 1638 márczius 27-én a propagandæ fidei congregatio visszavetette, majd 1667-ben és 1689 február 8-án a consistorialis ügyek congregatioja a nominatiót el nem fogadta. És bár e században (vagyis a XVII-ikben) a császárok többször neveztek ki püspököket, közülök még sem erősített meg senkit sem az apostoli szék úgy, hogy azok tulajdonképen apostoli vicariusok voltak in partibus titulussal: Unde erant dicti suffragantes in sensu, quod nominatus ab imperatore deputeretur vicarius apostolicus, cum titulo in partibus.

Kilencz szavazat azonban a kinevezési jog mellett volt, főleg tekintettel arra, hogy Kelemen 1600 január 7-én Báthory István fejedelemnek kinevezését megerősítette, már pedig a császár az ő jogaiba lépett s így ebből az is folyt, hogy a kinevezési jog gyakorlatában is megmaradjon. A szeptember 13-án kelt határozat tehát kimondta, hogy a kinevezés a császárt, mint Erdély fejedelmét illeti meg.

A császárt, mint Erdély fejedelmét illeti meg továbbá a bemutatás joga (jus præsentandi) a fogarasi görög püspökségre, mint ez XII. Kelemennek azon püspöki szék betöltése tárgyában 1730. évben kelt apostoli leveléből kitűnik.

Riganti előadására következő megjegyzéseink vannak. Azt, hogy Bosznia, Szerémség, Horvátország püspökségeire nézve a nominatio joga nem illeti meg a magyar királyt, megczáfolja azoknak a püspökségeknek listája, melyekre nézve a kinevezés a történt præconasatiók szerint a magyar királyhoz tartozik. Megczáfolja ezt Pázmánnak 1635 június 26-án Sellyén kelt előterjesztése, melyben előadja, hogy Magyarország koronájához eredetileg tartozó bármely czimzetes püspök collatioja vagy kinevezése a szent korona részére tartandó fenn, mert 1. Magyarország királyai ennek állandó gyakorlatában és realis birtokában voltak. 2. mert e gyakorlat hiteles alapját az apostoli szentszék engedélyei, a zsinatok jóváhagyásai, az alapítás joga és címe és az apostoli székkal létrejött egyezségek képezik. 3. VII. Kelemen és III. Gyula bulláit köteles tisztelet illeti meg ott, hol elfogadtattak s ellenkező gyakorlattal érvényen kívül nem helyeztettek. Bizonyos azonban, hogy Magyarországon az ellenkező szokást állandó gyakorlat erősí-

tette meg. 4. Bizonyítékul szolgálnak az ország törvényei, melyek halálbüntetés alatt tiltják javadalmaknak a pápai széktől (a megerősítésen kívül) elfogadását. 5. Ha — mondja Pázmány — midőn egész Magyarország katolikus volt, az apostoli szék nem igényelte a magyar korona valamely püspöksége kinevezésének magához csatolását, most, midőn az országnak nagy része hæreticus, midőn a katolikusok is azt tartják, hogy a király a magyar királyok ősi jogát gyöngén oltalmazza, a szokott kinevezésnek a királyoktól megtagadása nem egyéb, mint e püspökségek megszüntetése, mert ha az egyháziak ő szentsége, a pápa parancsának engedelmeskednek is, a világiak a nem a király által kinevezett püspököt sem elismerni, sem mint püspököt az ülésekre, sem az országgyűlésre, sem a bíróságokba engedni nem fogják. 6. A magyarországi címzetes püspökök nem oly címzetes püspökök, mint a szentszék által in partibus infidelium kinevezett püspökök. Ez utóbbiak valósággal csak címzetesek, míg az előbbieket üléssel és szavazattal bírnak az országgyűlésen és a bíróságokban.

A mi pedig az erdélyi püspöki szék betöltését illeti, a congregatio határozatára nézve, mely nyolcz ellenében egy szavazattal a kinevezés jogát, *«főleg»* azon az alapon ismerte el, hogy 1600 január 7-én Báthory István kinevezésére történt a betöltés, nem hallgathatjuk el, hogy a kinevezési jog tekintetében a szentszék nem a magyar királyra, nem a magyar király legfőbb kegyúri jogára, hanem arra hivatkozik, hogy a császár Báthory Istvánnak, mint Erdély fejedelmének jogaiba lépett s így a kinevezés a császárt, mint Erdély fejedelmét illeti.

A kinevezést nem Báthory István, hanem Báthory Zsigmond eszközölte és a kinevezett püspök Naprágyi Demeter volt, ki a püspöki széken, 1597-től 1601 jan. 21-éig ült, midőn a kolozsvári országgyűlés határozata következtében az országot el kellett hagynia.

Pázmány Péter, kinek mint az ország primásának és esztergomi érseknek hatósága alá tartozott Erdély, a kalocsai érsekségnek a török által elfoglalása miatt a pápához ugyanazon évben augusztus 27-én Pozsonyból külön előterjesztést intézett.*) Ebben azt mondja, hogy 30 év óta folyvást neveztek

---

*) Közli Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. k. Kolozsvárt, 1860. 309. l.

ki a magyar királyok erdélyi püspököket, de senki sem kérte a felszentelést, s nem gondolt arra, hogy Erdélybe visszatérjen. A bajon ez időben Pázmány az által akart segíteni, hogy Simándit küldte Erdélybe. De ekkor a Sacra Rituum congregatio támasztott nehézséget, vajon megilleti-e a magyar királyt a praesentatio joga. Pázmány arra kéri tehát a pápát, hogy bár a magyar király joga felett vita támasztatott is, a király praesentatiójára mégis válaszsza és consecrálja a nevezett Simándit.

Egyébiránt Pázmány Sellyén kelt s fentebb említett emlékiratában az utolsó 7-ik pont alatt kimondja, hogy Erdély püspöksége iránt rosszúl vannak informálva Rómában, mert Erdély Szent István idejétől kezdve Magyarországhoz tartozott Szoliman idejéig, midőn Zápolya János azt a koronától erőszakkal elszakította, «de jogilag nem szakította el». A püspök kiutasított Erdélyből, jövedelmei a kinevezésnek engedtetek, de a magyar királyok a kinevezési jogot fentartották és azt folyton gyakorolták. Báthory Zsigmond pápai dispensatioval tartotta továbbra is vissza a fehérvári püspökség javait, de a püspök számára tisztességes fentartást biztosított és Rudolf király beleegyezett, hogy az egri prépostot helyezze a fehérvári püspöki székbe.

Ime Pázmány Róma ellenében, mely a kinevezési jogot Báthory tényére, az általa, mint fejedelem által gyakorolt jogra fektette, kijelöli a jog helyes alapját, a magyar király legfőbb kegyúri jogát.

A mi végre a Commentaria ad Regulas Cancellariæ szerzője által idézett azt az állítást illeti, hogy a jus eligendi laicum nem illethet, erre nézve ismét Pázmánynak 1635 április 19-én Pozsonyból kelt emlékiratára hivatkozhatunk.

Pázmány nem vonakodik a baseli zsinatra hivatkozni a királyhoz tartozó javadalmaknál: «quorum jus Patronatus, praesentatio, collatio, institutio, vel provisio ad Regem jure Regaliæ vel alias pertinent». «És — mondja Pázmány — bizonynyal, mivel mindezek, mint a javadalmak adományozására vonatkozók, a tényleges egyházi joghoz tartoznak, a közönséges jog ereje akár az egyházakat alapító királyok szerződéséből, akár a pápa atyai engedélyéből némely királyok részére enyhíthetett és megengedtetett nekik, hogy sértetlen maradván a pápának a consecratióra és a megerősítésre vonatkozó.

választásban való tekintélye, némely királyok a főpapot azon módon választthassák, melyen a káptalanok szokták választani a püspököket Németországban. Nem is vagyok hajlandó azt hinni, hogy a pápa a keleti fejedelmeknek ezt a hatalmat meg ne engedné, ha ők az alájok tartozó népeket e határozott feltétel alatt akarnák a katolikus egyház kebelébe vonni.»

Előadván azután az okokat, Pázmány kijelenti, hogy «nyilván bizonyos, hogy Magyarország királyai nemcsak mint a többi patronusok a *præsentatio*, hanem a választás és a javadalom-adományozás (*conferendi beneficia*) jogával is bírnak».

Phillips egyházjogában*) felemlítvén, hogy a reservatiók daczára a XVI. század közepétől kezdve a püspökségek legnagyobb részét a fejedelmek adományozták, megemlíti, hogy a tridenti zsinat e dolgokban semmi változtatást sem talált eszközöndőnek: *Nihil in iis pro præsentis temporum ratione innovando*. Később azonban ebben mégis . . . több jelentékeny változás történt. Legelőbb a magyar királynak föltétlen kinevezési joga — jöllehet az ellen némely kételyek emeltettek — a birodalom, valamint a melléktartományok minden püspökségére elismertetett, de az illető okiratban az *eligimus* szótól a királynak tartózkodnia kell.

Utána néztünk a kinevezéseknek és a bulláknak. Beismerjük, az «*eligimus*» ígét nem találjuk az újabbakban. Kopácsy primás, esztergomi érseknek 1838 decz. 20-áról kelt kinevezési okmányában V. Ferdinánd következőleg szól: «*Archiepiscopatum metropolitanæ Ecclesiæ Strigoniensis . . . autoritate juris patronatus nostri regii quod in omnibus prælibati regni nostri Hungariæ et partium eidem adnexarum Ecclesiis et earum beneficiis, ad instar divorum condam Hungariæ regum . . . habere et exercere dignoscimur . . . eidem Josepho Kopácsy dandum et conferendum esse duximus, imo nominamus, damus et conferimus.*»

Ugyanígy szól Scitovszky primás kinevezése is, 1849 jul. 21-éről, kivéve, hogy a *damus* szó kimaradt.

Mindkét okmányban kijelentetik, hogy a felség úgy az esztergomi székes, mint a pozsonyi és nagyszombati társas káptalanokban az egyházi javadalmak és kanonokságok *conferálás*át magának és utódainak fentartja, megengedtetvén

*) V. k. 407—8.

üresedés esetén, alkalmas személyeknek az érsek által *candidatio*ja.

A *stylus curialis* szavai néha-néha eltérnek.

Gr. Batthyány kalocsai érseknek Esztergomba áthelyezésénél (1776 jan. 15) a királynő e szavakat használja : (Orsz. l. canc. 226—1776) «*transferimus, nominamus et praesentamus*» «*eundem archiepiscopatum dandum et conferendum esse duximus imo transferimus, nominamus, damus et conferimus*». Ugyane szavakat használja Ferencz király Fuchs Ferencz nyitrai püspöknek egri érsekké 1804-ben történt kinevezésénél. (Orsz. l. canc. 4241—1804.)

De ugyanazon keletről Szalbek Károlynak a szepesi, gróf Berchtold Ferencznek a besztercebányai, Galgóczy Jánosnak a rozsnyói és Szily Jánosnak a szombathelyi (Orsz. l. canc. 745, 746—1777) püspöki székre kinevezésénél a királynő az «*eligendum et nominandum*» szavakat használja.

Hasonlóképen Szabó András esztergomi kanonoknak kassai püspökké kinevezésénél (O. l. canc. 4241—1804) Ferencz király a következő szavakat alkalmazza : «*nominamus, eligimus et promovemus damusque et conferimus*».

A bullákban is találunk eltérő kifejezésekre. A munkácsi apostoli vicariatusnak önálló püspökséggé alakításakor a pápai bulla (1771. 8. Kal. oct. Orsz. l. canc. 5486) a kinevezésre azt mondja, hogy e jog a királynőt apostoli kiváltságból «*cui non est hactenus in aliquo derogatum*» illeti meg, más bullákban pedig az mondatik, hogy a «*kinevezés vagy praesentatio jogát ő szentsége megengedi oly módon, mint mily módon ugyanazon kinevezésre vagy praesentatióra a mondott királyságban a létező egyházak püspökeit az apostoli szék alkalmazni szokta*». (O. l. 226—1776.)

A királynő ugyan a pápához szóló leveleiben a kinevezési és bemutatási legfőbb kegyúri jogra, vagy épen akaratunkra (*voluntatem nostram . . . admittere . . . velit*) hivatkozik ; a püspökségekre vonatkozólag kiadott alapító oklevelekben pedig *ex plenitudine potestatis nostrae regiae* jár el, holott a bullákban a pápa a szepesi, besztercebányai és rozsnyói püspökségek tekintetében azt mondja, hogy megengedi a kinevezés vagy bemutatás jogát úgy az első alkalomra, mint későbbre is. Bizonyára így szólnak a bullák az újonnan felállított fehérvári

és szombathelyi (1776), az 1804-ben felállított kassai és szathmári püspökségeknél is.

A Munkács, Rozsnyó, Szepes, Beszterczebánya, Fehérvár, Szombathely, Kassa, Szathmár székhelyekkel felállított mindezen új püspökségek iránt kiadott alapító levelek és bullák a királyok számára fentartják a káptalanokban megüresedő egyházi javadalmak és kanonokságok adományozását a püspök részéről kettős, vagy a szám megemlítése nélkül általában kijelölés mellett, mely azonban a király jogát miben sem korlátozhatja. Egyszersmind az illető székvárosokat a bullák az érseki vagy püspöki város «czimével és díszével ékesítik fel» és a szokásos «összes és különös jogokkal, engedményekkel, kiváltságokkal» ruházzák fel.

Téves a fentebb előadottak szerint Phillipsnek, ki, úgy látszik, Riganti után indult, az az állítása, hogy az eligimus szó nem alkalmazandó. Sőt ez idő szerint minden kinevezésnél a király a «választandónak, kinevezendőnek», «választjuk, kinevezzük» szavakat használja.

Ámde még ha nem is alkalmaztatott volna és nem alkalmaztatnék az «eligimus», a «választjuk» szó, készséggel bele nyugodnánk abba is, mert nem szavak adják meg a magyar király főkegyúri jogának tartalmát, hanem az a befolyás, melyet a betöltésnél a kinevezés által gyakorol. Nem a szavak a határozók, melyek a dolog lényegén, a jogon nem változtatnak. Ha a király a kinevezést gyakorolja, jelentőséggel nem bír, vajon ez a tény ezen vagy azon szó használatával fejeztetik ki. Csakugyan felesleges lenne ezen akadékoskodni. Mindenesetre csekélyebb súllyal bír a dolog, mint annak idején a püspöki tisztnek a király által per anulum et baculum adományozása, melybe bele nyugodott az egyház készségesen addig, míg annak az egyházi hatalom gyakorlására vonatkozó jelentőség nem tulajdonított, mi pedig a felfogás megtévesztésére vezetett.

Ha a magyar király az eligimus szót használta azelőtt, ez semmi esetre sem ütött csorbát az egyház jogán, mert senki sem tulajdonított neki oly értelmet, oly szándékot, mintha akár a jelenre, akár a jövőre való czélzattal több jogot kívánt volna a király gyakorolni, mint mennyi őt a püspöki szék betöltésénél az illető személy kiválasztása és kinevezése tekintetében megillette. A választott személyt a király kinevezi és a kinevezendő személyt a király előbb kiválasztja.

Ugyanazon alapon, melyen az eligere szó kiküszöböltetik, lehetne kifogást tenni a conferre és collatio szavak ellen is.

Akkor, midőn a király az eligere szót használta, ez nem ütött csorbát a pápa jogkörén és akkor, midőn az eligere szó, Pázmány véleménye ellenére, kihagyatott a stilusból, nem ütött ez csorbát a király jogán, és nem lenne az baj ma sem, Tényleg azonban ma a «választandó» és a «választjuk» szavak mindig benn vannak a kinevezési okmányokban.

De igenis csorbát találunk a magyar király jogán az által, hogy az újabb püspöki székek felállításánál a pápai reservatiók kikötésének hely adatott.

Konek Schulte után idézi, hogy a római curia környékén való kimulás esetén VII. Pius 1804 aug. 12-én kelt bullája szerint fenn van tartva az adományozási jog a pápának az egri érseki és szathmári püspöki székre nézve.

A reservatio azonban fenn van tartva nemcsak e kettőre nézve, hanem fenn van tartva ugyanazon bulla szerint (quinto idus augusti) a kassai püspökségre is, melyben a pápa egyrészt úgy az első alkalommal, mint a későbbi üresedésekben «Ferencz császár és királynak» és utódainak a «nominandi seu præsentandi» jogát engedi, azon üresedési eseteket kivéve, melyek a szentszéknél következnek be («vacationibus . . . apud sedem apostolicam contingentibus»). Fenn van tartva IX. Pius pápának 1852 (tertio idus decembris) a zágrábi püspöki székeknek érseki méltóságra emelése iránt kiadott bullájában ez érseki székre nézve is.

De nemcsak ez képez csobát a magyar király legfőbb kegyúri jogán, hanem az is, hogy a reservatiókat nem tekintve, némely újonnan felállított püspökségre vonatkozó bullákban, így jelesen a zágrábi érsekség iránt kiadott s fenn idézett bullában nem történik a magyar király kegyúri jogára hivatkozás, hanem a kinevezés vagy bemutatás joga úgy az érsekségre, mint az alája tartozó püspökségekre, mint újonnan adott jog engedélyeztetik: laudato Francisco Josepho . . . Austriae imperatori et Apostolico Hungariae Croatiae et Slavoniae regi . . . itidemque Ejus legitimis in Croatiae et Slavoniae regno successoribus facultatem seu jus nominandi vele præsentandi huic sanctae sedi . . . idoneam dignamque personam . . . reservamus et concedimus».

Érvül arra, hogy az új püspökségeknél a pápa szabadon rendelkezhetik, vagy a kinevezés vagy bemutatás jogát, mint új jogot engedi át a fejedelemnek, hivatkozni lehetne talán arra, hogy ez eljárás követtetik azon esetekben, midőn a concordatum után új püspökségek állíttatnak fel. Ámde ez érv nem bir jogos alappal, mert a concordatum meglevő püspökségekre köttetik, ellenben a később felállított püspökségekre vonatkozólag a kinevezési vagy kijelölési jog nem követelhető. Ez volt az eset Francziaországban, hol az 1515. évi concordatum után felállított püspökségekre a pápa szabad kezét kívánt magának fenntartani és az első püspököket vagy kinevezte, vagy pedig a kinevezés jogát azonnal már kezdettől fogva átengedte a királynak.*) Az utóbbi eljárást követte Belgiumban is a spanyol korona javára, mely a spanyol királyságban a kinevezés jogát nyerte el.

Önkényt érthetőleg, ha a concordatum a jövőben felállítandó püspökségek betöltése iránt is intézkedik, a concordatum rendelkezései jutnak azok tekintetében alkalmazásra.

Nálunk azonban nem a concordatum, hanem az ősidőktől fogva érvényre jutott legfőbb kegyúri jog az irányadó s így az új püspökségek betöltése tekintetében a concordatum előtt és azután keletkezett püspökségek közt megkülönböztetésre ok nincs.

De mégis be kell ismernünk, hogy az ujonnan felállított javadalmakra nézve a kérdés még sem oly világos, még ha a betöltés alapja a kegyuraság is. A kegyuraság fenforgása esetében a király betöltési joga az ujonnan felállított egyházakra sokak szerint fennáll. Spanyolországról szólva, mondja Riganti**) «Jus patronatus regi catholico competens super Episcopatibus et Beneficiis consistorialibus Hispaniarum, comprehendere etiam cathedrales de novo erectas». Ámde ez csak az egyik vélemény, a másik pedig az, hogy mivel a kinevezés gratia odiosa, mely ki nem terjeszthető, az ujonnan felállított egyház nem esik a király kinevezése alá.

Megjegyzi Riganti, hogy az apostoli szék az ujonnan felállított püspökségekre nézve, néha fenn szokta magának tartani az első alkalommal azok szabad adományozásának jogát

---

*) Phillips V. 405.

**) I. mű 225.

s csak a jövő megüresedésekre engedi át a fejedelemnek a bemutatás vagy kinevezés jogát. Ezt tették a pápák korábban is, midőn még a clerus a választási joggal bírt.

Néha azonban a pápák új cathedralisok felállításánál a kinevezés vagy praesenta jogát úgy az első alkalomra, mint a jövőben bekövetkezendő üresedésekre is a fejedelmeknek egyaránt fenntartották, mint erre nézve Riganti a példákat*) idézi.

Azonban nemcsak püspökségek új felállítása, hanem az in curia történő üresedések esetén is sokak szerint a pápa betöltési joga jut érvényre még a fejedelmek kegyúri jogával szemben is.

A spanyol jogtudósok,**) mondja Riganti, azt vitatják, hogy Spanyolország egyházai és monostorai a királyi kegyurasághoz tartozóknak nyilvánítottak, miből az következik, hogy másképp nem tölthetők be, mint a király praesentatiójára, még ha in Curia történik is az üresedés, mivel a kegyurasági jog derogatiót nem szenvedhet.

Hivatkozás történik továbbá arra, hogy IX. Kelemen bizonyos egyházra és monostorokra 1668. április 9-én a jus patronatust és praesentát engedélyezte a franczia királynak a pyrenaei békekötésnél fogva a katolikus király által átengedett helyek határai közt. Riganti idézi Blondeau szavait: mivel a kinevezés joga a királyi kegyuraságból származik, mint a pápa azt ezen indultum által kijelentette, mely kegyuraság nincs semmi reservationnak, még a római udvarnál történő üresedésének sem alávetve. (Parce que le droit de nomination provient du Patronage Royal comme le Pape l'a déclaré par cet Indult, le quel Patronage n'est sujet à aucune reserve, ny mesmes a celle de la vacance en Cour de Rome.)

Blondeau ellen azonban felhossa Riganti azon írókat, kik szerint a világi kegyuraknak az alapítás vagy javadalmasítás által szerzett kegyuraság ereje sem szerzi meg a székesegyházaknál a püspökök kijelölésének jogát, ha az apostoli privilegium és engedély hiányzik.

A kegyuraság tehát, folytatja tovább Riganti, nem adja meg, mint Blondeau vitatja, a királyoknak a székesegyházakra

---

*) I. mű 226.

**) 80. l. I. Reg. § 1.

való praesentálás jogát, hanem csakis az apostoli privilegium, a mely szerint egyedül lehet mérni a mondott jog terjedelmét. Ha tehát az apostoli privilegiumban nincs benne a királyoknak praesentálási engedélye, még arra az esetre is, ha az üresedés apud sedem történik, a királyok hiába hivatkoznak a kegyuraság lényegére és természetére.

Másképp áll azonban a dolog Magyarországra nézve. Magyarországon megvan az alapítás és adományozás, megvan a privilegium, megvan az emlékezetet meghaladó gyakorlat. Magyarországon tehát a Regulæ Cancellariæ közül sem az I-sőnek 1. §-a, az apud sedem apostolicam vacantium beneficiumoknak, sem pedig a II-ik regula 1. §-a a székesegyházaknak reservatiójára alkalmazásba nem vehető.

Mint láttuk, sehol sincs az kimondva, hogy a reservatiók Magyarországra nézve érvénynyel bírnak és nincs helye annak Riganti szerint sem, ki a következő szavakkal végzi a II. szabály 1. §-ához való commentárjait: «E szabály fentartja a pápa szabad rendelkezésére a székes és a metropolitán egyházakat, kivéve azokat, melyekben a királyok és fejedelmek a kegyuraság czimén a bemutatás vagy privilegiumokból és különös indultumokból a kinevezés vagy supplicatio jogával bírnak, melyeknek e szabály nem derogál, mert bár az egyházak reserváltak is és a pápa azokat mint reserváltakat conferálja is, de conferálja a királyok előzetes bemutatására vagy kinevezésére vagy supplicatiójára.»*)

Még világosabban nyilatkozik Riganti az I-ső Regula 1. §-ánál. A királyi kegyuraság nem esik reservatio alá, ha privilegiumból származik is és e tekintetben egyenlősítettik a magánosoknak alapításból vagy javadalmazásból eredő kegyuraságával. És ha a kiváltságban nincs is megemlítve a szentszéknél való üresedés, a reservatio alá a kegyuraság nem tartozik, mert a mentesség prærogatívájával bír.**)

*) Regula II. § 1. 228. 1.

**) Et hunc fluxit et in praxi hodie servatur quod jus patronatus regium, etiam ex Privilegio, non cadit sub reservatione Cap. 2., de Præben. in 6., et in hoc æquiparatur juripatronatus privatorum ex fundatione vel dotatione Spad. cons. 11. num. 1. et seqq. lib. 3. adeout, licet in privilegio expressa et specialis mentio non adsit de vacatione apud sedem, adhuc Juspatronatus non subest reservationi cap. 2. cum

Nincs helye a reservationának a magyar király kegyuri jogával szemben sem a szentszéknél üresedésbe jutott javadalmakra, sem a székes és metropolitan egyházakra, sem pedig az újonnan felállított püspökségekre nézve.

Igaz, azt lehetne mondani, hogy ha a pápa új püspökség felállításánál a kinevezés jogát adja meg a királynak, mint ezt például a zágrábi érsekségnél és másoknál tette, vagy pedig a javadalomnak apud sedem apostolicam megüresedése esetén a reservatiót igénybe nem veszi és a kinevezést ez alkalommal is megengedi, a dolog lényegére nézve gyakorlatilag tulajdonképen a helyzet nem változik s az eredmény a király betöltési joga tekintetében egy és változatlan úgy a régi, mint az új javadalmaknál és akár történik az üresedés apud sedem apostolicam, akár extra curiam.

Gyakorlatilag tehát az eredmény ugyanaz maradna, épen úgy, mint a király jogára nézve változást nem okoz, hogy a püspöki széket az általa választott személylyel az «eligimus» szó használatával vagy a nélkül tölti be.

Az utóbbi esetben a dolog teljesen mindegy. A király joga az «eligimus» szó elejtése által nem érintetik, mert e szóval nincs is a király szándékában olyas valamit kifejezni, mi csak az egyházat illetheti. Ámde az előbbi esetben a király joga nem áll fenn, az csak abban a perczben keletkezik, melyben a pápa akár az új beneficiumokra, akár a reservált esetekre nézve a betöltési jogot megadja.

Hol van azonban akkor a máshol teljesen ismeretlen legfőbb kegyúri jog, az a kitünő jog, melylyel egy fejedelem sem dicsekedhetett és dicsekedhetik? Ha a reservatiók érvényenyl birnak, ha az újonnan felállított püspökségekre külön pápai indultum szükséges, akkor a «legkitünőbb» joggal bíró magyar király kevesebb jogot gyakorol, mint a franczia republica consula, mint utána a királyok, majd III. Napoleon s a republica elnökei.

Az 1802. évi concordatum, az azt követő bullák és világi törvények az egyházmegyéknek új területi beosztását, új püspökségek felállítását eszközölték s a concordatumnak méltán megátadható 3-dik czikke akként rendelkezett, hogy az egyházukat

---

ab initio induat prærogativam exemptionis a quacumque reservatione ut alibi dicemus. Reg. I. § 1. 79. l.

de jure et de facto kormányzó püspökök, ha önkényt ott nem hagyják széköket, eltávolíttassanak, hogy helyet adjanak a consul által kinevezendő új püspököknek. Új területi beosztás állapított meg — mint fentebb idéztük — XVIII. Lajos és III. Napoleon alatt és új és új székek állítottak fel, melyekre a kinevezést csak úgy, mint a régi székekre az állam azon időben levő feje gyakorolta és gyakorolja.

A magyar király joga kisebb lenne Faure Felix-énél?

Épen Mária Terézia, ki az egyházmegyék új területi beosztását eszközölte és új püspökségeket állított fel, hangsúlyozta — mint ez a győri, veszprémi s részben a zág-rábi egyházmegyétől elszakított területekből a szombathelyin kívül felállított székesfehérvári püspökség alapítása iránt 1777 február 17-én kiállított alapítóleveléből is kitetszik, — kir. kegyúri jogát a javadalmak adományozása és az egyházmegyék rendezése tekintetében: «pro summo illo jure patronatus, quod qua apostolica regina Hungariæ in conferendis et pro ratione necessitatis ac utilitatis publicæ ordinandis Diocesibus optimo jure habere et exercere dignoscimur . . . . Továbbá pedig mondja: quæ omnia . . . ex plenitudine potestatis nostræ regiæ hisce clementer statuimus, fundamus ac ordinamus.

Nem hallgathatjuk el egyébiránt, hogy szerény nézetünk szerint a pápai szék előforduló eset alkalmával nem is venné igénybe a reservatiót. A múlt században felállított új püspökségek bulláiban nem foglaltatnak reservációk, hanem csak is az e századiakban. Ha megvolt a jogalap az újabbaknál, megvolt az a 20—30 évvel előbb felállítottaknál is és ha nem volt meg a Mária Terézia alatt felállítottaknál, akkor hiányzott az a Ferencz király által alapítottaknál is. Arra, hogy ez állításunk nem alap nélkül való, hivatkozhatunk Jekelfalussy Vincze székesfehérvári püspök esetére, ki Rómában halt meg. Midőn helyébe Dulánszky Nándor kineveztetett, a reservatio igénye szóba sem került.

A mi a püspököknek a király által kinevezésére áll, szól az az ő áthelyezésükre is. Phillips azt mondja,*) hogy «egészen sajtászerűen alakultak a viszonyok Magyarországon, hol a keresztyénség felvétele után épen a püspökségek betöltésére

*) V. k. 437. l.

nézve különösen nagy hatalom engedtetett át a királynak. Szent István itt az esztergomi érsekséget a jámbor Sebestyén szerzetesnek adományozta, kinek csakhamar bekövetkezett megvakulása alkalmul szolgált arra, hogy a király Kalocsa püspökét, Astrikot helyezze oda át. Az utóbbi azonban és pedig a palliummal ékesítve visszatért korábbi székhelyére, midőn az előbbi szemevilágát visszanyerte. Később III. Sándor (1159—1181) és a magyar király közt minden egyenetlenség elkerülése végett új szerződés kötöttet, melynek értelmében az egyház fejének világos jóváahagyása nélkül áthelyezésnek eszközöztetnie nem kellene.»*)

Mi a püspökségek betöltése körül a fejedelmeknek engedett kinevezési, áthelyezési s egyházmegye-szabályozási jogot, mely irányban a fejedelmek befolyását, tekintettel az állam azon érdekeire, melyek az ő saját szempontjából fenforognak, csakugyan méltányolni kell, nem tekintjük oly magában álló jognak, mely egyedül csak a magyar királyt illelhetné meg, hanem azt készséggel megadták s megadnák a pápák ma is mindazoknak a fejedelmeknek, kik alapítás, adományozás és bőkezűség által az egyház magasztos céljainak előmozdítása iránt való buzgóságukat kimutatták s ennek elismeréseül az egyházi szabványok értelmében is mint az egyház pártfogói ipso jure jogokat nyertek.

Magyarországon a legfőbb kegyúri jog mint magában álló, sehol sem ismert kitünő jog tekintetett. Franciaországban pedig Duprat bibornok-cancellár mondja, hogy a király kinevezési joga oly kiváltság, melylyel soha király nem birt s melyért a többi nemzetek egy millió aranyat**) adnának.

Azonban nemcsak a kinevezési joggal birtak a francia királyok. Pithou Péter, a tudós Pithou-családnak legnevesb tagja, kinek névtelenül megjelent műve szolgált a francia ele-

---

*) Az az eldöntetlen kérdés, hogy Radla Anasztáz volt-e az első esztergomi érsek; létezett-e Esztergomban Sebestyén érsek és Asztrik Kalocsán püspök volt-e vagy érsek, — nem akadályozhatja az áthelyezésre való hivatkozást.

**) Le Privil. de nommer donné par le Pape et le Concile de Latran au Roy est grand . . . Il n'ay jamais eu Roy qui ait eu un tel Privilege du S. Siege et les autres nations en voudroient un tel pour un million d'or . . . il ne sortit jamais du S. Siege un semblable Privilege, ni plus utile que le Concordat. Riganti 221.

rus 1682. évi nyilatkozatának alapjául, — a gallican egyház szabadságai közé sorozza a «regale» jogát (la régale, droit de régale), melynél fogva a királyt illették a javadalom megüresedésétől annak betöltéseig, míg a püspök vagy érsek a hűségi esküt le nem tette a király kezeibe és míg az adószedő (receveur) vagy a regale biztosa át nem adta neki a javadalmat — a püspökségek és érsekségek jövedelmei és a megüresedett javadalmaktól függő prebendák, méltóságok és javadalmak betöltése. A megüresedett javadalmak jövedelmei megosztattak a király és a főpap örökösei közt az időköz arányában, és pedig tekintettel a halálozást megelőzőleg felvett jövedelmekre.*)

E jog, Pithou szerint, nem a hűbér hasznaira a birtokváltozás alkalmából érvényesülő földesúri jog, hanem inkább gyámkodási, őrzési, védelmi, gondnoki vagy védúrsági jog, magával hozván a megüresedett prebendák, méltóságok és lelkészkedéssel nem járó javadalmak adományozását.**)

A regale, Pithou szerint oly előkelő jog, mint a királynak a választás megengedésére és választás megerősítésére vonatkozó joga (le droit de donner licence et congé de s'assembler pour elire et celui de confirmer l'élection deurement faite), mely jognak Franciaország királyai mindég örvendtek mindaddig, míg a választásoknak helye volt és örvendenek annak ma is annyiban, a mennyi e régi formából fenmaradt.***)

Kérdi azonban Pithou, hogy a kinevezés joga a szabadságok (libertez) vagy pedig a kiváltságok közé helyezhető-e annyival inkább, mert úgy látszik, mintha abban némi kiváltság lenne a közönséges joggal szemben, tekintve hogy Loup, Ferrières apát, Kopasz Károly király idejében igen bölcs és tudós prelatus,†) bizonyítja, hogy Zacharias pápa beleegyezett

*) *Les libertez de l'Eglise gallicane*. A Paris. Par Mamert Patisson Imprimeur du Roy. Chez Robert Etienne 1594. 18. és 19-ik levél: «les quels se partagent au reste entre le Roy et les heritiers du defunct Prelat, au pro rata de l'année, mesmes pour le regard des ja perceus auparavant le decez».

**) Se pourra dire droict non à la verité de rachapt ou relief, mais plustost de bail, garde, protection, main-bournie ou patronnage et emporter la collation des prebēdes, dignitez et benefices non curez vacāts . . . . Id. mű ugyanott.

***) Id. munka 19. és 20. levél.

†) Ferrière ezen híres apátja Fuldában nyerte kiképeztetését,

abba, hogy a király tehesse meg a kinevezéseket a nagy és fontos egyházi méltóságokra. Ezt a legkisebb világi kegyúr is gyakorolja, minél fogva jogosabbnak és elviselhetőbbnek kell azt tartani a legkeresztyénibb király személyében, ki királysága egyházainak első és általános (univerzel) kegyura*) s védnöke.

El lehet a legfőbb kegyúri jogra mondani, hogy azok «nem a közönséges jog ellenében birt mértéktelen engedmények vagy kiváltságok, hanem inkább természetes mentességek és szabadságok vagy közönséges jogok, melyekhez őseink mindig ragaszkodtak s melyeknek ennél fogva nem szükséges egyéb czímét kimutatni, mint azok birtoklását és természetes élvezetét».**)

Valóban teljesen lehet alkalmazni Pithou szavait a mi viszonyainkra. A francia királyokat illető jogokról mondja: «elvek, melyeket inkább gyakorlatba vettek s végrehajtottak őseink, úgy mint az alkalmak és személyek kívánták, mintsem írásba foglalták azokat».***)

A regaliára vonatkozó indokolásnál azonban Pithou-énak elébe tesszük Verböczy *Hármas-könyvének* indokolását mely szerint a királyra, mint a főpapok örökösére, visszaszállanak a javadalmak.

Ha már most az összehasonlítást megteszszük a magyar királynak, mint legfőbb kegyúrnak és a francia királynak, mint a francia egyház első és általános kegyurának joga közt, úgy az utóbbit kevésbbé terjedelmesnek nem tekinthetjük, már azért sem, mert emez magában foglalta a széküresség alatt a főpapi széktől függő javadalmak adományozását is és mert a francia király jogára a pápai reservatiók nem vonatkoztathatók.

hol Eginarddal, Nagy Károly titkárával, ki őt tanácsaival támogatta, — jutott összeköttetésbe.

*) Id. mű 20. l.

**) Ne sont point passe-droits on priuileges exorbitans, mais plustost franchises naturelles et ingenuitez ou droits communs . . . esquels nos ancestres se sont tres-constamment maintenus et desquels partant n'est besoin monstren autre tiltre, que la retenue et naturelle iouisance d'iceux.

***) . . . Maximes . . . qui ont esté plustost prattiquees et executees qu'escrites par nos ancestres, selon ces occurrēces et sujets qui se sont presentez.

Ha pedig az összehasonlítást a siciliai királyok jogával szemben tesszük meg, akkor be kell ismerni, hogy ezek 1867-ig oly jogot gyakoroltak, mely egyenesen apostoli követségen alapul s melylyel királyaink nem birtak s nem birnak.

Fraknoi püspök, hivatkozván III. Ottóra, ki a káptalani választásokat úgyszólván általánosan megszüntette, s a főpapi székeket önhatalmulag töltötte be, mely eljárását utódai is követték, fölveti a kérdést, vajon volt-e e helyzetnek befolyása Istvánra? Szerinte ez adatok hiányában el nem dönthető, mert nincsenek egykorú okiratok, hogy a követségi jog alapján kinevezett első főpapok halála után mikép töltettek be a püspöki székeket. Valószínűnek tartja, hogy István a káptalani választást léptette életbe királyi jóváhagyással.

Az iránt, hogy ha káptalani választás jutott érvényre, ehhez a királyi jóváhagyás is szükséges volt, kétség egyáltalán nem foroghat fönn. A kétséget kizárja az Európaszerte követett királyi gyakorlat, kizárja a dolog természete, mely meg nem engedheti, hogy az ország leggazdagabb és legbefolyásosabb, a törvényhozás, törvénykezés s közigazgatásban főszerepet vivő főurai ez állásukba a királyi akaraton kívül, attól függetlenül juthassanak.

De míg káptalani választás mellett a királyi jóváhagyást bizonyosnak tekintjük, addig azt, hogy a káptalani választást István életbeléptette, mi valószínűnek nem tartjuk. Ellene mond annak a még meg nem állapodott jogi viszonyok fejlődése, az akkor létezett körülmények s királyaink által az egyház megalapítása s javadalmazása körül kifejtett működés s gyakorlott jog tartalma.

Miként lehetne akkor, midőn egy nemzetnek megtérítéséről, egy országnak a keresztyén államok sorába bevonásáról van szó, ezt szigorú szabályok mértékével mérni? Egyrészt e szabályok véglegesen megállapodva még nem voltak, másrészt ily mű keresztülvitelére nem lehet és nem is szabad a már megalakult s megerősödött államban már rendezett viszonyok közé jutott egyház igazgatásának szabályait kötni ki szigorú zsinórmértékül.

Vajon azért, hogy Krisztus egyházának valamely népet megnyerjen, nem engedheti-e a római szék a térítés munkájában, az egyház megalapításában a keresztyénség művének megvalósítására vállalkozó fejedelem részére az egyházi hatalom

kereteinek sértetlen meghagyása mellett azt a szabadságot, — mely a rendezett viszonyok között szokatlan lehet ugyan, de mely a czélt megkönnyíti vagy biztosítja és az egyház tanaival sem ellenkezik, s mint már Pázmány mondta, miért ne engedné meg a pápa Anglia királyának azt a jogot, melylyel a magyar király bír?

István már előbb, mint a pápa őt fölhatalmazta s megbízta, megkezdte térítői működését s egyház-alapítását, és folytatta azt azután is, akár volt neki egyenes követi megbízása, akár nem. Erre súlyt nem fektetünk, mert előbb is utóbb is, követi egyenes megbízással vagy a nélkül is, mindég a római szent-szék nevében járt el, és intézkedései a római szent-szék tekintélye és jóváhagyása által nyertek érvényt, mert nem az állam, hanem az egyház földadatainak keretében működött.

István maga végezte a térítés művét, ő maga alapította az egyházakat, ő maga látta el jószágokkal és javadalmakkal az egyházakat, ő maga tette a főpapokat egyszersmind az ország kormányzásának első tényezőivé, s az állami rend és igazgatásnak legelső oszlopaivá. Vajon képzelhető-e, hogy István az államalakítás nehéz munkájában, nemzetének az európai keresztyén állami közösség szervezetébe való beolvastására vonatkozó működésében a sikernek főfontosságú elemét, a püspököknek, az állami rend és igazgatásnak azon időben első, és azt mondhatni, hogy egyedül hivatott functionariusainak, kinevezését kezéből kiadni akarta volna?

És miért? Vajon nem ő végezte-e a térítés művét? Nem ő alapította-e az egyházakat? Nem ő látta el azokat javadalmakkal? A püspököket nem ő tette-e egyszersmind az egyházat is biztosító állami rend őreivé? Miért bizta volna és vajon a magyar állam és ezzel egyszersmind az állam megalakításától függőleg az egyház érdekében is helyes és megengedett lett volna-e, hogy másokra bízsa a kinevezést?

De vajon nem felelt-e meg, különben is a nyugati fejlődésnek, a kegyuraság eszméjének — még ha a german jog visszaélésekre és kinövésekre, és a püspöki tisztnek az állami méltóságokkal kapcsolatba hozatala által az egyházi hatalomba való beavatkozásra vezetett is, — hogy a püspökök kinevezésére a királyok befolyással bírnak?

Nem folyt-e a kegyuraság fogalmából, hogy azt, ki az

egyház alapítása és javadalmazása által az egyház iránt kegyeletének, jóakaratának, bőkezűségének és védelmének bizonyítékát szolgáltatatta, jog illesse az általa alapított egyház vezetésére hivatott férfiú kinevezése körül?

De mi is volt nyugati Európaszerte akkor a gyakorlat? A püspöki székeknek a fejedelmek által betöltése.

III. Ottó ezt gyakorolta. Ebbe a pápák az egyházat pártfogó fejedelmekkel szemben bele is nyugodtak.

III. Ottó egykori tanítóját, Gerbertet, ültette a pápai székre, ki mint II. Sylvester Istvánnak a koronát küldte. Vajon föltehető-e, hogy Sylvester a helyett, hogy István apostoli működését elősegíteni s a katolikus egyház körül való nagy érdemei méltánylásául őt kitüntetni akarta volna, erre vonatkozó kétségtelen célzataival és a patronatusi jogfejlődéssel ellentétben őt a kinevezésnél megszorítani kívánta volna.

De István sógora, II., szent Henrik, miként járt el a püspöki székek betöltésénél? Nem úgy-e, mint elődje, III. Ottó, és utána a többi császárok? Vajon miként lenne föltehető, hogy István, egy személyben az állam- és egyház-alapító, másként akart volna eljárni, s kezéből, az alakulóban levő állam és egyház érdekei ellenére a püspökök kinevezését kiadni, s azt a szintén keletkezőben levő és általa alapított káptalanokra és jelentékeny részben külföldről behívott papokra bízni akarta volna?

Miért tért volna el a nyugati szokásoktól, ő az alapító, ki még törvénykönyveiben is némely capitularékat szó szerint atvett. *)

A Keleten ismeretlen káptalanok keletkezése a nyugati fejlődésnek egyik mozzanataképen jelentkezik ép úgy, mint nem szabály volt, hanem a történeti fejlődés folyamányát képezte az, hogy a püspökök választását később a káptalanok gyakorolták, mely választásnak azonban a fejedelmek kinevezési joga előtt, mely részint a kegyuraságon, részint pápai privilegiumban gyökerezik, háttérbe kellett vonulnia.

Fraknoi püspök, elismeri Istvánnak, mint szent-széki követnek, kinevezési jogát, ezt azonban csak ő reá szorítja.

---

*) Kollar: *De Originibus et usu potestatis legislatoriae circa sacra.* 40 l.

István csakugyan apostol volt, tehát ő is, mint az apostolok, rendelhetett püspököket. Ámde István a térítés munkáját nem fejezte be. Folytatták azt még utódai is. Az utolsó püspökséget Szent László, sőt sokkal később II. Géza király állította föl.

Vajon mi indokolta volna, hogy István utódai ne gyakoroljanak oly jogokat, melyek őket, mint az egyház kegyurait, mint alapítókat megillették, s melyeket a pápák tudtával és jóváhagyásával gyakoroltak.

Fraknoi püspök beismeri, hogy a XI. század második felében a főpapok kinevezését és áthelyezését a magyar királyok csak úgy gyakorolták, mint a német császárok. Ámde ebből önkényt következik a beismerés az egész századra is, mert hiszen István 1038-ig uralkodott, tehát majdnem a XI. század első felében, utódai pedig az ő eljárását tovább folytatták.

Midőn tehát Fraknoi püspök azt mondja, hogy a XIII. századbeli egyházi és politikai körök fölfogása szerint a XI. és XII. század lefolyása alatt a főpapi javadalmak betöltésére gyakorolt királyi befolyás a káptalani választás megerősítésére szorítkozott, s «a főpapokat mindig a káptalanok választották» és hogy ez volt «a Szent Istvántól meghonosított kánonszerű állapot», ez állítás nem egyeztethető össze azzal a másik állítással, hogy a kinevezést és áthelyezést a királyok gyakorolták.

Különben is némi föntartással tartozunk.

Fraknoi püspök szerint az apostoli korszakban veszi kezdetét az a gyakorlat, hogy a főpapi székek a papok és hívek választásával töltenek be.

Az apostoli korszakban a püspököket nem a papok és a hívek, hanem az apostolok nevezték ki.

Később pedig tulajdonképen az volt a gyakorlat, hogy tényleg nem a papság és a hívek, hanem az illető tartomány püspökei választották a püspököket a megüresedett székekre.

Az az állítás, hogy a székesegyházak mellett káptalanok, monostorok alakulásával ezekre szállt a választói jog, melyet előbb az egész papság gyakorolt, némi körülírást szintén igényel, mert az egész papságról és a hívekről a választásnak a káptalanokra átszállása, mintegy átháramlásképen ipso facto semmiképen sem igazolható, mert a választás első és fősorban a tartományi püspökök bírálata alá tartozott és ma is fönnáll a római szék azon intézkedése, hogy a püspöki szék betölté-

sénél a fejedelmek a tartományi püspököket meghallgassák. Később pedig az volt és az ma is a gyakorlat, hogy új püspökség fölállításánál a szent-szék szokta, — ha a fejedelem még nem bír a kegyurasággal — a betöltést gyakorolni, s későbbi megüresedéseknél engedi át a kinevezést a fejedelemnek.

Megvan a tartományi püspökök meghallgatása, különösen Éjszak-Amerikában, hol a püspöki székek betöltése világosan igazolja Sfondrati bibornoknak azt a nyilatkozatát, hogy az az idők és viszonyokhoz képest változásnak lehet alávetve. Hol a fejedelmek alapítják az egyházakat, nagyon természetes és helyes, hogy a kinevezésre befolyást gyakoroljanak. Hol a fejedelmek és az állam az egyházat nem támogatják, mi sem természetesebb, mint hogy a közvetlen befolyástól tartózkodjanak. Így van ez az Egyesült-Államokban, hol, ha a püspök meghal, a tartományi érsek, vagy ha érseki szék betöltéséről van szó, a legidősebb püspök a székvárosban egybe gyűjti az elmozdíthatlan lelkészeket (egyházmegyénként a III. baltimorei zsinat szerint minden tiz lelkész után csak egy, sőt azelőtt egy sem volt elmozdíthatlan, mert az Egyesült-Államok, mint missiók tekintettek). Egybehívja továbbá az egyházmegyei tanácsosokat, kik a kanonokok szerepét, — de a chorusban részvételnél az említett zsinat szerint sokkal fontosabb hivatali teendőkkal — töltik be a püspök mellett. E tanácsosok száma kettő vagy négy, kiknek felét a püspök saját választása szerint, felét pedig papjai javaslatára nevezi ki. Az egyházmegyének ilykép összeállított képviselte három jelöltet választ, s a választottak listáját az egyháztartomány püspökei elé terjeszti, kik azt vagy elfogadják, vagy kellő indokolás mellett visszavetik egészben vagy részben, újabb lista előterjesztése végett. A lista minden jelöltre vonatkozó részletes adatokkal felszerelve a pápa elé terjesztetik, ki a püspököt kinevezi. Ha érsekről van szó, akkor az Egyesült-Államok összes érsekei meghallgatandók.*)

A híveknek a választásból kirekesztését Fraknoi püspök a fejedelmeknek róvja föl. A fejedelmek a híveket csak úgy ki akarták zárni, mint a papokat a papák, a választási vissza-

---

*) L'Eglise Catholique et la Liberté aux Etats Unis, par le Vicomte de Maux. 1893. I. 132, 139.

élések miatt. Elég éles világításba helyezi ezt a Leo és Ferencz francia király között kötött concordatum. Fejedelmek, pápák teljesen egy véleményen voltak e tekintetben.

Fraknoi püspök azt mondja, hogy királyainknak a javadalmak betöltésére vonatkozó befolyásuk, ennek mértékét és formáját tekintve, ingadozásokat és változásokat tüntet föl, mert a kegyúri jogok nem különös pápai kiváltságban gyökereztek, s az egyetemes egyházjog egész fejlődési folyamán és minden külső viszontagságán keresztül mentek.

Erdemes erre visszatérnünk. Valamely jog ingadozásokat és változásokat tüntethet föl a nélkül, hogy annak lényege és tartalma ingadoznék és változnék; változhatnak és ingadozhatnak gyakorlata azok között az ellenkező áramlatok közt, melyek állam és egyház vagy inkább a királyok és a főpapok és pápák között az idők folyamában fönforogtak.

A pápák századokon át meg nem erősítették a püspököket, századokon át nem ők állítottak püspökségeket. A wormszi egyezmény előtt a fejedelmek gyakorolták az investitúrát, per anulum et baculum és pedig gyakorolták a pápák beleegyezésével is, (önkényt érthetőleg az ő részökről azzal, hogy az egyházi hatóság csak tőlök származhatik); vajon alterálta e körülmény a pápáknak erre vonatkozó kétségtelen jogát?

Így volt ez a magyar királyok kinevezési jogára is; akár a kegyúri jogból, akár privilegiumból, akár mindkettőből származott az.

Mértékét, formáját illetőleg változott a javadalmak betöltésére nézve a királyoktól gyakorolt befolyás. De mi volt a mérték, mi volt a forma?

A mérték? A befolyás mértéke más nem volt, mint az, hogy a *designatio personæ* tekintetében a király választása érvényesüljön, és a főpapi székbe az üljön, kit erre ő jelölt ki.

Ha e befolyás alapját, eredetét nem tekintjük, a dolog érdemét illetőleg teljesen közömbösnek tűnik föl, hogy a főpapi széknek a király által kiválasztott személyiséggel betöltése azon a befolyáson alapszik-e, melylyel ő a *patronatusi* jog alapján bír vagy pedig e befolyás azon kiváltság alapján illeti meg, melyet pápai adományból nyert. Egyik esetben csakúgy, mint a másikban a király jelöli ki a személyt.

A formát illetőleg, mindenesetre jelentékeny a külön-

ség a között, hogy a király nevezi ki a püspököt vagy más főpapot, vagy pedig egyszerűen megerősíti s jóváhagyja a káptalan vagy monostor által a püspöknek vagy főpapnak választását.

Ámde a forma a lényegét illetőleg teljesen alárendeltté válik, jelentősége egészen elenyészik, ha a királyi befolyás akként jut érvényre, hogy a fejedelem által kijelölt személynek kell megválasztatnia, mint ez különösen Németországban történt. Ebben az esetben a király befolyása oly mértékben jut érvényre, mint ha a kinevezést gyakorolná.

Nálunk a királyok a kinevezést gyakorolták, úgy a patronatus, mint a privilegium jogán.

Az már későbbi fejlődés, vagyis inkább nem fejlődés, hanem eltérés a korábbi gyakorlattól, hogy a püspököket a hívek és papok válaszsák. Miként lehetett volna ez nálunk a szabály a hittérítésnek nehéz munkájában, melyet idegen papok végeztek, és azokban a harcokban, melyeket a pogányság az egész XI. században vívott a keresztyénséggel. Vajon nem helyesebb és okszerűbb leendett-e, ha a püspöki székek betöltését a pápák közvetlenül magoknak tartják fenn, ha már nem találták volna természetesnek, hogy a püspököket azok helyezték székeikbe, kik a nemzet térítésének művét végelik, kik az egyházakat alapítják és megadományozzák, s kik ekként a patronatus jogán is annyival inkább hivatvák a püspöki székeket betölteni, mert a kinevezendő egyházi férfiakat egyszerűs mind az ország kormányzásának vezetőivé is tették. De teljesen ellenkezett volna e választás a külföldön, jelesen Németországban éppen István és utódai idejében fönnállott gyakorlattal, melylyel teljesen ellenkező szokásnak éppen a hittérítés művét végező magyar királyok irányában való életbe léptetését a fönnállott viszonyok kívánatossá sem tették. A rheimsi 817, 1049-dik évi és a római 1080-dik évi zsinatokra hivatkozást, melyek a hívek és a papok által való választást rendelik Magyarországra nézve, meggyőző indokoknak egyáltalán nem tekinthetjük, már azért sem, mert nem volt meg azok alkalmazásának alapja.

A mi pedig a lateráni 1134-dik évi zsinatot illeti, mely a püspököknek a káptalanok által választását mondta ki, a nélkül, hogy annak érvényét Magyarországra nézve, és e szabálynak Magyarországon törvényes alkalmazását keresnők: a multa

nézve az szintén nem érv. Föltehető ugyan, hogy iparkodott a papság e zsinati határozat alapján a káptalani választásokat érvényre juttatni, de miért lett volna ez alkalmazásba veendő, épen a püspökségeket és káptalanokat alapító magyar királyokkal szemben, kik az egyház irányában hűségöket és szakadatlan bőkezűségeket folyton gyakorolták és új egyházakat és monostorokat alapítottak?

IV. Béla azon kijelentése, hogy a választáshoz a király beleegyezése szükséges, nem dönti meg azt, hogy korábban a kinevezést a királyok nem gyakorolták, épen úgy, mint a püspököknek és káptalani tagoknak az a nyilatkozata, hogy a keresztyénség kezdetétől fogva a püspököket a káptalanok választották, a tényállással és a dolgok természetes rendjével ellenkezik.

Egyébiránt az sem igen bizonyos, hogy mikor kezdődött a káptalani választás, s mikor szűnt meg az összes papság által való választás az egyházban, mikor váltak el a szerzetesek a többi papságtól és választották az előbbieket perjelöket, apátjokat, prépostjokat, a kanonokok pedig püspököket.

A mint a pápák és zsinatok behozták a káptalani választást, épen úgy meg is szüntették azt, épen a káptalani választások visszaélései miatt, s magok számára tartották fenn a kinevezést. De hol marad ekkor a fejedelmeknek kegyúri joga? A fejedelmek alapítják az egyházakat, javadalmazták azokat bőkezűen jószágokkal, a főpapokat az ország ügyeit intéző első főurakká teszik és a kinevezésekre vonatkozó jogot a pápák először a káptalanok, azután pedig magok részére foglalják le? A királyok kegyúri helyzete, adományozásuk, alapításuk czímén ugyanaz marad, és a kegyúri jogot még sem gyakorolhatnák?

E jog megvonása az egyház alapítói és adományozóival szemben méltánytalan és igazolhatlan lenne.

A magyar király e joga egyébiránt elismerésre talált is. Igazolja azt a második irodai szabály is, és a bullák, melyek a magyar királyok kinevezési jogát és az erre vonatkozó privilegiumot föntartották.

Föntartotta azt a tridenti zsinat is, mint már idéztük, de összeseket, mint egyeseket, kik joggal bírnak, buzdítja és inti, hogy jó pásztorokat és az egyház kormányzására alkal-

mas személyeket állítsanak, kiket méltóknak s megfelelőknek találnak s nem kérések, emberi indulat vagy besugások, hanem az érdemek után induljanak.*)

Akár privilegium, akár patronatus, akár mindkettő volt a magyar király joga, a kinevezés és ezzel egyértelműleg az áthelyezés joga illette őt meg, melynek gyakorlatában ingadozások állhattak ugyan elő, de hogy ez volt eredetileg a jog, igazolja az is, hogy a későbbi megerősítések e jogra vonatkoztak, és hogy az idők folytában a pápák e jogot adományozták majd minden fejedelemnek; még azoknak is, kik az egyházak alapítása és megadományozása körül oly érdemeket, mint a magyar királyok, nem szereztek.

Bármint állott és fejlődött is azonban a viszony, egy bizonyos, hogy a magyar királyt a kinevezési jog megilleti.

Mindezek után legyen szabad megkísértenünk a következőkbe vonni össze azokat a tételeket, melyeket Boncz művének és Dedek kritikájának olvasása után szükségesnek vélnünk felállítani abban a reményben, hogy a dolog természetéből önkényt folyó e tételeknek kellő méltánylása mellett nem kerülhet nagy nehézségbe megtalálni azt az alapot, melyen az egyház körüli felségjogok, jelesen a legfőbb kegyúri jog gyakorlatából folyólag az állam és egyház közt előálló viszonyokat mindkét társaság érdekeinek megóvásával lehet rendezni és e mellett meg lehet állapítani azokat a határvonalakat, melyek keretén belül egyrészt az egyházi, másrészt pedig a kegyuraságot tekintve, az állami hatalom irányában a hívek autonómiai jogokra igényt tarthatnak.

1. Mindkét társaság: állam és egyház, egymástól teljesen független, önálló társaság, melyek egyikét sem illeti meg a másiknak ügyeibe való beavatkozási joga.

2. Bár mindkét társaság tökéletes és független, sőt az egyház az emberiség végcélját tekintve, magasabb társaságnak is tekintendő, az egyház az államnak és az állami hatalomnak mégis oly értelemben és annyiban van alárendelve, a mennyiben egyrészt a joguralom létesítésére, a társadalmi együttlét és a szellemi, valamint anyagi fejlődés alapját képező jogbiztonság megvalósítására irányzott államban az állam

---

*) Barbosa: Juris eccl. univ. libri tres. I. C. VIII. num. 68; 69. 122, 124. 1.

céljainak mindennek alá kell rendelve lennie, a mennyiben másrészt, az államot illeti meg a jog, hogy az egyház függetlenségének teljes tiszteletben tartása mellett az egyház külső jogviszonyait szabályozza és az állami és az egyházi hatáskörök határait törvényesen megállapítsa.)*

3. A kegyurasági jog, mint jog, nem az államban gyökerезik, mert az államból nem eredhet oly jog, mely nem az állam céljából, az állami uralom lényegéből, az állami feladatok teljesíthetésének létfeltételéből, az állami fenségből, hanem teljesen független, másik társulat céljából, természetéből és e független társulat intézménye és tagja közt fennálló viszonyból folyik.

4. A kegyúri jog az egyházban gyökerезik, mert e jog az egyházi társulat céljából eredő intézményre, egyházi hivatalra, az egyházi társulat tagjának engedett befolyásra, az intézmény és a társulati tag közti viszonyra, oly kedvezményre vonatkozik, melyet saját intézményére, saját tagjának csakis az egyház, nem pedig azon kívül álló más társulat engedhet, s a melynek szabályozása a dolog természetéből folyólag csakis az egyházat, nem pedig a másik társulatot illetheti.

5. A kegyúraság az egyház alapításából (fundatio és aedificatio) és javadalmazásából és pedig ipso**) jure, ezen kívül pedig pápai kiváltságból keletkezik és ugyane czímen a kegyúraság az állam fejét is megilleti.

6. Az államnak e szerint két irányban van joga az állam területén létező egyházi társulatokkal szemben azokra az ügyekre nézve, melyek mindkét társulatot érdeklik, befolyást gyakorolni.

Egyik irányban az állam joggal bír az egyháznak, mint külső viszonyaiban és cselekvényeiben az államcélokra befolyást gyakorló külső jogi társaságnak az államhoz való jogviszonyait szabályozni.

---

*) L'état est seul juge dans sa propre cause et seul juge de sa compétence voilà pourquoi on ne souffre point que les ministres de la religion prononcent sur les limites où s'étend l'autorité temporelle dans les choses ecclésiastiques. Le domaine des matières mixtes appartient donc incontestablement au magistrat politique, au souverain. Portalis-Dupin jelentése 1845 márcz. 22-én az Académie des sciences mor. et politiques ülésén Portalis kiadatlan műveiről.

**) Grosz, 162. l.

A második irányban pedig az állam joggal bir a kegyurasági jog czímén az egyházi hivatalok betöltésénél, az egyház belső ügyeinél is oly befolyást gyakorolni, mely nem az állami hatalom természetéből s az állami fenségből, hanem az egyház engedélyéből ered.

7. Az egyház külső viszonyainak szabályozására, az állam és egyház hatásköre között a határvonalak megállapítására nézve az állami jog terjedelmét s tartalmát nem lehet egy kategorikus imperativusba, szorosan határolt szabályba összefoglalni, mert az az állam, az egyház saját viszonyaitól, az ügyek történelmi fejlődésétől, azon soknemű kapcsolattól, melybe a két társulat az állami és egyházi intézmények terén századok folyamában egymással jutott és a kegyúri jogtól magától is függ, mert minél inkább forognak fenn azon okok, melyeknél fogva az egyház az állam fejének a kegyuraságra, az egyház felett való védelem gyakorlására tért enged, annál inkább járulhat az egyház is ahhoz, hogy az állam és egyház közti viszonyok szabályozásában az iránta védelmet tanúsító állam nagyobb szabadsággal birjon, mintsem ez a két társulat önállóságánál és függetlenségénél fogva magában véve szükséges s a mely szabadságot és befolyást az egyház oly állammal szemben, mely iránta közönyös vagy épen ellenséges állást foglal el, bizonyára a legszűkebb korlátok közé szorítani méltán iparkodnék.

Viszont a kegyúri jog terjedelmét és tartalmát sem lehet egy szorosan meghatározott tételbe foglalni össze, mert itt is a viszonyok, a körülmények, az egyház vagy az állam érdekei, a százados fejlődés, a történelmi jog, az állam által az egyháznak nyújtott különös oltalom, kedvezmények, az egyház és egyházi férfiak részére az államban biztosított előjogok a határozók, s így a kegyúri jog is szűkebb vagy tágabb terjedlemmel, nagyobb vagy kisebb tartalommal birhat.

Egyszóval, úgy az állami hatalomból eredőleg az egyház külső viszonyainak szabályozása, mint az egyház engedélyén alapuló kegyúri jog gyakorlása annyira kapcsolatban állanak, hogy azok közt a szoros határvonalat megvonni nem lehet, mert e határvonal az állam és egyház viszonyától függ, mert a két társulat hatalmi viszonyai, érdekei, az ezek alapján fejlődött történelmi jogok határozzák meg azt a mértéket, melyet az egyház az államnak e két jog gyakorlatában enged.

8. A magyar király legfőbb kegyúri joga a canonjognak megfelelőleg az alapításon és adományozáson alapszik és teljesen a canoni jognak megfelelőleg hivatkozik arra Verböczy is (Hk. I. r. 11. cz.), midőn királyaink jogát négy okból: az alapításból, István apostoli működéséből: a hittérítésből, a törvényes elévülésből*) és e szabadságnak a constanzi zsinaton megerősítéséből származtatja.

9. A legfőbb kegyúri jog tehát természeténél fogva az egyházban gyökerezik, az egyházi hatalom által engedett és nem az állami uralom lényéből folyó felségjog.

10. Felsőjog azonban királyaink azon joga, melynél fogva a magyar koronához tartozó birtokokkal az egyházakat alapítják és javadalmazzák, mert királyaink csakis állami felségjoguknál, kir. adományozási joguknál fogva láthatták el az egyházakat jószágokkal, melyeknek egyedüli kútforrása és alapja a magyar korona, annak birtokjoga.

A kegyuraság tehát királyaink oly egyházi joga, melyet a felségjog, az adományozási jog erejénél fogva gyakorolt alapítás és adományozás alapján ipso jure megszereztek.

Egészen világos és egyszerű a kapcsolat. Az állami souverainitáson nyugvó adományozási jog adja az alapítás és adományozás alapját és az egyházi jog adja az állam fejének az alapítás és adományozás tényeért a kegyúri jogot. Igen helyesen jut ez kifejezésre a főpapok kinevezési és a püspökségek alapítási és adományozási okirataiban. A kinevezést a király e *supremo iure patronatus*, az alapítást és adományozást pedig e *plenitudine potestatis regiae* eszközli.

Az egyházi javadalmaknak az alapítással kapcsolatban jószágokkal való megadományozása e világi javak tekintetében egyenesen a királyi jogból eredő rendelkezés, nem különben a királynak a katolikus alapok és alapítványokra és az ezekhez tartozó javakra vonatkozó intézkedési joga sem gyökerezik a szent-széktől nyert kiváltságban.

Elismerték a fejedelmek jogait a világi és egyházi hatalom leghevesebb harczaiban a szent-szék jogainak legbuzgóbb védői. Gottfried bibornok, vendôme-i apát, a ki Pascal's pápát

---

*) Ez nagyon természetesen törvényes szerzés vélelmén alapul (*praesumptio legitimae acquisitionis*), mint ezt a canonisták elismerik. Grosz 166. l. Hergenröther 227. l.)

az investitura ügyében tanúsított engedékenységeért a legsúlyosabb szavakkal illetve, határozottan hangoztatja az egyházi javadalmaknál az egyházi és világi elemet, beismeri az egyházi birtokokra vonatkozólag a fejedelmi investitura jogát. Chartres-i Ivo, kit az etampes-i zsinat azért tett le püspöki székeről, mert nem metropolitája, a sensi érsek, hanem a pápa által consecráltatta magát, megkülönbözteti a javadalmaknál az egyházi szent méltóságot és a világi jogokat és uradalmakat, melyek a királytól függnnek.

Elismerte ezt Szent Anselm, canterbury-i érsek, a pápai jogok hű védője is, ki a homagium és az investitura miatt közte és Henrik király közt keletkezett viszálynak pápai elintézése után készséggel teljesítette a homagiumot a királynak s a világi javak tekintetében tőle fogadta az investitúrát. *)

11. Az állami hatalom tehát nálunk is két alapon gyakorolja befolyását az egyházi társulatokra. Egyik alap az állami felségjog, melynél fogva az egyházi társulatoknak az államra kiható külső viszonyait szabályozza, másik alap pedig az egyházak alapítása és javadalmazása által az egyházjognak megfelelőleg az egyházban szerzett kegyúri jog, melynél fogva a megüresedett egyházi javadalmak adományozását, az azokra való kinevezést a király gyakorolja.

12. A magyar király legfőbb kegyúri joga nem oly különös jog, mely más fejedelmeknél ismeretlen lenne, a szentszéknek nem oly különös kiváltsága, melynek más fejedelmek is — még ha christianissima, catholica, fidelissima Majestas, defensor fidei czímmel nem birtak is — ne örvendtek volna; sőt a siciliai királyoknak kegyúri és követségi, valamint a francia királyoknak és az államhatalomban utódaiknak kegyúri jogai némely tekintetben szélesebb alappal és nagyobb tartalommal birtak, mint a magyar királyok főkegyúri jogai.

13. Az állam feje által az egyházak körül gyakorolt jogoknak szoros elválasztása a szerint, a mint azok az általános felségjogon vagy a kegyúri jogon alapulnak, elméletileg nehézségekbe nem ütközik ugyan, bár bizonyos, hogy az állami és egyházi elmélet egymással ellentétbe jutnak, de a gyakorlatban, az alkalmazásban ez elválasztás, e megkülönböztetés tel-

*) *Regale Sacerdotium* 67. l.

jesen fölösleges, mert a dolog lényegét illetőleg súlylyal egyáltalán nem bir az, hogy az állam és egyház között az ő meg egyezések s a történelmi fejlődés alapján keletkezett viszonyból eredt jogokat az állam az egyik vagy másik czimen gyakorolja-e.

Annyit azonban általánosságban mégis mondhatni, hogy az egyházak alapítása és javadalmazásáért az egyház jóltevőinek viszonzásul engedett kegyuraságból erednek az államfő azon jogai, melyek az egyházi hivatalok betöltésére s általában oly befolyásra vonatkoznak, melylyel különben a másik független társulat irányában nem birhatna.

A kegyuraság eszméjén alapszik e nagyobb befolyás akár világosan kegyuraságnak neveztetik az, akár nem.

Mint azonban már megemlítettük, a kegyuraság alapján való befolyás a körülményekhez képest nagyobb vagy kisebb lehet. Minél nagyobb védelemben, minél nagyobb támogatásban nyilatkozik az állam jóakarata az egyház irányában, annál nagyobb lehet a befolyás, a melyet az egyház enged. Az állam általában véve minden országban nemcsak javadalmat adott az egyháznak, hanem előkelő helyet is jelölt ki papjainak az állam igazgatásában. Csak természetes tehát, hogy a főpapok kinevezésére nézve az egyház az államnak oly engedményeket tett, melyeket az állam a főpapok, mint egyszersmind állami functionariusok irányában, saját feladatai szemmeltartása mellett, állami souverainitása alapján, mint jogot is vett igénybe.

14. Az egyház igazgatása, a vagyon kezelése, a papok kinevezése körül a hívek számára befolyás biztosítása az egyházi hatalom korlátozása. Ez autonomia mérvének meghatározása az egyházra tartozik s az egyház és hívei között való viszony szabályozásától függ. Az autonomia tehát az egyház és a hívek közt való viszony szabályozása, mert nem az állam keretébe tartozik annak megállapítása, hogy mily befolyás adassék a híveknek az egyház keretén belül.

Ámde az egyházi hatalom e tekintetben csak addig a határig adhat engedményt a híveknek, a meddig saját joga terjed. Az egyházi hatalom joga azonban korlátozva van a legfőbb kegyúri jog által, melynek erejénél fogva a főpapi hivatalok betöltésének, azok adományozásának joga az állam fejét illeti. Az egyház tehát ebben a tekintetben nem nyújthat

a híveknek oly engedményt, mely felett már nem ő, hanem az állam feje rendelkezik.

Az állam fejét illeti a püspöki kinevezés, az egyházi javadalom adományozása; a koronát, illetőleg ennek rendelkezéséből a vallás-alapot illeti a megürült s a főpap elhalálása folytán reá visszaszállott javak jövedelme, a széküresség alatt igazgatása, a magyar koronából származó alapítványi javak kezelése s azok jövedelmeinek a kath. egyház céljaira fordítása iránt való rendelkezés.

Ez irányban tehát a püspökök kinevezése, a korona adományozásától függő javadalmak vagyonának, a korona által létesített alapítványoknak kezelése körül a hívek számára befolyás engedése az állami hatalomtól függ, mert csakis őt illetheti meg annak meghatározása, hogy enged-e és mennyiben befolyást a másik társaság: az egyház híveinek a kegyúri jog gyakorlására, mely jog az egyház által megállapított jogszabályok nyomán reája szállott. Ebben az esetben két különböző társaság áll egymás irányában. Egyrészt az egyik társaság: az állam, melyet a jog illet, másrészt a másik társaság: az egyház hívei.

Az az állítás tehát, hogy az autonomia a felség, az állam fejének legfőbb kegyúri jogait érintetlenül hagyja, azt a következtetést vonja maga után, hogy a hívek ez irányban jogot nem nyerhetnek, mert a király legfőbb kegyúri jogának sértetlen hagyása mást nem jelent, mint hogy a hívek sem a kinevezésre, sem a javadalmak, sem az alapítványok kezelésére nézve befolyással nem birhatnak, kivéve, ha a felség maga, a souverainitásból kifolyólag őt megillető ejogoknak gyakorlásában a másik társaság tagjainak, a híveknek, befolyást engedni akar, mely esetben azonban nem lehet ismét arról szó, hogy a legfőbb kegyúri jog akár tartalmára, akár gyakorlása módjára nézve érintetlenül marad.

E pontokba kísértettük meg összevonni azokat az elveket, melyeket az állam és egyház viszonyának szabályozásánál hazánkban szerény nézetünk szerint figyelembe vendőeknek tartunk azon főelvnek, mint alapnak lehető legteljesebb mérvben érvényre juttatása mellett, hogy az állam és az egyház közti viszonyoknak szabályozása akkor a legjobb, mindkét társaság céljainak akkor legmegfelelőbb és mindkettő feladatait akkor valósítja meg legjobban, ha a szabályo-

zás kiindulási pontját a kölcsönös jóakarat mellett az a törekvés képezi, hogy mindkét társaság saját magasztos céljai keretén belől minél függetlenebbül, minél szabadabban munkálkodhassék, mert minél inkább képes az állam az ő polgárainak és az egyház az ő híveinek javát és ez által saját közvetlen céljait előmozdítani, közvetve egyszersmind annyival üdvösebb támogatást nyújtanak egymásnak kölcsönösen, a céljaikból folyó feladatok teljesítésére.

Ennek teljesen megfelel az, hogy az 1848-dik évi törvényhozás hazánkban az állam és egyház viszonyának új szabályozására alapul — a kath. egyház uralkodó állásának megszüntetése után — a hitfelekezeteknek az állam által való segélyezését, céljaiknak állami javadalmazással előmozdítását határozta meg.

A kath. egyháznak az idők változott viszonyaival, változott követelményeivel számolnia kell. Ezt kell tennie az államnak is.

„Az állam a jó elősegítőjének minőségében — mondja D'Hulst — védelmezni tartozik, a mit lehet, a vallási intézményekből és azt, mit tehet, a körülmények határozzák meg, melyek az időben és térben végtelenül változnak. A közvéleményt meg kell hallgatni, de nem mint kényurt, hanem mint tanút, ki megjelöli azt, mi elviselhető.»*)

Az állam a vallást nem nélkülözheti.

„A vallás . . . — mondja Portalis — miként ne lenne hasznos a társaságra? A törvények és az erkölctan nem lehetnek elégségesek.

A törvények csak bizonyos cselekményeket szabályoznak, a vallás felöleli azokat mind; a törvények csak az ember karját tartják vissza, a vallás a szívet szabályozza; a törvények csak a polgárra vonatkoznak, a vallás az embert ragadja meg.

A mi az erkölctant illeti, mi lenne az, ha a tudományok magas régiójára korlátoztatnék és ha a vallási intézmények nem hoznák azt onnan le, hogy a népet áthassa.

Az erkölctan tételes szabályok nélkül az észet irány nélkül hagyná; az erkölctan vallásos dogmák nélkül nem lenne egyéb, mint igazságszolgáltatás törvényszékek nélkül.»**)

* M. D'Hulst. *Conférences de N.-Dame*. L'Eglise et l'Etat 11. lap.

**) Portalisnak a Pius és Napoleon között kötött concordatumra

Országunk törvényhozása, mely 1867 után letért az 1848 : XX. §. 3 által kijelölt útról, visszatért e törvény álláspontjára, a vallások segélyezésének elvére. Ez elv már magában véve az állam és egyház közt való egyetértést, az erre vonatkozó leghatározottabb törekvést jelenti a két társaság összes érintkezési viszonyaiban.

Nincs ok vizályra az állam és egyház közt a főkegyuraság tekintetében sem, főleg ha az egyház figyelembe veszi, hogy ezen kegyuraság alapja : az egyházi javadalmaknak fejlődelmek által alapítása és jószágokkal megadományozása ma is változatlan. Már ez alap kívánja az egyetértést, a jogoknak kölcsönös tiszteletben tartását.

Pithou művének zárszávaival, ki a francia király kegyúri jogait oly hathatósan védelmezte, fejezzük be ismertetésünket.

«Egyébiránt mindazok, kik helyesen itélik meg a dolgokat, eléggé beismerhetik, hogy mily fontossággal birt és bir még annyira, sőt inkább, mint valaha a jó és teljes egyetértés szent atyánk a pápa és Franciaország királya közt. És ezért általában és különösen annyival inkább gondosan kell fentartaniok ez egyetértés kötelekeit ugyanazon eszközökkel, melyek azt eddig fentartották ; tőrjék el inkább azokat a tökéletlenségeket, melyek abban foglaltathatnak ; tartózkodjanak feszíteni az oly szabadon és önkényt létesített kötelék szálait azon félelem miatt, nehogy az erős szorítás és feszítés által azok megtaguljanak, vagy (mirosszabb lenne, mit Isten ne adjon) teljesen elszakadjanak, bizonyos veszélyére és kárára az egész kereszténységnek és különösen a szent-széknek, melyről praelatusainak egyik legbölcsebbike nagyon helyesen elismerte és iratában bizonyította, hogy Franciaország koronája jogainak és előjogainak fentartása a szent-széknek erősítése».) **)

A. G.

---

vonatkozó indokolása. Felolvastatott a törvényhozó testületben, X év germinal 15-én (1802 ápr. 5.)

*) *Les libertez de l'Eglises Gallicane*, 1594. 24., 25-dik levél.

**) Közlemény-sorozatunk már készen állott, midőn nagynevű történetírónk, Fraknoi püspök, újabb műve, a *Legfőbb kegyúri jog Magyarországon* megjelent. Ez az oka, hogy közleményeinkben e műre s annak adataira, kivéve a Századokban megjelent cikket, nem hivatkozhattunk.

A KÜLVÁROSI GYÓGYSZERÉSZ.

Elbeszélés.

I.

A gyógyszerész Pelse Richárd volt. A külváros, az *Angyal* közelében, a City-út végén, Islington szomszédságában terült el. Itt élte ő prózai életét és vénült agglegénynyé. De ez évek prózaiságán, — valamikor, még Islington előtt, — áttört egyszer, egy pillanatra: a költészet. Boltja akkor az Oxford-útcza közelében volt. Fölötte lakószobája; itt jelent meg egy este, egy órára, a leány, kiről álmai beszéltek. Váratlanul, hirtelen. Székét odatolta az övé mellé, a tüzhöz. Úgy ültek ott együtt, és ő boldog volt. Az adta oda theáját, zongoráját fölnyitotta, játszott néhány perczig Scharwenka szilaj darabjaiból, megcsókolta őt egyszer, s aztán elment.

Évei talán, azelőtt és azután, két sivatagnak látszottak olykor, a melyeket egy élő folyam választott el egymástól: a leány pillanatnyi jelenléte. Vagy talán inkább határtalan sötétség az egyik felén az égnek, aztán egy csillag, aztán ismét határtalan sötétség, — a bolti élet és a külváros.

Pelse Richárd azon szegény emberek közül való volt, a kik művelteknek születtek, vagy azon műveltek közül, a kik szegényeknek születtek. Csak egy pillantást kellett rá vetni az asztalon, s a jól rendezett fogporos skatulyákon keresztül, csak tiszta metszésű fejét kellett látni a háttérben, melyet a gyógyszeres téglék s a latin fölírású fiókok képeztek, — «Alumen», «Flor: Sul.» «Pot: Bitar». «Cap: Papav.» — hogy belássuk, hogy ő nem hétköznapi ember. Rokonszenvező talán

eredetinek mondta volna őt, közönyös: különböznek. Mily tűz éghetett valaha azokban az éles, gyors, nyugtalan, barnaszemekben! Miért köríti halántékait, — hisz még nem is öreg, — ezüstfehér hajkoszorú? Az arcvonások kellemesek, határozottak, finomak; az orr hajlott, a barátságos száj szögletei idegesen meg-megrándulnak. És aztán a vékony, fehér, hosszúkas kezek, csodálatosan visszahajló ujjakkal: hajlékonyak, finomak, érzékenyek. És a sovány, még mindig egyenes alak, megszokott üzleti fekete szalonkabátjában. Akár eredeti, akár különböz, oly ember, a kit megnéztek férfiak és nők egyaránt: szerettek, vagy féltek tőle.

Éveken át otthon, egy köhajtásnyira az *Angyaltól*, mint igazi londoni élte életét. Erélyes, munkás és szorgalmas volt gyermekora óta, de a falu egészséges színe otthont soha nem talált ábrázatán, sem a tengeradta erőteljesség, tagjaiban. Minden foglalkozása városi volt, és majdnem minden emléke. Anyja egy kis újságáruló özvegy volt, — hervadt asszonyka, valamikor csinos és élénk, — kinek az ő gyermekkorában egy mellékútczában volt az újságos boltja, két ajtónyira a North Audley utcától. Atyja? Sohasem ismerte őt.

Mikor tizenkét éves lett, anyja meghalt, s egy vevőjök vette őt magához inasul, a ki droguista volt azon negyedben. Ha idővel annyira változik és emelkedik, hogy valami híres orvos lesz belőle, — bizonyára dicsekedvést, vagy mint bámulatra méltó dolgot emlegették volna róla, hogy valaha «kifutó gyerek» volt. Tényleg az volt ő, de azon kívül még valami. Oly értelmes, hogy fokozatosan beletanult az üzlet minden ügyébe. Udvarias volt és csinos is. Az eladó asztaltól bejutott az irodába. Nevelte magát, letette vizsgáit; nélkülözhetetlen segéd lett, s azután üzlettárs. Harminczöt éves korában vagyonos ember volt és önálló, minthogy az üzlet előbbi tulajdonosa visszavonult. Mielőtt ez történt, Pelse Richárdnak húsz esztendeje tölt el lassú haladásban, önmegtagadásban, — igaz, nem eredménytelen, de szünet nélküli munka között. Akkor pár napi szünidőt engedett magának s egy táskával oldalán, egy *Baedekerrel* zsebében, elutazott Svájcba és Savoyába.

II.

Mr. Pelse több, mint fele útját megtette már és átesett a meglepetéseken, az újság, idegenszerűség érzetén, mikor egy vasárnap Aix-Les-Bainsben találja magát, hogy két napi pihe-nésben élvezze annak bájos vidékét. Egész szerényül a *Posta* fogadóba szándékozott szállni. De mikor az omnibusz, szemben ezzel, a piacon megállott, a vendéglősné lelkendezve rohan oda, s jelenti, hogy a szálló tele van. «Menjen a *Venatba*», ajánlotta egyúttal. Aztán egy pillantással észre-vevén, hogy az útas angol, hozzátette: «*Venat* és *Bristol* szálloda», s bátorítólág ismétlé még: «*Venat* és *Bristol*», s azzal minden rendben volt.

Ott szállott le Pelse. Üzletember létére is ő tapintatos, művelt, igazán nyájas modorú volt, és minden iránt érdeklődött. Egész könnyen elvegyülhetett a «jobb» társaságban s e «jobbakat» sokkal inkább egyenlőknek találhatta magával, mint szomszédait. A *Venatban* egy angol káplánnal való beszélgetés érintkezésbe hozta egy háromtagú családdal; — Image tábornokkal, ki nagy összeköttetésekkel bíró, igen tekintélyes, befolyásos hadügyi politikus volt; feleségével, ki mindennek fölött elegans vala, s leányával, ki szőke volt, és tizenkilencz éves.

Pelse Richárd még akkor bizonyára, minden korábbi fogatkozásai mellett is, festői volt, s majdnem elegans és érdekes. A fogékony Image kisasszony ilyennek találta őt. Hálósobája földszinten volt, a kertre nézett; itt villant szemébe egy magas, fehér alak, lebegő muszlinben, fénytelen-szőke hajjal. Közelebbről nagy, szürke, villogó szemek lát-szottak, s ajkak, melyek metszése Amor ijjára emlékeztetett. A table d'hôte-nál pedig egy hangot hallott, a melyet ő leg-jobban szeretett, s a melyet megszeretett egyszerre. Egy han-got? Alig. Inkább zenét. Úgy esett azt hallani, mint egy jól kijátszott hegedűt.

A szalonban beszédbe elegyedett vele. Vajon nem ő volt-e, váratlanul, a testet öltött eszmény? — a leány, kiről egész ifjúságában álmodozott.

De ez éjjel fölmerült lelke előtt a távolság, kettőjük

között. Nagyravágyó «snob» nem volt ő, hogy magasabb rangú házasság után kapaszkodjék. A távolság, — a távolság! Nem, ebből sohasem lehet házasság, vagy először pályát kellene változtatnia. Elútazzék holnap és elfeledje a találkozást? Vagy élvezze három napig a társaságát és akkor feledje el, — avagy ápolja még azután is emlékét? Bármiként is, nem utazott el.

És mindkét részről a három rövid napon, — mely négyre nyúlt meg, azután ötre, — érdeklődés fejtett ki és vonzalom. Neki talán meg kellett volna mondania az atyjának, hogy ki volt ő. E helyett a leánynak mondta meg. Akkor elhidegülés állott be, — s ez megmenthette volna őket. A leány tizenkilencz éves volt ugyan, de otthonos a társaságokban, — s ismerete a világról, ennek convenance-airól, hirtelen fölülkerekedett. Szó sem lehet többé Pelseről, s úgy fogja ezt anyjának megemlíteni, mint egy kis pletyka-tárgyat, a mit hall és felejt az ember, mint egy érdekes kalandot, véletlen ismeretséget utazás közben, hogy ez az ember egy boltos, gyógyszerész, s talán vehettek is már tőle szivacsot, fogkefét, otkolont. Azután ismét fölülkerekedett az egyszerűség, természetesség, melegség, fogékonyság, — melyek szintén lelkületéhez tartoztak. Nem fog beszélni erről. Magának tartja, legalább egyelőre, — őt és titkát. Tényleg volt közöttük kölcsönös vonzalom, erős, kétségtelen. Lélekrokonság. S ily dolgoknak megvannak a saját jogaik.

Akaratos és független lévén, — úgy látszott akkor, — tovább is egész odaadással foglalkozott Richárddal. Maga Image asszony meglehetősen érzéketlen volt. A hadügyi politikus reggelenként egy tudós ember előszobájában szokott várakozni, ki a gyógyvizek kérdésében nagy tekintély volt, később, a nap folyamán, erősen bepólyálva, gyalog hintóban visszavért a fürdőházból, és ágyban feküdt délig. Betegsége azonban nem volt komoly, s a gyógykezelés, mely Pelse Richárd megérkezte előtt két héttel kezdődött, már vége felé járt. Mindenesetre kevés alkalmuk maradt már a találkozásra. Vége lett a találkáknak, — igaz, véletlen találkáknak, de a melyekre mindkét fél vágyott, — napközben a hegyektől körülvelt verőfényes parkban, a lombos fák árnyékában; este a Villa des Fleurs halvány világítása mellett, a hol Image kisasszony kíséreléssel szokott megjelenni, s aztán reggel, mikor a fogadó nyitott ablakaiból majdnem egészen ki lehetett venni a buja,

aranyos és zöld lombozaton keresztül itt és ott, — túl a gazdag dió- és gesztenye-galyakon, túl a szőlőkön, túl a nyírligetes réten, a napfényben úszó mezőkön, — egy síma, türkiz csillogású fekvő tükröt, a Bourget tavát.

— Ma éjjel indulunk — mondá Beatrice, találkozva Pelse-szel a római kapunál, mikor atyját az utolsó consultatoria elkísérte.

— Szabad beszélnem Image tábornok úrral? — sürgeté ez majdnem reménytelenül.

— Nagyon szerettem volna, hogy azt tegye, de nem szabad megtennie. Semmi más nem lehetne belőle, csak baj. Legyen ön hű és engedelmeskedjék nekem. A reménynek még csak árnyéka sem marad számunkra. Oh! ön nem fog sokáig gondolni én reám. Hisz önnek megvan a saját élete s nekem meg kell lenni az enyémnek. Balga, balga szerelmesek! Én tudnék várni, de az nem történhetik meg soha, soha! Dick! — felejtsem el!

Image kisasszony ez idényben mutattatott be. Egy pillanatra ráesett a királynő mosolya. Az elfogadó teremben megcsodálták őt, s megcsodálták később is, őt és a mit viselt, a szalonban, a theánál. Tánczolt előkelő házaknál és úgy, mint a ki köztök született. Azért okosság is volt, komolyság is a hangban, mikor mondta: «Dick! — felejtsem el!»

— És Angliában, mi majdnem szomszédos utczában lakunk — mondá Richárd a leánynak. — Csak az osztálykülönbség a mi elválaszt. Én már tettem valamit, ha visszamemlékezik, hogyan kezdtem. Tenni fogok többet, s jóval előbbre fogom vinni. Ön az első hölgy, a kivel életemben bizalmasan beszéltem. Ön meg fog változtatni engem, föl fog emelni magához.

— Semmi sincs bennem, a mi képesítene arra, hogy fölemeljem, Dick! Gondolja meg, mily fiatal vagyok! Én egy kis balga vagyok, a ki véletlenül megkedvelte önt. Csinos? lehet, de balga mindenesetre. Ön oly komolyan, oly jóságosan bánt velem. Elég gyakran hallottam bókoló megjegyzéseket. És én vágyva-vágytam arra, hogy respectáljanak... Nincs többé lovagiasság... Az ön tiszteletteljes tartása hízelgett... Fogja fényképemet, mivel bízom önben. De feledjen el, feledjen el. Utolsó szavam. Adja kezét és — Isten önnel!

Megfogta kezét, mindakettőt és — utoljára látta őt.

És a másik vonattal visszatért ő is Londonba, a gyógyszer-tárba.

Furesa volt elgondolni eleintén, mikor a recepteket készítette, vagy segédeinek kiadogatta, hogy az a hölgy egy kódobásnyira ettől a mozsártól és törőtől, majdnem lát-körében a zöld, vörös és szalmaszín tégléknek, melyek az üzletablakban, mint hivatásának jelvényei állottak. Az üzlet az Orchard-utczában volt, s az ő házuk a Manchester-téren. Egyszer, mikor Richárd az Oxford-útca kövezetén állott, nem ő volt-e az, a ki ott robogott el mellette, egy könnyű kocsiban?

De lassanként belegyakorolta magát a feledésbe. Hű volt, engedelmes, — elfogadta a kikerülhetetlent. Nem csupán szeszély volt-e az? Nem merő fogékonyaságból eredt-e, — megkedvelve, becsülve benne, maga sem érti mit, hacsak nem odaadó bámulatát, — hogy megajándékozta bizalmával, megtisztelte vonzalmával? Maradhatott-e ez tartós a leánynál? Maradhatott-e bárhogyan is? Valószínűleg sohasem látja őt viszont. S ő maga is nem vigasztalódhatik-e meg valamikor? — suttogta egyszer. Nem, — az sohasem lehet. Ő oly különös volt az asszonyokkal szemben, oly válogatós, — vagy semmit sem kívánt tőlök, vagy nagyon sokat, — hogy ily gyors szerelem fölébredése nem ismétlődhetik többé. Idealista volt, — abból a fajtából, a kik a leányban egy ábrándképet keresnek, nem gazdasszonyt.

III.

Telt-múlt az ősz. Pelse megnyerte egy sajátságos, amerikai hypophosphat-készítmény kizárólagos eladási jogát, s a legkiválóbb orvosok ajánlották ezt a közönségnek, — oly férfiak, kik a királyi család, a notabilitások, az előkelő és gazdag emberek egészségét gondozták. A külön munka, mely ezzel járt, rendkívül tevékenynye tette Pelset, és a rendes üzleti dolgok legkisebb részleteit is oly csinnal végezték nála, — a mi természetesen az ő érdeme volt, — hogy az üzlet napról napra kedveltebb és látogatottabb lett.

Lassanként télére vált az ősz. Orchard-útca fölött napokon át sűrű köd feküdt. Aztan esett egy kis hó. De a bolt fölötti kis nappaliban, ha a három ablak jól be volt függő-

nyözve, elfeledkezhetett az ember az időjárásról. Csinos tűzhely volt benne, kis alacsony thea-asztal, s egy könyvszekrény, melybe Pelse, azon fürdői kritikus esemény előtt, begyűjtötte az angol költők első kiadásait; egy etagère, melybe pedig, — természetesen szintén csak Aix-Les-Bains előtt, — néhány finom angol apróságot szerzett be, a legfehérebb fayenceből, a legművészbib festésekkel. Egy Worcesteri csésze az exotikus madarakkal, a lekophatatlan aranyozással, a jellemző kékes alapszínnel, mely lazurkőre vagy zafírra emlékeztet; egy chelseai szobor, néhány swanseai; fehér tálak Nantgarwból, beszorva Billingsley szürkés-piros rózsáival, a melyeken Pelse föl tudta ismerni a művészi nyomát. Mennyire elvesztették most ezek minden érdeköket előtte! «Azon pillanattól kezdve, mikor egy asszony kezd foglalkoztatni, — mondá egy francia műkritikus, — gyűjteményem megszűnik rám nézve». És sok asszony foglalkoztathat egy francia műkritikust, de csak egyetlenegy foglalta le Pelse Richárdot.

Egy deczemberi este történt, Pelse nappali szobájában volt, fáradtan a napi munkától s nem valami különösen megelégedve az esti lapokkal, — mert némely magánügyekhez, melyek kedvetlenségét okozták, még az is hozzájárult, hogy egyik újság azt mondta neki, hogy a felső osztályok nem méltók a bizalomra, míg a másik meg azt bizonyíttatta, hogy az alsóbbak sem igen dicsekedhetnek teljes fölvilágosodottsággal, — egy deczemberi este történt tehát, midőn a gyógyszerész ilyen állapotban volt, hogy kis szolgálja fölnyitván a társalgó ajtaját, kitérte azt egy magas, fátolozott hölgy előtt. «Miss Image», jelenté, mert a nevet nyíltan megmondták neki.

A szolgál kiment. Pelse Richárd dobogó szívvel emelkedett föl ültéből. A magas hölgy ott állt fölemelt karokkal, letéve fátylát és nagyszélű bársony kalapját. Egy perczezel azután, a mint prémjeit s meleg felöltőjét leveté, egy a hidegtől s gyors járástól erősen kipirult arcz lett láthatóvá; a szőke fej, a karcsú, egyenes, gömbölyded alak a tűzhelyhez közeledett. Kezét Pelse Richárd felé nyújtotta. Ez megszorította azt, s fölkiáltott, semmi egyebet, csupán a nevét: «Beatrice! — egy széket gördített a tűz mellé. És a lány leült.

— Igen. Tovább nem bírtam megállani. Úgy vágytam önt látni. Most elmentek vidékre látogatóba. Ma este megtehettem. — Igazán jó és kedves és komoly leánynak látszott;

szenvedélyes? az lehet, hisz oly ifjú még, de ámitó, kaczerán hitegető, semmi esetre. S különös! — mily önkénytelen bizalma volt Pelseben, hogy így idejött. — Ugyebár lesz szíves egy kis theát adni?

Pelse röptült lefelé, hogy megrendelje, — egyszerű csöngetés nem lett volna méltó az alkalomhoz, s ebbe nem is öntötte volna ki elragadtatását. Pár percz múlva a tűz előtt volt az. A lámpa épen Beatrice háta mögött égett. Vajon Pelse nyugodt-e most? Vagy izgatott? Vagy egészen elfogult az ámulattól? A leány oly nyugodt volt és jókedvű, hogy ő is egész nyugodt lett. Úgy ült az ott, mint régi, megszokott helyén, — a szőke fej, a szemek, az alak körvonalai. Pelse oly boldog volt. Lakása hirtelen otthonná lett.

— Hogy volt ön? hogy van ön? — de Richárd, mielőtt felelt volna, tiszteletteljesen egy zsámolyt tett lábai alá s fejéhez kis párnát. — Mily jó ön! — mondá az, gyönyörű szép szürke szemeivel köszönve, nem a párnáért és zsámolyért, hanem a figyelemért.

— Hiszen tudja, gyakoroltam magamat a feledésben. Másképen gondolkozik már? — kérdé. A leány elmerülten nézett a tűzbe. — Eljön-e az idő, mikor én beszélhetek? — folytatá Pelse. — Széke az övé mellett volt. — Miért jött ön ide?

— Talán mert úgy éreztem, hogy ön gondol reám. És betege voltam már a nem-jövésnek. Azt hiszem, úgy éreztem, hogy ön jó barátom. Nem, nem hiszem, hogy most másképen gondolkodnám. De némely leányok esztelen tettekre képesek, és én ilyen vagyok. S oly leányok, kik esztelen dolgot tudnak tenni, mindenesetre csak egyszer vagy kétszer életökben, közönségesebbek, — sokkal közönségesebbek, — mint a józan emberek hinnék. Így vagyok én itt. Nem csudálatos ez. Atyám és anyám lord Levenoakéknál van.

Pelse homloka elhorult. Újra fölmerült, s a mint látszott, élesen, a rang okozta nehézség. Nehézség? Lehetetlenség, nemde?

— Eljön úgy-e másszor is? És egykor majd beszélek. Beatrice! Beatrice! — én az *öné* vagyok! Legyen úgy, a mint akarja, — úgy lesz, a mint ön akarja, — de *tudja*, hogy örökre nem mehet el innen.

— Ha ön jó lesz hozzám, valószínűleg eljövök még sok-

szor, sokszor. Ma este nem maradhatok sokáig. Tessék — a csészém. Ah! zongorája is van? Kitől? Fölnyitja. — Bechstein-féle. Csak üljön még, játszani akarok.

Először, egy pillanatig próbálta a hangszeret. Tökéletes húrok. Aztán lehajtott fővel hallgatott egy kissé. válogatott. Mert, bármit is, emlékezetéből kellett játszania. Hangjegykönyv itt nem volt.

Pillanat alatt választott. Egy búbajos, szilaj táncdalba csapott.

— Tudja kitől van?

— Nem.

— Lengyel. Scharwenkától. Nos újra még, s aztán másikat. — Befejezte, fölállt a zongorától. — Kérem a köpenyem. Köszönöm.

Pelse a lefüggönyözött ablakhoz ment, az utcái lármát akarta meghallgatni, mert az egész város körülöttök volt, — kettőjük körül. De a város zaja már megszűnt.

— A hó szakad, — mondá visszajöve a vörös függönytől. — El tud menni?

— Csak két percznyi séta — felelt a leány. — Nem hinném, hogy észrevegyenek. Különben majd találok valami mentséget, a miért lucskos a ruhám. Oh! úgy-e ön — rossznak tart engem? Úgy-e nem helyesli, hogy szüleimet kijátsszam. De e kijátzásnak köszönhet ön engem. — Mosolya hegyeket mozdított volna meg. S az ajtónál: — köszönöm. Azt hiszem, sokszor vissza fogok jönni. Dick! igazán, úgy érzem. — Richárd elragadtatva nézte. A leány kezét nyújtott s ő megragadta azt. Mindig tisztelő, hódoló lélek, s most egy angyal látogatta meg őt. Az égből jött ez isteni, nem is álmodott vendég, le, az Orchard-utcába. — Oh! de ön nagyon is imád engem — mondá a hölgy. Azzal arcához érinté ajkait, s keze az övében nyugodott.

— Oh! jöjjön vissza gyakran, — mondá Pelse, majdnem lihegve. Egész férfisága vágyódott utána.

És elment, — el, mint az utolsó accord Scharwenka szilaj zenéjéből.

Mert soha sem jött vissza többé! A hang, az alak körvonalai, a szőke fej, a szemek, s a száj, melynek metszése Ámor íjjára emlékeztetett, — soha többé, Pelse Richárd napali szobájába. Kaczer volt talán? Szívtelen? — változé-

kony? — vagy gyermek? Ki tudná. Pelse várt, hetekig. Akkor e rövid levél:

«Oh Dick! Az egész csak hiábavalóság. El kell felednie, mert meggondolatlan voltam és hirtelenkedő. Oh! lássa be, hogy mindennek vége. Nem tehetem azt többé. Tartozom valamivel atyámnak s anyámnak is; ön tudja, hogy nem vagyok rossz, — s elhiszi, hogy komolyan beszélek. Hiszen: mi soha sem lettünk volna összeillők. Mégis én szeretem önt. Gondoljon jó szívvel reám. Isten önnel».

És szavát tartotta. És mindennek vége lett. Lámpavilág nem üdvözölte többé őt, tűz nem csillogott számára, s széket nem tettek többé kettőjüknek a barátságos kandalló elé. És a bezárt zongorában, ott aludt, örökre, Scharwenka szilaj zenéje.

IV.

De Pelsenek ki kellett költöznie Orchard-útczából. Változott a színhely, változott a nép. S istenhozzádot mondott, — teljes szívéből, — a divatos vevőknek, az elegancia beáramlásának, mely őt Beatricera emlékeztette. Új életet keresett egy munkás-negyedben. A kikkel most érintkezésbe jött, bizony nem valami válogatott vagy kiváltságos emberek, hanem csupán: emberek, semmi egyéb. Nép, a mely igazán szenved, s nem hajfestő szerekre van szüksége.

Úgy történt, hogy mikor egy régen megtelepedett islingtoni droguista elaggott és munkaképtelen lett, üzlete elhanyagolódott, elhagyatott, Pelse Richárd az *Angyal* közelébe költözött, — a sötét boltba két meredek lépcső vezetett föl a járdáról, — a sötét boltba, kis táblájú, régi modorú ablakaival, kis mahagoni asztalával, a mely mellett végig lehetett látni a széles City-úton. Eladta Orchard-útczai üzletét, s csak legifjabb, legkevéssbbé képzett segédjét vevén maga mellé, — és még porcellánjait s az első kiadásokat, hogy visszacsalogassa gondolatait ez első szerelmeihez, — berendezkedett újra és folytatta rendes dolgait. Lassanként, mint nem közönséges ember lett ismeretessé a negyedben. És erélye elég nagy volt ahhoz, hogy nyomról nyomra, lépésről lépésre, időhaladtával föllendítse az üzletet.

Délelőtt kevés dolog volt, s egy olykor lehangolt, máskor

elmerült arcz szokott kibámulni az útczára, s ott állt asztala mellett Pelse Richárd, élénk szemeivel, összeszorított ajkaival, idegesen verve az ütemet egy dallamhoz, hosszú, vékony ujjáival. Az islingtoni korai ebédek után a fontosabb személyiségek ki szoktak sétálni, — azok az Upper-Street nyugoti oldalánál fekvő négyszögtéren laktak, — s egy citybeli házügynök felesége, pompázó és természetes hölgy, pártfogolni szokott egy férfiút (természetesen csak úgy az asztalon és a rajta elrendezett dobozokon túlról), a kit Image Beatrice egyszer megcsókolt. Az érintkezés ily néppel nagyon korlátolt vala.

Egy elfinomult, túlérzékeny boltos nem volt elég jó társaság e rangos közönségnek.

De esténként sokkal inkább el volt foglalva Pelse, sem-hogy társadalmi helyzetére gondolhatott volna. Receptet nem igen hoztak, de, — különösen vasárnap este, — egészen előzőnlötte üzletét a kisebb fajta bourgeoisie aprólékos szükségleteivel. Jött nagy sietve a mindenes szolgáló a Liverpool-útczából, s megalégítettett; jöttek Barnsburyből a német írno-kok, kiknek szomorú ügyekben Mr. Pelse volt a megbízott letéteményese. Kész segítő volt ő és nagylelkű az egyénhez, — cynikus a fajhoz. Késő éjjelig lobogott a gáz a kis boltban. Mikor redőnyeit leeresztették, már akkor rendesen lehetett látni, mint tódult kifelé a nép az olcsó színházakból, s verődtek össze a csavargók az *Angyal* söntése körül és a nagy útczasarkon; omnibuszok, bérkocsik követték egymást a hosszú főútczán. Egy másodrendű külváros éjtszakája.

Így élt Pelse évekig, rokontalan agglegényül, szemlátomást öregedve és soványodva Halvány homlokát már fehér hajkorona koszorúzta, a sötét csillogású, éles, nyugtalan szemek fölött.

Már régen olvasta egy újságból, hogy Image kisasszony férjhez ment, — egy napon, a melyen ő épen arról ábrándozott, hogy vajon e széles világnak mely zugában lehet most egy bizonyos arcz ?

•Hol van ő most? mely föld, mely ég
Fösti képét szép szemébe?•

Ekkor olvasta, hogy férjhez ment. Azé tehát oly seb volt, a mely begyógyult. S az övé? — De mi nyoma volt ő nála egyáltalán sebnek? Ha üzleti dolgai szünetelnek, vissza-

visszatért gyönyörködni első kiadásaiiban. Üzleti könyveinél vagy Sothebynél lehetett őt találni. Porolgatta gondosan Worcesterjeit. Nem volt-e az a legvirágzóbb korszakból való, — a hamisítatlan négyszög-jegygyel? Mintegy ellentétül közönséges környezetével, napi szokásaiban is a kiváló és egyszerű összeolvasztására törekedett. Eledele néha tisztán növényi volt, de tökélyesen megkészítve. Ha fényűzést engedett magának, magának és kevés bizalmasának, — egy ismeretlen művész a szomszédságból, kinek fölfedezése késett, egy nyelvtanár, ki értett az irodalomhoz, vagy egy droguista, kivel üzleti ügyei révén ismerkedett meg, — olyankor bizonynyal semmi sem hiányzott a legjobbakból, a középezt nem tűrhette; még mindig idealista volt. A gyümölcs, melylyel olykor-olykor, nyáron vagy ősszel kedveskedett egy csinos gyermeknek, nem alma volt, vagy narancs, hanem egy remek szőlőfürt, vagy egy szeplőtlen őszi barack. S az a pohár bor, melylyel nappali szobája egyik szekrényéből néha napján megkínált egy beteges öregasszonyt, a kit pihenni le is ültetett, zamatos Madeira volt vagy illatos Sherry, majd oly ó, mint maga az asszony. Nagy utazásokat tett, Kelet-Indiában, Bristol-Milkben. Igen, ő fölötté szerencsés volt és — sebnek semmi nyoma.

A benne újból fölébredt gyűjtő új vállalatokba vitte őt. A Worcesterhez, Swanseához, Nantgarwhoz, Chelseához, az első kiadásokhoz jöttek még hibátlan példányok Battersea Enamelből — csészék és gyertyatartók, sőtartók, tús szekrény, rózsapiros himző-szekrény, s a legnemesb mindannyi közt a művészi étui, sajátságos vörös-barnás színével, vagy az a fehér csecsebecse a tulipánnal s gondolatkeltő ibolyáival, közéjük göngyölve mintegy aranyos tekercsen e külföldi mottó: «Fidèle en amitié», egy francia legfőbb óhajta. Igen, ő szerencsés volt.

És nem csupán Battersea volt ott. Egy etagère fiókjában rejtőzködve, — mert Pelse egy kissé kétségbe vonta jogát a barbár ragvogáshoz, — ott támaszkodott meg egy példány arany és vörös színben tündöklő Vernis-Martin. — Gyűjtő volt és gazdag.

Sok éven át élt megfeszített idegekkel, s egyszer hirtelen ágyba esett. Szótlanul, egyik oldalán szélütéstől megbénulva ott feküdt Pelse Richárd hálósobájában a bolt fölött;

még értett sokat, de csak gyöngé jeleket tudott már adni a szolgának, a segédnek vagy az orvosnak. Utolsó, a mit látott, — egy második és végső roham előtt, — egy szakadó esőjű februári nap volt; nyomasztó londoni délután, sűrű felhőburkolat, nedves csillogó palafödelek, a City-út padlásablakai. Úgy látszott neki, hogy ő — oly soká élt. A múlt, ez egyetlen, habár élénk pillanata a múltnak, — gondolni lehet, egészen feledségbe merült.

Később, egy szennyes papirdarabba göngyölve, viselt szalonkabátja zsebében, halála után, egy leány képmására akadtak. «Fogja fényképemet, mivel bízom önben!» mondá az neki Aix-Les-Bainsben. És íme mi lett mindebből!

Minden gondolatában, mindamaz éveken keresztül, az volt neki drága, igazi barátja. Egyszer vagy kétszer fogta szép kezét, — nézett szemeibe, — erős volt és boldog, jelenléte magnetismusától.

VEDMOORE FRIGYES után, angolból

PALLAGI GYULA.

T É L I   V E R S .

Alig kelt föl a nap, már lefelé hajlik,
Alig volt nappalunk, már az est hajnallik ;
Még mit se végezőnk, már pihenni késztet
Zord tekintetével a komor természet.

Látom még a hegyet, itt borong előttem,
Melyen egykor ifjú álmaimat szőttem ;
Örömet, biztatást nincs mit várni tőle,
Szomorít halotti fehér lepedője.

Ablakom alatt még egy-két bokor és fa
Ábrándos szememet elámítja néha,
Meg van rakva, látom, dús fehér virággal :
Meg ám virág helyett fürtös zúzmarával.

S hire sincs az ismert énekes madárnak ;
Más enyhébb ég alatt szebb vidéken járnak,
A kik itt maradtak, azok is, szegények !
Úton, útfelen csak nyomorogva élnek.

És leborul az éj, mint egy sűrű fátyol,
Egy-két fagyos csillag reszketve világol,
Az is visszavonúl . . . elsötétül végkép,
Hogy láttassa velem életem hű képét.

LÉVAY JÓZSEF.

UTOLSÓ VÁGY.

Szeretlek rég; de titkolám
Sok éven át szerelmemet.
Te piros vagy, én halovány,
Én tél vagyok, te kikelet.

Fejemen, mint a sírokon,
Már fehér orgonavirág,
S árnyalni hervadt homlokom
Egész bokorra lesz az ág.

Sápadt napom mindjárt letűn,
Fénye kialszik hirtelen;
Amott a gyászos dombtetőn,
Már látom végső nyughelyem.

Oh, egy késő csókban csupán
Nyomd ajkaimra ajkadat,
Hadd pihenhessek azután
Nyugodt szívvel a föld alatt.

GAUTIER THEOPHIL után, *franciából*

VARGHA GYULA.

A LONDONI EGYETEM REFORMJÁRÓL.

A *Fortnightly Review*ban megjelent czikkek alapján rövid, de világos képet akarunk adni azon reformról, a mely a művelt angol közönséget és az illetékes hivatalos köröket a londoni egyetemre vonatkozólag foglalkoztatja.

Jól tudjuk ugyan, hogy e kép sehogy sem fog illeni a mi viszonyaink közé, de azt hisszük, hogy egyes részei alkalmas kiinduló pontjai lehetnek oly eszméknek, a melyek a mi felső oktatásunk hibáinak fölismerésére és az orvoslás módjainak megtalálására az utat egyengethetik.

Londonban ez idő szerint két intézet van, a melynek elnevezésében az «university» — egyetemi szó — szerepel: az *University of London* és az *University College Gorver Street*.

A kettő egymástól teljesen különbözik.

Az *University College* 1827-ben keletkezett, míg az *University of London*, a tulajdonképeni londoni egyetem, csak 1836-ban. Keletkezésének története a következő:

1835-ben az *University College* folyamodott a koronához, hogy nyilvános jogi személynek ismertessék el, és az az egyetemi fokozatok («Doctor, bachelor») osztogatására jogosíttassék.

A következő évben e folyamodvány elintézéseül nem egy, hanem két oklevél adatott ki. Az egyik a folyamodó *University College-et* nyilvános jogi személynek ismerte el; a másik oklevél pedig egy teljesen új intézetet létesített s azt *University of Londonnak* czimezte.

A két oklevél ez intézetek hatáskörét teljesen eltérőleg állapította meg.

Az *University Collegenek* feladatát tisztán a tanításra szorította. Szigorlatokat nem tarthatott.

Az *University of London*nak hivatásául pedig azt tűzte ki, hogy szigorlatokat tartson, de tanítást ne végezzen.

A szigorlatokra az eredeti szervező oklevél szerint két főiskolának hallgatói voltak bocsátandók. Az egyik főiskola az *University College*, a másik az úgynevezett *King's College* volt, a mely utóbbi az anglikán egyházhoz tartozó tanulók számára 1829-ben alapított.

A jelölteknek bizonyítvánnyal igazolniok kellett azt, hogy a most nevezett két főiskola valamelyikének legalább két éven át tagjai voltak s hogy ez idő alatt megfelelően viselkedtek.

Az *University College* és *King's Collegere* vonatkozó e rendelkezés, a mely szerint tanítványaik az *University of London* szigorlataihoz voltak bocsátandók, csakhamar számos más, nemcsak Londonban, hanem Anglia egyéb nevezetes városaiban fekvő főiskolára is kiterjesztetett, úgy hogy a londoni egyetem minde főiskoláknak úgyszólván anya-iskolájává lett.

Ma már e jellege nincsen meg.

Azon könnyedség ugyanis, a melylyel egyes főiskolák tanítványaiknak a bizonyítványt adták, nagyon alá szállította azon biztosíték becsét, a melyet az ily bizonyítvány a főiskolai tanulmányok rendszeres elvégzésére nézve nyújtott.

Mikor e baj nyilvánvaló lett, az egyetem irányadó tényezői közül sokan az orvoslás leghatályosabb módját abban keresték, hogy az egyetem részére a szóban lévő főiskolákkal szemben bizonyos felügyeleti jog biztosíttassék. De az 1858-dik évi újjá szervező egyetemi szabályzatban ennek épen ellenkezője történt, mert ott az a fölfogás emelkedett érvényre, hogy a jelentkezők — az orvosi kart kivéve — azontúl minden előtanulmány igazolása nélkül bocsáttassanak szigorlatra.

Ilykép az a kapcsolat, a mely az *University of London* és az említett főiskolák között, az előadottak szerint, az első szervezés után fennállott, 1858-ban megszakadt . . . .

1863-ban ismét új szervezetet nyert a londoni egyetem. Ez a szervezet van ma is érvényben.

Ennek értelmében az egyetem összes ügyeinek intézése az egyetem kormányzó tanácsát — senate — illeti.

E tanács egy, a korona által kinevezett, kancellárból (chancellor), ennek egy a tanács által választott helyetteséből (vice-chancellor) és 36 tagból (fellow) áll. E tagoknak háromnegyed részét a korona nevezi ki, egy negyed részét pedig az egyetem közönsége (convocation) évi közgyűlésén választja.

Az egyetem közönségét és annak évi közgyűlését az egyetem «doctorai» és régibb «bachelorjai» közül azok alkotják, a kik az egyetem pénztárába évi 5 schilling (2 frt 50 kr. aranyban) tagdíjat befizetnek.

A kormányzó tanács a szigorlatokat és vizsgálatokat, valamint az ezekkel kapcsolatos különböző teendőket — a melyek közé az egyes tárgyak anyagát a szigorlatok szempontjából összefoglaló kézikönyvek kiadása is tartozik — két albizottságra osztva végzi. Az egyik, a «committee on examinations in arts sciences and laws», a mely a szabad és az elvont tudományok, továbbá a jognak facultására, a másik a «committee on examinations in medicine», a mely a negyedik facultásra, az orvosira van alakítva.

Ez albizottságok azonban e szigorlatokat, legalább legnagyobb részben, közvetlenül nem magok tartják meg, hanem általuk felkért vizsgáló biztosok által, a kik minden egyes tárgyra kettesével neveztetnek ki, és minden egyes föltett kérdésért együttesen felelősek.

E vizsgáló biztosok ad hoc neveztetnek ki és az egyetemi szervezethez semmi közük sincs. Összes hatáskörük abból áll, hogy megvizsgálva a dolgozatokat, megtartják a szigorlatot és jelentést tesznek a tanácsnak, a mely kifelé egyedül felelős a szigorlatokért.

Az *University of London*nak e most vázolt szervezetében előttünk minden esetre a legsajátosabb mozzanat az egyetem közönségének a convocationnak intézménye. Valóban, ily intézmény manapság az egyetemek szervezetének körében Anglián kívül a föld kerekéségén sehol sem fordul elő.

Az 1836-ik évi eredeti szervező szabályzat értelmében, a «convocation» a londoni egyetemek szervezetében sem szerepelt. Ezt — a mint számuk növekedett — az egyetem doctorai és bachelorjai vírták ki magoknak, hogy befolyást gyakorló testületté alakulván, egyetemi rangfokozatuk becse emelkedjék, s hogy ugyane révén képviselőt küldjenek a parlamentbe. Az előbbi czélt 1858-ban, az utóbbit 1863-ban érték el.

Az egyetem közgyűlésének hatásköre az említett választási jogok gyakorlatán kívül abban áll, hogy az egyetemre vonatkozó minden ügyet megvitathat és arról véleményt mondhat, hogy továbbá — a kormányzó tanács javaslata alapján — határoz arra nézve, hogy a jelenleg elősorolt négy egyetemi facultás körében elérhető egyetemi rangfokozatokon kívül esetleg más tudományszak körében is ily fokozat létésíttessék s végül határoz az egyetemi szervezetet módosító új oklevelekben foglalt szabályzatok elfogadása kérdésében.

Újabb időben a convocation saját befolyásának súlyát növelte azzal, hogy évi közgyűléséből két állandó albizottságot küld ki, a melyek közül a választási ügyekre kiküldött albizottság nagy élénkségnek színtere . . .

Az *University of London* most vázolt szervezetének működése már nagy idő óta nem elégíti ki a közvélemény irányadó tényezőinek kívánalmait.

Azt tartják, hogy ez egyetem — a mely maga tanítással soha sem foglalkozott, — elvesztvén a tanító főiskolákkal való minden kapcsolatot: egyetlen feladatát, a szigorlatok tartását, sem képes úgy végezni, a mint az az egyetemi fokozatok belső becsé és a tudomány haladásának érdekei szempontjából kívánatos lenne.

Úgy mondják, hogy a szigorlatokra való készülésnél — ép az egyetemi szervezet következményekép — nem a tudományokkal való rendszeres és beható foglalkozás, hanem a vizsgálatok sikere az irányadó. A kiállott szigorlat ép azért nem képez biztosítékot arra, hogy az illető a tudományt tovább fejleszteni képes lesz, hanem csak tanúságtétel arról, hogy a szigorlat idejére a tudomány bizonyos köréből ismereteket szerzett. Csakhogy az ellenkezik az egyetemi fokozatok igaz jellegével, a melyek nem képezik a tudományos képzés vég-célját, hanem annak csak egyik fokát.

Ebhez járul, hogy a fennálló szervezet működése alatt az egyetem kormányzó tanácsából a hivatalos tanári elem csaknem teljesen kiszorult. Ez a szoros kormányzati teendők szempontjából talán tetszetős jelenségnek mondható, de a londoni egyetemre mégis hátrányosan hat azért, mert ott az előadottak szerint a kormányzó tanács a szigorlatokat és az azokkal kapcsolatos teendőket, tehát az egyetem működésének tudományos részét is saját felelőssége mellett maga intézi.

Előkelő londoni tanárok állítják, hogy a londoni egyetemnek a szigorlatok szempontjából kiadott kézi könyvei általán véve nem csak hogy nem eszközlik a tudomány haladását, hanem sok esetben nem állnak annak színvonalán.

Sokan még az egyetem közönségének és az az által tartott évi közgyűlésnek intézményét is megtámadják. Azt mondják, hogy ez intézmény ma már, a midőn a közönség tagjai nem az egyetem körében élnek és legtöbbször polgári hivatásuk gondjaival vannak elfoglalva — idejét múlta, mert hisz az egyes tagoknak nem lehet alapos értesülések az egyetem reform-szükségleteiről. Különösen általán elítélik azt az eljárást, mely szerint az egyetem közönségének különböző facultásbeli tagjai, nem facultásonként, hanem együttesen en bloc szavaznak a kormányzó tanácsnak általok választandó tagjaira. Ez annál inkább helytelen, mert a szabad tudományok facultásában több a doctor és bachelor, mint a többi facultásban együttvéve s így megeshetik, hogy a többiek ellenére is ők döntenek el, hogy az elvont tudományoknak, a gyógyászatnak és jognak doctorai közül kik jussanak be a kormányzó tanácsba. . .

Ezen és hasonló vélemények arra készítették a kormányt, hogy 1892-ben a londoni egyetem reformja ügyében enquéte hitte egybe, a mely enquéte munkálataival a múlt évben készült el. E munkalat az egyetem kormányzó tanácsának s a különböző érdekelt főiskolák igazgató testületének megküldetett, egészben véve úgy e tanács, mint a főiskolák majdnem kivétel nélkül helyeslőleg nyilatkoztak felőle.

A reform-tervezet abból indul ki, hogy a londoni egyetemnek azon joga, a melynél fogva a birodalom minden részéből jelentkező jelölteket szigorlat alá veszi, teljesen érintetlenül hagyandó, de ezen kívül a londoni egyetemnek tanítania is kell.

A meglevő négy egyetemi kar kettővel, jelesül a zene és hittudományok karával megszorítandó.

A gépészetnek, az építészetnek és a földmívelésnek különböző ágai is fölveendők az egyetemi tárgyak közé.

A tanítást részint az egyetem által kinevezett különböző elnevezésű (professor, reader, lecturer) tanárok és tanítók, részint pedig az egyetemmel kapcsolatba hozandó különböző londoni főiskoláknak — schools of university — tanárai végezték.

zék, a kik, vagy a kik egy részének erre az egyetem részéről időről-időre engedély adandó.

A tanároknak kiterjedt befolyás engedendő az egyetemi szigorlatokra s ez által az ország felső oktatásának irányítására. Ezen kívül képviselve kell lenniök a kormányzó tanácsában.

School of Universityként Londonnak úgyszólva valamennyi kiváló főiskolája, ezek között — a tervezett új karokra való tekintettel — a hittudományi főiskolák és zene-akadémiák is szerepelnének.

A parlamenthez előterjesztés intézendő, hogy a tudományos kutatásnak tért nyújtó azon épületek és intézetek, a melyek országos alapból tartatnak fenn, kibővíttessenek — s mindezek az egyetemi oktatás céljaira hozzáférhetőkké teendők.

Az egyetem közönségének, valamint a kormányzó tanácsnak intézménye megmarad, de szervezetök, illetve hatáskörüik módosulást szenved,

Az egyetem közönsége által a kormányzó tanácsba küldendő tagokra vonatkozó választásokat a tagok ezután nem együttesen, hanem karok szerint ejtenék meg.

A kormányzó tanács hatásköre pedig módosulna annyiban, hogy a tanács a vizsgázás és a fegyelem ügyeinek, a meglevő vagy ezután alkotandó szabályzatok értelmében való intézésére a fenn említett albizottságok megszüntetése mellett egy fölötte jelentőségteljes új testület létesíttetnék. Ez új testület az *academie council*. Magyarul igazgató tanácsnak nevezhetjük, e legnagyobb részt tanárokból, és pedig kétségtelenül a legkitünőbb tanárokból alkotandó testület a kormányzó tanács felügyelete alatt irányadó befolyást lenne hivatva gyakorolni London egész felső oktatására, a melynek úgyszólva minden részével szerves kapcsolatban állana.

E kapcsolatot legfőképen azon tanácsadó szaktestületek közvetítenék, a melyek az egyetem és összes főiskoláinak tanáraitól tudományszakok szerint lennének létesítendőek. E szaktestületek tagjainak három negyed részét magok az illető szakbeli tanárok, egy negyed részét pedig az *academie council* választaná.

Azon elv, hogy a tanulók előtanulmányok igazolása nélkül is szigorlatokra bocsáthatók, ezentúl is érvényben maradna.

Érdekes, hogy az enquête azon meggyőződését fejezi ki, miszerint az e reform által igényelt költségek legnagyobb részében a lelkes közönség önkéntes adakozásából lesz fedezhető . . .

Ellenzéke a reformnak csak két részről van, a *King's college* részéről, a mely előkelő főiskola tiltakozik a bekebelezés ellen, mert ez által anglikán egyházi jellegét veszélyeztetve látja; továbbá az egyetem doctorainak és bachelorjainak egy töredéke részéről, a kik a reform meggátlása céljából «the London University Defence Comittee» név alatt egyesületté alakultak, mert abban a véleményben vannak, hogy a londoni egyetem tervbe vett új szervezetében el fogja veszteni azon különleges jellegét, a melynek révén, nem hivatalosan «imperial examining board» birodalmi vizsgáló széknak nevezték, az általa azontúl adandó fokozatok becse ennek következtében lejjebb szállana, a mi az összes eddigi doctorok és bachelorok czímének becsére hátrányosan hatna.

A jelekből ítélve kétségtelennek mondható, hogy ez aránylag kicsinyes érdekből működő ellenzék nem fog sikert aratni és a vázolt reform, mely London egész felső oktatását egységes rendszerre forrasztja össze, létre fog jönni.

Miként a nap körül a bolygók, úgy fognak az egyetem körül a főiskolák pályájokon szabadon, de azért összhangban haladni. S az egész pályafutás a haladó tudomány tiszta légkörében fog lefolyni, mert hisz annak a rendszernek, a mely London összes erőinek bevonásával minden szak számára tanácsadó szaktestületet, úgyszólván egy-egy tudományos akadémiát teremt, a tudományoknak éltető legtisztább levegőjét kell árasztania magából.

CSORBA FERENCZ.

A MAI NÉMET LYRA.

Hogy az 1870-iki német-francia háború korszakot alkot a német nemzet történetében és irodalmának, első sorban költészetének fejlődésében; hogy a legújabb költők nemzedéke nemcsak más, hanem egyenesen ellentétes úton és irányokban halad, mint nagy hírnévre jutott előzőik — erre nézve ma már egyáltalában nem térhetünk el a vélemények. De alig látjuk még kellő világosságban az új mozgalom indító okait s alkotó elemeit; és a legújabb nemzedék törekvései oly sokfélék, eltérők, változók, hogy valóban bajos a német költészetnek e legújabb korszakáról helyes képet nyerni. Azért, azt hiszem, az irodalomnak minden barátja örömmel fog fogadni egy kellő tájékozottsággal és helyes ítélettel szerkesztett, épen most megjelent anthológiát,*) mert legalább a lyra terén sokoldalú és jellemző képét adja a legújabb mozgalmaknak és lehetővé teszi a tájékozódást oly téren, mely a lázas termelés beteges szaporaságával a legszorgalmasabb kutatót vagy olvasót is kétségbe ejteni képes. Természetesen, az anthologia maga, rövid életrajzi és könyvészeti adataival, csak kis részben felel meg e célnak; annál örömdetesebb a szerkesztőnek 84 lapra terjedő szellemes bevezetése, mely új szempontjaival, széles látkörével és eszmékben gazdag előadásával éles és valóban megszégyenítő ellentétet képez például *A magyar költészet kincses háza* előtt olvasható, elavult sablonokban és jelszavakban bővelkedő bevezetésnek lapos és szegényes ürességéhez.

E bevezetésben a szerzőnek két nagy nehézséget kellett leküzdenie. Az egyik az anyagnak rendkívüli gazdagsága, a költők

---

*) *Neuere deutsche Lyrik.* Ausgewählt und herausgegeben von Carl Busse. Halle, (1895). 471 l. Ára 2 Mk.

kápráztató tömege, a szereplők jó részének egymással való rokonsága. Ez anyag csoportosítása és a költők jellemzése könnyű dolog lesz egy félszázad múlva; ma, midőn e lázas mozgalomnak közepette állunk, midőn minden nap új alakokat hoz fölszínre, midőn a szereplő költők az irodalmi életnek is villamos gyorsaságú folyásában sokszor változtatnak színt és pártot: ma e föladat megoldása csak kísérlet, melyet sehogysen könnyít meg az a körülmény, hogy a szerkesztő maga is e legújabb mozgalom tevékeny tagja, a ki mint tehetséges költő és szellemes kritikus folyvást részt vesz a szellemek harcában. Ehhez járul egy másik nehézség. Busse csupán a lyra fejlődését vázolja és a tárgyalt költőket kizárólag csak mint lyrikusokat jellemzi, holott részben épen a legkimagaslóbbaknak jelentősége a költészetnek más fajtájában vagy az irodalomnak más ágában van. Hebbelnél például még célzás sem történik drámáira, pedig Hebbel első sorban drámaköltő, vagy Heyse Pálnál szó sincsen novelláiról, pedig e szeretetre méltó író mindenek előtt a széppróza terén alkotott legjobbat és legmaradandóbbat. Innen van, hogy némely költőnek jellemzése első pillanatra igen meglepő, a szokásos fölfogástól lényegesen eltérő, annál meglepőbb, mert számos írónál, például épen a nevezett kettőnél, eddigelé alig érdemesítette a kritika vagy az irodalomtörténet lyrai termékeiket behatóbb vagy csak figyelmesebb tárgyalásra.

E két nehézséget nem szabad szemünk elől tévesztetni, ha Busse érdekes essayjét érdeme szerint méltányolni akarjuk. Ezzel kapcsolatos a további kérdés eldöntése, vajon a szerző a tárgyalt írókat helyesen jellemzi-e és találóan bírálja-e? A közvetlen jelenről lévén szó, írókról és művekről, melyek sokszor pillanatnyi benyomások hatása alatt nyilatkoznak és keletkeznek, bajos minden egyes esetben pontosan megállapítani, hogy melyek az egyes költők jellemző vonásai. E kérdésre, mint már említettem, ötven év múlva könnyű lesz a felelet; ma épen oly könnyű a tévedés, és ezt a tévedést még megkönnyíti a pártok és irányok hangos lármája és elkeseredett tusája. Annyi kétségtelen, hogy szerzőnk kitünően ismeri tárgyát, hogy általános irodalmi tájékozottsága elismerést érdemel, hogy magas állaspontra helyezkedett a költészet terén folyó lázas munkássággal szemben és hogy jelesen ért ahhoz a nehéz és ritka mesterséghez: néhány erős, lapidáris vonással jellemezni az egyes alakokat és az irodalmi irányoknak még finomabb árnyalatait is.

A bevezetés nagyobbik fele voltaképen nem tartozik e kötet

tárgyához. Szerző ugyanis az egész XIX. század német lyrájának történeti fejlődését vázolja, holott könyve csak e század második felének íróiból közöl mutatványokat. E fejlődés vázlata sok tekintetben eltér a manap dívó fölfogástól; Busse szerint például a *Götz*, a *Werther* és az első *Faust* költője az igazi Goethe, míg az antikizáló remekek szerzője voltaképen hamis útra tévedt és hamis irányba terelte nemzetének szellemét és költészetét. De ha nem is tudjuk minden fölfogását és ítéletét magunkévá tenni, készséggel elismerjük, hogy előadását önálló fölfogás és széles körű műveltség jellemzik, hogy egyes megjegyzéseivel sokszor gondolkodóba ejt, hogy nem egyszer (például Heine jellemzésében) szempontjainak újságával meglep. Minket ez essaynak, mint említettem, csak második fele érdekel közelebbről, és még ebből is csak egynehány fővonás kiemelésére kell szorítkoznunk. Tájékoztatásul azonban közlök néhány gondolatot a tanulmány első feléből is.

A XIX. század szellemi mozgalmainak megindítói Rousseau és Voltaire, és e századnak összes mozgalmai, egészen a jelenkorig, közvetve vagy közvetetlenül, tudatosan vagy ösztönszerűleg, e két irodalmi nagyhatalomra vezetnek vissza. Németországban Voltaire legnagyobb tanítványa Lessing, Rousseau eszméinek első hatalmas szóvivője Herder. Az elsővel lezáródik a nemzeti fejlődésnek egy korszaka, mely sem Shakespere nagyságát, sem az ifjú Goethe első remekait megérteni és méltányolni nem tudta; az új korszak megindítója Herder, kinek tanítványait már a kortársak a *Sturm und Drang* nemzedékének kereszteltek el. E nemzedék legnagyobb tagjai Goethe és Schiller, a kik azonban később hűtelenek lesznek ifjúkori eszméikhez és eszményeikhez, míg az úgynevezett romantikusok visszatérnek, illetőleg hívek maradnak Herderhez, de egyúttal nem sokára, világtörténelmi események (francia forradalom, I. Napoleon, szabadságháborúk, bécsi congressus) súlya alatt, a reactio irányába tévednek és végül a népek elnyomóinak tudatos vagy tudatlan eszközeivé válnak. A század leghatalmasabb két demokratikus áramlata teljes eredménytelenségre vezetett: a nagy forradalmat megölte Napoleon, a szabadságharcok után újabb és hatalmasabb uralomra emelkedett az absolut monarchia. Most Byron lesz a korszak érzéseinek és óhajainak genialis szószólója, kinél e században senki sem gyakorolt döntőbb hatást az összes európai irodalmakra. Németországban e hatás Heinében a legnagyobb, csak hogy Heine a juliusi forradalom eszméit is fölkarolja és saját egyéniségének ellentétes elemeit is a piacra viszi. Így ke-

letkezik az ifjú Németország, mely a romantikát megsemmisíti és a költészetet a napi politika organumává teszi, természetesen a művészet rovására. Heine jellemzése, mely se rokon- se ellen-szenves, hanem mindenképen tárgyilagos, e bevezetésnek, nézetem szerint, egyik legszebb és legszellemesebb részlete.

Könyvünk anyaga az 1848 után föllépett költők lyrai működését tünteti föl. E korszakot az 1870-diki évnek óriási tényei két félre osztják. Az újabb, a februári forradalom újabb reactiót szült, és e korszak legjellemzőbb alakja Geibel, a lány érzelmek dalosa, a ki azonban később férfiasabb és erélyesebb egyéniséggé izmosodik. Köre: Lingg és Hopfen, Leuthold és Hertz, Rodenberg és Roquette, Siebel és Carmen Sylva, Müller Farkas és Kaufmann Sándor, Träger és Rittershaus, a kik később, főleg az 1866-diki és 1870-iki események súlya alatt, szintén többé-kevésbé föltünőbb átalakuláson mentek át. Geibel nőies lágyságába fátyolozott érzékiség vegyül Kalbeck és Gensichen, Eckstein és Zoozmann dalaiban, míg egy másik csoport: Blüthgen és Leander, Hörmann Angelika, Bartsch Pál és Nitschke Anna, egészségesebb, igazabb érzés és egyszerűbb művészeti eszközök által van jellemezve. Geibel mellett e korszaknak nagy befolyású, kimagasló alakjai Scheffel (kinek tanítványai Wolff, Baumbach, Hirsch) és Bodenstedt, kit szerzőnk, nézetem szerint, túlságosan lenéz. A klerikális irány feje Redwitz, kinek zászlaja alá (de szabadságellenes irányzat nélkül) Spitta, Sturm és Hammer tartoznak. Még erősebben, mint Geibel, hangsúlyozza a classikus alakot Heyse, kinek tanítványai közül Grosse, Kurz Izolda és legújabban Fulda emelkednek ki, míg az epikai lyra terén Dahn lesz a korszak vezetőjévé, kihez Möser és Prittwitz-Gaffron, Vierordt és Walling, Ziel és Pfau, részben Wilbrandt és Fuchs is csatlakoznak. A classikus irányt modern világnézettel egyesítik Schack, Lorm és Hamerling, kiket szerzőnk talán kelleténél kevesebbre becsül, de tény, hogy igazi jelentőségek nem a lyra terén van. A modern romantika képviselői: Schönaich-Carolath herczeg, szerzőnk szerint korunk egyik leggeniálisabb költője, Grisebach és Dranmor, Christen Ada és Putkammer Alberta. Önállóbb állást foglal el három svájcezi költő: Keller, Meyer és Huch Ricarda. Goethe legmértöbb tanítványa Greif. Ezek mind délnémet költők: költészetekben túlteng a romantikus és zenei elem; legjobban a könnyű dal sikerül nekik. Egészen más jelleműek az éjszahnémet költők: férfiasabbak, keményebbek; nem fektetnek oly nagy súlyt az alak művészetére és a nyelv bájára; költészetöket bizonyos sej-

telmesség, szófukarság, melancholia jellemzi. Ide tartoznak századunk német lyrikusai közül a legérdekesebb és leghivatottabb alakok: Droste, Hebbel, Storm, Fontane, Wildenbruch, Seidel, Trojan, Reuter és Groth.

Ez évtizedek (1849—1870) legjellemzőbb alakjai és valódi típusai tehát Geibel és Storm: amaz a zenei és alaki elem legművészbibb megtestesítője, lágys és édes, de új eszmék és új stíl nélkül, a múltnak embere; ez a realisabb, jellemzetes elem képviselője, aki új hangot vitt bele a lyrába. Ezért Stormhoz fűződik a legújabb német lyra (1870 óta) fejlődése, mely az 1866-diki és 1870-diki események következtében az előbbi korszakétól lényegesen elütő jeletget nyert. A nagy győzelmek első következménye a németeknél a durva materialismus uralma volt, melyre, a nemzeti öntudat fölébredése és a túlcsigázott anyagi versenység bukása következtében, a pessimismus következett. Most lett Schopenhauer a kor istene és Grisebach, előbb versben és utóbb prózában is, az ő prófétája. Mind a két iránynyal szemben mind jobban megerősödött egy alapjában erkölcsös irány, mely első sorban a hazafias szellem ébresztését és megizmosodását célozza. Ez irány legkimagaslóbb szövíője Wildenbruch. De a mai nemzedékre nagy hatással volt egyoldalról a hatalmasan fejlődő socialismus és a vele járó társadalmi forradalom, más oldalról a társadalom-ellenes orosz és skandináv irodalom, de a franczia realismus is. E rendkívül sokoldalú és részben ellentétes befolyások következménye természetesen csak valóságos irodalmi chaosz lehetett, melynek közepette a legmodernebb költők voltaképen csak egyben értettek egyet: a régi, sokat kigúnyolt szalon-lyra elleni ellenszenvben. Követelésök: hogy a költészet erősen álljon a jelenkor talaján, hogy az új eszméknek és problémáknak megfelelően, hogy általában érzékkel bírjon a modern élet és törekvés iránt. Ez alapon indult meg a legújabb irodalmi forradalom, melynek vezetői és lehangosabb szövíői Conrad és Bleibtreu. A lyrikusok száma természetesen rendkívül nagy; a legtehetségesebbek: Holz, Henckell és Conradi, azután Stern Maurice, Arent, Hartleben, Hart Gyula, Dehmel és Wörmann, akik, az utolsó kivételével, mind éjszaknémet származásúak. E költők fő jellemzője, hogy lyrájokban túlteng a gondolati elem, melyet nem mindig tudnak művészién megalkotni, mely sokszor nagy hangzású és üres phrasissá is fajul. Félig harcosok, félig rhetorok, ritkán művészek. Mindnyájokat fölülmúlja Liliencron Detlev, a

mai lyra legjelesebb képviselője, kinek tanítványai közül eddigelé Falke és Bierbaum tűntek ki.

Mennyi név! pedig a költők száma még százszorta nagyobb! Busse csak a szerinte legjellemzőbb alakokra szorítkozott, és még így is kétségtelenül részrehajlással fogják vádolni; némelyek azért, hogy jelentéktelen költőket vett föl, mások azért, hogy kiválókat mellőzött. Magam is egyik-másik íróra nézve eltérő nézetben vagyok, de ez eltérő fölfogások és ítéletek mind csupán többé-kevésbbé alanyi vélekedések; igaz ítéletet csak az utókor mondhat, főleg a legmodernebbekről, a kik ma csak 30 évesek vagy még fiatalabbak és így pályájoknak voltaképen alig lépték át küszöbét. Arról sem vitatkozom szerzőnkkel, hogy a jövőnek philosophusát Nietzschében, az individualismus apostolában, látja, bár e jóslatához egyáltalában nem tudok hozzájárulni; valamint arról sem, hogy nézete szerint egyetemes reakciónak megyünk elejébe, mely természetesen, ha uralomra jut, az irodalomra és költészetre is majd ráüti bélyegét és utóbb erős visszahatást fog szülni. A jóslás háladatlan mesterség. Hogy az emberiség fejlődése nagy hullámmásban halad előre, az kétségtelen; de eddigelé még nem találtuk meg azt a törvényt, melynek alapján e hullámok magasságát és irányát meghatározni tudnók. Mi csak sejthetjük a jövőt, még pedig kiki műveltségéhez és szellemi erejéhez képest, tehát voltaképen csak a maga számára. De Busse fejtegetései minden esetre elolvasásra méltók, ha nem osztozhatnak is minden ítéletében és következtetésében.

De általában igaz van főleg azon ítéletében is, hogy a legújabb német költészet ereje és értéke a lyrában van, bár talán e kápráztató lyrai gazdagságból sem fogja sok termék átlépni a XIX. és XX. század mesgyéjét. A regényről és drámáról nem szól Busse; ezek nem tartoznak tanulmánya körébe. Sok jót nem mondhatott volna sem az egyikről, sem a másikról. A német «modern» regénye szomorú és beteges tévedések gyümölcse: a mit Maupassant, Zola, Dostojevsky önálló egyéniségek- és hatalmas erejükből teremtettek, — azt Tovote, Kretzer, Bleibtreu és társaik részben majmolás-, részben undorító túlzással torzképpé rontották el. A regény sohasem volt a németek erős oldala, bár jeles regényírókban épen nem szegények, de a legjobbakban is kevés az igazi önállás; de oly mélyen még sohasem súlyedett a német regény, mint 1870 után, mikor az új nemzedék valóságos szenvedélylyel kéjelgett az erkölcsi piszokban és elvetemedettségben, — az alkotó erőnek, a magasabb fölfogásnak, a költői hivatásnak minden kibékítő nyoma nélkül. És

nem sokkal kedvezőbb a legújabb német dráma állapota. Itt is sok a munkás, de kevés a köszönet. Wildenbruch szépen indúlt, de megbicsaklott pályája közepén; a többiek meg vagy a francziákat, vagy Ibsent majmolják, vagy mind a kettőt egyszerre, de a francziák megnyerő technikája és Ibsen szellemi ősereje nélkül. Lesz-e valami és vajon micsoda Sudermannból és Hauptmannból? — ki tudná megjósolni? De jellemző, hogy a legújabb díjakat Fulda nyeri el, a ki az ártatlan szalon-költészetnek, melyet a «moderne» anynyira gyűlölnék, épen nem modern ízű, édeskés mestere. A legújabb német lyrából nem sok költemény fog átjutni a XX. századba; a mai német regény és dráma termékeit bizonyára csak a jövő század irodalomtörténet-írója fogja tanulmányozni. Szegény!

HEINRICH GUSZTÁV.

É R T E S I T Ó.

Arany János balladái. Zichy Mihály rajzaival. Kiadja Ráth Mór, Buda-Pesten, 1895.

Arany János mély lélekből fakadó költészete olyan nyugodt, mint a víz síma tűkre, a valóságnak ezerféle, de mindig igaz, mesterkéletlen képét látjuk benne. Egyik képet a másik után varázsolja szemünk elé, s valamennyit a legegyszerűbb szavakkal festi; termékenysége és egyszerűsége egyaránt kifogyhatatlan. Költészete képekben gazdag, s csodálatos hatásának ez egyik titka, de leggazdagabbak balladái, azért ezek a legjobb balladák, s legszebb termékei költészetének. Némely balladája egy több részletből összealkotott nagy kép, a legtöbbjének két s három szakasza nyújt egy képet, de vannak olyanok is, a melyekben az események és a költő által ezek kapcsolatául festett képek, úgyszólván versszakonként követik egymást.

Zichy Mihály vállalkozott rá, hogy a költőtől átvegye a szót, hogy a képek e roppant sokaságából kiválassza a legszebbeket, a legjellemzőbbeket, s azoknak rajzoló művészetével testet adjon. A költőt előbb elolvasta, mint a közönséges illusztrátorok szokták tenni, majd tanulmányozni kezdte, utóbb belemélyedt és egy lélekké olvadt össze a költővel. A nehéz föladathoz mérte lelkiismeretességét, a balladák költői szépségéhez művészi törekvését, érzékeny lelke lángra gyúlt, öszhangzatos, tökéletes mű alkotását tűzte maga elé, hogy a rajzolónak művészete ne látszassék alsóbb rendűnek a költő művészeténél. Annyira megszerette a balladákat, hogy azokat a képek rajzolása közben leírta. Ekként minden szó és a szavak közt minden kép a maga helyén van; szembe szökő a szóval és rajzzal ábrázolt képek egygyé olvadása; hozzá járul még a szokatlanságból származó érdekesség.

A művész eddig tizenhárom balladát másolt le egyenesen álló, erős alkatú, egyszerű, de szép írással, és rajzolt hozzájuk képeket. A balladák a következők: *Szibinyáni Jank*, *V. László*, *Mátyás anyja*, *Török Bálint*, *Az egri leány*, *Bor vitéz*, *A walesi bárdok*, *Éjféli párbaj*, *Ágnes asszony*, *Tetemre hívás*, *Tengeri hántás*, *Ünneprontók*, *Hidavatás*. Nagyobb részöknek az eredetihez mindenben hű sokszorosítása is elkészülvén, egyenkint könyvárusi forgalomba kerültek.

E sorozat Arany költészetének minden korszakát és balladáinak minden fajtáját magában foglalja, azért ennek alapján megítélhetjük, hogy a művész miként oldotta meg ezt a nagyon szép, de még nehezebb feladatot. Válogathatunk az egyszerűbbek és a képekben gazdagabbak közt. A választás azonban nehéz, mert a művész fölfogása mindegyiknél egyaránt megkapó, s szinte lemondásba kerül, hogy ne tolmácsoljuk részletesen valamennyinek szépségét. A módszer valamennyinél ugyanaz, s abból áll, hogy a művész nem egyes képet kap ki, nem egyik, vagy másik részletet illusztrálja, hanem nyomon követi a költő gondolatát, az egész balladát szemünk elé állítja, s annak alkatához mértén kifogyhatatlan találékonysággal módját ejti a meglepő változatosságnak.

A *Hidavatás* a költőnek legborúsabb balladája; a reménynek, a vígasztalódásnak egy parányi sugara sem jut be a kétségbeesett halálkeresők sötét hangulatába. A művész egy nagy képbe foglalja össze a költeményt. A Margithíd egyik pillérjét, jobbra és balra a híd pallójának és korlátjának egy darabját ábrázolja. Divatos úri alak áll a pillért befejező gúla mellett, készül a Dunába vetni magát. A korlátról már sokan leugrottak, számosan a vízből a híd pillérjére kúsznak, a hídon, a vízben, a levegőben hemzsegek az öngyilkosok mezítelen alakjai. A szerencsétlenség és a szenvedélyek okozta annyi kétségbeesés minden borzalma megjelenik előttünk.

Mátyás anyja illusztrációja a legszebbek és legérdekesebbek egyike. A művész törekvése és eljárása ezen nyilvánul legvilágosabban. A hat tagú sorokból, s tizenhatsz négy soros szakaszokból álló balladát a képek akként adják vissza, hogy azt formai és tartalmi alkotó elemei szerint tagolják. A könnyedén folyó, egyszerű balladának és a képeknek harmoniája, mondhatjuk teljes egybeolvadása meglepő; a művész a költemény mélyére hatol, azt éles elmével bonczolja, versenyez a legiskolázottabb æsthetikussal, a mellett megőrzi művészi alkotó tevékenységének elfogulatlanságát, a rajzveszővel és az ecsettel úgy bánt, hogy még árnyéka sem látszik a tanúltságnak. A költő az anyai szeretetet és aggodalmat

utolérhetetlen gyöngédséggel állítja elének ; a képek e gyöngédséget emelik ki, lelkünket az iránt fogékonyabbá teszik, jobban meggyőzőnek annak igazságáról, a mit a költő énekel. A költemény versformái egyszerűek, keresetlenek ; a cselekvény vékonyan, símán folyik ; a szerint a képek csoportjai gyérek, laza elrendezésűek. A költemény élén csúcsíves bútorzatú szobában női alak íróasztalnál ül. «Szilágyi Erzsébet — Levelét megírta.» E lapra három versszakaszt írt a művész. A második lapra is annyit. — E lapon nincs kép. A versszakok a levél tartalmát és címét adják. A harmadik lap alján derékszögben megtört kép van, a melynek bal szára fölnyúlva átfogja a három (7—9.) versszakot. Női alak kő lépcsőn jön lefelé, jobbjaiban pecsétet tart, fölötte a magasban holló repül, az udvarra vezető lépcső alján négy férfi-cselédet látunk, az úrnő hívására éppen most futottak össze, feléje föltekintve áll három : az egyik, az öregebbik, kétkezően gondolkozik, a másik balját fölemelve jelentkezik. a harmadik ujjain számolgat, a negyedik a padon ül, még gyerkőcz, nem számít.

«Könyöklön várnak

Udvari cselédek.

Ki viszi hamarabb

Levelém Prágába.»

— — — — —

«Viszem én, viszem én,

Hét nap elegendő.»

A negyedik lapra a művész szintén három szakaszt írt, a képen a holló elragadta a levelet, a magasba repül, a cselédek meglepetve néznek feléje. Az ötödik lap három szakaszát erdő magas fái fogják közre, a négy cseléd nyilakkal hollókat lövöldöz.

«Híre sincs, nyoma sincs

A levélvivőnek»

A hatodik lap három utolsó szakaszát megnyitó képen Szilágyi Erzsébet szobájának nyitott ablakán holló áll, meghozta a választ.

Szibinyáni Jank kevésbbé balladai szerkezetéhez és tartalmához is hű marad, az elbeszélést elbeszélő képekkel kíséri, de gonddal emeli ki az ifjú apród csudálatos erejét és ügyességét, az ifjú formájával találóan visszaadja a költemény alapgondolatában rejlő hangulatot.

A szövevényes szerkezetű balladákkal, meg azokkal, melyek-

ben nagyobb a drámaiság, épen oly szerencsésen tud elbánni, ezeknek szövegét és képeit is kimeríthetetlen találékonysággal rendezi el, nem vesszük észre, hogy valaha zavarban volna, fordulatai sokszor meglepőek. Találó példa *Az egri leány*. Ennek szövevényes szerkezetét hol elemzi, bonczolja, hol összefoglalja a cselekvényt és a költő mondását, de soha sem hagyja figyelmen kívül a tartalmat, nem ejt el egy mozzanatot sem. E tekintetben az előbbivel egyenlő becsű, sőt talán azt fölül múlja *Török Bálint*. A drámai cselekvényt, a szenvedélyek dúló viharát, hol sűrű csoportok nagyobb tömegével, hol egyes alakok élénk mozdulatával és kifejezésével adja vissza, eszközeit mindig a költemény hangulatához méri, sohasem ábrázol kevesebbet, de többet sem. Ilyenek: *V. László, Ágnes asszony és Tetemre hívás*. A látományos tartalmú balladák: *Bor vitéz, Éjjeli párbaj, Ünneprontók, A walesi bárdok* e jellegét megfelelő eszközökkel juttatja kifejezésre, a pusztá képzeletnek épen olyan ura, mint a valóságnak.

Az általános ismertetéssel azonban még nem merítettük ki ez alkotások érdemét, ebből csak arról győződünk meg, hogy a rajzoló művész nagyjában miként fogja föl és érti meg a költőt; a részletek jobban föltárják előttünk alkotó erejének nagyságát. Az illusztrációk hatásának egyik titka a kezdő képekben rejlik; ezek egyike, másika ellenállhatatlan erővel ragadja meg figyelmünket, sejtelmet ébresztenek bennünk, felkeltik a költemény hangulatát. *Ágnes asszony* első képének derékszögű alakja van, lenyúló szárának aljában «Ágnes asszony a pataokban fehér lepedőjét mossa». Mögötte három gyermek kíváncsian nézi, mit csinál. «Odagyúl az utczagyermekek.» Fönt a falu végében férfiak és nők gyülekező csoportját látjuk. «Összefutnak a szomszédnők.» A *Tetemre hívás* címével összefoglalt első kép asztal mellett támlás széken kényelmesen ülő nőt ábrázol, a ki gondtalan mosolylyal tört nyújt át az előtte térdelő és iszonytól megszállt férfinak. Balra a nőtől a szoba padlóján egy macska készül az előtte futó egér után ugrani. «Egyszer volt egy lány, — Ki csak úgy játszott a legénnyel, — Mint macska az egérrel.» — *V. László* balladának első lapján a felső kép a fekvő helyéből felriadt királyt ábrázolja, ugyan e lapon alul a művész Hunyadi László tetemével megjelöli a király lelki furdalásainak, nyugtalanságának az okát. — *Az egri leány* tartalmában a tivornya az uralkodó elem, a mit az első kép a cseh rablók féktelenül dözsölő, élénk, változatos csoportjaival megkapóan állít élénk. — *Török Bálint* első képe Izabella királynőt és a budai tanácsot

mutatja be ; tizenhárman ülnek a tanácskozó asztal körül, tanakodnak, tündödnék ; Lionardo da Vinci *Utolsó vacsorájára* emlékeztető finom megfigyeléssel és változatossággal fejezi ki a művész minden egyes alak kételkedő lelki állapotát. Ez a kép talán valamennyi közt a legnagyobb tanulmányt és gondosságot árulja el : kicsisége ellenére nagy alkotás. — Melléje sorakozik az *Ünneprontók* első képe, mely a falusi nép ünnepi hangulatát festi. Az ájtatos hívek csoportja a templomhoz érkezett, s készül az ajtón belépni ; a csoportban egy csoszogó öreg asszony, egy meggörnyedt férfi, ki kalapját kezében tartja s egy térdelő nő a legjellemzőbbek.

A két utóbbi kép arra indít, hogy közelebről és részletenként vizsgáljuk, hogy a művész a kifejezésnek, a jellemzésnek miféle eszközeiről rendelkezik. A tanácstalanul tanakodó budai tanácsosok és templomba menő falusi alakok e tekintetben valamennyit fölülmulják, ezek képviselik a művész alkotó erejének csúcsát ; egész művészete bennök foglaltatik. Azonban a kifejező erő egyebeken is nyilatkozik, majd hatalmas tömegekben, majd egyes alakok mozdulataiban. Ilyenek : a Csehországba menekülő V. László csoportja, az Ágnes asszony fölött törvényt ülő bírák, «Egy se mérges, vagy mogorva», a *Tetemre hívás* nagy jelenete, a cseh rablók üldözése, az *Ünneprontók* tánczó csoportja ; az egyes alakok közül Ágnes asszony a törvény előtt, a törökkel összesűgő György barát.

A művész ezzel még nem érte be ; hogy földadatát minél jobban, minél tökéletesebben megoldja, figyelmes gondosságát a kimunkálás legapróbb részleteire is kiterjeszté, abban, hogy miként rajzolja a vonalat és milyen vonalakat ejt a papírra és a kimunkálás egyéb részleteiben is a szabatosabb jellemzés eszközeit kereste. Az magától értetik, hogy a látományos alakokat másként rajzolja, mint a valóságosakat. Azonban különbséget tesz a valóságos alakok közt is, jellemökhöz képest másként rajzolja és munkálja ki Szibinyáni Jank alakját, Mátyás anyja udvari cselédségét, Zsigmond király környezetét, a tanácsnokokat, a tivornyázókat és így tovább. E tekintetben is nagy a változatosság a képekben, a szerint a mint a tárgy más és más fölfogást követel ; mindazonáltal ismétlések is fordulnak elő, így *Az egri leány* második részében, az *Éjféli párban*ban, *A walesi bárdokban*, *Bor vitézben*.

De legjobban meglep, szinte csudálatos, hogy a művész önmagát nem ismétli ; vagy ötven kisebb-nagyobb képet vet a papírra, úgy látszik nagy könnyűséggel, s azok közül egy sem emlékeztet,

még távolról sem korábbi műveire, melyek néhányán már-már lábra kapott a modorosság. Zichy Mihály mintegy ötven év előtt lépett a nyilvánosság elé, s most ötven év múlva művészi alkotó erejében megifjodva, átalakulva mutatja be magát. Ily tünemény-szerű jelenségnek múlhatatlan becsű emléke e kiadvány, melyben a nagy költő és a nagy művész szelleme lépett frigyre.

Pasteiner Gyula.

*Geschichte und Geschichten neuerer Zeit. Von Hans von Zwi-
edineck-Südenhorst. Bamberg, Buchners Verlag. 1894.*

Örömmel lapoztuk végig Zwiédineck rövid essayinek gyűjteményét. A szerző csinos formában ismerteti meg a nagy közönséggel a legújabb kutatások eredményét a legkülönbözőbb tárgyakról. Érdekes dolgokat beszél a velencei főinquisitióról, Károly főherczeg leányának férje, III. Fülöp, fővárosába való útazásáról, Mantuának 1630-iki szerencsétlen napjairól, a Fronderól, Miksa Emanuel fiainak neveléséről, Cagliostróról s a XVIII. századbéli osztrák katonai életéről. Igen részletesen foglalkozik az Ahldenben internált szerencsétlen herczegnő történetével, mely Schillert is annyira érdekelte, hogy tragédiát akart írni róla. (*Die Prinzessin von Celle.*)

A költő reánk maradt jegyzetei megkönnyítik a rejtélyes történet szereplőinek megértését. Zwiédineck behatóan foglalkozik egy másik tárggyal, mely iránt Schiller drámai művészete általános érdeklődést keltett. Wallenstein történetét értjük. Köteteket írtak már e nevezetes s némely részben még mindig homályos történetről. Hányan hitték, hogy kutatásaik eredménye végleges érvényű s mindannyiszor új kutató állott elő a végleges eredménnyel. Az elfogultság ép annyira bonyolította a kérdést, mint a tárgyban rejlő nehézségek.

Némelyek Wallenstein ártatlanságát bizonyították, mások az udvar vétkességét tagadták. Annál nagyobb hálára kötelezi a közönséget az oly kutató, a ki a nagy anyagból kiválasztva néhány lényeges pontot, elfogulatlanul ítél a vitáról. Wallenstein el akarta követni azt, a mit «árulásnak» nevezhetünk, ha az akkori viszonyokat összetévesztjük a maiakkal. A friedlandi herczeg nem volt császári fővezér oly felelősséggel és hatáskörrel, minőt a mai fegyelmi szabályok megállapítanak. Független fejedelemnek tekintette magát, a ki politikájának érdekében kötött kardot. Ha ily szempontból

ítéljük meg pályáját, nem mondhatjuk ugyan erényes és ártatlan hősnak, de legalább jobban megértjük céljait s cselekvése rúgóit.

Van e kötetben egy kis czikk, mely Herberstein Ádám császári követnek konstantinápolyi útjáról szól, a követ végső relatiója alapján. A jelentést Zwiedineck a Herbersteinok családi levéltárában használta.

Herberstein Rimay Jánossal együtt 1608 június 21-én indult el Komáromból s szeptember 2-án ért Konstantinápolyba. Utazásának célja az volt, hogy kicserélje a Zsitvatoroki béke ratifikált példányait. A porta a török okiratba oly pontokat akart csempészni, melyek a magyar részről kiállított példányban nem voltak meg. Egyebek közt a török okirat az évi adófizetés helyreállítását is kívánta. Herberstein részletesen elbeszéli, hogy mint akarták rászedni. Egyszer a török okiratot összevarrt és lepecsételt zacskóban akarták neki átadni. Herberstein kifogott a törökön, nem vesztette el türelmét s november 6-án átvette a kívánsága szerint szerkesztett okiratot.

Sajnáljuk, hogy szerzőnk a nagyon érdekes jelentést nem közölte egész terjedelmében. Úgy tudjuk, hogy annak több példánya megvan a bécsi állami levéltár Turcicái közt. Mi minden van ott meg. Vajon remélhetjük-e, hogy e becses gyűjteményt nyomtatásban olvashatjuk? Addig is köszönettel tartozunk azoknak, kik egy-egy érdekes levelet közzé tesznek belőle. Külföldiek még inkább teszik, mint mi, a kiket a dolog első sorban érdekelne.

—l.

Zimmermann István.

Az *Akadémiai Értesítő* f. évi augusztusi számában (VI, 498. l.) érdekes ritkaságot olvasunk. Az Akadémia könyvtára oly kaffer könyvekkel gazdagodott, melyeket egy hazánkfia írt, az Afrikában hittérítői hivatás közt 1894-ben elhunyt Zimmermann István.

Azonban ez a hír, mint az elhunynak bátyjától, dr. Zimmermann Ignác nagyprépost, szepesi kanonoktól, értesülők, nemcsak annyit jelent, hogy egy hazánkfia, Dél-Afrikát járva, ott könyveket írogatott, hanem Zimmermann István műveit az érdekességen fölül más érdem is megilleti. Ezek a művek egy messze elterjedt bantu nyelvnek, a kaffernek, első irodalmi, sőt egyáltalán első írott művei.

Zimmermann 1884-ben ment a Zambézi-missióban Afrikába.

s ott, hogy téríthessen, előbb a benszülöttek nyelvét kellett megtanulnia. De ez nem ment könnyen. Irott segédeszköze nem volt. Nemcsak a térítő, de még a nyelvész sem tudott volna ilyet találni. Gabelentz *Sprachwissenschaft*-jában még 1891-ben is csak egy 1888-ban megjelent szöveget s egy nyelvészeti értekezést tud a bántu nyelvek területéről idézni (275—277. l.). Zimmermann sátorba telepedett a kafferek közé, osztozott életmódjokban, s így tanulta meg tőlök nyelvöket. De ámbár nagy nyelvi tehetsége volt, a magyar, német, tót, franczia, olasz, angol, portugál és latin nyelveket beszélte, az afrikai nyelvvel nagyon nehezen boldogult. Nehéz volt a hangokat számon tartani, fölismerni, hogy ebben és abban a szóban tulajdonképen ugyanazon hang fordul elő, megkülönböztetni, hogy a beszédben hol végződik az egyik szó, s hol kezdődik a másik. A mint kissé derengeni kezdett előtte a nyelv, jegyezte a ragozások tábláit, hogy magában is tanulthassa azt.

De mikor már annyira birta az új nyelvet, hogy prédikálni kezdett volna a benszülötteknek, új nehézségekre bukkant. A kaffer nyelv szegény oly elvont szókban, melyeket a keresztyén fogalmak kifejezésére föl lehetett volna használni. Hiányzott például a «szent» fogalma (nálunk, mint tudjuk, annak idején megvolt, bár azután, talán a pogányos mellékjelentés miatt, idegen szó jutott a neve helyébe). Az ilyeneket Zimmermann a portugál nyelv szavaival pótolta, mert a kafferek még legjobban ezt az európai nyelvet értik. Igen érdekes világot vet arra a népre, hogy a «szűz» fogalma is hiányzott nyelvéből. Másrésről meg egy igen meglepő egyezés tűnt föl nekem egy népszokásukban. Sokszor, midőn az ellenséges indulatú nép a papot közeledni látta, nem-tetszésének, csúfolódásának, főkép az asszonyok tapssal adtak kifejezést, ép úgy, mint a világ másik végén, félezer évvel ezelőtt, Batu khán tatárjai, midőn Rubruquis 1253-ban azt mondta Batu előtt, hogy az ő hitők tévelygés. Mintha csak a madarat akarnák elrebbenteni. De a pap nem volt riadós. Zimmermann azért csak prédikált, sőt tanítványokat is tudott szerezni. Az élő tanítást könyvvel akarta biztosítani, hogy az ott maradhasson, mikor ő eltávozik az új hívek közül. S ekkor találkozott a harmadik nehézséggel. Nem volt többé elég a maga használatára akármilyen jeggyel jelölni a hangokat, hanem oly írást kellett megállapítania, melyet a kafferek is könnyen megtanulhassanak s használhassanak és egyúttal a nyelv hangjainak és nyelvtanának is megfelelően. Szóval írást kellett adnia a nyelvnek, mert még nem volt.

Zimmermann a sok európai nyelv közül, melyeket ismert, a magyar betűrendet találta legmegfelelőbbnek a kaffer nyelv számára, azért a betűket magyar értékekben alkalmazta a nyelvek legfiatalabb helyesírásában, s ezzel a maga magyar voltának is kifejezést adott, mit különben már nevén is mindig jelzett és a magyar műveltségnek is emléket emelt ott, hová a magyar fegyver és hírnév nem hat el. S valószínű, hogy ez az emléke maradandó lesz s a kaffer nyelv akkor is el fogja árulni, hogy magyar ember ajándékozta meg vele a népet, mikor nem magyar térítők fogják könyveit írni. 1895-ben készült megjelenni egy kaffer nyelvtan egy angol jezsuita atyától, kinek Zimmermann is segítségére volt, s ez a nyelvtan föntartja Zimmermann betűrendszerét és helyesírását s valószínűleg állandósítani is fogja azt. Zimmermann a nagyszámú kaffer nyelvek közül azt választotta irodalmi nyelvül, mely legelterjedtebb s legkönnyebben érthető a többi nyelvek előtt is.

Zimmermannak bátyjánál Szepeshelyt három művét láttam, kettő imádságos könyv a főbb egyházi énekekkel, az egyik az evangelium vasárnapi és ünnepi szakaszaival és olvasmányokkal is bővítve, a harmadik katekizmus, egyik lapon portugál, a másikon kaffer nyelven. Hogy az Akadémia hány művet kapott, nem tudom, de Szinnyei *Magyar íróiban*, hol Zimmermann életrajza részletesen közölve van, azt olvashatni, hogy már 1889-ben, midőn még egy könyve sem került ki a sajtó alól még egy *Szentek élete* és egy *Szűz Mária könyve* is sajtóra készen várta, hogy a portugál kormány kiadja.

Zimmermann István 1849-ben Szomolnokon, Szepes megyében született, középiskoláit Lőcsén, egyházi tanulmányait Vácztott, és Rómában végezte, világi papképen Vácztott és Soroksárt működött, 1879-ben a jezsuita társaságba lépett s Kalocsán négy évig volt tanár, 1884-ben térítőnek ment Zambézi vidékére, 1889-ben pár havi látogatásra haza jött s több fölolvasást tartott, majd visszatért Zambézi mellé, de az emberfölötti küzdelem és sanyarú életmód 1894-ben kioltotta még fiatal életét.

A hősl elkü szerzetes, ki a világi papság dús polczairól lemondva kolostorba vonúlt, annak nyugalma is elhagyva, sötét országokban folyton halállal fenyegető vándorlásra vállalkozott, azért a lemondások útján is magas polczra jutott. Hitének dicsőültjei közé emelkedett, választott népe irodalmának atyja lett, s régi hazájának a műveltség új mesgyéjén emléket emelt. Az ő emléke is élni fog a mi szivünkben s mindennap újra születik válasz-

tott népe nyelvének mindennapi szavaiban és kifejezéseiben, melyekkel ő ajándékozta meg azt a népet.

Kalmár Elek.

Fölhívás.

A *Magyar Nyelvőr* alulírt szerkesztője szívesen küld a *Nyelvőr* újévi füzetéből *ingyen mutatvángt* mindenkinek, a ki erre nézve levelező lapon közli vele óhajtását.

A *Magyar Nyelvőr* az Akadémia megbízásából szerkesztett s az egész magyar művelt közönségnek szánt folyóírat.

Célja nemzeti nyelvünk teljes megismerése, jelenségeinek megmagyarázása s ezek alapján a nyelvművelés ellenőrzése és irányzása.

1. A nyelvújítás óta s kivált legújabb sajtónkban sok helyes alkotás és sok friss, eleven szólás jutott irodalmi nyelvünkbe, de mellettök számos helytelen kifejezés, különösen sok *idegen csemete* került forgalomba s terjeszkedik a tősgyökeres magyarosság rovására. Ezekről lehetőleg megőrizni s megtisztítani nyelvünket s így *megóvni a nemzeti nyelvet s a nemzeti észjárás eredeti jelességeit és szépségeit* — erre irányult első sorban a *Nyelvőr*nek huszonnégy év óta fáradatlanul folytatott küzdelme. E célra ezentúl állandó rovat lesz *a napi sajtó, a szépirodalom s a tudományos irodalom bírálata*.

2. A *nyelvművelés*, a nyelv művészete nálunk mai napság nem elég öntudatos. Az írók s az iskola emberei keveset foglalkoznak a művészi beszéd, a szép és kifejező stílus technikájával. A *Nyelvőr* törekedni fog e tekintetben egyrészt elméleti irányzással szolgálni, másfelől összegyűjteni és fejtegetni *az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait*, s ezzel, valamint a *műnyelv* tárgyalásával — amaz első, ellenőrző feladata mellett — tetteleg is elő fogja mozdítani a magyar nyelvművelés ügyét.

3. A *kérdések és feleletek* rovatában ezentúl is készséges tanácsadással fog szolgálni minden nyelvi kétség esetében. A hónap végeig beérkező kérdésekre mindig meg fog felelni a következő hó közepén.

4. Nagy gondja lesz folyóiratunknak *a tudomány eredményeinek népszerűsítésére*. Össze fogja állítani a magyar szók és szó-lások eredetét, tekintettel a műveltség történetére. Ismertetni fogja

a tudományos nyelvtannak, kivált a mondattannak fontosabb eredményeit — egyszersmind a stílusra való tekintettel.

5. Mindezek fölött rajta lesz, hogy kisebb-nagyobb értekezésekkel lehetőleg minden irányban tovább fejlessze nyelvünk szerkezetének és történetének, szókincsének és nyelvtanának ismeretét, hogy napfényre hozza s megmagyarázza a kevésbé ismert nyelvkincseket mind a régi irodalomból, mind a nyelvújítás irodalmából, mind pedig a nép nyelvéből. Iparkodni fog arra is, hogy mindezek összegyűjtésére megnyerje valamennyi olvasója közreműködését.

A szakszerű nyelvészeken kívül több jeles írónk és tudósunk megígérte közreműködését, köztük: *Alexander Bernát, Bánóczy József, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Riedl Frigyes, Szily Kálmán, Tóth Béla, Vikár Béla.*

Az új szerkesztő, ki a *Nyelvőr* nagynevű alapítójának, *Szarvas Gábornak*, huszonnégy év óta hű dolgozótársa volt, rajta lesz, hogy saját szerkesztésével is hasznos szolgálatot tegyen e valóban nemzeti ügynek. Reméli is, hogy az imént jelzett tartalom a maga sokoldalúságával számot tarthat minden művelt hazafi érdeklődésére s pártfogására.

A *Magyar Nyelvőr* ezentúl is havonként három ívnyi füzetekben fog megjelenni. Előfizetéseket csak egész évre fogad el. Az előfizetés ára 5 frt, — tanítóknak, tanulóknak, önképző-köröknek és szerkesztőségeknek 3 frt. Az előfizetések — valamint az ingyen mutatványszámot kérő levelező lapok — az alúlírt szerkesztő s kiadó nevére címezendők. *Simonyi Zsigmond*, Budapest, New-York palota.

Új magyar könyvek.

Ágai Béla. Kenderessy urak. Buda-Pest, 1895. Deutsch Zs. (16-r. 136 l.) 1 frt 50 kr.

Alarcon Péter. Különös történetek. Spanyolból fordította Huszár Vilmos. (Athenæum olvasótára. III. évf. 17. k.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 151 l.) 50 kr.

Arany János balladái, Zichy Mihály rajzaival. III. Bor vitéz. Buda-Pest, 1895. Ráth M. (Ívrét, 2 lap.) 1 frt 80 kr.

Bamberger Béla. A tőzsde-adó. Adópolitikai tanulmány. A m. t. Akadémia által az első magyar ált. biztosító társaság díjával ki-

tűntetett pályamunka. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 343, IV. l.) 2 frt 50 kr.

Beniczkyné Bajza Lenke. Arany kígyó. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 205, 236 l.) 2 frt 40 kr.

Félegyházy Ágost. A budapesti tőzsde könyve. A budapesti árú- és értéktőzsde egész szervezetére vonatkozó összes szabályzatok és törvények, az érvényben levő összes tőzsdei szokások, valamint a tőzsdei forgalmat érintő törvények teljes gyűjteménye. Buda-Pest, 1895. Grill K. (8-r. 439, IV. l.) 4 frt.

Ferdinándy Géza. A királyi méltóság és hatalom Magyarországön. Közjogi tanulmány. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 332 l.) 3 forint.

Ferdinándy Géza. A felelősség elve a magyar alkotmányban. Közjogi tanulmány. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 126 l.) 1 frt.

Gaál Mózes. Kisebb történetek. (Athenæum olvasótára. III. évf. 19. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 149 l.) 50 kr.

Gabányi Árpád. Sámuel király. Történeti színmű 5 felv. Buda-Pest, 1895. Lampel R. (8-r. 284, XVI. l.) 1 frt 50 kr.

Győző Lajos. A trónvesztett. Szomorújáték 5 felv. Buda-Pest, 1895. Ifj. Nagel O. (8-r. 136 l.) 1 frt.

Hawthorne Julian. Malmaison Arkibald. Angol regény. Fordította Ujkéri. (Athenæum olvasótára. III. évf. 16. köt.) Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 137 l.) 50 kr.

Hedry Aladár. Az Adria mellől. Útirajzok. Benyomások. Kassa, 1895. Mildner F. (8-r. 159 l.) 1 frt 50 kr.

Illéssy János és Pettkő Béla. A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, címér, előnév és honosság adományozásoknak. 1527—1866. Buda-Pest, 1895. Kilián Fr. (8-r. 288 l.) 2 frt 60 krajczár.

Jennie. Rajzok. Buda-Pest, 1895. Dobrowsky és Franke. (8-r. 95 l.) 1 frt.

Jósika Miklós regényei. Új olcsó kiadás. 92—93. füzet. Élet és tündérhon. Kisebb regények. 4. kiadás. Buda-Pest, 1895. Franklin t. (16-r. 220 l.) Egy füzet 50 kr.

A Didon Jézus Krisztus című munkájának magyar kiadásáról szóló s e folyóirat jelen füzetében közölt tájékoztatót az olvasók szíves figyelmébe ajánljuk.

A kiadóhivatal.